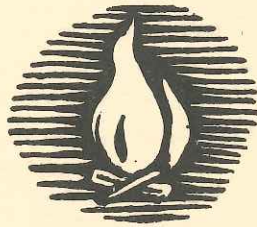

RIG

TIDSKRIFT UTGIVEN AV
FÖRENINGEN FÖR SVENSK KULTURHISTORIA

Nittonde årgången. 1936

BOKFÖRLAGS AKTIEBOLAGET THULE
STOCKHOLM

Ståtliga praktverk

EIGIL SCHWAB

SVERIGE

DEL I

SÖDERMANLAND med text av *PRINS WILHELM*

NÄRKE med text av professor *J. G. ANDERSSON*

VÄSTMANLAND med text av överintendenten, dr.
GUNNAR M. SILFVERSTOLPE

UPPLAND med text av fil. dr. *KNUT HAGBERG*

Varje landskap illustr. med 15 färgplanscher, varav tre i offsettryck i större format

33.—, i linneb. 38.—, halvfr. b. 46.—

GUSTAF FRÖDING

DIKTER från VÄRMLAND

Illustrerad av *STIG BLOMBERG*

Förste pristagaren i tävlingen
om illustreringen av denna volym

12.—, linneb. 15.—, halvfr. b. 18.—

B O N N I E R S

R I G

TIDSKRIFT UTGIVEN AV FÖRENINGEN FÖR
SVENSK KULTURHISTORIA

NITTONDE ÅRGÅNGEN

UNDER REDAKTION AV
SALOMON KRAFT

BOKFÖRLAGS AKTIEBOLAGET THULE
STOCKHOLM 1936

Gjörn Hallerdt
21/7 1953.

Föreningen för svensk kulturhistoria

STYRELSE

Generaldirektör *Gösta Malm* (ordf.), professor *Martin Olsson* (v. ordf.),
intendent *Sigfrid Svensson* (sekr., adr. Nordiska Museet, Stockholm),
direktör *Sten Westerberg* (skattm., adr. Box 67, Stockholm), professor *Nils
Ahnlund*, intendent *Torsten Althin*, intendent *Gösta Berg*, professor *Henrik
Cornell*, professor *Sigurd Erixon*, professor *Herman Geijer*, t. f. antikvarien
K. A. Gustavsson, filosofie doktor *Sigfrid Hansson*, museilektor *Ernst
Klein*, docent *Salomon Kraft* (red. för Rtg, adr. Roslagsgatan 15, Stock-
holm), professor *Sune Lindqvist*, antikvarien *Erik Lundberg*, intendent
Tord O:son Nordberg, intendent *Sigurd Wallin*.

REVISORER

Kanslichef *Axel Edström*, filosofie doktor *K. E. Sahlström*.

REDAKTIONSUTSKOTT

Professor *Sigurd Erixon* (ordf.), professor *Henrik Cornell*, filosofie ma-
gister *Sam Owen Jansson*, intendent *Tord O:son Nordberg*.

I N N E H Å L L

Arvid Enquist, Norrländska jultuppar I

FESTSKRIFT TILL MARTIN OLSSON

<i>Martin Olsson</i>	52
<i>Göran Axel-Nilsson</i> , Varbergs fäste	57
<i>Andreas Lindblom</i> , Bernini och Precht. En bild och en förebild.	68
<i>Erik Lundberg</i> , Den äldsta stenkatedralen i Skara	73
<i>Ingel Wadén</i> , Samtida bilder över belägringen av Kalmar stad och slott år 1611	85
<i>Carl Björkbom</i> , Schwedisches Heldenbuch. Ett planerat svenskt porträttverk från 1600-talet	107
<i>Johnny Roosval</i> , Bernt Notkes oldgesäll 1482—1483	113
<i>Sune Ambrosiani</i> , Om mur och murning före teglets uppträdande i Norden	124
<i>Marshall Lagerquist</i> , Riddarholmsbrobygget 1784—1789	137
<i>Folke Wernstedt</i> och <i>Erik Lundberg</i> , Tuna gård i Östergötland under 1500- och 1600-talen. En byggnadshistorisk undersökning	148
<i>Henrik Cornell</i> , Italien och konsten norr om Alpena under den gotiska tiden. Ett försök till gemensam periodindelning	167
<i>Sanfrid Welin</i> , Julfredens utblåsande. Ett bidrag till kännedom om en gammal sed	191
<i>Ernst Klein</i> , Båthamnar vid svenska östkusten	195
<i>Manne Hofrén</i> , Råbergh-Mannerskantz. Tre generationer fortifikationsofficerare och arkitekter	209
<i>Sigurd Erixon</i> , Två byar — två kulturminnesmärken	229
<i>Otto Rudbeck</i> , Emanuel Vigelands glasmålningar i Lunds domkyrka	248
<i>Torsten Mårtensson</i> , Borg och rundkyrka	255
<i>Sten Karling</i> , Tyska orden och den svenska kyrkobyggnadskonsten omkring år 1400 ..	268
<i>Tord O:son Nordberg</i> , Nya undersökningar av gamla hus i Staden mellan broarna ..	281
<i>Gösta Selling</i> , Hur gammal är stofttapeten?	297
<i>Arvid Bäckström</i> , Arvid Silfverstråhle och hans teckningar	306
<i>Sune Lindqvist</i> , Vendel-stilens silverålder	316
<i>Harald Köhlin</i> , Kungl. krigsarkivets kartor och ritningar rörande Kalmar intill frihetstidens början. Kronologisk förteckning	324
<i>Sigurd Wallin</i> , Sävstaholm i romantik och barock	338

STRÖDDA MEDDELANDEN OCH AKTSTYCKEN:

<i>J. W. Hamner</i> , <i>J. Bergman</i> och <i>Sölve Gardell</i> , Visby domkyrkas gravstenar. Genmälen och replik	16
<i>Ake Meyerson</i> , Tillskärningsmönster för skodon från 1600-talet	27

ÖVERSIKTER OCH GRANSKNINGAR:

<i>Bertil Boëthius</i> , Sveriges ekonomiska historia från Gustaf Vasa, I: 1. Av <i>Eli F. Heckscher</i> ..	32
<i>Ake Campbell</i> , Skogsrådet i yngre nordisk folktradition. Av <i>Gunnar Granberg</i>	37
<i>Reinhold Odenocrants</i> , Kimito friherrskap. Av <i>John Gardberg</i>	44
<i>Carl Danielsson</i> , Hudiksvalls historia, I. Av <i>Sven Brun</i> ; Härnösands historia, I. Av <i>Gösta Bucht</i>	353
<i>Ragnar Jørlow</i> , Bidrag til bondesamfundets historie, I—II. Utg. av Instituttet for sammenlignende kulturforskning, Oslo	357
<i>Salomon Kraft</i> , Kong Valdemars Jordebog. Av <i>Erik Kroman</i>	361
FÖRENINGSMEDDELANDEN	46, 48, 363

Norrländska jultuppar

Av Arvid Enqvist

I en 1919 publicerad artikel under rubriken "Jultuppar" har Sigurd Erixon meddelat ett par intressanta detaljer från äldre tiders julfirande i Jämtland.¹ Från Borgsjö by i Borgvattnets socken har han antecknat följande, i gammal tid förekommande julsed. Man skulle till julen baka olika slags tunnbröd men dessutom också rågröd i form av runda kakor. Mitt på julbordet placerade man en hög av 7 till 8 dylika kakor, en s. k. "julruv", och överst på denna en av deg bakad tupp, "julkånken" eller "jultuppen". Denna julruva fick ej röras under hela julen, och tuppen skulle man bevara till Ersmäss eller den 18 maj, då den förtärdes. Ibland gjordes "julkånken" ej av deg utan av trä och var vackert målad. Den gömdes då från år till år. Någon trätupp kunde dock ej uppbringas inom Borgvattnet.

Med utgångspunkt från dessa uppgifter företogos från Nordiska museets sida efterforskningar för att om möjligt från något annat håll inom landskapet söka förvärva en bevarad trätupp av detta slag, vilket också lyckades. I Haxängs by i Lockne socken, c:a 2 mil sydöst om Östersund, fanns en dylik trätupp i behåll, vilken kunde tillföras Nordiska museets samlingar som inv.-n:r 131483. Tuppen, som här avbildas i fig. 1, ges av Erixon följande beskrivning: "Den är 19 cm. hög, 22 cm. lång, gjord av björk och målad: hålen mörkgrön, halsen gul, vingar och kam gråa. Benen äro nu borta, men enligt uppgift av givaren voro de av tallkvistar med smågrenar till tår. Dessa stuckos ned i brödkakan, då tuppen sattes på högen." Förf. meddelar vidare, att denna tupp ansågs vara tillverkad och målad av en man vid namn Olof Bergstedt från Vamsta i angränsande socken Brunflo. Denne skall ha haft sin verksamhet som målare vid mitten av 1800-talet och även arbetat inom Lockne socken. Om tuppens användning erhöles här samma uppgifter som i Borgvattnet: det skulle vara en julruv av "bullan", och överst på den skulle tuppen trona. Jämte trätuppar av denna form ha tuppar, bakade av deg, förekommit. — Slutligen uppgiver förf., att han även från andra socknar i Jämtland, t. ex. Kyrkås, har hört omtalas, att dylik "julkånke" av deg, men

¹ Arkiv för norrländsk hembygdsforskning, 1919, s. 97 ff.

icke av trä, funnits. — Från denna senare socken har jag en uppgift, meddelad mig av fru Karin Bengtsson i Kläppe. Hon skriver: "Jultuppen, bakad av rågdeg, skulle stå på rågbrödsruvan på julbordet till 20:dedagen; sedan grävdes den ned i kornkätten till sådden, då skulle den smulas sönder och hästen skulle smaka, det övriga blandas i frökornet för god skörd. När husbonden började spisa på julkvällen, skulle först tuppen få av smöret på näbben."

I sin nyssnämnda uppsats omnämner Erixon även en sedan gammalt i Nordiska museets samlingar förvarad trätupp (inv.-n:r 102652), vilken en gång genom intendenten N. Keyland förvärvats från Vemdalens socken i Härjedalen och som först nu genom Locknetuppen kunnat ställas i sin rätta belysning. Liksom Haxängstuppen är Härjedalsexemplaret målat: kammen är röd och bålen blå med röda fläckar, särskilt på halspartiet. Också hos denna tupp saknas ben. Genom välvilligt tillmötesgående från Nordiska Museets sida lämnas i fig. 2 en bild av tuppen från Vemdalen. Redan en flyktig jämförelse mellan de båda fåglarna visar den slående likheten i utförandet. Överensstämmelserna äro så påfallande, att man rent av frestas antaga, att de haft en och samme tillverkare. I varje fall måste man utgå ifrån att, om två olika personer gjort dessa tuppar, den ene av dem på ett eller annat sätt rönt direkt påverkan av den andre.

Till de ovan av Erixon i hans uppsats meddelade uppgifterna är jag nu i tillfälle att lämna en del kompletteringar, som synas mig vara av intresse för ett närmare belysande av detta intressanta moment i det gamla norrländska julfirandet. Först då ett par litterära uppgifter, som i detta sammanhang förtjäna att återgivas.

I sina "Anteckningar om Lockne socken år 1892" meddelar Viktor Behm under kapitlet "Seder och bruk fordomsdags" bl. a. följande om julfirandet inom denna trakt av Jämtland: "Fordom firades julen här i Jemtland med stora tillredelser. — Det bakades, brygdes och skurades, och huru fattig man än var, ville man dock på denna årets största högtid binda glädjen vid hemmet. När julaftonen randades tog hvar och en ett karbad, hvarefter julbordet dukades och täcktes med en större vit duk och husets medlemmar slogo sig ned vid s. k. julqvällsändan, eller den inre delen deraf. Derå var framdukadt ett torkadt köttlår (nötlår), 1 skinka torkadt fläsk, 1 torkadt fårlår, torkad köttkorf, en fyrkantig stor ost, deroftvanpå en rund och öfverst en aflång ost, ofvanpå hvarandra flere rågbullar med en kaka rågbröd, plattan kallad, underst. Öfverst på bullarne stod tuppen, ett till tupp formadt rågbröd; så stora smörpyramider af olika storlek, en för hvar och en af husets folk, och dermed var bordet dukadt, från jul ända till öfver nyåret. Efter nyåret tog man "plattan" och nedgräfdde den i "kornkällan", der den fick ligga till vårande, då den upptogs och sönderstyckades samt utdelades vid aftonvarden till de manlige arbetarne ute å åkern under vårarbetet, hvilka till en

Fig. 1. Jultupp från Haxäng,
Lockne s:n, Jämtland. Nor-
diska museet, inv.-n:r 131483.

sup bränvin förtärde densamma.” — Alldeles liknande uppgifter lämnar sam-
me författare i ett liknande arbete om ”Näs och Hackås socknar”, grann-
socknar till Lockne, dock med ett tillägg, nämligen att högen med rågkakor,
på vars topp den bakade tuppen tronade, är placerad direkt ovanpå osthögen.

Från samma trakter av Jämtland finna vi berättelser av liknande art.
I de sockenbeskrivningar, som under senaste år utgivits av skriftställaren Per
Persson i Grinnäs, och som gälla Revsunds, Lockne, Bräcke och Sundsjö

Fig. 2. Jultupp från Vem-
dalens s:n, Härjedalen.
Nordiska museet, inv.-n:r
102652.

socknar, lämnar förf. rätt ingående uppgifter över bl. a. julsederna i äldre tider, vilka inom de berörda socknarna förefalla ha varit tämligen enhetliga. Då förf. själv är född inom denna bygd och haft personlig kontakt med dess folk och seder, få hans uppgifter tillmätas ett gott vitsord. Beträffande Sundsjö socken, varifrån meddelandena i flera avseenden äro fylligast, skriver han bl. a. följande: "Kvinnorna hade ett väldigt arbete att få allt möjligt i ordning till den stora helgen. En mängd bröd av alla slag skulle bakas, däribland en myckenhet rågbröd i form av ett slags cirkelrunda, något urskålade bullar: "tjuckkaku", "smolkaku", av vilka skulle uppläggas en hög stapel på julbordet, och en konstnärligt bakad tupp, av bullämnet, överst. Tuppen var stundom tillskuren av trä och sparades år från år. Denna stapel kallades "julruva" och skulle stå orörd till tjugondagen. Ett stort koniskt julsör och en stor gammal "klingerost", skulle tillika stå orörda på julbordet till tjugondag jul." Så långt äro förf:s uppgifter gemensamma för de nyssnämnda fyra socknarna. Men för Sundsjö sockens vidkommande göres dessutom ett synnerligen intressant tillägg av följande lydelse: "I många hus hade man underst i julruvan en större kaka, rund eller fyrkantig, men med en urtagning i mitten, och uti det rummet lade man en tillbakad fläta, som om tjugondag nedgrävdes i frökornskätten i herberget, och av denna fläta fingo var och en i familjen varsitt stycke vid vårsådden." Till denna uppgift liksom till de liknande, nyss anförda av Behm återkommer jag längre fram.

Vad som i första hand i de ovan meddelade uppgifterna intresserar oss, är att jultuppar av trä ej synas ha varit så ovanliga inom just dessa trakter av landskapet. Det var nog icke heller enbart en tillfällighet, att Nordiska museet lyckades förvärva trätuppen från Haxäng, då denna by ligger just inom det område, där seden att vid sidan av bakade fåglar ha sådana av mera hållbart material av allt att döma varit tämligen allmän. Det fanns också all anledning förmoda, att flera jultuppar skulle finnas bevarade inom denna landsända, fastän de kanske en gång slängts åt sidan i och med att en yngre generation förlorade känslan av och kontakten med denna julseds innebörd, varigenom jultuppen icke längre ansågs ha någon funktion att utföra i själva julfirandet. Denna förmodan har också visat sig grundad. Under de senaste tre åren ha nämligen ej mindre än fyra nya jämtländska jultuppar dragits fram i ljust, ett ingalunda oävet tillskott till det tidigare knapphändiga materialet. Av dessa är en från Revsunds socken, två från Lockne och den fjärde från Lit, 2 mil nordost om Östersund och 4 mil väster om Borgvattnet, varifrån de första uppgifterna om dylika fågelfigurer inhämtades. Ehuru väl jag är fullt övertygad om att energiskt bedrivna systematiska efterforskningar ytterligare och kanske rätt avsevärt skulle komma att utöka beståndet, anser jag det icke vara alldeles omotiverat att redan nu framlägga de hittills gjorda fynden.

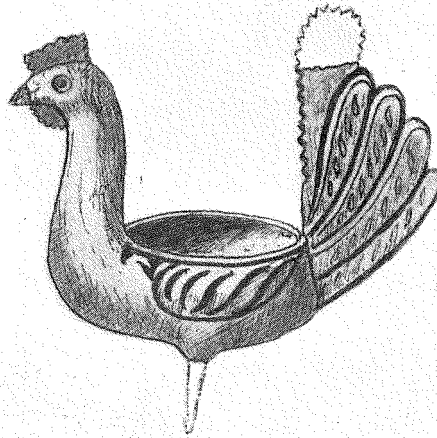

Fig. 3. Jultupp från Stavre, Revsunds socken, Jämtland.

Vid ett besök, som jag i början av år 1932 gjorde i Stavre i Revsunds socken, sammanträffade jag med en numera avliden hemmansägare, Erik Persson, vilken i sitt hem bland andra gamla allmogeföremål förevisade mig en utomordentligt väl utförd, rikt dekorerad och intressant tupp av trä, som tillhört hans fädernehem. Genom välvilligt tillmötesgående från ägarens sida fick fågeln lånas upp till det nya länsmuseet i Östersund för beskrivning. Vår fig. 3 visar en bild av Stavretuppen.

I likhet med de i det föregående omnämnda tupparna saknar även denna ben, men har enligt uppgift haft sådana av tallkvistar, vilka vanligtvis ditsattes nya varje julhelg. Bålen liksom halsen och huvudet äro målade i gulbrunt, kammen och hakskägget röda, stjärtfjädrarna, av vilka den främre är defekt, gröna (den å bilden tecknade kompletteringen av den defekta stjärtfjädern är dock osäker). Till storleken är Stavretuppen något mindre än Haxängstuppen. Längden är 16 cm., höjden (utan ben) 13 cm. och bredden över ryggen 5 cm. Vad som framför allt skiljer denna tupp från de båda tidigare kända är dels att vingarna på bålen sidor äro markerade med rätt kraftigt skurna linjer, dels och i synnerhet att kroppen i ryggen är urgröpt till en oval skål. I denna senare detalj skiljer den sig från alla hittills kända tuppars av denna art. Beträffande användningen gävos även här samma uppgifter som om de övriga tupparna: den användes på julbordet och hade sin plats överst på julruvan, som bestod av runda rågbrödsbakor. Men härtill kommer ett nytt och särdeles intressant moment: i urtagningen i tuppens rygg skulle ligga ett hönsägg.

Stavretuppen kan på sätt och vis sägas ha lockat fram den tredje jämt-

Fig. 4. Jultupp från Handog, Lits s:n, Jämtland. Jämtlands läns museum, inv.-n:r 13274.

ländska jultuppen ur dess isolering. Medan den ännu var kvar på läns museet, besöktes samlingarna av några kvinnor från Kyrkås och Lit, varvid jag förevisade dem Stavretuppen och frågade, om möjligen sådana även funnits i deras bygd. Ej långt därefter erhöll läns museet från en av dessa besökare sin första jultupp från Handog i Lit socken. Den har inv.-n:r 13274 och är avbildad i Jämten 1932 (s. 110, fig. 96). För fullständighetens och jämförelsens skull avbildas den här efter en av mig gjord teckning av originalet, fig. 4. Litstuppen liksom de i det följande beskrivna tupporna skilja sig från de förut omnämnda därutinnan, att stjärten är dubbel och de översta, svängda stjärtfjädrarna mycket större än de övriga. I kroppens form står Handogstuppen i övrigt mycket nära Lockne- och Vemdalenstupporna, men är större än dessa. Längden och höjden är över 20 cm. Fötterna, som äro nygjorda men efter gammalt manér, äro av tallkvistar med små grenar som tår. Även denna tupp är rikt dekorerad: bälén är blågrön, kam och haxskägg röda, stjärtfjädrarna till hälften blågrå, till hälften gulröda och de två långa fjädrarna gröna samt fötter och ben gulröda. På bäléns båda sidor äro initialer (ägarnas?) målade i skrivstil: på ena sidan *A. E. D.* och på den andra *M. N. S.*

I akt och mening att stimulera intresset för denna detalj i det gamla firandet av julen höll jag vid jultiden 1934 ett radioföredrag under rubriken "Tup-

pen på ruvan — en norrländsk julsed", vilket föredrag särskilt meddelades eleverna vid Birka folkhögskola med uppmaning till dessa att var i sin ort efterhöra, om möjligen några tuppar av denna art ännu finnes i behåll. Försöket slog oväntat väl ut. Efter julferierna framlämnade nämligen två av skolans elever, Elsa Oskarsson från Lockne och Karl Abrahamsson från Ytterån, var sin jultupp. Märkligt nog härstamma båda dessa jultuppar, som f. ö. äro verkliga praktexemplar, från Lockne socken, den ena från Börön och den andra från Ångsta.

Tuppen från Börön avbildas i fig. 5. Kroppen är målad gråvit, huvudet och halsen ljusröda; ögonbrynsbågarna, som äro tvärstrierade, äro röda och själva ögongloberna svarta; näbben är likaledes svart med markerad röd munlinje; kam och hakskägg äro dubbla, den förra med naggad överkant, båda bronserade (senare påmålning). Vingarna äro på bälens båda sidor markerade genom målning i brons, delvis bortnött, och de 4 vingfjädrarna äro angivna med mörkare, grå konturlinjer. Stjärten är dubbel med 13 utskulpterade fjädrar på var sida. Tuppen har haft 2 större, sannolikt böjda stjärtfjädrar, som nu saknas. Dessa ha varit instuckna och fästade i en framåt något avsmalnande ränna med låga kanter på stjärtens översida. I botten av denna ränna synas ännu 2 små hål efter fjädrarnas fastsättande. Stjärten är målad grön med här och där pålagd bronsfärg särskilt vid fjädrarnas spetsar. Tuppen är försedd med nya ben, som nedtill fästats vid en rund platta av masur. Såsom framgår av hålen efter de ursprungliga benen, äro de nya placerade omkring 1 cm. bakom de gamla. Tuppens höjd är 14,5 cm., längd 14 cm., avståndet från näbb till stjärt 16 cm., största bredd över bälén 5 cm. — Tuppen äges av fru Sara Abrahamsson, Ytterån, och är enligt uppgift troligen gjord av hennes farfar Sven Olofsson eller också dennes fader Olof Nilsson. Skulle denna uppgift vara riktig, är tillverkningstiden att förlägga till förra århundradets mitt eller snarare dess förra hälft.

Ångstatuppen, som avbildas i fig. 6, är tvivelsutan den ståtligaste i hela samlingen. Genom sin stolta resning och sin starkt realistiska utformning utgör den ett utomordentligt prov på god allmogekonst. Även färgbehandlingen är ypperlig. Näbben är röd med markerade näsborrar och munlinje, huvud och hals tegelröda, ögonbrynsbågarna tvärreffiade och av samma röda färg som näbben, ögonpupillen svart och omgiven av en gul ring. Kammen är dubbel och på översidan naggad; även hakskägget har varit dubbelt, men ena delen är nu borta. Såväl kam som skägg äro målade i grönt och brons. Bälén är gråvit med på båda sidor kraftigt utskurna, grönmålade vingar med 6 långa fjädrar och vid vingens bas 5 kortare innanför en djupt skuren konturlinje. Stjärten är även hos denna fågel dubbel med urgröpt bakparti. Vid stjärtens bas 6 par korta fjädrar, från vilka utgå 5 par längre och svängda, liksom terrassformigt lagda över varandra. Det främsta fjäderparet är längst och

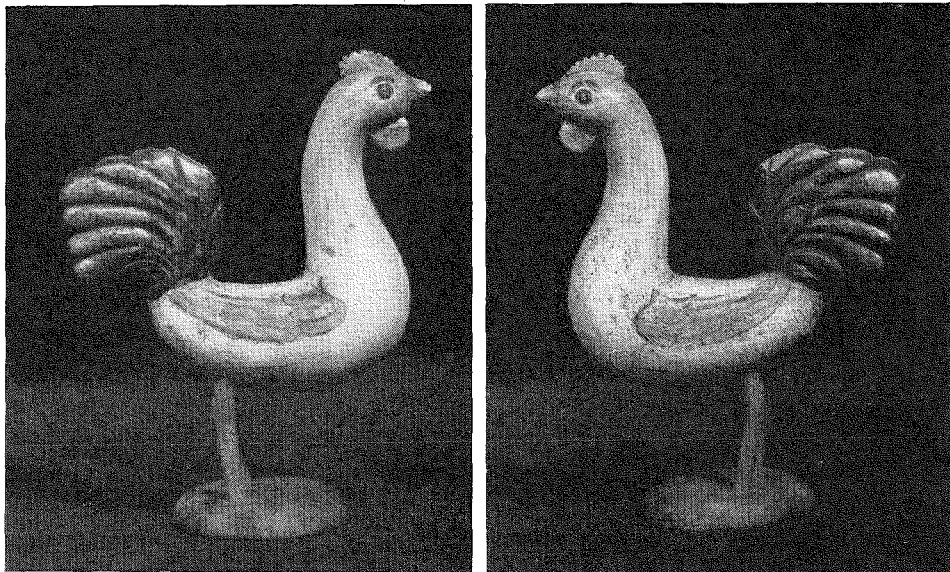

Fig. 5. Jultupp från Börön, Lockne s:n, Jämtland, sedd från 2 sidor.

gjort i 2 delar, så att det bakre, kluvna partiet är skuret för sig och framtill inkilat i en smal ränna samt där fästas. Man har här följt samma metod, som vi funno blivit använd vid samma detalj hos den nyss beskrivna tuppen från Börön. Den ena av de långa stjärtfjädrarna är baktill något insvängd. Stjärten är hållen i grönt och brons. Tuppens ena fot och ben äro i behåll och bestå av en tallkvist med 4 små grenar som tår, varav dock den på insidan av foten numera saknas. Ben och tår äro målade i gulgrönt. — Höjden är 21 cm., därav benet 5 cm.; avståndet från näbbspetsen till stjärtfjädrarnas spets är 18—19 cm.; kroppens största bredd 5,2 cm., vingarnas längd 8 cm. Enligt uppgift skall tuppen, som äges av Karolina Rickardsson, Ångsta, vara målad av en man vid namn Anders Bertilsson. Huruvida denne även tillverkat densamma, har jag icke lyckats med säkerhet konstatera. Även beträffande denna tupp äro uppgifterna om användningen fullständigt överensstämmande med vad som lämnats om de i det föregående beskrivna fåglarna: tuppen skulle ha sin plats på julbordet överst på en hög av "4 bakämnen".

De tvenne senast beskrivna tupparna från Börön och Ångsta i samma socken förete i ett par karakteristiska detaljer sådana överensstämmelser, att man med en viss sannolikhet måste förutsätta ett visst samband dem emellan. Antingen äro de tillverkade av samme man eller också har den ena av tupparna fått stå som förebild för den andra. Visserligen är utformandet av bälten något olika hos de båda fåglarna — resningen är icke fullt densamma — men detta behöver i och för sig ej betyda så mycket, då man nog torde få

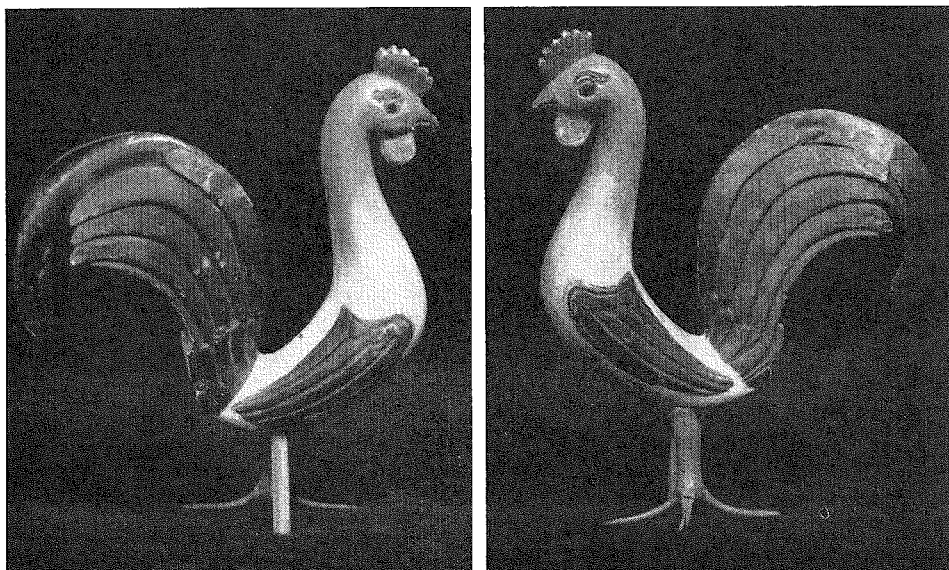

Fig. 6. Jultupp från Ångsta, Lockne s:n, Jämtland, sedd från 2 sidor.

utgå ifrån, att snidarna så mycket som möjligt utnyttjat självväxta ämnen för att därigenom bespara sig en del av arbetet vid utformningen av fågelfigurerna. Av större vikt äro då likheterna, bland vilka vi särskilt kunna framhålla de tvärstrierade ögonbrynsbågarna, vidare vingarnas karakteristiska form med en rad smärre fjädrar vid basen samt slutligen stjärten och speciellt hos denna de långa stjärtfjädrarnas fästande, som i båda fallen är fullständigt lika. Denna sista tekniska detalj är så påfallande, att man tvingas räkna med ett ganska nära sammanhang mellan de båda fåglarna i ena eller andra avseendet. I ovannämnda detaljer skilja de nu presenterade tupparna sig också från de tidigare beskrivna och bilda en grupp för sig bland de hittills kända fågelfigurerna av denna art.

Såvitt man nu kan döma av det hittills förefintliga materialet, synes seden att nyttja jultuppar av trä huvudsakligen ha utbildat sig inom det öst-jämtländska området. Det är emellertid möjligt, att nya fynd härutinnan kunna komma att visa, att seden haft en något vidsträcktare spridning. Tuppen från Vemdalen i Härjedalen ger oss, om den nu icke rent av får tänkas vara kommen från Jämtland, vissa antydningar i denna riktning. Måhända skall förekomsten av ännu en fågelfigur av trä inom ett angränsande norrländskt område komma att förstärka dessa antydningar. I Alfta hembygdsförenings samlingar i västra Hälsingland förvaras nämligen en tupp av trä av huvudsakligen samma form och storlek som de nyss beskrivna jämtska fåglarna, fig. 7. Den har 2 raka ben, som nedtill äro avbrutna. Kroppen är även hos denna

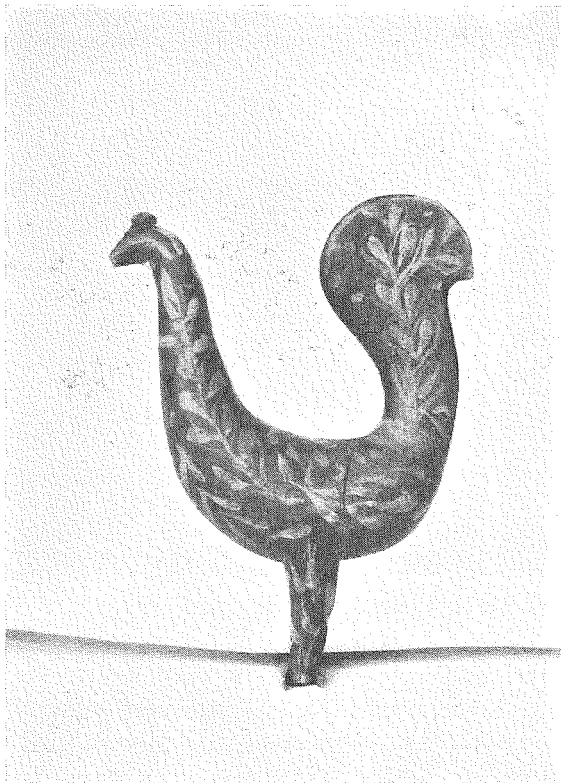

Fig. 7. Trätupp från Alfta s:n,
Hälsingland.

målade, fast med blommor i vitt på mörkblå botten. Höjden är 16 cm. och längden mellan stjärten och näbben 13,5 cm. Några närmare uppgifter angående denna fågels ursprung och användning har det tyvärr ej lyckats mig att få fram, men det torde icke lida något tvivel om att även denna tupp bör räknas till samma kategori som de jämtska och alltså är att uppfatta som en jultupp.

De seder vid julbordets dukande, som vi sett vara rådande inom de delar av Jämtland, varifrån trätupporna huvudsakligen härstamma, kunna vi också spåra inom vissa trakter av det sydligare liggande Hälsingland. I en uppsats i *Fataburen* 1919 (s. 28 ff.) har amanuensen Louise Hagberg gett en synnerligen intressant och fyllig skildring av "Forna dagars jul i Bjuråker" i Norra Hälsingland, grundad på muntliga meddelanden, som lämnats av ett flertal äldre personer inom denna bygd. För jämförelsens skull tillåter jag mig att ur denna uppsats hämta följande (s. 38): "Redan på morgonen dukades julbordet eller rättare sagt julborden, ty ett särskilt litet bord, "lissbordet", gjordes i ordning åt barnen. — — — det var julbordet, som utgjorde medelpunkten för julfirandet. En fin vit hemmavävd hellinneduk lades på detta och

på vardera bordsändan placerades en bullhög, d. v. s. hög med julbröd. Först lades ett par eller flera kakor, så en bulle, "smorbullen" [jfr "smolkaku", som ovan omnämndes från Sundsjö, Lockne m. fl. socknar], som var kullrig och krusad med kam, och så överst ett julkors. Somliga lade på korset, innan de gräddade bröden, så att det fastnade vid under gräddningen [ett sådant julkors från byn Fagervall avbildas i uppsatsen]. På en del håll åter bestod julhögen av två smorbullskakor, så en vetebrödsbulle, d. v. s. en halvtjock limpa av kornmjöl, vid bakningen överstruken med havremjöl och fint krusad med kam. Ibland bakades ett särskilt kors, men bara ett helt vanligt, och lades i mjölskåpan, där det skulle ligga över helgen, framför allt under julnatten." Detta julkors bakades här som på många andra håll i vårt land i form av ett hakkors med spirallullade korsarmar. I deras skärningspunkt placerades vanligen endast en rund degkula, men "skulle korset vara riktigt fint, gjordes en fågelfigur av deg, än kallad tupp, än höna, och sattes mitt på korset".

Även i Hälsingland har man alltså ibland haft fågelfigurer på toppen av julhögen. Däremot saknas ännu, så vitt jag vet, från dessa trakter uppgifter om att man i samma syfte nyttjat tuppar av annat material. Den nyssnämnda Alftatuppen står ännu alltså isolerad i det hälsingska materialet. Den möjligheten får icke heller anses vara helt utesluten, att Alftatuppen kan vara införd från jämtskt område eller i varje fall påverkad därifrån. Vi veta nämligen, att jämtarna i äldre tider bl. a. hade sina handelsförbindelser riktade speciellt till denna del av Hälsingland, särskilt till den årligen återkommande "Knådamarknad" inom den till Alfta angränsande Ovanåkers socken. Och ej minst torde innevånarna i det sydöstra Jämtlands socknar, där just denna julsed var särskilt utpräglad, ha ställt sina färder hit. Möjligheten att Alftatuppen, f. ö. i likhet med en del andra äldre allmogeföremål inom denna trakt av Hälsingland, på denna väg kommit från Jämtland, får alltså tills vidare lämnas öppen.

De nu i korthet beskrivna jultupparna av trä äro ur flera synpunkter värda uppmärksamhet. I första hand utgöra de handgripliga exempel på, huru djurfigurer, som spelat en magisk roll i en gammal folksed, överförts från sitt ursprungliga material till ett nytt, mera hållbart ämne. Det torde nämligen knappast lida något tvivel om att dessa trätuppar ersatt de äldre fågelfigurer, som varit bakade av deg. Men kanske ännu större intresse ha dessa tuppar som lokala uttryck för en julsed, som är uråldrig och spridd över stora delar av vårt land men som nu, liksom så många andra liknande, helt försvunnit eller åtminstone är på väg att utdö. I denna julseds sista utvecklingsfas bilda dessa tuppar ett moment av största intresse som direkt påvisbara exempel på en gammal traditions begynnande upplösning.

Den julsed, varom här är fråga, är den, som är knuten till de särskilt bakade julbröden och till deras givna plats och uppläggning på julbordet i form

av julhög eller, som det i Jämtland kallas, "julruv" eller "julruva" och varpå vi ovan sett några exempel. Denna sed förekommer i olika variationer på flera håll ej blott i vårt land utan även i våra grannländer, särskilt Norge och Finland. I Fataburen 1929 meddelar Måns Mannerfelt några av kapten Otto Mannerfelt nedskrivna anteckningar om "Vardagslivet på Trestena på 1860-talet", några bilder från Björka socken i Skaraborgs län. I dessa finna vi bl. a. (s. 108) om julfirandet följande: "På bordet nedanför granen lågo de s. k. julhögarna, avsedda en för varje barn. Så vitt jag nu kan minnas, bestod varje julhög av 5 olika slags bröd, gåskakan, vörtleven, vetekusen, saffransbullen och pepparkakstuppen". — Även från andra delar av Västsverige finna vi liknande uppgifter om julhögen. Namnet julruva träffa vi f. ö. också från vissa trakter av Värmland. Även i Norge är detta uttryck belagt från äldre tid. Från Telemarken har man således bl. a. en uppgift, som härrör sig från tiden före mitten av förra århundradet, att man där på det med duk belagda julbordet bland andra saker även brukade lägga "ei ruvo med kakur".²

Julhögen med julbrödet, som, överallt där den uppträder, intager en av julbordets hedersplatser, berör något av det mest fundamentala i nordiskt allmogejulfirande. Julen är, som den moderna folklivsforskningen visat, i hög grad en fest *til års*, som det fordom hette, d. v. s. en fest, som är nära knuten till det nya årets gröda och årsväxt. Härmed sammanhänger den på många håll i vårt land vanliga seden, att arbetet med det gamla årets säd skulle vara avslutat före jul. På många trakter skulle t. o. m. enligt gammal sed tröskningen av den sista kärven ske på julaftonens morgon. I denna sista kärve tänkte man sig växtkraften, sädesmakten, i särskilt hög potens samlad, och av den säd, som ur den uttröskades och maldes, skulle ofta de speciella julbröden bakas. Härigenom överfördes denna äringsmakt på bröden, som på detta sätt fingo en magisk betydelse. Det var detta, som gjorde, att de icke fingo förtäras under julen utan i stället lades ned bland frökornet för att i sin tur göra detta delaktigt av samma makt. Först vid vårsådden delades dessa bröd ut till dragare och arbetsfolk, sedan man med dem kanske först strukit plogbillen, och därigenom ansåg man växtkraften återförd till den upplöjda åkern. Kretsgången var fullbordad. Sådan är i stora huvuddrag den tankegång, som ligger bakom så många av julhögtidens folkseder. Julen blir alltså förmedlaren av växtkraften eller äringsmakten från det gamla till det nya året och årsväxten blir på detta sätt tryggad.

I många fall har man föreställt sig denna växtkraft som ett personifierat väsen, gärna i djurgestalt. Mycket ofta har man låtit detta väsen framträda i gestalten av fåglar, och särskilt då sådana, som från gammal tid ansetts äga livgivande eller livsfrämjande egenskaper. Till dessa höra framför allt tuppen

² Ang. denna julseds utbredning och innebörd hänvisas f. ö. till Hilding Celander, Nordisk jul I, Sthlm 1928.

och hönan med sina kycklingar.³ Men även ägget har ofta tillagts samma liv-givande betydelse, vilket det också av gammalt och hos många folk ansetts äga. En av våra främsta folklivsforskare, Edv. Hammarstedt, säger i en år 1900 skriven uppsats "Såkaka och gullhöna", vari han behandlar en del av våra svenska julbröd och deras innebörd, bl. a. följande: "Ägget erbjöd redan i en vida avlägsen forntid för flera folk icke allenast en bild av den i sin vintersömn sänkta jorden utan ock av den värld, som ännu aldrig någonsin vaknat ur sin dvala." I ägget med dess slumrande möjligheter till utveckling har man alltså tänkt sig kraften till nytt liv och ny växt samlad i hög potens. Symbolerna tupp, höna och kycklingar samt ägget, som vi i våra dagar vant oss vid att anknyta till en annan av årets stora fester, påskan, ha alltså i äldre tider i lika, om icke i högre grad varit julhögtidens symboler.

Av vad nu ovan antytts framgår ock den ursprungliga innebörden i den detalj av julseden, som vi lämpligen kunna benämna "tuppen på julruvan". Dessa bakade fågelbröd äro de, som i sig ansetts koncentrera och samla växtkraften och förmedla densamma till den nya åkern. I de uppgifter, vi ovan lämnade från Lockne m. fl. angränsande socknar i Jämtland efter Behm och P. Persson, är det visserligen ej fågelbrödet direkt utan en annan del av julruvan, som fullgör denna kraftförmedlande funktion. Hos Behm är det, som nämnts, "plattan" eller den understa kakan i julhögen och hos Persson (från Sundsjö socken) är det en i den urholkade bottenkakan nedlagd degfläta, som efter julens slut (tjugonedagen) nedlägges i frösäden för att förtäras i samband med vårsädden. Att det i äldre tider varit just fågelbrödet, som fått göra tjänst som "såkaka", torde man kunna taga för givet. Från annat håll i Jämtland har man också uppgifter, där detta tydligt och klart utsäges. I sin nyss anförda uppsats avbildar Hammarstedt några jämtländska julbröd i form av en höna, s. k. gullhöna, med kycklingar, vilka härröra från Norderön i Jämtlands Storsjö. De till dessa bröd lämnade förklarande uppgifterna ha getts av fru Beda Behm, som även skänkt bröden till Nordiska museets samlingar. Hammarstedt meddelar följande av intresse: "Det [gullhönan] bakades av sista degen i bakträget samt låg framme på julbordet till sista juldagen [tjugonedagen den 13 januari], då det i likhet med andra till högtiden tillredda figurbröd bars upp i härbärgets för att där förvaras nedgrävt i "kornkätten" till såningstiden. Det hade under jultiden sin plats överst på julruvan, den för varje husets medlem anordnade högen av julbröd, vilken annanstädes kallas julhög. Runtom eller framför julruvan lades ofta sex eller sju små bröd i kycklingform." Denna relation återger säkerligen den ursprungligaste innebörden i denna folksed — brödet i fågelgestalt som den egentliga förmedlaren av växtkraften från år till år.

³ Beträffande dessa frågor hänvisar jag till N. E. Hammarstedts uppsatser i Medd. från Nordiska Museet 1893—94, 1900 och 1901.

Från dessa bakade fåglar har utvecklingen så småningom fört över till fåglar av trä av de former, jag i det föregående behandlat. Anledningen härtill har uppgivits vara, att man ville spara dem från år till år och på så sätt slippa ifrån det besvärliga bakandet av nya bröd för varje jul. Denna förändring kan knappast innebära annat, än att man börjar släppa kontakten med den levande traditionen i dess ursprungliga form. Man har icke längre känslan av att det är själva brödet i fågelgestalt, som är bäraren av makten. Måhända kan häri ock ligga förklaringen till att andra bröd i den uppstaplade julruvan — t. ex. plattan eller flätan — kommit att övertaga fågelbrödets kraftöverförande roll. Skulle så vara fallet, har man alltså, även sedan man börjat använda tuppar av trä, ändock icke förlorat all kontakt med den gamla traditionens innebörd. Detta skulle ytterligare kunna styrkas av det ovannämnda intressanta förhållandet med Stavretuppen, där man, medvetet eller omedvetet, sammankopplat fågelbilden av trä med ägget, vilket, som ovan antyddes, är en av livets och växtlighetens urgamla symboler.

Zusammenfassung

Weihnachtshähne in Norrland

Der Verfasser legt eine Serie aus Holz geschnittener Vögel vor, von denen die Mehrzahl in den letzten Jahren in Norrland und hauptsächlich im Osten des jämtländischen Gebietes zusammengebracht worden ist. Die Vögel werden Weihnachtshähne genannt und haben beim Weihnachtsfeiern eine gewisse Rolle gespielt. Ihr Platz war zuoberst auf dem sog. "julruvan", einem Haufen mehrerer aufeinandergelegter Brote, der auf dem gedeckten Weihnachtstisch aufgeschichtet wurde und erst nach dem Schluss des Weihnachtsfestes angerührt werden durfte. Der Brauch, einen solchen "julruva" oder "Weihnachtshaufen" aufzuschichten, ist aus mehreren Teilen des nordischen Gebietes bekannt, und vielerorts wird dieser Haufen ganz oben auf mit eigens gebackenen Weihnachtsbroten, oft in Gestalt eines Vogels, versehen. Diese Brote, die aus dem Mehl von der letzten Garbe gebacken werden sollten, durften nicht zu Weihnachten verzehrt werden, sondern wurden nach der Feier unter die Saatgerste gelegt und im Frühling beim Säen an Arbeiter und Zugtiere verteilt. In diese Brote, oder "Säebrote", wie sie an manchen Orten genannt wurden, dachte man sich den Geist des Erntesegens konzentriert. Weihnachten wird also zum Ueberbringer des Wachstums vom alten auf das neue Jahr. Oft stellte man sich den Wachstumsgeist in Gestalt von Vögeln vor, die im Volksglauben als Träger lebenspendender Kraft auftraten, wie Hähne, Hennen u. dgl. Die jetzt vorge-

legten hölzernen Weihnachtshähne sind zweifellos allmählich an die Stelle ähnlicher, aus Teig gebackener Weihnachtsvögel getreten und bieten somit ein interessantes Beispiel dafür, dass Tiergestalten, die in der alten Volks-
sitte eine magische Rolle gespielt haben, von ihrem ursprünglichen Material auf einen anderen Stoff von grösserer Dauerhaftigkeit übertragen worden sind. Zugleich bieten diese Weihnachtshähne ein Moment von grösstem Interesse als handgreifliche Beweise der beginnenden Auflösung einer alten Tradition. Man hat nicht mehr die Empfindung, dass das Vogelbrot selbst der Träger der magischen Kraft ist, sondern lässt diese Funktion von anderen Broten im Weihnachtshaufen übernehmen. Besonders interessant ist der Weihnachtshahn (Abb. 3), dessen Rücken eine oval ausgedrechselte Schale ausmacht, wo ein Hühnerei hineingelegt wurde. Auch das Ei ist bekanntlich ein uraltes Sinnbild des Lebens und des Wachstums.

STRÖDDA MEDDELANDEN OCH AKTSTYCKEN

Visby domkyrkas gravstenar

Genmälen och replik

I denna tidskrift, häfte I 1935, har fil. lic. Sölve Gardell ägnat mitt arbete över gravstenarna i Visby domkyrka en kritisk granskning. Till en början är G. ej nöjd med "själva planen i arbetet", som bort vara "mera översiktlig". I detta instämmer jag gärna, men alla mina försök att ordna gravstenarna efter ett i princip rationellare system ha varit ogenomförbara. Visst hade det varit mera översiktligt, om som G. föreslår, stenarna kunnat ordnas kronologiskt, så att alla inskrifter tillhörande ett visst tidsskede blivit sammanförda till en grupp. Men då det visade sig, att de ursprungligen tomma mittfälten på så gott som alla medeltidsstenarna blivit till trängsel uppfyllda av nyare inskrifter, mest från 1600-talet, hade stora flertalet av dessa senare gravskrifter ändå måst avhandlas i sammanhang med medeltidstexterna. Om arbetet inskränkt sig till att lämna en redogörelse enbart för gravstensinskrifterna såsom t. ex. uti G. Lindströms arbete över gravinskrifter från Gotlands medeltid, hade dessa lätt kunnat ordnats mera översiktligt — en svårighet hade dock alltid återstått: att ordna de många texter, där årtalen gått förlorade eller aldrig funnits. "Visby domkyrkas gravstenar" avser att vara en *materialsamling*, där *allt*, som nu är känt om varje sten, finnes medtaget till tjänst för kommande forskare, som vilja bearbeta materialet vidare i en eller annan riktning; kommentarer och översättningar få alltså betraktas som något sekundärt och ha närmast medtagits med tanke på de lekmän, som kunna intressera sig för ämnet.

G. är ej nöjd med de register över personnamn jag meddelat. Han vill hava register även över vapensköldar, ort- och yrkesregister, men det bör väl ej heller vara någon svårighet för den, som är i behov av ett register av ett eller annat slag, att själv sammanställa detta för att få det komparativa materialet inom önskvärt räckhåll.

G. klandrar, att "såsom översättning av de å stenarna förekommande latinska bibelspråken den samtida *svenska* bibeltexten återgivits". Anled-

ningen är närmast den, att denna gamla text i allmänhet ordagrant på svenska återgiver stenarnas latinska inskrifter. Att efterforska från vilka bibel-editioner latintexterna hämtats, ansåg jag ligga utom ramen för mitt arbete.

G. är även missnöjd med, att jag ej namngivit de personer, som på ett eller annat sätt bistått mig med råd och hjälp vid tolkningen av vissa inskrifter, men då denna tidigare anlidade hjälp visat sig överflödig, sedan jag förvärvat professor J. Bergman som medarbetare, ansåg jag onödigt att nämna namn på personer, vilkas hjälp ej kommit till användning.

G. anmärker på missuppfattning beträffande ortografien på några ställen (H 58, 120 o. 141) i fråga om läsningen av bokstaven Y, där han anser, att en felläsning föreligger. Så är emellertid ej förhållandet, ty i alla fallen förekommer ett tydligt Y utan punkter över och kan ej förväxlas med ij, om det också bör utläsas så. Det råder i här föreliggande 1600-talsinskrifter en stor osäkerhet just beträffande beteckningen av i-ljudet. Uti det vid slutet av gravskriftorna ofta förekommande "Der Selen Godt gnedig sei" stavas sista ordet i 27 sådana texter på följande sex olika sätt: si (9), sei (8), sii (4), sey (4), sie (1) och sy (1). Likaså förekommer omväxlande may och maii, juny och junii, july och julii (även julij).

G. påpekar, att vid H 42 årtalet 1647 bör ändras till 1633. Detta måtte vara ett förbiseende av G., ty Strelows fullmakt på superintendentämbetet är (enl. Lemke) daterad 21/7 1647.

På s. 246 uti "Visby domkyrkas gravstenar" meddelar jag under rubriken "Förlorade gravstenar endast kända enligt litteraturen" följande: "Då man alltså ej säkert känner den text, som verkligen stått på stenen, är såväl textkritik som översättning utelämnad här." Det oaktat ägnar G. några till denna avdelning förda texter, fordom lästa på stenarna H 379, 389 och 405 en utförlig kritik och påminner, att det "bör icke möta några större svårigheter att suppleras" (H 379) och att "Hamner lämnat det kritiska stället utan kommentar" (H 405).

Beträffande H 22 kritiserar G. min framkastade förmodan, att vissa starkt fördjupade partier på stenen, som ännu äro fullt tydliga, t. ex. på hjälmarnas hornprydnader, ursprungligen varit fyllda med någon massa eller möjligen metall. Den djupa nedhuggningen och den ojämna bottenytan tala starkt för denna teori. En diskussion om denna sak måste emellertid föras på platsen.

I övrigt är jag G. tacksam för de verkligt värdefulla rättelser, han gjort på några ställen.

J. W. Hamner.

För min del har jag ingen anledning att yttra mig i annan mån än där recensionen berör vissa latinska inskrifter, angående vilka jag rådfrågats av utgivaren. Även beträffande dessa hade jag måhända ej behövt besvara redaktionen, då de av recensenten mot mig riktade invändningarna varken äro många eller av större betydelse — en del äro sådana att man måste förvånas över att de över huvud kunnat framställas —, men på därom uttalad önskan av arbetets högt förtjänte utgivare får jag likväl anhålla att med nedanstående rader få taga tidskriftens utrymme något litet i anspråk.

Jag förbigår då alldeles de erinringar recensenten gjort mot den typografiska uppställningen och därmed sammanhängande ting m. m., varmed jag ej haft något att göra. (På grund av min vistelse i utlandet en del av sommaren 1933 hunno för övrigt vissa korrekturark, som tillsänts mig, ej tillbaka förrän arken med hänsyn till tryckningens av yttre grunder nödvändiga forcering redan måst gå i press.)

Ej heller ämnar jag uppehålla mig vid sådana formaliteter som att *pastor primarius* av mig återgivits med "överpastor" i st. f. som recensenten föredrar, "förste pastor", att *diem obiit* återgivits med "mötte sin dag" i st. f. "mötte sin dödsdag"; ingen lär väl misstaga sig på meningen, vilketdera uttrycket som än användes; att jag översatt *regis consiliarius* (av recensenten oriktigt skrivet *conciliarius*) ordagrant med "konungens rådsherre", medan recensenten vill ha "riksråd", och *ecclesia* (av den för minutiös korrekthet med all rätt ivrande recensenten i alla fall skrivet "ecclesia!") *beatæ virginis* med "den heliga jungfruns kyrka" i st. f. det av recensenten föredragna "vårfrukyrkan" eller "Mariakyrkan" o. s. v. Sådana anmärkningar synes det mig att recensenten bort bespara sig. I varje fall kräva de ej något bemötande från min sida.

Till denna kategori kan även räknas recensentens förklaring, att *nobilis* bort översättas med "välboren" i st. f. "ädel". Ingen läsare lär väl undgå att inse, att "ädel" i det ifrågakvarande fallet just syftar på den förnäma bördens och ej på karaktären. Likartad förefaller mig anmärkningen, att *dictus* efter ett namn bort översättas "med tillnamnet" i st. f. "kallad", som det ju dock ordagrant betyder. Även här torde varje läsare förstå, att om en viss Henricus "kallas" de Plescowe, så blir det ett efter härkomstorten bildat tillnamn. Att så är fallet har jag för övrigt, för säkerhets skull, särskilt påpekat på s. 272, vilket recensenten synes ha förbisett.

Samma förbiseende har recensenten gjort sig skyldig till, när han angriper hr Hamner för att ej ha förklarat förkortningen *pfesto*. Om recensenten besvärat sig med att slå upp s. 272, hade han där kunnat läsa: "Pfesto torde enligt prof. J. Bergman böra läsas *profesto*, då översättningen blir: dagen före den helige Augustini dag". Det minsta man kan

begära är väl ändå, att anmärkningar ej göras mot vad som av utgivaren redan tillrättaställts på fullt korrekt sätt.

I de elegiska verserna över superintendenten Bilefeld heter det bl. a.

flagitiis terror, scortis et furibus acris
mentibus at pavidis dulce levamen erat.

I utgivarens kommentar därtill läses: "Textens *acris* borde rätteligen vara *acer*". Detta uttalande, för vilket jag utan ringaste blygsel åtager mig ansvaret, är icke förtjänt av någon anmärkning. Lic. Gardell kallar det med orätt för "ren missuppfattning", och motiverar detta sålunda: "Redan på Ennius' tid förekommer *acris* som maskulinform och blir icke ovanlig i senlatin". Detta faktum är naturligtvis bekant för mig såväl som för varje annan kännare av latinets historia. Men vid den tid, då gravstenens inskrift författades, gällde varken arkaiskt latin à la Ennius eller senlatin från folkvandringstiden såsom stilmönster, utan det humanistlatin man i slutet av sextonde århundradet skrev gjorde anspråk på att vara klassiskt latin. Under sådana förhållanden borde maskulinformen lyda *acer*, ej *acris*, som kan inhämtas av varje latinsk skolgrammatik och av allmänt brukade lexica.

För utgivarens beteckning av formen *req(u)escat* (= *requiescat*) o. d. såsom "snarare munklatin än felhuggning" är jag visserligen icke personligen ansvarig, men jag har i korrekturet sett detta uttryck utan att reagera däremot. Recensenten anser, att utgivaren hellre bort säga "vulgärlatin". Ja, gärna det, men är nu detta något att fästa sig vid? Huvudsaken i utgivarens uttalande är ju dock, att dylika former icke bero på felhuggning utan på ett säreget, tidsbetonat skrivsätt.

Beträffande skrivsättet *y* i st. *f. ii* har jag för min del faktiskt påyrkat den senare formen och delar således där recensentens mening. Utgivaren önskade dock bibehålla stenarnas tydliga *y*. Men naturligtvis insåg han likaväl som recensenten och jag, att denna ligatur, om man så får kalla den, betecknade *ii*, vilket ju även framgår av hans transskriptioner. (Vad *sydera* beträffar förhåller det sig annorlunda. Detta ord förekommer ofta i humanistlatinets med verkligt *y*, som i detta fall motsvarar enkelt, ej dubbelt *i*.)

Vad *auratus*, som epitet till *eques* angår, torde det, som jag i kommentaren angivit, syfta på de förgyllda sporrarne eller kanske snarare på den guldkedja, som åtminstone vissa riddare buro, eller på bägge; att *auratus* ordagrant betyder "förgylld" är ju obestriddigt, och att detta påpekas inom parentes för läsare, som ej förstå latin, är väl intet att anmärka på; ingen förnuftig människa tror därför, att detta ordagranna uttryck skall gälla som

definitiv svensk tolkning, som recensenten synes vilja antyda. Själv hade jag närmast velat återge det: "riddare med gyllene kedja", men efter samråd med flera av vårt lands förnämsta kännare av ifrågavarande tids historiska urkunder fann jag, att meningarna bland dem voro delade; somliga ansågo, som jag, att uttrycket syftade på guldkedjan, andra att det gällde sporrarna, flera slutligen, att uttrycket helt enkelt vore identiskt med riddare med betoning av den prägnanta innebörden i ordet *eques* i denna betydelse till skillnad från den ursprungliga latinska betydelsen (ridande man). Under sådana förhållanden stannade vi vid att helt enkelt behålla den latinska termen såsom titel utan översättning och med bl. a. den motivering i kommentaren, att *auratus* syftar på de förgyllda sporrarna och den gyllene kedjan.

Inskriften n:r 308 har givit rec. anledning till en i och för sig intressant exkurs angående en bekant humanistgravskrift och angående konstruktionen av verbet *ludere*. Jag har ingenting att invända mot hans resultat, men han måste väl även där ha begått ett förbiseende, när han skriver *nihil vobiscum*, vilket omöjligen kan ingå i versen. Det måste givetvis ha stått *nil mihi vobiscum*. För övrigt utgör hela denna exkurs ett bruk av "större våld än nöden krävde", ty den utgår från ett missförstånd från recensentens sida. Situationen är följande:

Jag hade dechiffrerat och supplerat en genom vittring och förkortningar svårläst och till stor del hittills oförstådd inskrift från slutet av 1500-talet. Slutet därav innehåller, som jag påvisade, följande distikon:

Inveni portum. Spes et Fortuna, valete!
Nil mihi vobiscum, ludite nunc (*alios*).

Genom ett skriv- eller tryckfel, vilketdera det nu var, kom det felande slutordet att bli *aliis* i st. f. *alios*. Felet upptäcktes inom kort, men tyvärr för sent för att ens på rättelsesidan i slutet kunna korrigeras. Att meningen varit *alios* och ej *aliis*, framgår dock vid uppmärksam läsning av den översättning jag givit: "driven nu ert gyckelspel med andra". När *ludere* begagnas som transitivt verb och således styr ackusativ, betyder det just driva gyckel med någon, bedraga någon. Recensenten skriver: "*Ludere* har ju här betydelsen 'gäckas' (recensenten menar väl 'gäcka' eller 'gäckas med?') och icke 'leka' och bör följaktligen regera ackusativ och ej ablativ". Kan verkligen recensenten på fullt allvar inbilla sig, att jag skulle menat att *ludere* styrt ablativ!? Om han åtminstone hade sagt *dativ*, hade det legat någon reson i tankegången. *Ludite aliis* skulle betyda: "leken nu för andra", vilket också vore klassiskt latin. Olyckan var därför ej så stor. Det intransitiva bruket av *ludere* torde t. o. m. vara vanligare än det transitiva.

Men, som sagt, jag tror, liksom recensenten, att det stått *alios*, och att så var fallet framgår av min översättning. Utom de av recensenten anförda parallellställena känner jag för övrigt ännu ett (från Hablingbo).

Jag kommer slutligen till några ställen, där recensenten antingen har fullkomligt rätt eller där i varje fall hans avvikande mening förtjänar tagas i övervägande.

Sannolikt har recensenten rätt i sitt antagande att *magister Simon* (inskr. 204) bör tolkas "mäster Simon", och att det gäller en hantverkare, i analogi med *magister murarius* etc. Då inskriften likväl är så sen som från 14:e århundradet kunde tveksamhet råda, och jag ansåg mig därför ej behöva ändra utgivarens "magister". Över huvud bör det observeras, att översättningarna i regeln icke från början utförts av mig utan endast företetts mig till granskning. Det gällde då att ändra så litet som möjligt, även om jag själv helst skulle valt annan formulering på några ställen. Ändring företogs endast där det syntes verkligt nödvändigt.

Det är även möjligt, kanske troligt, att recensenten har rätt, då han tolkar *gladiator* som "svärdslipare", eventuellt "svärdmakare". Sistnämnda tolkning har även jag alternativt föreslagit (se s. 205). Men jag kan icke se något orätt däri, att den hos Du Cange belagda betydelsen "svärdbärare" ("dignitas et officium in cura ducis Bohemiæ") även ifrågasättes. Att Du Canges belägg är hämtat från Böhmen är väl intet hinder för möjligheten av analogi annorstädes under medeltiden. Men om recensenten som särskilt förtrogen med Gotlands medeltidshistoria anser sig kunna försäkra, att en sådan funktion som den böhmiska aldrig funnits i Norden, så vill jag ej tvista med honom därom.

Vid inskriften n:r 12 hade jag påpekat det oväntade meterfelet i början, oväntat enär 1600-talets latinska humanistverser i regeln äro metriskt korrekta. Recensenten har till förklaring av detta framställt konjekturen att adjektivet *fida* stått i förf:s text men vid inhuggningen bortfallit, vilket förefaller ganska plausibelt, men icke upphäver riktigheten och nyttan av min anmärkning om versen, sådan den faktiskt står på stenen. Denna anmärkning har tvärtom framkallat recensentens fyndiga bidrag till förklaringen.

Ett trassligt ställe är n:r 187, där utgivaren läst M:CCC:LXXXXIII A:NONAS. AUGUSTI och översatt det med 1393 den 4 augusti. Recensenten anser att III skall skiljas från årtalet, som då skulle bli 1390, och föras till fortsättningen: III A NONAS etc. Recensenten transskriberar *tres ante nonas*, vilket i varje fall är felaktigt, det måste väl åtminstone heta *tertio* (die) *ante nonas*. *Tertium* vore även möjligen tänkbart, men då skulle *a(nte)* stå eller underförstås före räkneordet. "Tres" blir grammatiskt felaktigt. Jag vill dessutom påpeka, att ordet *ante* i allmänhet saknas

vid detta slags romerska datering i dessa inskrifter, vilket framkallar vissa tvivel huruvida den gamla kopieringen av denna inskrift är korrekt. Därtill kommer att — om den föreliggande kopian av inskriften är riktig — siffran III på intet sätt är åtskild från LXXXX utan står i en följd. Jag kan därför icke känna mig övertygad av kritiken på denna punkt. Icke ens en noggrann förnyad undersökning av platsen lär kunna ge klarhet på grund av stenens skadade och defekta beskaffenhet.

Recensentens bästa positiva bidrag synes mig vara förklaringen av de gåtfulla bokstäverna n:r 175 samt måhända förklaringen av det hittills sannolikt fellästa *canonicus templi*.

Själv har jag icke haft anledning att befatta mig med dessa ställen, vilkas hittills kända fragmentariska kopior ej gävo några hållpunkter.

Ovanstående rader beröra givetvis endast de mot mig gjorda anmärkningarna. Som synes, äro de antingen betydelselösa eller — där de äro befogade — ej av någon allvarligare beskaffenhet. Men det kunde ha varit tacknämligt, om den ärade och sakkunnige recensenten även velat fästa någon uppmärksamhet vid de icke få ställen, där förut oförstådda texter dechiffrerats och där editionen rättat tidigare uttolkares feltolkning. Det är i sådant, ävensom i publicerandet av förut okända eller opublicerade inskrifter, som dess förnämsta värde består.

J. Bergman.

* * *

Till ovanstående gemälen vill jag endast anföra följande:

Inledningsvis säger sig Hamner "gärna instämma" i min anmärkning, att planen i hans arbete bort vara mera översiktlig, men han tillägger, att alla hans "försök att ordna gravstenarna efter ett i princip rationellare system varit för honom ogenomförbara". Han medger dessutom, att den av mig föreslagna kronologiska uppställningen varit mera fördelaktig än hans egen, men han har haft svårighet "att ordna de många texter, där årtalen gått förlorade eller aldrig funnits". Om H. haft svårighet i planläggningen och saknat förmåga att kronologiskt fastställa det insamlade materialet, så utgör detta sannerligen icke något hinder för att en kompetent utgivare skulle kunna planlägga materialsamlingen efter de principer, som jag å s. 34 i min kritiska granskning av H:s arbete anförde. Det är H:s bristande förmåga i detta avseende, jag påtalat.

H. meddelar, att "kommentarer och översättningar få alltså betraktas som något sekundärt och ha närmast medtagits med tanke på de lekmän som kunna intressera sig för ämnet". Men är allt detta medtaget särskilt för lek-männens skull, torde man med desto större skäl kunna kräva, att både över-

sättningar och kommentarer äro *sakliga och riktiga*. Att de i många fall äro felaktiga och vilseledande har jag tidigare påpekat, och det hade för utgivaren varit lyckligast, om hans arbete icke belastats med detta både "sekundära" och sekunda gods.

Beträffande frågan om "register" anmärker H., att "det bör väl ej heller vara någon svårighet för den, som är i behov av ett register av ett eller annat slag, att själv(!) sammanställa detta". H. missstager sig utgivaren utan tvivel. Först och främst har man rättighet, då det gäller ett samlingsverk, att fordra, att utgivaren skulle besparat läsaren detta arbete, och dessutom är det icke den lättaste sak att upprätta ett register! H. har ju själv utarbetat ett personregister till sin bok, vilket, såsom jag visat, vittnar om grov okunnighet i uppfattningen av medeltidsnamnen (se min kommentar till H. 278). Därför är det möjligt, att det varit till läsarens fördel, att flera register icke blivit upprättade i boken, ty att upprätta vapen-, yrkes- och ortregister är icke lätt, om man är analfabet på hithörande områden. För att upprätta dylika register kräves kunnighet i bl. a. medeltidens språk och heraldik.

I recensionen klandrade jag även H., för att han ej namngivit de personer, som på ett eller annat sätt bistått honom med råd och hjälp vid tolkningen av de i boken förekommande inskrifterna. Detta klander kan jag icke nog kraftigt understryka. Till försvar anför H.: "Då denna tidigare anlidade hjälp visat sig överflödig, sedan jag förvärvat professor J. Bergman som medarbetare, ansåg jag onödigt att nämna namn på personer, vilkas hjälp ej kommit till användning". Först och främst kan väl detta knappast kallas juste handlat av H. att helt och hållet ignorera sina tidigare medarbetare, som väl dock förebyggt en hel del orimligheter och fel i H:s ursprungliga manuskript. Nu tackar herr H. endast professor Bergman, som tydligen är ansvarig för arbetets språkliga kommentar. För all övrig kommentar bör H. således själv svara. H. ligger icke blott en otacksamhet mot medhjälparna utan också ett oförstånd. Ty skulle någon av hans medhjälpare eventuellt ha gjort sig skyldig till något misstag, så svarar ju H. även för detta och icke blott för sina egna.

Jag har även angripit H., för att hans arbete visar bristande textkritik. H. svarar, att han utelämnat textkritik, då man "ej säkert känner den text, som verkligen stått på stenen". Men det är ju i all rimlighets namn just då textkritik är nödvändig! Men i de fall, då man däremot verkligen känner den inhuggna texten, skulle upptagandet av andra läsarter kunna tänkas vara överflödigt, såvida man ej genom angivande av de olika läsarterna vill ge läsaren en föreställning om de olika handskrifternas värde såsom källmaterial för inskriftssamlingen. H. är under alla förhållanden — då professor Bergman ej i allo åtager sig ansvaret — principiös i nämnda avseende, ty i en del fall upptagas de olika läsarterna med angivande av källorna, i andra fall

blandas källornas uppgifter ihop med professor Bergmans egna teorier, så att man ej vet, vem som är sagesman för den ena eller andra läsarten. Och i åtskilliga fall saknas textkritik helt och hållet.

Vad min kritik av H 22 beträffar, går H. helt och hållet vid sidan om den sak, jag anförde i recensionen. H. framkastar nämligen den förmodan i sitt arbete, att vissa, starkt fördjupade partier i stenen varit fyllda med asfalt — i genmålet nöjer han sig med att använda ordet massa — och det är mot ordet asfalt jag reagerat. Är det ur egen fatabur, som denna naivitet, att asfalt kommit till användning, stammar? Skulle den härleda sig från någon av H:s tidigare hjälpare, som det visat sig överflödigt omnämna — ty från professor Bergman kan ju icke uppgiften ha kommit — så måste ju villfarelsen i alla fall skrivas på H:s konto, enär någon annan sagesman icke blivit nämnd.

Till slut vill jag än en gång framhålla, att min 13-sidiga granskning av H:s arbete långt ifrån var uttömmande. Så hade jag t. ex. icke upptagit något av alla de gravamina, som Bengt Hildebrand tidigare i Personhistorisk tidskrift framfört, och många andra rättelser återstå dessutom, innan H:s arbete kan anses vara fullgott. Den enda förtjänst man kan tillskriva H:s arbete är förekomsten av ett rikhaltigt och präktigt bildmaterial. Bilderna vilseleda ju icke ens lekmannen. Bilderna äro tagna och reproducerade utomordentligt väl, så den honnören har jag icke velat fränkänna H., att han här dokumenterat sig som en mycket skicklig fotograf.

Professor Bergman finner, att de mot honom riktade invändningarna "varken äro många eller av större betydelse — en del äro sådana, att man måste förvånas över, att de över huvud kunnat framställas". Om B. förvånas, må detta vara hans ensak. Faktum kvarstår i alla fall, att B:s svenska översättningar av den latinska texten — särskilt den medeltidslatinska — i flera fall äro synnerligen bristfälliga och i några t. o. m. oriktiga. B. synes helt och hållet vilja nonchalera nyanserna i svenskt språkbruk och anser mina erinringar knappast vara värda bemötande. B. är för övrigt på det hela taget i sina översättningar utan några fasta principer och i hög grad inkonsekvent. I vissa fall anför han till sitt försvar, att han översatt "ordagrant", i andra fall skriver han ett och menar, att man skall förstå någonting helt annat. Så t. ex. beträffande *nobilis vir*. Epitetet översätter han med "ädel" men menar i sitt genmål, att man härmed skall förstå "den förnämna börden" eller m. a. o. "välbördig", såsom jag tidigare korrigerat hans översättning. Det är sannerligen inte lätt för en recensent att veta, vad B. menar, när man icke kan rätta sig efter vad han själv utger i tryck. B. översätter *equus auratus* med "egentligen förgylld riddare", men i genmålet förklarar han, att han menar en riddare med gyllene sporrar. Varför icke med en gång skriva ut

detta i boken. Lika felaktiga äro flera andra av B:s översättningar. Men de exempel, jag framdragit, torde vara nog för att värdesätta det av H. utgivna arbetet.

Vad *profesto* beträffar får jag erkänna, att jag verkligen icke observerat B:s rättelse i slutet av boken. B:s rättelse är emellertid under alla förhållanden ofullständig, och det förefaller, som om B. själv icke är fullt säker på sin sak ("torde"). Uttrycket är en så vanlig företeelse i medeltidslatinet, att någon tvekan därom är fullkomligt obefogad. Och ännu mera obefogat är hela det långa och lömska utfallet mot Lindström, som ju har både den riktiga läsningen, översättningen och dateringen. Jag kan därför inte instämma i B:s påstående, att texten "av utgivaren redan tillrättaställts på fullt korrekt sätt".

Beträffande de elegiska verserna över Bilefeld påpekar B., att han "utan ringaste blygsel" åtager sig ansvaret för att "textens *acris* borde rätteligen vara *acer*". Jag trodde verkligen ett ögonblick, att här förelåg från B:s sida en ren "missuppfattning", men finner tyvärr, att B:s utsaga bottnar i någonting mycket värre. B. är nog vänlig att hänvisa recensenten till "varje latinsk skolgrammatik och allmänt brukade *lexica*" för att bliva upplyst om att *acris* i nämnda ställning icke förekommer i det klassiska latinet eller i humanismens språkbruk.

Jag följer alltså B:s uppmaning och börjar av artighet min undersökning i den av B. själv utgivna skolgrammatiken. B. känner emellertid endast formen *acer* för maskulinum nominativ singularis, och detta kan ju förklara hans tvärsäkra påstående i genmålet. Från B. övergår jag emellertid till "allmänt brukade" läroböcker i latinet och slår först upp Törnebladhs "Latinsk språklära till skolornas tjänst". I upplagan 1920 (s. 23) förekommer bland *paradigmen* dubbelformerna "*acer, acris*" för mask. nom. sing., och Törnebladhs lärobok gäller *klassiskt* och följaktligen även *humanistlatin*. Bland tidigare "allmänt brukade" läroböcker hör även Ellendt-Seyfferts förträffliga "Latinsk språklära", tryckt i Stockholm 1866. Å s. 36 läses om "*acer*" och några andra uppräknade ord, att "somliga av dessa adjektiver ändas stundom även i mask. på -is och bliva då adjektiver med två ändelser". Denna språklära avhandlar endast *klassiskt* latin. Jag går vidare till den kände spanske prelaten Lloberas "*Grammatica classicæ latinitatis*" — observera *classicæ* — tryckt 1920. Här läses på tal om *acer* å s. 72: "*Raro in prosa oratione, sæpius in poematis nominativus masculinus horum adjectivorum exit in — ris pro -er*".

Nu skulle man kunna fråga sig, om 1500- och 1600-talets grammatiker hade lika stor kännedom om dessa klassiska dubbelformer som vår tids bildade latinare. Helt säkert hade de detta. Hos flera 1600- och 1700-talets grammatikförfattare, vilkas läroböcker jag tagit del av å Kungl. Biblioteket, har

jag funnit, att i regel tio adjektiv — bland dem först och främst *acer* — omtalas med dubbelformer, och i allmänhet ha utgivarna låtit trycka dessa uppgifter med fetstil. Detta har tydligen hört till de pensa i kursen, som varit särskilt viktiga att inlära för den tidens lärjungar. Det torde därför vara uppenbart, att författaren av Bilefelds gravskrift känt till dessa dubbelformer. Lika uppenbart torde det vara, att inskriftsförfattaren *med avsikt* använt formen *acris*, och detta av rent metriskä skäl. I samma vers förekommer nämligen uttrycket *scortis*, som ju också slutar på *-is*, och det är således helt enkelt från välljudets synpunkt, som inskriftsförfattaren valde formen *acris*. Detta är uppenbart för varje språkforskare, även om B. "utan ringaste blygsel åtager sig" att påstå motsatsen.

Sölve Gardell.

Tillskärningsmönster för skodon från 1600-talet

Av Ake Meyerson

I Oxenstiernska samlingen i Riksarkivet finnas några tillskärningsmönster av papper för skomakare från 1600-talets första hälft.¹ Bevarad fotbeklädnad från denna tid är ganska sparsamt förekommande i museer och samlingar, varför dylika modeller från samma tid böra tilldraga sig en viss uppmärksamhet. Modellerna rubriceras som bilaga till ett brev daterat den 1 oktober 1639. Att de verkligen höra samman med detta brev är högst sannolikt, även om man ej helt får bortse från möjligheten av att en senare uppordning av samlingen kunnat föra dem samman.² Brevet är ställt till rikskanslern Axel Oxenstierna från en skomakare Walter Hincke i Stockholm. Föga i det samma antyder direkt samband med modellerna. Brevskrivaren framför på tyska sin tacksamhet för rikskanslerns höga beskydd, som hjälpt honom till god utkomst och rikligt arbete i Stockholm, dit han nyligen flyttat. Att Hincke ej förekommer i borgarlängder eller skrämbetsrullor visar hans egenskap av Oxenstiernas försvarskar. Brevet talar dessutom om någon beställning, som fordrar Hincques personliga sammanträffande med sin höge herre.

Rent tekniskt utgöra modellerna den mall, efter vilken skomakaren skär till lädret. De bestå av fyra bitar, varav två äro en stövelmodell och de två andra en modell till en sko. Fig. 1 visar de förra i utvecklat skick, så som skomakaren lägger dem på lädret vid tillskärningen, fig. 2 visar dem sammanvikna för att ge en föreställning om den blivande stövelns utseende. Måttuppgifterna äro följande:

Skaftet: kragens övre vidd 49 cm., vadens vidd 36 cm., längden 70 cm.

Reseftet:³ längd från vristen till tån 27,5 cm., bredd 28 cm.

¹ Till rikskanslern A. Oxenstierna från näringsidkare och hantverkare. Ser. B. 5. Oxenstiernska samlingen, Riksarkivet.

² Denna samlings tillkomst och historia behandlas av W. Tham, Axel Oxenstierna, akademisk avhandling Sthlm 1935, pag. XII ff.

³ Reseft (jfr ordet "recept") är "ovanlädret" till en stövel. Stundom användes ordet i samma betydelse, då det gäller en sko. För att icke förblanda modellbitarna användes här den förstnämnda terminologien. Jfr Landsmålsarkivets frågelistor 20: Om skor och skotillverkning, Upsala 1929, s. 9 ff. samt Bernard Forsell, Handskomakeriet i Närke, Örebro 1920, s. 30 f. och passim. För upplysning om dessa arbeten tackar jag herr E. Jäfvort.

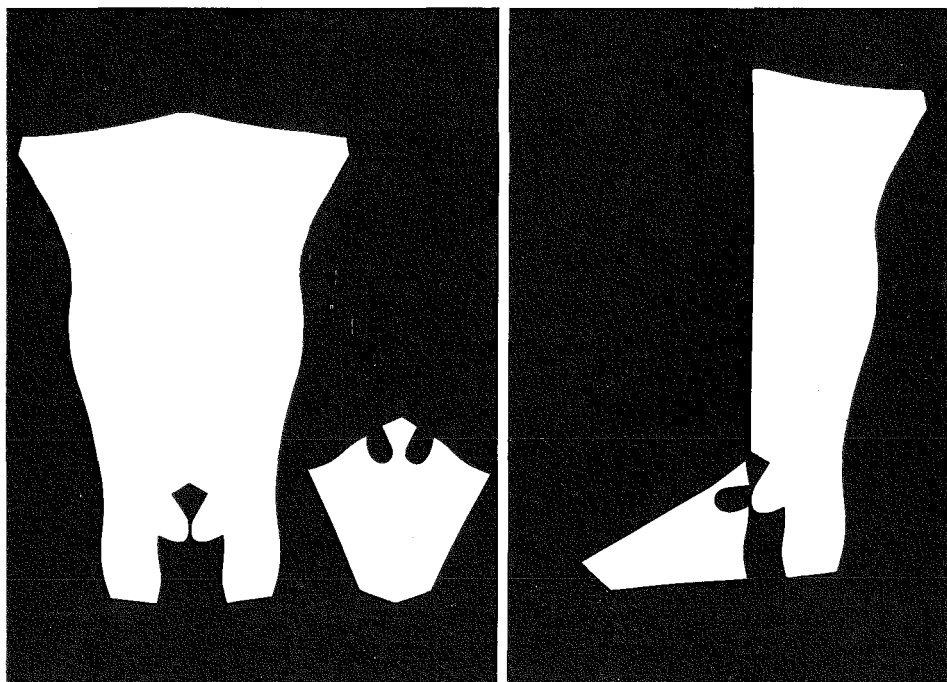

Fig. 1—2. Tillskärningsmodell för stövel. Oxenstiernska samlingen, Riksarkivet.

Fig. 3 slutligen är modellen till en slejfsko och utgöres dels av ovanlädret, av samma längd som stövelreseftet, men någon centimeter smalare, dels av sidstycket, där avståndet från slejfens spets till skärningspunkten mellan baksömmen och klacklinjen är 17,5 cm.

Modellerna ligga inlagda i ett ark papper med texten: "Mijddel folymortt" (?) i tidig 1600-talsskrift; även skaftmodellen fig. 1 bär textfragment

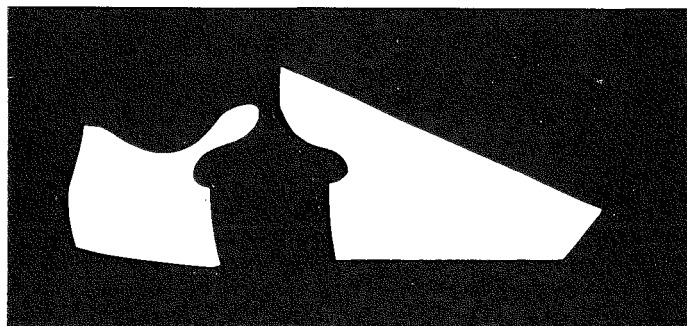

Fig. 3. Tillskärningsmodell för sko. Oxenstiernska samlingen, Riksarkivet.

Fig. 4. Detalj av målning av Govert Flinck, daterad 1645. Rijksmuseum, Amsterdam.

av tidig 1600-talstyp: ". . . annoy sur 4 jord" samt några oförståeliga tecken. Omslagsarket och skaftmodellen till stöveln ha vattenstämplar, det förra en elefant, den senare ett hjortdjurshuvud med bokstäverna C. M. inom en cirkel. Stämplarna återfinnas ej hos Briquet.⁴

Några jämförelser med bevarade föremål och avbildningar från 1600-talets första hälft tillåta mönstrens samtidighet med ovannämnda brev av år 1639; att modellerna sinsemellan äro samtidiga är otvivelaktigt. Vid sekelskiftet 1600 bar man allmänt en sko, som tillverkades i två stycken, bakstycke och ovanläder, och där bakstyckets slejfar sammanknötos över plösen med ett band, ofta försett med en spetsros.⁵ Bakstycket, som ju var symmetriskt, fordrade småningom endast en enkel tillskärningsmodell; de bägge likformiga bitarna sammanfogades sedan i en baksöm, och med de båda sidsömmarna fick skon sålunda tre sömmar. En annan förändring var, att hålet mellan slejfen och plösen ovanför sidsömmen blev allt mindre för att snart efter seklets mitt alldeles försvinna. Samtidigt härmed ändrades tån, vilken från att först följt fotens form i en mjukt rundad linje alltmer tvärt avtrubbades, varvid också längden i sin helhet kunde ökas, ibland högst avsevärt.

Liksom i övrigt inom modets värld gäller här, att icke blott skilda samhällsklasser utan även individer av samma kategori följa modeväxlingarna olika hastigt. De tre förgrundsfigurerna på Govert Flinks målning från 1645 av ett skyttekompani (detalj i fig. 4) bära skor, som sedda varje par för sig

⁴ C. M. Briquet, *Les filigranes, dictionnaire historique des marques du papier*, Paris m. fl. 1907. Elefanten tycks tyda på tillverkningsort i Lothringen.

⁵ Jfr S. Wallin, *Kopparmattes kläder och hans samtidas*, Svenska kulturbilder, Ny följd, I, Sthlm 1935, s. 173—176, och S. Svensson, *Skånes folkdräkter*, Sthlm 1935, s. 231 f.

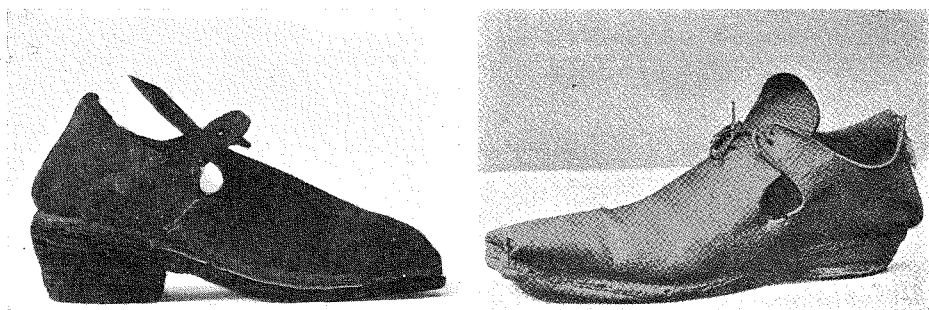

Fig. 5. Sko av brunt läder med sulor och klackar av hattfilt, från Tidö. Livrustkammaren, inv.-n:r 923. — Fig. 6. Sko av läder från 1640-talet, Viktoria and Albert Museum, London, inv.-n:r T. 420/1913.

tillåta kanske ända till ett decenniums utveckling mellan varje par. Paret till vänster bäres av en mer än medelålders underofficer, vars ljusa benbeklädnad tydligt framhäver de ännu ganska stora hålen ovanför sidsömmarna. Skorna har en mjukt avrundad form. I mitten sitter den med underofficeren ungefär jämnåriga kaptenen Bas med tvärt avhuggna skor, som dock synas hålla fotens längd. Sidhålen äro här tydligen ganska stora, fast han vill dölja denna lilla efterblivenhet genom att bära mörka strumpor. Till höger slutligen sitter löjtnant Conijn, som bäst följt med sin tid, i långa tvärt avskurna skor. Ingen av dessa dryga holländare har helt underkastat sig det framför allt i Paris rådande skomodet.

En bevarad svensk sko från Tidö, som närmast ansluter sig till paret till vänster på Flinks målning, visar fig. 5.⁶ De små måtten — från tå till baksöm 26 cm. — visa, att de burits av en ej fullvuxen person. Fig. 6 slutligen är en sko från Karl I:s England (1625—49). Den är en exponent för den tvärt avskurna modellen, där längden vida överstiger fotens. Vårt skomönster skiljer sig från denna sko närmast genom sin ringa längd. Gemensamt med denna och Tidöskon äger den den lilla runda öppningen över sidsömmen. Vad tåformen beträffar, vill man gärna tänka sig en tvär avslutning, varför en jämförelse bäst passar med mittparet på Flinks målning. En rekonstruktion av ett eventuellt tillskärningsmönster för Tidöskon — rekonstruktionens opålitlighet tillåter ej en avbildning — ger icke den tydliga spets vid tån som vårt bevarade pappersmönster till ovanlådret äger. Sidsömmarnas olika riktning torde även observeras.

I fråga om tungstöveln är jämförelsematerialet torftigare. Lämpliga avbildningar äro svåra att uppleta, då de vid 1600-talets mitt till ytterlighet ut-

⁶ Friherre Rudolf Cederström har påvisat denna och i övrigt välvilligt lämnat värdefulla upplysningar, för vilket förf. framgår vördsamt tack.

vuxna sporrläden helt täcka den viktigaste jämförelsepunkten: tungans skärning. Reseftets form är för övrigt lik skons ovanläder och ger troligen åt stöveln samma avskurna tålinje, dock utan att förlänga tån. Utförd skulle stöveln trångt sluta till benet och knappast tillåta kragen att alltför mycket lämna plats åt rikare spetsprydnader.⁷ Närmast skulle den komma att likna den eleganta stövel, som Karl I bär på målningen av van Dyck i Louvre. Ett daterande drag för vår skaftmodell är även befintligheten av endast en söm — baksömmen. Av samma typ men något grövre synas rikskanslerns stövlar vara på det kända Tidöporträttet från år 1644.

Att modellerna i utfört skick tillfredsställt Axel Oxenstiernas smak är väl sannolikt. Att han år 1639 vid 57 års ålder inte alldeles troget följde kavaljersmodets raska växlingar och ytterligheter, även om hans höga ställning tvingade honom från ett envist fasthållande vid äldre moder, är lika sannolikt.

⁷ Skaftmodellen är gjord av två sammanklistrade pappersbitar, och skarven går horisontalt strax nedanför knät. Orsaken härtill är sannolikt brist på tillräckligt stort papper och har intet med stövelns kragform att göra.

ÖVERSIKTER OCH GRANSKNINGAR

Sveriges ekonomiska historia från Gustav Vasa. Första delen. Före frihetstiden. Första boken. Medeltidshushållningens organisering 1520—1600. Av *Eli F. Heckscher*. Albert Bonnier, Stockholm 1935. 265 + XV + 33 (+ 2) s., 16 pl., diagram I—VIII, 2 kartor. Kr. 15:—.

Utan tvekan vågar man förutspå, att den syntetiska framställning, professor Eli Heckscher upptagit med Sveriges ekonomiska historia, kommer att i hög grad inspirera de kulturhistoriska vetenskaperna. Detta beror dock ej därpå, att arbetets metod och mål äro dessa vetenskapares. Heckscher har icke gjort till sin uppgift att sammanfatta allt det vetande om den materiella kulturen, den senaste tidens energiska forskningar på dess olika områden skänkt oss. Tekniken, den ekonomiska topografien, själva företagen beteckna för honom den specifikt ekonomiska verksamhetens förutsättningar. Han drager en bestämd gräns mellan sitt ämne och de vetenskaper, som ha dessa förutsättningar till egen uppgift. Själv har han valt att studera "vad som kallas och måste kallas ekonomi, och icke något annat". Han vill gripa "sambandet mellan mål och medel, den verksamhet som äsyftar att täcka människors behov, sådana de själva eller deras styresmän uppfatta dem, det förlopp, som skapar anpassning av objektiva resurser till vad människor önska äga och njuta — med ett ord: hushållning".

Mellan en forskning med sådant syfte och de vetenskaper, som söka ge kulturformerna — med eller utan statslivet — i deras konkreta utgestaltning, måste en ständig växelverkan äga rum. "Utan att framställa förutsättningarna kan man överhuvudtaget icke teckna den ekonomiska verksamheten", säger Heckscher i den inledning, där han redogör för sin metod och sitt förhållande till föregångare och forskningsgrannar. Satsen blir lika sann, om den vändes om. Utan att känna de ekonomiska förutsättningarna kan man knappast teckna vad kulturhistorien brukar anges rymma: människornas sätt att leva och tänka, deras bostadsförhållanden, deras umgängesformer och sociala liv och deras andliga odling i dess olika förgreningar. Att fastslå detta behöver ej betyda anslutning till någon sorts determinism, som uppfattar kulturlivets olika yttringar såsom reflexer av ekonomiska förutsättningar och produktionsmetodernas förändringar. Det är blott ett

erkännande av det skäliga självklara faktum, att knappheten uppdrager gränser för all vår verksamhet, vilka motiv den än utgår från och vilka mål den än sätter sig. Varje realistisk iakttagelse lär, att dessa mål endast delvis och ofta icke väsentligen äro ekonomiska. Men icke minst om man i viljelivets frihet ser historiens verkliga innehåll är det nödvändigt att ej glömma de betingelser, inom vilka denna frihet har utrymme att verka — och av vilka den vid karaktärens och sedelivets svaghet alltför lätt kan klavbindas.

Om kulturhistorien sålunda i metoder, mål och innehåll står självständig emot den principiellt ekonomiska historien, blir denna dock alltid en av dess viktigaste hjälpvetenskaper. Bland de lärdomar, den bjuder, är känndomen om företeelsernas mått och relativa betydelse. Åt detta problem har Heckscher ägnat det största och säkerligen vetenskapligt mest betydande arbetet under de mångåriga förberedelserna till sitt verk. Målet har varit att få fram "serier där man förmår följa utvecklingen inom landet i dess helhet över längre perioder, helst i kvantitativa mått". Det nu utgivna första halvbandet, som omspannar 1500-talet, åtföljes av statistiska tabeller och diagram. Dessa ha delvis utsträckts in i eller över det nästa århundradet eller ännu längre och få gärna ökad konkretion genom moderna jämförelsetal. Tillsammans bilda de en hel riksstatistik. Fullföljande den tradition, där Hans Forssell, Sam Clason och Johan Axel Almquist äro de främsta föregångarna, har Heckscher intensivt utnyttjat kammararkivets rika skatter. Resultatet har blivit ett omfattande, sovrat och mångsidigt bearbetat siffermaterial, som är tillgängligt för forskningen i Ekonomiskt-historiska institutet. Vad som nu framlagts i tryck är ett koncentrat av detta material, med ovanlig pedagogisk skarpblick utformat till sällsynt överskådlighet och konkretion. Till stor del grundar sig statistiken på primärsiffrorna. I andra fall har förf. måst nöja sig med administrativa sammanställningar. Det är utan vidare klart, att bearbetningarna då ej kunna göra anspråk på större värde än dessa.

På grundvalen av siffermaterialet har Heckscher uppbyggt en skildrande och resonerande framställning, som måste fångsla varje historiskt intresserad läsare. För denna har han kunnat tillgodogöra sig den allt mer växande litteraturen på den ekonomiska och sociala historiens arbetsfält. Men de frågor han med sin problemställning riktat till materialet ha framför allt hänvisat honom till primärkällorna. Det behöver ju ej sägas, att *en* man, som ger sig i kast med att skriva en rikshistoria, ej systematiskt kan genomarbeta det otryckta akt- och brev materialet. Av de tryckta primärkällorna intager Gustav Vasas registratur en särställning. Förf. konstaterar, att vi tack vare konungens uttalanden och räkenskaper äro sällsynt väl rustade i fråga om möjlighet att studera Sveriges ekonomiska politik

under detta tidiga skede. Det beror på Gustav Vasas personliga egenskaper: hans "realistiskt och ekonomiskt präglade intelligens", hans "sällsynta förmåga av drastiskt och levande uttryckssätt", hans "stora, delvis rent av sjukliga misstänksamhet", som framtvang en nära nog pedantisk redovisning och kontroll.

Både när det gäller siffermaterialet och Gustav Vasas brev har förf. ställts inför mycket svåra uppgifter. Bokföringen tjänar ju helt kamerala syften. Den lämnar därför icke direkt svar på den ekonomiskt-historiska forskningens frågor. Vad åter konungens uttalanden beträffar, var han "visserligen i hög grad realist, men han var i ännu mycket högre grad realpolitiker", dessutom alltför lätt hänförd av sitt häftiga lynne och sin starka subjektivitet. "Hans påståenden om verkligheten", fastslår Heckscher, "kräva därför icke mindre utan kanske rentav mer kritik än den man i allmänhet får ägna statsmäns uttalanden under olika tider." För dessa har Heckscher ett måttligt förtroende. "Så invecklade som de ekonomiska förhållandena ofta äro och så böjda som människor alltid ha varit att tro sig se vad de vilja se, icke vad som faktiskt är, följer det härav, att idéer och politik kunna komma att lämna en ytterst förvanskad bild av det ekonomiska tillståndet och därför icke utan noggrann prövning kunna användas som bevis för dess karaktär."

Vare sig det är fråga om siffror eller brev blir alltså problemet att tränga fram till den konkreta verkligheten bakom vad källorna omedelbart bjuda. Man behöver ej läsa länge för att imponeras av det skarpsinne och den blick för realiteter, varmed förf. angripit dylika svårigheter.

Efter dessa allmänna anmärkningar om verkets problemställning och källor skulle uppgiften vara att ge en översikt över dess innehåll. Huvudresultatet är det, som uttryckes i halvbandets titel: "Medeltidshushållningens organisering". Gustav Vasas ekonomiska politik var icke och avsåg icke att vara egentligen nyskapande. Hans stora passion var att bringa ordning, reda och effektivitet i det näringsliv som fanns och höja de resultat, som kunde ernås med de ärvda metoderna. Det Sverige han mottog och det han lämnade från sig var ett primitivt jordbruksland, i det närmaste hänvisat till att försörja sig självt. Utrikeshandel och bergsbruk spela en obetydlig roll i jämförelse med jordbruket; stadsbefolkningen utgjorde endast 5 % (38,000 personer), bergsmännen blott 4 % av den totala befolkningen. Dennas antal uppskattar Heckscher för det dåtida egentliga Sverige till 750.000, medan samma område nu bebos av 4.740.000 människor. Sedan fred och ordning återställts, möter en överraskande välmåga i 1500-talets Sverige. Beräknad i kalorivärden var konsumtionen enligt talrika utspisningsstater snarast jämförlig med konsumtionen före världskriget. Men det var en "barbarisk välmåga". Om födans beskaffenhet skall strax

talas. Den var för visso efter vårt sätt att se barbarisk. Därtill kom, att folkets breda lager kände få materiella behov utöver de fysiologiskt be-
tingade. Detta belyses slående av importens sammansättning. Nära hälften utgjordes av nödvändighetsvaror, salt (25 %) och humle (nära 20 %). Resten var lyxartiklar för hovets och det fåtaliga högsta samhällsskiktets behov.

”Utan att framställa förutsättningarna kan man överhuvudtaget icke teckna den ekonomiska verksamheten”, säger Heckscher i ett redan citerat programuttalande. Då det här ej gärna kan ifrågakomma att systematiskt referera arbetets mångskiftande innehåll, skall till sist endast ett par exempel ges på följande sätt att teckna förutsättningarna, d. v. s. på bokens rika fond av rent kulturhistoriska skildringar.

Början må göras med den lika färgstarka som målade framställningen av levnadsstandarden. Den utgår från ett ekonomiskt faktum: produktionsens utpräglad periodiska karaktär. Säden måste under dåvarande importförhållanden räcka från skörd till skörd. Boskapsskötseln, i varje fall för stora delar av landet huvudnäringen, fick sin prägel av de goda betesmöjligheterna i ett till stor del skogbeväxt land. För att tillgodogöra sig dessa till det yttersta höll man ett överdrivet antal kreatur och svältfödde dem under vintern — en logisk men barbarisk vana, vars härledning från de naturliga fortplantningsförhållandena i urtiden i förbigående sagt helt visst vore ett tacksamt ämne för en systematisk undersökning. Resultatet var överflöd på mjölk om sommaren och brist om vintern. Heckschers material bekräftar vad även tidigare iakttagits, att man i regel ej förtärde sötmjölken. Den kärnades för det mesta till smör, som saltat och ofta härsket fick räcka till nästa betesperiod. Slakten bestämdes av samma hushållsvanor. Den kunde börja, först då kreaturen fått hull på grönbetet — vid Olofsmässan eller något förr enligt Gustav Vasas föreskrifter. Sedan måste den påskyndas för att spara vinterfodret. Också fiskets avkastning var, när det gällde den ekonomiskt betydelsefullaste fångsten, periodisk, bunden framför allt till lektiderna. Kött och fisk måste därför saltas eller torkas. En reflex av konserveringsmetoderna var den alla våra begrepp trotsande ölkonsumtionen. Ur samma källa härflöt också begäret efter starka kryddor, som kunde taga över den härskna och skämnda smaken men för visso icke minskade behovet av dryckesvaror.

Stort utrymme ägnas åt produktionsmetodernas konkreta utgestaltning i kapitlet om bergsbruket. Framställningen är ett exempel på gagnet av måttbestämningar. Av samtid och eftervärld ha de ädla metallerna, silveret och kopparen, tillerkänts det största intresset. Heckschers statistik visar nu otvetydigt, att järntillverkningen och järnexporten betytt väsentligt mer för landets ekonomi. Järntillverkningen får också med rätta brorslotten av

intresset. Dess äldsta historia rymmer övergången från bläster- till masugnsbruk i första processen, från osmunds- till tackjärnssmide i den andra. Till dessa viktiga förändringar äro en rad delvis starkt omstridda tekniska och andra problem knutna. Heckscher har avstått från att taga ståndpunkt till alla dessa tvister, han har endast velat finna det ekonomiskt väsentliga. Avgörande blir då, att även det järn, som framställdes i blästerugnarna, blev brukbart smidesjärn först efter att ha passerat genom en smideshård och underkastats en uthamring. Masugnsprocessens införande betyder ur ekonomiens synpunkt främst en väsentligt ökad kapacitet vid malmsmältningen; även tackjärnet användes under ett hundraårigt skede lika väl som "blästrorna" till utgångsmaterial för osmundsmedernas handsmide. En liknande stegring av produktionskapaciteten i andra stadiet innebär det, då Gustav Vasa införde de vattendrivna stångjärnshamrarna. Prisskillnaden mellan osmund och den nya produkten, stångjärn, visar emellertid, att även ett tekniskt överlägset resultat bör ha uppnåtts med de kraftigare hamrarna. Det är därför ej förvånande, att dessa matades ej blott med tackjärn utan även med osmund.

På detta sätt skulle man kunna fortsätta att utplocka skildringar, som fått en säregen pregnans genom att inordnas under ekonomiska synpunkter. Det anförda må emellertid vara nog för att exemplifiera och belysa det som inledningsvis sagts om den ekonomiska synpunktens betydelse för den kulturhistoriska forskningen. Vad Heckschers ekonomiska historia ger, metodiskt och i levande, åskådliga bilder, skall tillförsäkra den ett stort och långvarigt inflytande på hela vår historiska uppfattning. Själv är förf. alltför helt vetenskapsman för att icke i varje uppnått resultat främst se utgångspunkten för nya insatser, egna eller andras. Han är städs angelägen att fastslå visshetsgraden av vad han meddelar och klart peka på luckorna i sin kunskap och på de uppgifter, som vänta. Så bestyrker han på varje sida uppriktigheten och allvaret i den humanistiska idealitet, som fått ett uttryck i förordet: "Ingen verkan av den föreliggande framställningen skulle glädja författaren mer än om den kunde ge impulsen till icke blott nya forskningar utan också forskningar av ett nytt slag — forskningar som både kompletterade och vid behov korrigerade den teckning jag nu har sökt åstadkomma." Säkerligen skola dessa förhoppningar gå i uppfyllelse. Men måhända skall det ej mindre glädja förf., om hans bok befruktar och vägleder arbeten, som förutsätta insikter i men ej syfta till ekonomisk historia. Med varje syntes på ett föga bearbetat område äro ofrånkomliga risker förbundna. Det fordras mod för att påtaga sig dem. Men detta medför också sin belöning, då det verkar för framtiden.

Bertil Boëthius.

Skogsrådet i yngre nordisk folktradition. Akademisk avhandling av *Gunnar Granberg*. Skrifter utgivna av Gustav Adolfs Akademien för Folklivsforskning. 3. Uppsala 1935. Kr. 8:—.

Med en viss spänning motsågo folkloristerna i vårt land publiceringen av Granbergs skogsråundersökningar, som pågått under intensivt både fältarbete och arkivstudier sedan omkring 4 år tillbaka. Spänningen berodde närmast därpå att Granberg med sin tidigare produktion, uppsatser i *Budkavlen* 1932 och 1934, *Rig* 1933 och *Folkminnen och Folktankar* 1934, bebådade ett energiskt hävdande av utpräglad folkloristiska metoder och synpunkter, som visserligen ingalunda voro nya men vilkas utnyttjande i en stort planlagd och konsekvent genomförd undersökning syntes kunna ge klarare besked om de folkloristiska metodernas och problemställningarnas värde.

Att man inom folkminnesforskningen — och jag avser nu ej endast den svenska utan den europeiska — länge varit synnerligen benägen att ägna sig åt de aitiologiska problemen utan tillräcklig traditionshistorisk underbyggnad är uppenbart. Detta påstående jävas ej av det förhållandet, att för många sagoundersökningar uppställts omfattande expertsamlingar över enstaka motiv avsedda att giva motivets eller sagans samtliga kända varianter, muntliga och litterärt fixerade till ort och tid, för att sålunda kunna bestämma sagans urform och ursprungsort. Ej heller jävas det av det förhållandet, att vid undersökningar av sägen, tro och sed mängder av belägg sammanförts från de mest skilda traditionskretsar och traditionsepoker. Varken den finska eller den engelska skolan har betraktat det behandlade elementet i dess förhållande till naturlig traditionsgrupp (dess morfologiska sammanhang) eller studerat dess traditionsbiologiska ställning och beroende av en given miljö.

Den lilla uppsatsen om lövjerskor, som utgör upptakten till Granbergs produktion, antyder ett par för författaren alltjämt sedermera karakteristiska grepp. Han undersöker och fixerar traditionsfältet, traditionens yt-skikt, och går därefter på spaning efter vilka historiska faktorer, som stå där bakom. I detta särskilda fall finner han, att ett bestämt historiskt element, katekesens förklaring till första budordet, verkat på ett underlag av äldre folktraditioner.

Man kunde möjligen nu väntat, att författaren tagit upp forskningar av den art, Wesselski närmast företräder, eller annars stannat inom de litterära beläggens synnerligen intressanta och viktiga område. Men med de närmast följande uppsatserna är Granberg mitt uppe i studiet av muntlig tradition, där i synnerhet traditionsutbredningens problem och därmed sammanhängande miljöfrågor intressera.

I uppsatsen "Skogsräet" 1933 och "Den kalendärt fixerade källdrickningen" 1934 undersöker han traditionens ytskikt med bl. a. karteringar i stort sett enligt de metoder, som upptagits av Landsmålsarkivets i Uppsala folkminnesundersökning. Granberg visar sig härvid vara fullt på det klara med denna kartmetods begränsning och nödvändigheten av att med historiska utredningar nå den lösning av de historiska problemen, som fältstudiet ensamt ej förmår giva. Men fältundersökning utgör grunden: "En viss grovsortering av materialet har dock skett, och dessutom hoppas jag ha kunnat visa, att det nutida uppteckningsmaterial, som jag här byggt på, utgör en god och ofrånkomlig grund för en kommande historisk undersökning" (Folkminnen och Folktankar 1934, s. 70).

Gradualavhandlingen kom, som var att vänta, att formas till en brett lagd traditionsbiologisk undersökning, där den detaljerade sakliga framställningen på kartor över sägenmotiv och därmed sammanhängande folktro spelar en avgörande roll. I detta hänseende är den banbrytande på området. Man får dock ej glömma, att paralleller inom angränsande traditionsområden naturligtvis ej saknas. Som sådana måste man betrakta de omfattande undersökningar av folktraditionens utbredning, som under längre eller kortare tid ägt rum i anslutning till Etnologiska undersökningen vid Nordiska Museet, Landsmålsarkivet i Uppsala, Atlas der deutschen Volkskunde, Berlin, och på även andra håll. Även en del språkgeografiska arbeten utgöra på sitt sätt viktiga paralleller.

Vad är nu det allmänna intrycket av Granbergs arbete? Det är enligt anmeldarens mening framför allt tydligt, att författaren lyckats visa, hur välgörande en grundlig kännedom om traditionsfältet verkligen är för icke blott ett visst slag av problem, t. ex. de psykologiska, de morfologiska, utan för alla hithörande problem — ej minst de historiska och aitiologiska. Man gör av Granbergs avhandling en liknande erfarenhet, som då man studerar de etnologiska fältundersökningarnas kartor eller samlingar: materialet träder en levande, konkret, till mötes bortsopt många luftiga skrivbordsspekulationer över enskildheter, som ryckts ur sitt naturliga sammanhang, kombinationer och teorier utan hänsyn till kulturkretsar och kulturepoker.

För föreställningen om det "solitära" eller helt enkelt ensamma skogsväsendet, skogsräet, skogsfrun, har Granberg kunnat fastställa ett *kärnområde* omfattande Götaland med undantag av den del av Götaland som faller inom ek- och bokskogsregionen i söder och sydväst, vidare Södermanland, största delen av Närke samt större delen av Uppland, Värmland och — ehuru i något mindre utsträckning — Västmanland.

Föreställningssättet inom hela detta område karakteriseras framför allt därav, att sägenbildningen tagit överhanden, så att även uttrycken för tro och upplevelse starkt normaliserats. Den traditionsprocess, som här alltså

ägt rum, kallar författaren "sägningföreläsningen". Även om denna term ej är särskilt väl vald, är dock dess innebörd klar: det växlande traditionsstoffets utveckling i riktning mot enhetlig sägen, genom de många individuella, lokala och tillfälliga elementens likriktning och delvisa utgallring, varigenom vissa stereotypa motiv bli allmänna över ett vidsträckt traditionsområde. Processen, som även innebär en rörelse från tro till dikt, exemplifierar, enligt anmälares mening, på ett utmärkt sätt kollektivföreläsningarnas utveckling och psykologi, hittills ofta förbisedda av vår forskningsgren, som dock ägnat stor uppmärksamhet åt en del rent individualpsykologiska synpunkter av mindre värde för traditionsforskningen som sådan.

Medan kärnområdet i stort sett synes sammanfalla med barrblandskogsregionen, möter inom södra delen av barrskogsregionen — alltså närmast norr om *limes norrlandicus* — ett traditionsområde, som författaren kallar *övergångsområdet*. Här har "sägningföreläsningen" ej nått så långt. Materialet härifrån innehåller en mängd individuellt utformade berättelser. Skogsråföreläsningar ingående i personliga upplevelser äro mycket vanliga. Den av v. Sydow präglade termen *memorat* för berättelser av denna art har Granberg upptagit och använt vid sin värdefulla analys av traditionsmaterialet.

Söder om *kärnområdet* — i Sydsveriges till Danmark sig anslutande traditionsområden — möter *skogsnivan* och *skogsmannen* samt på dansk botten *ellefolket* med flera gemensamma sägen- och föreläsningmotiv. Traditionsutbredningen västerut är mer vagt tecknad, vilket uppenbarligen sammanhänger med att vi här med de norska *hulder*-föreläsningarna komma längre bort från det slag av skogsväsen, som författaren gjort till föremål för sin undersökning. Då författarens ämnesbegränsning, som här ej närmare skall diskuteras, även utesluter vittorna, komma alltså även stora delar av Norrland att bli oberörda av författarens kartläggningar. Endast enstaka sägenmotiv ha en mera betydande norrländsk spridning. Dock märkes i området ungefär mellan Boden och Haparanda ett ibland ensamt uppträdande väsen besläktat med skogsrået men kanske än mer med vittorna under benämningarna *bergkärningen* och *landakärningen*. Av stort traditionsgeografiskt värde är konstaterandet av bestämda överensstämmelser mellan traditionsområden i Sverige och i de svenska bosättningsområdena i Finland. Sålunda visas, hur det södra bosättningsområdet, särskilt då Nyland men även Åboland, uppvisar bestämda likheter med traditionens svenska kärnområde, framför allt dess östra delar i Östergötland och Södermanland, medan det svenska bosättningsområdet i Österbotten visar överensstämmelser med övergångsområdet. I olikhet med den nyländska skogsjungfrun — men med motsvarigheter på Åland — har skogsrået i Österbotten boskap. Den dominerande skogsråbenämningen i svenska Ny-

land är *skogsjungfrun*, som också är en mycket vanlig benämning i Östergötland och norra Småland. I svenska Österbotten möta bl. a. benämningarna *skogsfru*, *skogsrådand* och *rådare*, vilka komma nära benämningarna i övergångsområdet, *rånda*, *rådendi*, *råden* etc. i Dalarna, *skogsfrun* i Uppland m. fl.

Dylika sammanställningar, som i verkligheten äro långt mera komplicerade, än vad av detta korta sammandrag framgår, utgöra undersökningens mest betydande resultat. De 35 kartorna med sina hänvisningar till utredningar och material ge för den, som gör sig besväret av en närmare granskning, en mängd värdefulla uppgifter om traditionsområden, sammanhang och spridningsvägar.

Det ligger i sakens natur, att författarens många konklusioner, tolkningsförsök och arbetshypoteser ge anledningar till diskussioner och även invändningar. Alla de komplicerade traditionsförhållanden, som möta här, kunna ej på forskningens nuvarande stadium definitivt förklaras. Vi befinna oss här inför en traditionsforskningsuppgift, som nu på allvar börjar göra sig gällande i förhållande till det svenska materialet. Att på det ännu helt lilla antalet kartor söka grunda närmare slutsatser på alla punkter vore att fortsätta på gissningarnas och de isolerade spekulationernas väg.

Det kanske främsta intresset tilldrager sig författarens värdefulla uppslag att diskutera den näringsgeografiska miljöns betydelse för skogstraditionernas utbildning. I detaljframställningarna här är författaren ofta utförlig och nyanserad, men han gör en kortfattad resumé, som lätt ger anledning till missförstånd. "Föreställningen om skogsväsen kan i stort sett karakteriseras som en avspegling i nordbornas psyke av vissa natur- och näringsförhållanden". Naturligtvis kan det ej vara författarens mening att härmed antyda motivens och föreställningarnas *uppkomst* såsom en helt intern företeelse inom de behandlade geografiska områdena. Men författarens framställning på denna punkt är ej alltid helt klar. Man får ej alltid veta om miljön har en avgörande betydelse för uppkomsten av en föreställningsgrupp eller blott för den särskilda utformningen av föreställningarna eller motiven. Författaren diskuterar männens erotiska fantasiliv, som inom områden där manliga skogsyrken dominera tänkes utforma bilden av skogsrået i kvinnlig gestalt, och han uppsätter som traditionspsykologisk motsvarighet härtill utslagen av kvinnornas erotiska fantasiliv: skogsrået i manlig gestalt. "Inom fåbodområdet avspeglas det kvinnliga fantasilivet främst i sägner och memorat om manliga underjordiska väsen." Dock får man här ej glömma det faktum, författaren tidigare påpekat, nämligen att det inom fåbodtraditionerna talas mera om de underjordiskas kvinnor än om männen. Även är det för hela frågan om de erotiska fantasiernas betydelse här synnerligen viktigt att observera författarens reser-

vationer men även, enligt anmälares mening, traditioner om manliga, resp. kvinnliga, skogsväsen inom en långt vidsträcktare sfär, än som av författaren på denna punkt upptagits till diskussion. Man finner, att ett flertal viktiga traditioner blott i jämförelsevis ringa grad äro erotiskt färgade. Och härtill kommer, att "en näringshistorisk undersökning gör troligt, att ytt-ringarna av det erotiska fantasilivet tidigare varit mindre framträdande i skogsråföreställningarna än nu."

I vilken utsträckning författarens reservationer gälla de aitiologiska frågorna, är ej alltid klart. Skogsrågestaltens uppkomst enbart genom en antropomorfering på grundval av erotiska fantasier anser han i varje fall otänkbar. Om *tibastsäggen* och *Rået hjälper kolarn* säger författaren också uttryckligen, att dessa sägner trots deras starkt erotiska inslag ej till sin uppkomst kunna förklaras endast eller främst ur de erotiska upplevelsorna. Mindre deciderad är författaren, då det gäller skogsväsen i manlig gestalt. "I de trakter, där man talar om manliga skogsväsen, synes detta till stor del vara utslag av kvinnornas erotiska fantasiliv, samtidigt som det tydligt även sammanhänger med urgamla, nedärvda föreställningar."

Överhuvudtaget ställer författaren i stor utsträckning den aitiologiska frågan öppen med hänvisning till de olika förklaringsmöjligheter som erbjuda sig. Något *enhetligt* ursprung för skogsråföreställningen i Norden finner författaren ej antagligt varken med utgångspunkt från naturbesjälningen, tron på de dödas andar eller från ett samband med sinnesvillor.

Det är också anmälares bestämda uppfattning, att man, när det gäller folktraditioner av denna art, ännu länge måste lämna frågan om deras aitiologi öppen i stor utsträckning, och det måste sägas ifrån, att material av denna art sällan ägnar sig för lokal interpretation. Undersökningar om utbredning måste först angiva, vilka etniska och geografiska förhållanden man har att räkna med. Granberg har även, åtminstone principiellt, ställt sig på denna ståndpunkt. Han påvisar, hur vi ofta ha att göra med traditionsbundna motiv med mycket vidsträckt spridning, och han varnar för att tillgripa de psykologiska förklaringarna i förtid. "Det gäller nämligen att tillse, att en förklaring går att tillämpa på traditionerna i sin helhet och ej blott inom ett mindre område."

Emellertid har författaren själv någon gång fallit för frestelsen att till ett motiv eller en föreställning ge en tolkning, som endast kan gälla för en ringa del av traditionens spridningsområde. Föreställningen om naturväsendena, som uppsöka människoboningar för att värma sig, vill författaren karakterisera som *slätt- eller öppenmarkstraditioner*, under hänvisning till att dessa traditioner tillhöra Danmark och mellersta och södra Skåne (karta 1; jfr kartorna 34 och 35). Det är emellertid lätt att konstatera, att på endast ett fåtal av de platser, beläggen avse, funnits öppen slätt. Allra

största delen av de skånska beläggen tillhöra Romeleåsens skogsbygd samt delar av risbygden. Det bör i detta sammanhang ej förglömmas, att berättelser om att skogsrådet kommer in och värmer sig även påträffas i uppsvenska skogsbygder (exempel härpå s. 39). Motivet *naturväsen kommer för att värma sig* kan vara i minst lika hög grad miljöbetingat i norr som i söder. Något traditionssammanhang behöver ej tänkas råda och är ej synnerligen troligt, då den dansk-skånska utformningen är påfallande originell.

Men anmärkningar av denna art äro av ringa betydelse. Mera angeläget vore att med författaren diskutera några av de större problemen. Ett sådant är frågan om vad en stilistisk undersökning av det givna materialet skulle kunna leda till. I sin framställning om *tibastsågen* berör författaren — för att nämna ett exempel — den replik i bunden, rimmad form, varmed skogsrådet uttrycker sin smärta och besvikelse över att ha blivit lurad. Författaren vill visa, att denna bundna formel måste ses mot bakgrund av det rimmade recept eller magiskt-medicinska råd, som förekommer i samma sägen, ofta skilt från repliken. Jag vill i detta sammanhang peka på att vi i nordisk, kanske synnerligast västnordisk tradition, ha en mängd sägner, vars stilistiska utformning även innebär en eller flera repliker i bunden form. Dessa bundna partier kunna kallas *sägenstäv* och böra jämföras med besläktade bundna partier i fornvästnordiska samt irländska sägner eller berättelser.

Framför allt skulle jag dock vilja dröja vid författarens betydelsefulla diskussion om *skogsrådet och övriga naturväsen* (kapitel IV). På endast ett fåtal sidor beröras här de helt säkert viktigaste problemen, vars utförliga behandling skulle ha sprängt ramen för hela avhandlingen: det nordiska skogsrådet som en speciell utformning av en ursprungligen kvinnlig rågestalt av mera allmän odifferentierad karaktär. Problemet sammanhänger bl. a. med frågan: ha folkföreställningen medvetet sammanfört naturväsendena till ett slags *panteon*? Sägner om *Lucifers änglar*, som föllo i sjön och blevo sjörå, i skogen och blevo skogsrå o. s. v., är uppenbarligen, som författaren påpekar, en sägen av medeltida ursprung. Mera anmärkningsvärda äro då enligt anmälares mening sådana sägner, som sammanföra olika naturväsen, såsom den av författaren ej anförda sägner om *hur skogsrådet och sjörået slåss* (Runa 1843). Men av än större intresse blir det inbördes traditionsförhållandet mellan naturväsendena, som traditionsbärarna själva aldrig tänkt på. Här möter i egentlig bemärkelse hypostasproblemet: hur har utdifferentieringen av särgestalter gått till? Författaren måste givetvis ha sett problemet ligga inom nära räckhåll, men han kan ej upptaga det till behandling bl. a. därför, att avhandlingen då måste förvandlas till en bokserie. Över hela Norden, från Lappland till Danmark, från Island och Färöarna till Finland, och även långt utanför denna krets träffas traditio-

nerna om de underjordiska, *vittrorna*, *underjordsfolket*, *the fairies* etc. Dessa traditioner komma mycket nära den av Granberg tecknade hypotetiska grundtraditionen om övernaturliga väsen befolkande skogarna, bergen, sjöarna och även själva jorden — väsen med ungefär samma sysselsättning som människorna och bland vilka finnas både män och kvinnor. Att följa en sådan grundtraditions ekotypisering är emellertid ett företag av sådan omfattning, att det hellre lämpade sig för ett folkloristiskt kollegium än en enskild forskare.

Även sättet att ordna den kartografiska framställningen måste ge anledning till diskussion. Granberg har ej ansett sig böra lämna någon sådan sammanställning av kartmaterialet, att en samlad översikt av hela den i avhandlingen undersökta traditionsspridningen framträder på ett enda blad. En sådan hade kanske ej heller varit nödvändig, om författaren lämnat en tillfyllestgörande redogörelse för, vilka geografiska områden inom Norden, som utelämnats. Ämnesbegränsningen, som alltså i viss mån måste synas oklar, medför, att det av kartorna *oftast* berörda området utgöres av vad författaren med hänvisning till karta 6 (för utbredningen av föreställningen om den ofantligt långa gestalten) kallar *skogsråföreställningens hela område* eller med hänvisning till karta 7 (över skogsråets skratt) kallar *större delen av skogsråföreställningens område*. Att den förra kartan belägger ett geografiskt trängre område synes mig icke behöva bereda den uppmärksamme läsaren några svårigheter. Däremot saknar man en på ett blad samlad kartbild av områden för *den egentliga skogsråföreställningen*. På grund härav men även av andra anledningar kunna kartorna ej studeras utan att samtidigt vägledning hämtas i texten, vilket är en teknisk brist — kanske svår att övervinna utan en betydlig utökning av kartornas teckenförklaringar.

I kartorna över benämningarna på skogsrået (författaren använder i kartornas teckenförklaringar här uttrycket "Benennungen des Waldwesens" — men i kartorna i övrigt talas om "der Waldgeist") komma olika karteringsmetoder till användning, prickmetoden och ytmetoden, vilket ej alltid är lämpligt. Man kan också undra över, varför författaren på benämningsskartorna uteslutit stora delar av Norge, där dock *huldrefolk* och andra benämningar på besläktade naturväsen kunnat beläggas, medan dock t. ex. Danmarks *ellefolk* karterats. Förmodligen har författaren fruktat att ej kunna hålla de underjordiska, vittrorna etc. utanför, om han avlägsnat sig alltför långt från sin undersöknings centrala område. Det material, varpå kartorna samt framställningen i övrigt bygger, har ej fått rum i den föreliggande volymen. En möjlighet att i någon form kunna överblicka detta, torde emellertid kunna erhållas i samband med ett planerat materialregister.

Åke Campbell.

Kimito friherrskap. En studie över feodal läns- och godsförvaltning.
Av John Gardberg. XVI + 305 s., 2 kartor. [Helsingfors 1935.]

Bland de många luckor som återstå att fylla för svensk historisk litteratur är en modern framställning av de stora reduktionerna under 1600-talet. Härvid äro flera frågor att besvara, många olika förhållanden att taga hänsyn till, och mycket detaljarbete torde vara att utföra, innan denna sida av vårt folks historia kan sägas vara skriven. Många av dessa spörsmål äro rent kulturhistoriska och tillhöra de marker, där historikern med politisk inriktning sällan gör någon utflykt. En sådan fråga är t. ex. hur ett bortförlänt gods organiserades, vad det betydde för en adelsman att ha en förläning, hur denna ekonomiskt utnyttjades, böndernas ställning i olika avseenden o. s. v.

I den undersökning av Kimito friherrskap, som i form av doktorsavhandling vid Åbo akademi framlagts av John Gardberg, får man en inblick i en hel del olika problem, som åtföljde innehavet av en sådan förläning. Författaren har kallat sin avhandling "en studie över feodal läns- och godsförvaltning", och de många olika kapitelrubrikerna visa hur mångsidig och vittutgrenad denna förvaltning i verkligheten var. Det är en lång rad av personer som här stiga fram ur dunklet, Axel Oxenstierna själv i sin egenskap av förläningstagare, hans efterträdare, fogdar, skrivare, bönder, fiskare, skeppare, fågelskyttar, becksjudare, tegelslagare, drängar och pigor, hela raden av mer eller mindre betydande medlemmar av den stat i staten som friherrskapet utgjorde.

Källmaterialet är till stor del hämtat från Tidö slottsarkiv, och vad författaren här fått fram låter en ana vad som kan gömmas i andra gårdsarkiv i landet. Friherrskapets förvaltning måste ju skötas av fogdar, vilka visserligen hade en delvis mycket stor självständighet, men som dock alltid hade den årliga revisionen hotande över sig. En tidtals mycket flitig korrespondens mellan förvaltare och herrskap eller familjens kontor i Stockholm ger goda upplysningar om huru friherrskapet och dess affärer sköttes. Det var en stor apparat som behövdes för att kunna tillgodogöra sig de ekonomiska möjligheterna av olika slag, ladugårdar, kvarnar, fisken m. m. Flera projekt uppgjordes och försöktes med växlande lycka till att utvidga dessa grenar med becksjuderi, saltsjuderi, tegelbruk, kalkbränning o. s. v. Handeln och avsättningen av olika produkter sköttes med egen skuta.

Framställningen ger många olika smådrag av 1600-talets förvaltningsväsen och arbetsliv. Det blir ofta nog ganska levande bilder av lantbrukets ståndpunkt, och man kan förstå hur nödvändigt det var med arbete på dess förbättring. Här redogöres för gårdarnas avkastning, byggnader, dagsverken, arrenden, skattepersedlar m. m. Även rättsvården och kyrkliga förhållanden behandlas i den mån de stå i samband med förläningen. Av stort intresse är

kapitlet om förläningsinnehavarnas personliga beröring med friherrskapet. Det är åtskilliga drag till de höga herrarnas karaktäristik som här komma fram.

Kimito friherrskap gavs 1614 åt rikskanslern Axel Oxenstierna och gick sedan i arv inom familjen intill reduktionen 1681, då det för några år lades under amiralitetets förvaltning. Skildringen omfattar sålunda sjuttio år, 1614—1684. Någon utpressning av bönderna kan man tydligen ej tala om under förläningstiden. Amiralitetets fogdar synes hava varit svårare mot bönderna. Förf:s slutomdöme blir, att böndernas ställning icke försämrades genom donationsväsendet i och för sig. Deras villkor voro nog svåra på grund av tidens allmänna förhållanden, men reduktionen är ej att anse som en befrielse från något högadels förtryck. Det kan ju vara osäkert huruvida dessa omdömen hålla streck för riket i dess helhet. Förf. påpekar också i företalet svårigheten att göra en sådan jämförelse. Det är dock känt, att Axel Oxenstierna hade en mera human syn på böndernas ställning än många andra adelsmän. Förf. har också själv på ett förträffligt sätt visat detta i sin undersökning, bl. a. genom utdraget ur hans testamente. Man kan därför säkerligen icke taga Kimito friherrskap såsom typiskt exempel på hur den svenska adeln behandlade sina "undersåtar". Gardbergs grundliga studie ger likväl en anvisning på en väg, som kan leda till en säker kännedom om just detta och som ger möjligheter att pröva hållbarheten hos äldre åsikter i denna fråga. Det är dock just mot bakgrunden av bland andra de problem, vilka Gardberg tagit till föremål för sin studie, som man måste se reduktionen och bedöma dess verkningar.

Reinhold Odencrants.

FÖRENINGSMEDDELANDEN

Föreningens för svensk kulturhistoria styrelseberättelse för år 1935.

Föreningens styrelse har under 1935 — föreningens adertonde arbetsår — sökt på följande sätt tillgodose de i stadgarna föreskrivna uppgifterna.

Vid sammanträde i Nordiska museet den 28 mars besåg föreningen museets tillfälliga utställning "Med resvagn och rissla", och i anslutning härtill höll intendent Gösta Berg en inledande bildvisning. Referat i Rtg 1935 s. 61 ff.

Årets andra sammanträde hölls i Skansens Nyloft den 16 april, varvid stadgeenliga ärenden behandlades. De styrelseledamöter, som voro i tur att avgå, omvaldes liksom föregående års revisorer. Till hedersledamöter i föreningen valdes med acklamation fil. d:r S. Ambrosiani och fil. d:r N. E. Hammarstedt. Professor Martin Olsson höll därefter ett föredrag om "Det medeltida Kalmar slott". Senare förevisades några av Nordiska museets filmer. Referat i Rtg 1935 s. 112.

Sista sammanträdet för året hölls å Nordiska museet den 22 oktober med besök på museets tillfälliga utställning "Brygd". Senare visade fil. kand. J. E. Anderbjörk en Afrikafilm. Referat i Rtg 1935 s. 218 ff.

Styrelsen har sammanträtt den 28 mars och 2 december. Arbets- och redaktionsutskotten ha omvalts; i det senare har nyinvalts amanuensen Sam Owen Jansson.

Rtg har under året utgivits i fyra kvartalsvis utkommande häften med sammanlagt 224 sidor jämte 4 planscher.

Föreningens styrelse uttalar sitt tack till jur. d:r Axel Roos för värdefull gåva till tryckningen av uppsatsen "Bonde- och bergsmanssilver som exponent för Bergslagens allmogekultur". Styrelsen tackar även skattmästaren direktör Sten Westerberg, föreningens nytillkomna garanter Kooperativa förbundet och Landsorganisationen samt de tidigare garanterna professor Oscar Almgren, häradshövding K. Dahlberg, bankdirektör Axel Ferb, direktör L. E. Larsson, generaldirektör Gösta Malm, disponent Carl Sahlin, löjtnant Nils Sandberg-Strömbom och direktör N. Wendel för värdefullt ekonomiskt stöd.

Under året har föreningen åtnjutit ett statsanslag av 1000 kr. för utgivandet av Rtg.

Föreningens ekonomiska ställning framgår av följande:

INGÅENDE BALANS KONTO:

Tillgångar den 1 januari 1935.

Kassabehållning	181:57
Diverse personer	50:—
Förlust 1934, balanserad	211:59
Rig 63.500 ex.	1.736:—
	<hr/>
	Kronor 2.179:16

Skulder den 1 januari 1935.

Ledamöter, stödjande	1:—
Ledamöter, ständiga	1.735:—
Enligt dagboken	43:16
Diverse personer	400:—
	<hr/>
	Kronor 2.179:16

VINST OCH FÖRLUST KONTO:

Inkomster.

Medlemsavgifter, årliga	4.090:—
” ” årliga fam.	42:—
” ” garant. o. korporativa	4.132:—
Försäljning av publikationer	775:—
Annonser, 1934	812:28
Annonser, 1935	50:—
Räntor	314:20
Statsbidrag	364:20
Bidrag till tryckningskostnader	10:38
Gåva	1.000:—
	300:—
	500:—
	<hr/>
	Kronor 7.893:86

Utgifter.

Trycknings- och klichékostnader, 1934	400:—
” ” ” 1935	4.295:53
Författararvoden	4.695:53
Redaktörsarvode och redaktionsexpenser	633:—
Sekreterarens arvode	1.000:—
Provision	150:—
Omkostnader	45:—
Porto	485:35
Balanserat överskott	413:78
	470:69
	<hr/>
	Kronor 7.893:86

UTGÅENDE BALANS KONTO:

Tillgångar den 31 december 1935.

Kassabehållning	172:26
Diverse personer	680:—
Rig 64.000 ex.	1.736:—
	<hr/>
	Kronor 2.588:26

Skulder den 31 december 1935.

Ledamöter, stödjande och ständiga	1.736:—
Enligt dagboken	181:57
Diverse personer	200:—
Balanserat överskott	470:60
	Kronor 2.588:26

GÖSTA MALM.

Sigfrid Svensson.

Sten Westerberg.

Föreningens första sammanträde 1936.

Föreningen för svensk kulturhistoria höll sitt första sammanträde för året måndagen den 13 januari i Liljewalchs konsthall, då intendent Gunnar Mascoll Silfverstolpe föreläste om *Den svenska herrgården*. Inledningsvis påpekades, att vår känsla för den gamla herrgården befordrats genom 90-talets diktning och att den inspirerade dikten i senare tid fått ett komplement i de av Nordiska museet anordnade systematiska herrgårdsundersökningarna. Föredragshållaren lämnade de stora slottsliknande anläggningarna å sido och koncentrerade sin framställning till de mindre gårdarna. Han framhöll, att herrgårdstypen under många perioder, bl. a. den karolinska, varit i hög grad standardiserad. Den svenska herrgården har bibehållit en påfallande kontinuitet genom tiderna. På samma sätt ha de litterära uttrycken för hur herrgårdsbarnen sett på sina hem egentligen icke förändrats till karaktären. Lyckan i det enkla, sunda livet på landet framhålles både av den karolinske skalden och av Selma Lagerlöf.

Föredraget hade anordnats i samarbete med Nordiska museet och i anslutning till museets utställning "Hem och arbete", som därefter besöktes. Denna utställning avsåg att för allmänheten ge ett tvärsnitt av de omfattande fältundersökningar, som Nordiska museet bedriver. Bildmaterialet dominerade, men hade kompletterats med interiörer och olika föremålsgrupper ur museisamlingarnas magasinerade förråd.

Föreningens nästa sammanträde hålles måndagen den 20 april kl. 7,30 e. m. i Sportpalatsets festsal, då Prof. S. Erixson kommer att föreläsa om "En resa i Spanien 1936". Sedvanligt kallelsekort kommer att tillställas medlemmarna.

FESTSKRIFT

till

Martin Olsson

den 30 april 1936

*DENNA FESTSKRIFT HAR TILLIKA
UTGIVITS I
EN NUMRERAD UPPLAGA
Å 400 EXEMPLAR*

Martin Olesky

MARTIN OLSSON

KULTURMINNESVÅRDAREN *och* RESTAURATORN

FORSKAREN / LÄRAREN *och* VÄNNEN

ägnas denna byllning

GUSTAF ADOLF

SVEN AHLBOM	E. G. ASPLUND	S. ERIK BJUGGREN
YNGVE AHLBOM	KARL ASPLUND	CARL BJÖRKBOM
NILS AHNLUND	GÖRAN AXEL-NILSSON	WILLIAM BJÖRKMAN
NILS AHRBOM	ARVID BÄCKSTRÖM	LENNART BJÖRKQUIST
GERHARD ALBE	OLA BANNBERS	NILS A. BLANCK
NILS ALEXANDERSON	OLOF BEHM	HOLGER BLOM
HENRIK ALM	ELIS BEHMER	PAUL BOBERG
OSCAR ALMGREN	AGNE BEIJER	AXEL BOETHIUS
OSVALD ALMQVIST	BENGT BENGTSSON	BERTIL BOETHIUS
TORSTEN ALTHIN	ARNO BERG	GUNNAR BOLIN
SUNE AMBROSIANI	GÖSTA BERG	SIMON BROFELTH
GUSTAF AMÉEN	YNGVE BERG	GUNNAR BROMAN
JAN ERIK ANDERBJÖRK	ALLAN BERGLUND	NILS BRUZELIUS
AMOS ANDERSON	AXEL R. BERGMAN	NILS CARLGREN
LINNÉA ANDERSSON	EVA BERGMAN	H. CARLHEIM-GYLLENSKÖLD
OTTO ANDERSSON	HERMAN BERGMAN	K. G. CEDERGREN
TOR ANDRÆ	RAGNHILD BERGSTRÖM	ERIK CEDERQUIST
KURT ANTELL	BERTIL BERTHELSON	RUDOLF CEDERSTRÖM
HOLGER ARBMAN	ANDERS BILLOW	PEDER CLASON
ERNST E. AREEN	NILS BIMER	BENGT CLAUDELIN
TURE J. ARNE	GEORG BISSMARCK	MOGENS CLEMMENSEN

NILS CLEVE	ARCHIBALD FRID	THEODOR JAKOBSSON
HENRIK CORNELL	OTTO von FRIESEN	SAM OWEN JANSSON
ESKIL CRONLUND	WOLTER GAHN	SVEN JANSSON
GUNILLA CURMAN	SÖLVE GARDELL	J. BIRGER JEANSSON
SIGNHILD CURMAN	AXEL GAUFFIN	JOHN JEANSSON
SIGURD CURMAN	ARVID GEBER	CHR. AXEL JENSEN
MAGNUS DAHLANDER	KNUT H. GIERTZ	CYRILLUS JOHANSSON
K. DAHLBERG	K. G. GRANDINSON	E. JOHANSON-THOR
NILS DENCKER	ERIK GRANLUND	JOHAN-OLOV JOHANSSON
SVEN DRAKENBERG	JOHN GRANLUND	HELGE AX:SON JOHNSON
STIG DRANGER	CARL GRIMBERG	IVAR JOHNSSON
AXEL EDELSTAM	ISAAC GRÜNEWALD	GUNNAR JOSEPHSON
AXEL EDSTRÖM	K. A. GUSTAWSSON	RAGNAR JOSEPHSON
CARL EFVERGREN	AUGUST HAHR	HENNING JULIN
PER von EHRENHEIM	EDWARD HALD	STEN KARLING
ERLING EIDEM	PER HALLSTRÖM	K. A. KARLINDER
KARL EK	HARALD HALS II	WILLIAM KARLSON
BERTIL EKBERG	N. E. HAMMARSTEDT	SVEN T. KJELLBERG
GUNNAR EKSTRAND	HANS HANSSON	HELGE KJELLIN
SIGURD FR:SON af EKSTRÖM	SIGFRID HANSSON	HILDING KJELLMAN
N. J. EKWALL	ANDERS GULLIK HEDBERG	ERNST KLEIN
CARL ELDH	I. A. HEDENLUND	SALOMON KRAFT
KONRAD ELMÉUS	SVEN HEDIN	HENRIK KREÜGER
RUDOLF S. ENBLOM	SAMUEL HEDLUND	JOHN KROON
WALFRID ENBLOM	ELLA HELLGREN	IIKKA KRONQVIST
SVEN EDVARD ENGDAHL	BRYNOLF HELLNER	AKKE KUMLIEN
OLLE ENGVIST	FOLKE HENSCHEN	OLLE KÄLLSTRÖM
ALBERT ENGSTRÖM	INGEGERD HENSCHEN	HARALD KÖHLIN
BERNHARD ERIKSSON	INGVAR	NILS LAGERHOLM
SIGURD ERIXON	E. M. HERMELIN	MARSHALL LAGERQUIST
ARRE ESSEN	CLAUS HJELTE	HUGO LAGERSTRÖM
WERA von ESSEN	RAGNAR HJORTH	AXEL LAGRELIUS
SIGFRID EWALD	MANNE HOFREN	ZYGMUNT LAKOCIŃSKI
ERIK FALK	HILDING HOLMBERG	CARL ROBERT LAMM
JOHN FALK	RUDOLF HOLMGREN	ERIC LANGENSKIÖLD
ERIK FANT	RAGNAR HOPPE	OSCAR LARSSON
ERIC FESTIN	VICTOR HOVING	YNGVE LARSSON
HARRY FETT	OLOF HULT	THORSTEN LAURIN
ERNST FISCHER	EMIL HULTMARK	ENAR LEFFLER
CARL FRANCKENHAEUSER	PHILIBERT HUMBLA	OVE LEIJONHUFVUD
NILS G:SON FRIBERG	GOVERT INDEBETOU	GEORG LEIRE

TORSTEN LENK	MOGENS MOGENSEN	LÄNNART RIBBING
HARALD LETTSTRÖM	ARMAS MORBY	STEN O. ROEMPKE
ADAM LEWENHAUPT	CARL DAVID MOSELIUS	AXEL L. ROMDAHL
EINAR LIND	GUSTAF MUNTHE	IVAR ROOTH
BIRGER LINDBERG	ADOLF A:SON MURRAY	JOHNNY ROOSVAL
CAROLUS LINDBERG	WALTER MURRAY	ERIC von ROSEN
ERIK LINDBERG	TORSTEN MARTENSSON	EINAR ROSENBERG
ANTON LINDBERGER	JOH. de NEERGAARD	HOLGER ROSMAN
BERTEL LINDBERGER	BIRGER NERMAN	STIG ROTH
ANDREAS LINDBLOM	GABRIEL NIKANDER	EDVIN RUNDLÖF
HILDING LINDE	ALFRED NILSSON	OTTO RYDBECK
OTTO LINDEBERG	WILLIAM NISSER	HANNA RYDH MUNCK af
GUSTAF LINDGREN	LUDVIG NOBEL	ROSENSCHÖLD
SALLY LINDGREN	RUNE NORBERG	JÖRAN SAHLGREN
ANNA LINDHAGEN	TORD O:SON NORDBERG	CARL SAHLIN
ARTHUR LINDHAGEN	HARALD NORDENSON	GEORG SAHLSTRÖM
SUNE LINDQVIST	C. A. NORDMAN	K. E. SAHLSTRÖM
OTTO LINTON	ÄRLAND NOREEN	ERIK SALVÉN
WALDEMAR LIUNGMAN	HERMAN NORRGREN	HARRY SANDBERG
ANDERS LUNDBERG	ÅKE NORRMAN	ALBERT SANDKLEF
ERIK LUNDBERG	ERNST NYGREN	EILER SCHIÖLER
HJ. LUNDGREN	HARALD NYHOLM	ÅRTUR von SCHMALENSEE
EFRAIM LUNDMARK	THEODOR NYLÉN	KURT von SCHMALENSEE
MAGNUS LUNDQVIST	GUNNAR NYLUND	ADOLF SCHÜCK
YNGVE LUNDSTRÖM	CONNY NYQUIST	HERIBERT SEITZ
SVEN LÜBECK	GUSTAF NÄSSTRÖM	DAGMAR SELLING
ALBERT LÖFGREN	POUL NÖRLUND	GÖSTA SELLING
EGIL LÖNNBERG	ANDREAS OLDEBERG	RUTGER SERNANDER
M. MACKEPRANG	J. FREDRIK OLSON	ÅKE SETTERWALL
PAUL MAGNUSON	GILLIS OLSON	ELIS SIDENBLADH
GÖSTA MALM	C. U. PALM	GUNNAR MASCOLL SILFVER-
SVEN MALM	NILS PALMGREN	STOLPE
E. MALMBERG	GREGOR PAULSSON	ALVAR SILOW
CURT MALMGREN	KNUT PERNO	BIRGER SIMONSSON
OSCAR MANNSTRÖM	ANDERS PERS	AXEL SJÖBLOM
CARL MELIN	ERIK PHILIP	ARTHUR SJÖGREN
DAG MELIN	GÖSTA PLANCK	NILS SJÖGREN
ÅKE MEYERSON	ARVID POSSE	MARGARETA SJÖVALL
EVERT MILLES	HANS QUIDING	OTTE SKÖLD
IVAR MODÉER	AXEL QUIST	CYRIL STACKELL
ARNE MODÉN	HERBERT RETTIG	ÅKE STAVENOW

MÅRTEN STENBERGER	NILS TESCH	STEN WESTHOLM
ELIAS STENIUS	BENGT THORDEMAN	PER-OLOF WESTLUND
NILS STERNER	OLOF THUNSTRÖM	ERIK WETTERGREN
NILS STRÖMBOM	GUNNAR TISELL	HJALMAR WICANDER
SIXTEN STRÖMBOM	AUGUST TROLLE LÖWEN	LARS WICKSTRÖM
VIKTOR STAHLÉ	ERNST TRYGGER	TAGE WILLIAM-OLSON
ARVID STÅLHANE	EVALD UGGLA	TH. WINBLADH
MARGARETHA STÅLHANE	CARL R. af UGGLAS	CARL EMIL WIRELL
ESKIL SUNDAHL	INGEL WADÉN	ERNST WRANNE
SVEN SUNDBAUM	SVEN WAHLGREN	HALVOR VREIM
NILS SUNDQUIST	ALGOT WAHLIN	FOLKE ZETTERVALL
PELLE SWEDLUND	O. WAHLIN	HELGE ZIMDAHL
NILS IVAN SVENSSON	JAN WAHLMAN	NILS ÅBERG
OSCAR SVENSSON	BERIT WALLEMBERG	ADOLF ÅHLIN
SIGFRID SVENSSON	SIGURD WALLIN	HARALD ÅKERLUND
C. W. von SYDOW	CARL GUSTAF WEIBULL	J. ÅKERMAN
FOLKE SÅLLSTRÖM	SANFRID WELIN	NILS ERIK ÅZELIUS
JOHN SÖDERBERG	FOLKE WERNSTEDT	KJELL ÖDEEN
SIMON SÖDERSTAM	MELCHIOR WERNSTEDT	C. AD. ÖHRSTRÖM
KARL SÖRENSEN	KARL WESTER	FRITZ ÖRN
A. TELL	K. MARTIN WESTERBERG	RAGNAR ÖSTBERG
IVAR TENGBOM	STEN WESTERBERG	JOHN ÖSTERLUND
	SIGURD WESTHOLM	

BLEKINGE MUSEUM
 DALARNAS FORNMINNES-
 OCH HEMBYGDSFÖRBUND
 NORSK FOLKEMUSEUM
 GÖTEBORGS MUSEUM
 HEIMBYGDA
 HÅLSINGBORGS MUSEUM
 KALMAR LÄNS FORNMINNES-
 FÖRENING
 K. AKADEMIENS FÖR DE FRIA
 KONSTERNA BIBLIOTEK
 KULTURHISTORISKA SEMINA-
 RIET VID ÅBO AKADEMI
 DET DANSKE KUNST-
 INDUSTRIMUSEUM

KUNSTINDUSTRIMUSEET I
 OSLO
 NATIONALMUSEI BIBLIOTEK
 NORDISKA MUSEETS BIBLIO-
 TEK
 NORRA SMÅLANDS FORN-
 MINNESFÖRENING
 S. CHRISTOPHERS GILLE
 SMÅLANDS MUSEUM
 SVENSKA TURIST-
 FÖRENINGEN
 VARBERGS MUSEUM
 VÄSTMANLANDS FORNMIN-
 NESFÖRENING

Varbergs fäste

Av Göran Axel-Nilsson

Varberg har av ålder räknats till de mera betydelsefulla av Nordens befästa platser. Säkerligen har redan under mycket tidig medeltid den branta och otillgängliga klippa, varå det nuvarande slottet reser sig, tagits i anspråk för försvarsanläggningar, av vilken art de nu kunna ha varit. Somliga vilja i vissa rullstensanhopningar vid foten av västra bastionsmurarna mot havet se bevis för, att en fornborg legat här. Borghöjdens urgamla namn "Varberg" eller "Vardberg" tyder på att här i varje fall funnits en "varde" eller vårdkase. Platsen är idealisk för en dylik, vars flammande signal, vitt synlig långa sträckor utmed kusten, bar budskap om en fiendes annalkande.

Traditionen meddelar, att ärkebiskop Eskil av Lund (1133—1177) på klippan uppförde en borg. Att denna tradition bygger på ett reellt underlag är säkert. Den mäktige prelaten, en verklig kyrkofurste med stora politiska och administrativa intressen, anlade även ej långt från Varberg på den plats, där Viskan utfaller i havet, ett kloster, Ås, vars brödraskap tillhörde cistercienserorden. Han är även bekant som borgbyggare i Danmark, där Søborgs slott delvis tillkom under hans egid. Det andra namnet, som är förknippat med Varbergs fästes medeltida byggnadshistoria, tillhör greve Jakob av Halland, vilken 1283 erhöll norra Halland i förläning. Såsom delaktig i sammansvärjningen mot och mordet på den danske kungen Erik Klipping (1286) tillhörde han den krets av senare landsförvista stormän, som efter denna hemska händelse skyndade att åt sig uppföra starka borgar, varifrån de kunde vara trygga för efterräkningar. Sålunda anlades eller befästes vid denna tid, 1200-talets slut, en hel rad av fästen utefter västkusten. Bland dessa befann sig bl. a. det även av Jakob av Halland anlagda Hunehals vid Kungsbackafjärden samt Ragnhildsholmen vid Kungahälla, anlagt något tidigare av konung Håkon Håkonsson av Norge. I Norge låg Tönsberghus, ett tillhåll för kungamördaren och sjörövaren Jarl Mindre Alf. Raden av fästen utökades sedermera med Bohus, uppfört av konung Håkon vid början av 1300-talet, samt Akershus vid Oslo. Hit hör även Varbergs slott, tillbyggt och ytterligare befäst vid slutet av 1200-talet av denne greve Jakob. Om konung Håkon den femte heter det nämligen,

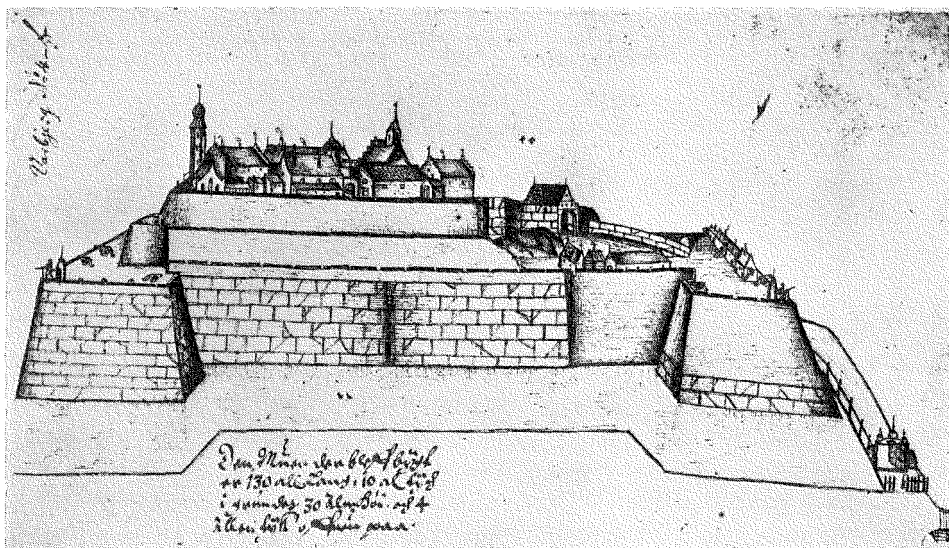

Fig. 1. Varbergs fästning från öster. Dansk handteckning omkring 1610; i danska riksarkivet. Inom borggårdsområdet synes längst t. v. Munktornet och Eskilssalshuset (salbyggnaden), Kommendantshuset (förr även benämnt Kungshuset) med trapptorn, östra borggårdsentrén (medeltida ingången), t. h. därom en byggnad, vari rester av ringmuren ingå. Längst t. h. Arkelihuset (nu rivet). I bakgrunden skymta Frustugolängorna och slottskyrkan (kärnbyggnaden) med sitt lilla klocktorn.

att han var Jakob av Halland behjälplig "in castris hunae hals et Vardberg construendis", vilket knappast kan tolkas på annat sätt, än att han med penningar och måhända även med arbetskraft underlättade Jakobs byggnadsarbete vid den gamla ärkebiskopsborgen.

Sedan slottet under medeltiden genomgått många skiftande öden och varit platsen för åtskilliga historiskt betydelsefulla händelser såsom kungamöten, kungliga biläger, herredagar och flera belägringar, blev det under Fredrik II:s och Kristian IV:s tid omdanad till en efter dåtida begrepp högmodern och såsom nästan ointaglig betraktad dansk riksfästning. Den förändring, som här skedde, kan med några korta ord sammanfattas på följande sätt. Den medeltida borganläggningen omgärdades med ett bastionssystem av ansenliga dimensioner, kasematter och souterrainer inrättades, murar och kurtiner sträcktes och förbundo bastionerna och ett stort förborgsområde anlades. Borghöjden, som nu i hela sin utsträckning togs i anspråk för försvarsändamål, påfylldes med jordvallar och skildes från fasta landet genom breda vallgravar. Fästningen låg nu som en ö, från alla sidor bjudande fienden motstånd. En mängd förändringar och nybyggnader inom slottsområdet vidtogos. Det är tydligt, att den nybyggnadsverksamhet, som här berörts, redan ganska tidigt under Fredrik II:s regering

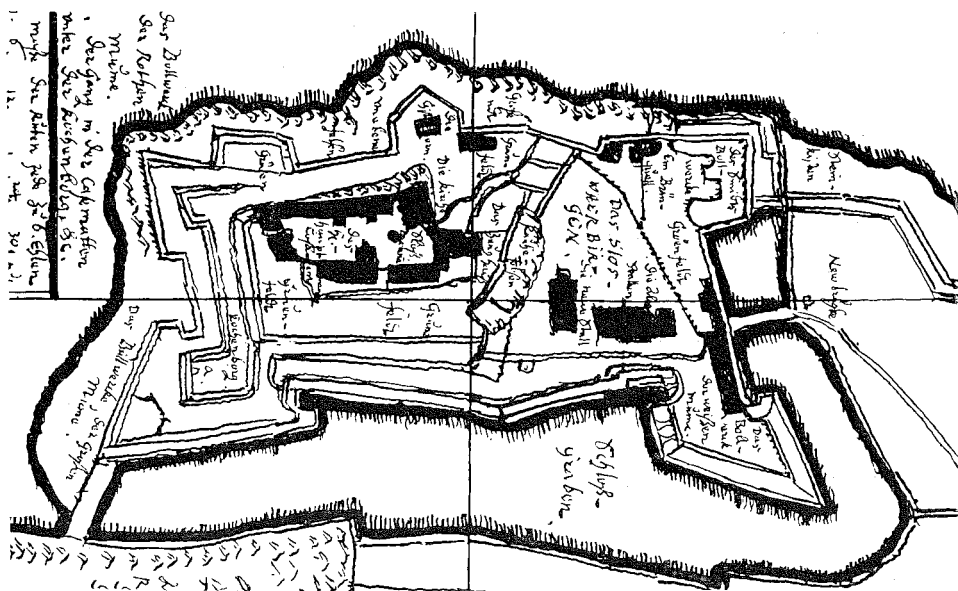

Fig. 2. "Grundriss der Festung Waerberg". Plan av fästningen uppgjord av danske kartografen Johannes Meyer 1638; i kungliga biblioteket, Köpenhamn. Bland borggårdsbyggnaderna utmärkas särskilt "Die Kirche", "das K. hauptmannes losament" (Kommendantshuset) samt "Das Zeughaus" (Arkelihuset).

påbörjats och att planen att enligt nya och moderna metoder befästa det gamla slottet redan då var i huvudsak färdig. Dessa arbeten ha sedan fortsatts under Kristian IV:s tid utan större avbrott och tydligen i överensstämmelse med en gång givna utkast. De ha ej avslutats förrän omkring 1620. Men redan vid sekelskiftet var nybefästningen i stort sett klar, om även en del återstod. Arbetet skedde under tvenne perioder, vilka dock inbördes ej stå skarpt avgränsade, utan tämligen stillsamt övergå i varandra. Den första kan räknas från och med 1580-talets början till århundradets slut. Periodens avslutning kan anses sammanfalla med ledarens, Hans van Steenwinkels, död år 1601. Efter en mellanperiod 1601—1610 återupptages arbetet på nytt, nu under ledning av byggmästaren Mickel Jungmandt. Omkring 1618 avstannar arbetet och kan då betraktas såsom fullt färdigt, fig. 1 och 2.¹

Sedan fästningen 1645 fallit i svenskarnas händer, tjänade den som fästning med fast garnison under ungefär tvåhundra års tid, varunder naturligtvis förbättringar, nybyggnadsarbeten och diverse reparationer ofta

¹ Beträffande 15- och 1600-talets nyanläggningar och befästningar å Varbergs slott ber jag att få hänvisa till en uppsats, ingående i ett danskt arbete om Kristian IV som stadsanläggare och avsett att inom kort utkomma. Där återfinnes en mera detaljerad redogörelse för dessa arbeten.

förekommo. År 1830 befallde Karl XIV Johan, att fästningen skulle nedläggas, garnisonen fick avtåga och man beredde sig att spränga de gamla befästningsverken i luften. Emellertid ångrade man sig och beslöt att från och med år 1848 där inrätta straffängelse. När landets fästningar upphört att tjäna som fångelser, togs Varbergs fästning i bruk för annat ändamål, huvudsakligen såsom militär förläggningssort. En genomgripande restaurering av bastionssystemet företogs åren omkring 1920.

Granskar man den befintliga litteraturen rörande våra medeltida borgar, finner man, att Varberg överallt förbigås med tystnad och ingenstädes tagges med i räkningen. Fästningen med sina storartade bastioner, kasematterna, snäckgången "Kockenborg" i bastionen Grå Munken, allt detta har helt lagt beslag på uppmärksamheten, när det gäller Varbergs fästning, och lyckats alldeles skymma bort den medeltida byggnadskärna, som här otvivelaktigt förefinnes. Vi torde i Varberg ha ett borgkomplex bevarat, vari medeltida rester i icke ringa omfattning ingå. Självfallet är, att några bestämda påståenden angående anläggningens medeltida byggnadshistoria ej kunna göras, innan en grundlig undersökning av borgens arkeologi kommit till stånd och medel därtill anvisats. De teorier, som här i korthet framläggas, förbliva sålunda endast mera allmänt hållna iakttagelser, ett slags diagnos av borgens medeltida utveckling, grundad dels på slutsatser som redan nu kunna dragas utan ingående undersökning, dels på studiet av likartade anläggningars tillkomstshistoria.² Efterföljande rader böra därför blott betraktas såsom ett första ytligt försök till en gruppering och indelning av borgens äldre bebyggelse samt ett framhållande av behovet av en grundlig och metodisk utforskning av densamma.

Några över jord synbara lämningar av ärkebiskop Eskils borg finnas icke, om man ej till dem vill räkna ringmuren, den nuvarande anläggningens äldsta parti. Eskils namn har likväl med seg tradition intill våra dagar knutits till Varbergs slott, och alltifrån 1500-talet fram i nuvarande tid utpekas bevisligen den södra borggårdslängan såsom "Eskils sal" med både "munkstuga" och "studer-kammare". Det försvarstorn eller den kastal, som Eskil måhända uppfört på klippan, har i stället ersatts av senare byggnader. Ringmuren däremot, som inneslöt den rektangulära borggården, iakttagas man ännu med fullt önskvärd tydlighet i hela dess obrutna sträckning längs utmed borgens västra mot havet vettande sida. Den är här i hela sin längd ett par meter tjock och löper i något oregelbunden linje, anslutande sig till borgklippans konturer och bildande nedre delen av de västra borggårdslängornas yttervägg mot sjösidan. Den ingår även delvis i Eskilssals-

² Bl. a. arbeten av Aug. Hahr, Sven T. Kjellberg, Erik Lundberg, Martin Olsson, Torsten Mårtensson, Bengt Thordeman m. fl. Antikvarien Erik Lundberg har jag att tacka för givande diskussioner och värdefulla anvisningar.

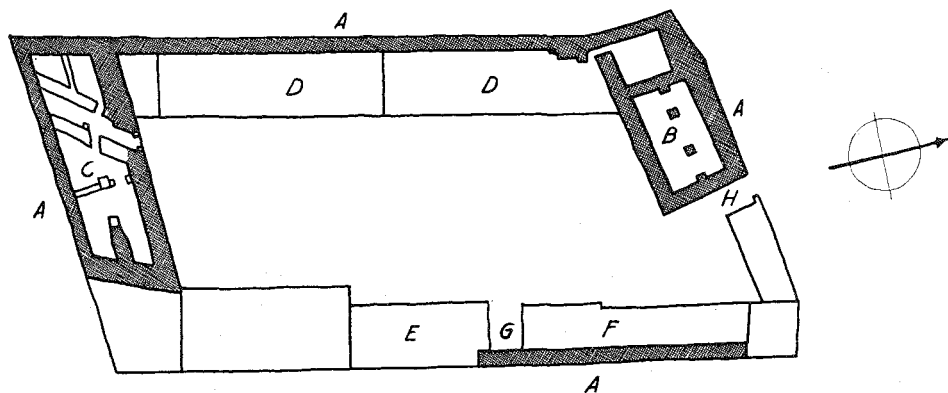

Fig. 3. Schematisk plan av borggårdsområdet efter en uppmätning 1859. Äldre partier inlagda med svart. Vid A ringmuren, B kärnbyggnaden (senare slottskyrka, nu museum), C salbyggnaden (den s. k. "Eskils sal"), D frustugolängorna, E kungshuset (nu Kommendantshuset), F delvis medeltida byggnad, vari rester av ringmuren ingå, G platsen för den medeltida ingången till borggården, H nuvarande borggårdsingången.

huset, i f. d. slottskyrkan samt i en byggnad, belägen norr om nuvarande s. k. Kommendantshuset. Dess ursprungliga sträckning har i stort sett sammanfallit med den nuvarande borggården, fig. 3.

Nästa byggnadsskede torde böra hänföras till Jakobs av Hallands tid och representeras av hans insatser som byggherre. Först nu antager borgen mera kontinentala former. Först efter 1250 kan man i Norden tala om borgar efter europeiskt mönster uppförda i större skala av stormän. Den ytterst sparsamma borgbyggnadsverksamheten dessförinnan torde nästan helt varit konungarna förbehållen. Enstaka undantag förekomma, så t. ex. Absalons borg i Köpenhamn från 1100-talets senare hälft. Som kärna i Jakobs av Halland anläggning igenkänner man otvivelaktigt det fasta hus, som den s. k. Kyrkan utgör, där numera Varbergs museum är inrymt. Belägen på klippans högsta punkt reser sig byggnaden med sina av stora med murbruk sammanbundna, otuktade kullerstenar bestående yttermurar till tre våningars höjd. Gavlarnas översta parti är uppmurat i tegel. De massiva murarna samt den nästan totala frånvaron av fönsteröppningar, bortsett från dem, som — i likhet med ingångar på södra och norra långsidorna — upptagits i senare tid, förlämnar byggnaden en otvetydig karaktär av medeltida försvarshus. Ingången var troligen i äldsta tid belägen i andra våningen och ledde ut på ringmuren på södra sidan. Ringmuren är engagerad i byggnadens västra och norra murar. Invändigt finnas murar av tegel. Mellanvåningens golv har varit belagt med tegel. Understa våningen är uppdelad i ett större och ett mindre rum, ursprungligen utan förbindelse med varandra. Valv finnas icke, utom i det mindre, längst i väster belägna rummet. Det större rummets tak uppbäres av fyra pelare,

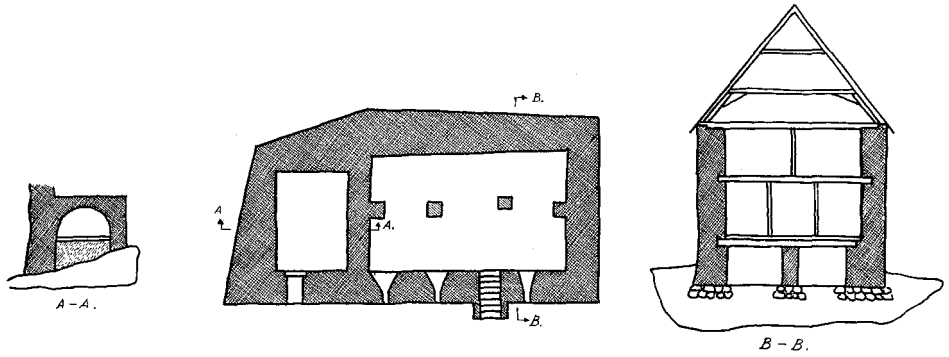

Fig. 4. Plan och sektion av kärnbyggnaden. Efter uppmättningsritningar 1773 och 1798.
Jfr planen fig. 3.

två fristående och två anslutna till kortväggarna. Karnapkonsolerna på västgaveln ha burit ett karnap, vartill tillträde beretts genom en i muren ännu synlig nisch. Allt talar för att man här har borgens egentliga kärnbyggnad, ett kombinerat bostads- och försvarshus av den rektangulära typen, fig. 4 och 5.

Vid en större borganläggning från 12- och 1300-talen påträffas i regel

Fig. 5. Kärnbyggnaden från norr. Foto A. T. A.

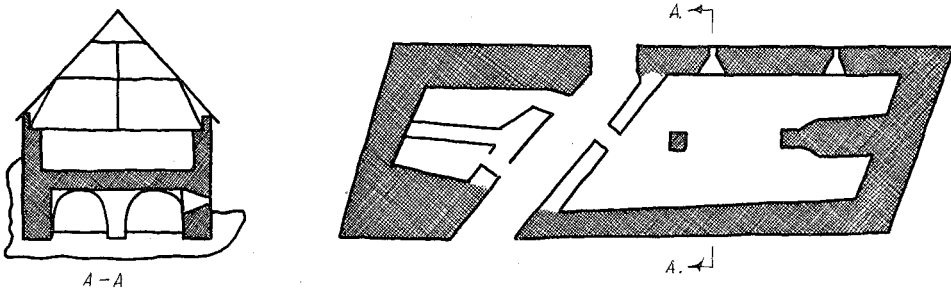

Fig. 6. Plan och sektion av salbyggnaden. Efter uppmättningsritningar 1773 och 1834. Jfr planen fig. 3.

en byggnad, som huvudsakligen varit ägnad åt fest och representation och varest försvarssynpunkterna äro i minoritet. I det vid borggårdens södra sida belägna s. k. "Eskilssalshuset" ingå utan tvivel delar av en dylik salbyggnad. Man skulle gärna här vilja se nästa fas i slottets byggnadsutveckling, dess palatium. Salbyggnaden, ofta innehållande en större festsal i övre våningen och i den undre en borgstuga, ett uppehållsställe för borgens manskap och övrig personal, har ingått som ett vanligt element även i våra nordiska medeltidsfästen. Så är bl. a. fallet på Nyköpingshus, där förhållandet överensstämmer med Varberg. På borggårdens ena kortsida ligger där såsom ett senare led i bebyggelsen salbyggnaden, medan i det motsatta borggårdshörnet kärntornet har sin plats. En salbyggnad var i

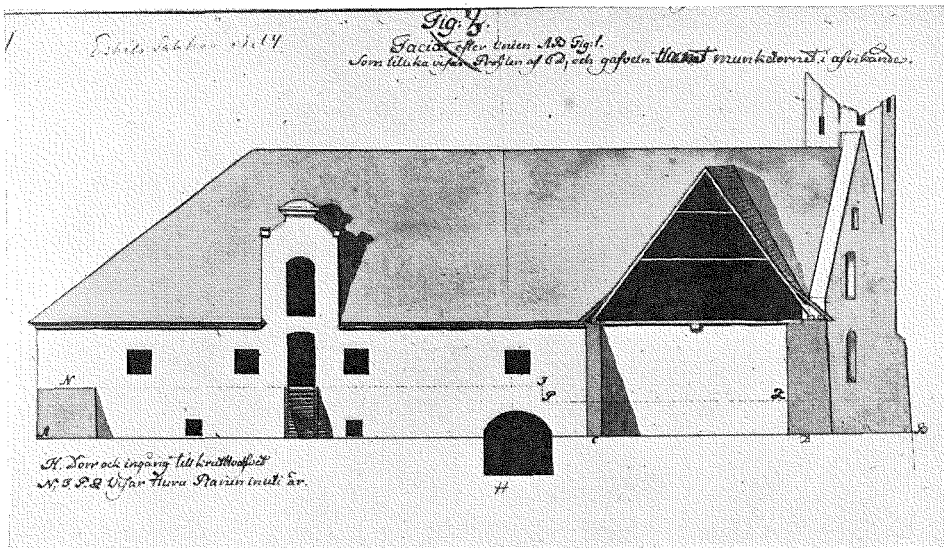

Fig. 7. Salbyggnadens (norra) fasad mot borggården. Efter en uppmätning omkr. 1750; i Krigsarkivet. T. h. synes Munktornet.

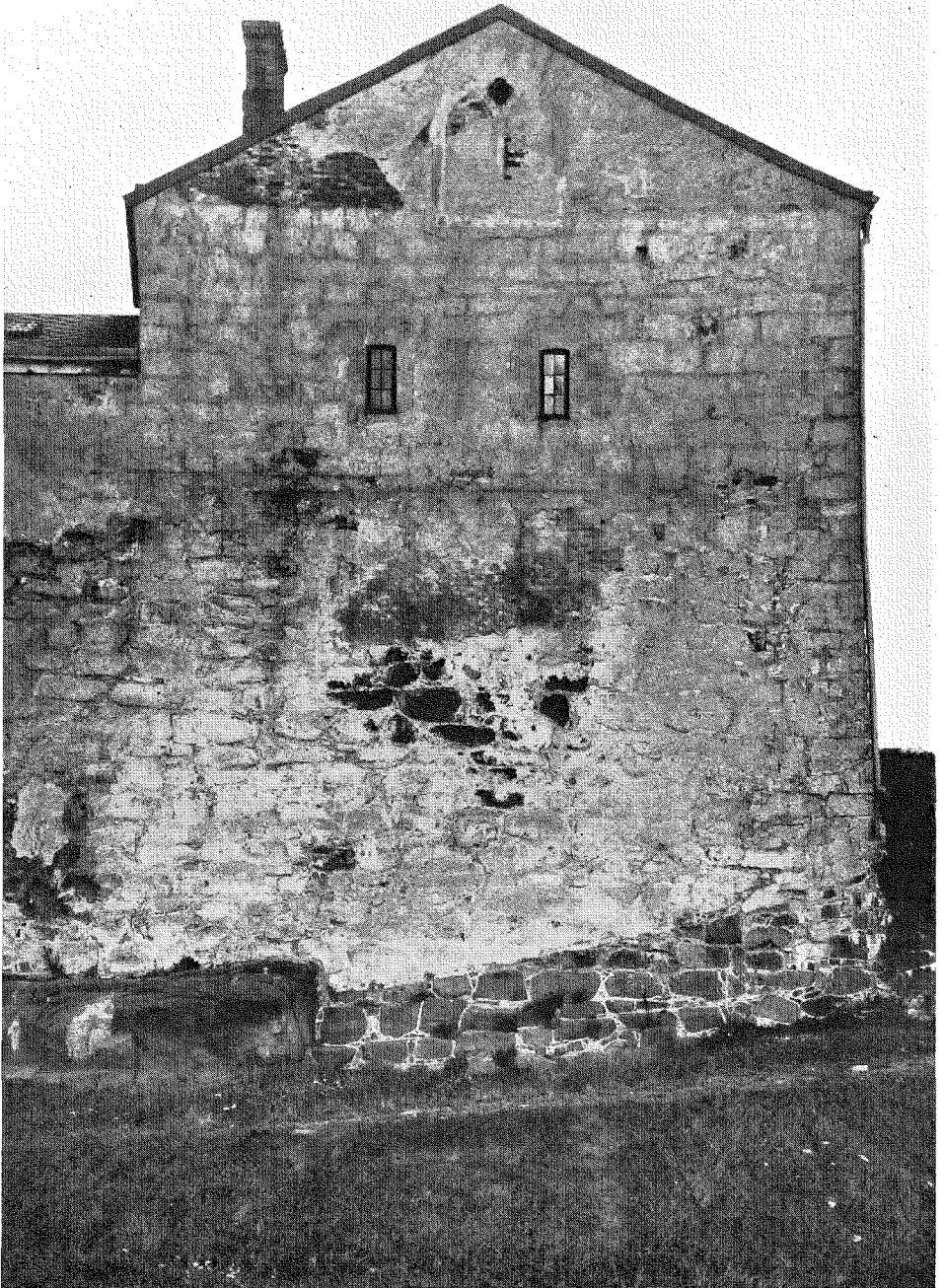

Fig. 8. Salbyggnadens västra gavel. Foto A. T. A.

Fig. 9. Del av salbyggnadens södra fasad. T. v. borggårdens yttersida mot väster med ringmuren och frustugolängorna. Längst t. v. kärnbyggnadens västra gavel. Foto A. T. A.

synnerhet betingad, om en borg hade att hysa konungen och hans hov. I den mörka, trånga kärnbyggnaden, där bostaden existerade mera som på nåd, fanns ej plats för sammankomster eller fester av större slag. Sedan Varbergs slott i början av 1300-talet blivit kungligt fäste och övergått till hertiginnan Ingeborg av Sverige och hennes minderårige son Magnus, sedermera konung Magnus Eriksson, började för borgen en lysande tid. Hertiginnan uppehöll sig ofta på slottet med sitt hov och man vet att år 1321 dit anlände icke mindre än tvåhundra riddare och väpnare, sända från hertigen av Mecklenburg för att under en tid träda i hertiginnans och den unge konungens tjänst.³ Hovet uppehöll sig detta år på slottet, och femton år därefter firade konung Magnus där sitt biläger med grevinnan Blanche av Namur. Greve Jakob av Halland hade på sin tid säkerligen ej behov av någon större representationslokal, men kravet på en sådan gjorde sig nu helt visst gällande. Från denna tid, början av 1300-talet, bör också den södra borggårdslängans medeltida delar härstamma. Huset består av en stort tilltagen, rektangulär byggnad i tre våningar med sydsidan uppförd av släthuggna kvadrar. På västgaveln synes tydligt, huru ringmuren här går i flykt med byggnadens nederparti och bildar densamma yttervägg. Byggnaden har blivit uppförd omedelbart intill ringmuren och höjer sig två våningar över den. Man urskiljer lätt ett undre och äldre parti, ringmuren, och ett övre yngre, som tillhör salbyggnaden. Överst på västgaveln synas tvenne gotiska fönsteröppningar med masverk och fyrpassöppning. Understa våningen är välvd i kryssvalv, som på tvenne ställen uppbäras av pelare. Golvet är belagt med kullersten. En sekundär genomgång från borggården ut till södra sidans bastionssystem delar numera denna nedersta våning i en östlig och en västlig hälft. Den förstnämnda utgöres av en större lokal med typisk borgstugukaraktär. En rund fördjupning i golvets mitt har här tjänstgjort som brunn eller sopedkast. Längst i öster påträffas rester av en öppen spis. Det västliga partiet av bottenvåningen består av tvenne smärre kammare, som närmast verka urgröpta ur detta gavelpartis murmassor. Över denna våning bör den egentliga festsalen varit belägen. Byggnaden har under tidernas lopp varit föremål för åtskilliga ombyggnader och förändringar. Omkring 1602 uppfördes ett trapp- och utsiktstorn, "Munktornet", som anslöts omedelbart intill byggnadens sydvästra hörn och som kvarstod till omkring 1760—70. År 1647 användes de tre våningarna på följande sätt: den nedersta var proviantlokal, andra våningen skolrum, översta våningen spannmålsmagasin. Sedan kärnbyggnaden, som i nyare tid tjänat som kyrka, härjats av eld 1819, inrymdes slottets gudstjänstlokal i Eskilssalhusets översta våning. Också denna brann år 1872. Se fig. 6—9.

³ Om slottets medeltida historia se bl. a. Joh. E. Jönsson, Några Varbergsminnen, Falckenberg 1880, samt samme förf., Anteckningar till Warbergs fästnings historia, Varberg 1872.

Ytterligare några rester av äldre medeltida art påträffas i en byggnad, som är belägen norr om det s. k. Kommendantshuset och vari delar av ringmuren ingå, se fig. 3.

Under medeltiden har borgen tydligen huvudsakligen bestått av ringmur, kärna och salbyggnad. Övriga byggnader böra ha varit av trä och legat anslutna till den värnande ringmurens insida. En förborgsanläggning på nordsidan har fullbordat försvarssystemet. Tillträde till borggården bereddades från östra sidan.

Vid medeltidens slut och i början av nyare tiden skedde en del stora förändringar inom borggårdsområdet, framför allt genom uppförandet av ett antal nya byggnader, som delvis övertogo de äldres funktioner. Kärnbyggnadens bostadsvåning apterades sålunda till slottskyrka, en ej ovanlig process, medan bostadsutrymmen förlades till de tvenne längorna i väster, en gång benämnda Frustugan. Dessa längor äro tämligen likformigt inrättade, den norra stod medelst en täckt passage från andra våningen i förbindelse med slottskyrkan. När dessa nya bostadslängor i sin tur befunnits alltför enkla, åtminstone såsom kunglig bostad, ha de — eller en av dem — förvandlats till den plats, där slottets kvinnliga invånare hade sin dagliga varelse, frustugan, medan ett nytt bostadshus för konungen och slottshövitsmannen uppförts, den nuvarande Kommendantsbyggnaden, förr kallad Kungshuset.⁴ En byggnad, som varit belägen strax nordost om nuvarande borggårdsentrén, Arkelihuset, revs under 1800-talets förra hälft och har möjligen även innehållit medeltida byggnadspartier, jfr. fig. 1 och 3.

Då här ovan endast gällt att påvisa, att vi i Varbergs slott äga ett delvis väl bevarat medeltida fäste av stort intresse, skall dessa senare byggnader här blott omnämnas. I det föregående har jag med all reservation för eventuella framtida undersökningsresultat, sökt påvisa, att Varbergs fästning gömmer en karakteristisk borganläggning från äldre medeltid. Man kan konstatera, hurusom den gamla ringmurens insida så småningom klätts med byggnader av olika karaktär och med skilda uppgifter, till dess att en sluten, av byggnader kringgårdad borggård förelåg klar. För anläggningens höga ålder tjänar vidare det faktum som bevis, att byggnaderna ej avslutits stumt mot varandra eller ens anlagts efter gemensam linje. Trots en skenbar regelbundenhet härskar på Varbergs slott ett tidigt medeltida bebyggelsesätt med ringmur och kärnbyggnad såsom primära fasta utgångspunkter och en därefter tillkommen spridd bebyggelse, som likväl alltid tvingats till en sluten samverkan genom klippans form och ringmurens fasta yttre ram. Med kännedom om den viktiga roll Varbergs slott spelat i Skandinaviens historia torde det vara av visst värde, att också detta fäste inlemmas på sin plats bland våra nordiska medeltidsborgar.

⁴ Den senare benämningen på de västra frustugulängorna, Kungshuset, är här sekundär.

Bernini och Precht

En bild och en förebild

Av *Andreas Lindblom*

Att Burchard Prechts senare verksamhet som skulptör — vare sig han uppträder självständigt eller återger Tessin d. y:s utkast — är starkt påverkad av den beundrade förebilden Lorenzo Bernini, har länge varit bekant. Ätminstone sedan 1905, då Johnny Roosval publicerade sin biografi över den mångfrestande hovbildhuggaren och där påvisade övergången från Prechts ursprungliga, tysk-nederländska stil till den senare svensk-italienska, en process som kan både dateras och förklaras genom resan 1687—88, då Precht i sällskap med Tessin på ort och ställe fick tillfälle att studera den då nyligen (1680) avlidne stormästaren Berninis och hans lärjungars verk.

Hade vi haft i behåll Uppsala domkyrkas första predikstol från 1675—78, skulle man där säkerligen ha kunnat konstatera just de tidigare tysk-holländska stildrag hos Precht, som man möter å kungsstolarna i Storkyrkan från 1684. Nu förintades den nyssnämnda predikstolen genom domkyrkobranden år 1702, och när den nya predikstolen, en gåva av Hedvig Eleonora, utfördes 1707—09, så voro ju både tecknaren, Tessin, och skulptören, Precht, ohjälpligt fångna i den italienska senbarockens spiralrytmer och blåsvädersbubbel.

Trots allt beroende i stilavseende under den senare perioden är det emellertid mycket svårt att hos Precht utpeka några direkta lån från Bernini. I ett enda fall är det likväl möjligt, och just därför kan detta fall, ehuru i och för sig föga märkligt, förtjäna ett omnämnande.

Vad som gör att Uppsalapredikstolen verkar så behärskat monumental i jämförelse med Prechts övriga — i Storkyrkan och i Arboga — är särskilt det lugna och rediga sätt, på vilket korg och baldakin komponerats samman. Förbindelsen åstadkommes genom ett kraftigt, arkitektoniskt ramverk, omslutande en väldig rektangulär tavla av förgyllt trä i relief. Det är en komposition av betydande monumentalitet över ett ämne, som för en dylik plats faller sig särskilt naturligt: Johannes Döparens predikan. Under flammande moln skrider talaren med en stor retorisk gest fram emot sin publik, mest skäggiga judar i sida mantlar jämte ett par ungdomliga halv-

Fig. 1. Uppsala domkyrkas predikstol. Av Burchard Precht.

Fig. 2. Predikstolstavlan i Uppsala domkyrka.

nakna gestalter, sedda från ryggen stående i vattnet, d. v. s. Jordan, till vänster i förgrunden. Det hela är teater, men effektiv sådan, man tycker sig nästan höra de klassiska orden: "I huggormars avföda..." Och reflexen av de väldiga orden går som en löpeld genom fysionomier och händer, framkallande ett psykomotoriskt skådespel som stegras genom den oroliga blixtrande guldglansen.

Förvisso ett icke obetydligt konstverk både i teknik och komposition! Nu veta vi, att Tessin levererade ritningen till predikstolen. Men har han varit mäktig att teckna förebilden till en relief som denna? Näppeligen. Det är i stället bådas lärofader Bernini, som här fått släppa till idé och form. De ha nämligen lånats från ett kopparstick av François Spierre efter en teckning av Lorenzo Bernini, ett stick vilket utförts som titelplansch för de volymer

Fig. 3. Kopparstick av François Spierre efter en teckning av Lorenzo Bernini.

med predikningar, som under titeln "Prediche dette nel Palazzo Apostolico da Gian Paolo Oliva", utkommo under 1600-talets senare del.¹

Jesuiterpatern Gian Paolo Oliva (född 1600, död 1680¹) hörde till tidens mest berömda predikanter. Bernini, vars själsliv åtminstone i vissa avseenden synes ha varit religiöst färgat, beundrade honom livligt och rekommenderade hans predikningar särskilt för dem som kände sig anfäktade av orena lustar.²

Hj. Holmquist har i sin utmärkta lilla bok "Motreformationen och barockens konst" (Uppsala 1921) naivt men riktigt karakteriserat Berninis mentalitet sålunda: "Han var jesuiternas vän, genomgick deras exercitier och inspirerades av deras predikan om kättarnas helveteskval och helgonens salighet. Det hindrade ej, att han fröjdade sig åt vin och älskarinnor lika väl som åt religiös extas".

Det hör till det märkvärdigaste av allt, att den nordisk-protestantiska smaken och andaktskänslan ville och kunde finna näring hos denna romersk-jesuitiska anda. Att Ignatius de Loyolas altare i jesuiterkyrkan II Gesù i Rom på Karl XII:s tid kopierades för Uppsala domkyrkas högkor innebär ju egentligen en ironi av stora mått! Och den omständigheten att generationer av ortodoxt lutherska präster från Uppsala predikstol dundrade mot katolicismen bokstavligen mot bakgrund av titelplanschen i en jesuiterpaters predikosamling erbjuder ett exempel bättre än mången annat på den expansiva styrkan hos motreformationens snille och smak. Berodde detta på att i stormaktstidens götiska Sverige den romerska andan verkligen kändes som naturlig luft för nationellt självmedvetande? Eller på något slags omedveten religiös intressegemenskap, som gjorde att när allt kom omkring skillnaden mellan häxprocessernas nordiska och kättarbålens sydländska fanatism ingalunda var så stor som man inbillar sig? Eller törhända förklaringen ligger i den obeskrivbara och outrotliga benägenheten hos ett fattigt och frostigt folklyne att okritiskt anamma främmande moder eller, såsom den store Gustav Sundbärg säger, "det hos svensken medfödda livliga intresset för det främmande — — — som i alla tider gjort svensken böjd för att överskatta vad som kommer från främmande land men att underskatta sitt eget — — — detta starka intresse för allt mänskligt, som har räddat oss från kulturell förstening och avvärt de faror, som den långt drivna isoleringen annars kunnat föra med sig."

¹ Enligt A. de Backer, Bibliothèque des écrivains de la Compagnie de Jesus, nouv. éd., I—III, Liège och Paris 1869—76, ha Olivas predikningar under denna titel utkommit i följande nya delar eller nya upplagor: Rom 1659, folio. Venedig 1664, kvarto. Rom 1664, folio. Rom 1680. Venedig 1680, kvarto. Dessutom en upplaga i latinsk översättning utkommen i Rom u. å., folio. Jag har återfunnit kopparsticket i några av dessa upplagor.

² A. E. Brinckmann, Barockskulptur, Berlin 1917, s. 243.

Den äldsta stenkatedralen i Skara

Av *Erik Lundberg*

I kampen för kristendomen funno de första svenska medeltidskungarna sitt bästa stöd i Västergötland. Så t. ex. konung Stenkil. Utan tvivel har också kristendomen fått fast fot i Västergötland tidigare än i någon annan del av medeltidens Sverige.

Enligt traditionen blev Olof Skötkonung döpt av den helige Sigfrid i Husaby och erhöll Sigfrid av konungen Husaby kungsgård såsom biskopssäte. Dessa händelser torde enligt gängse uppfattning ha ägt rum vid 1000-talets början. En verklig stiftsorganisation har vid denna tidiga tidpunkt givetvis icke ens i Västergötland kunnat genomföras, utan biskopens verksamhet har snarast varit missionärens. Redan vid 1000-talets mitt synas emellertid formerna ha hunnit blivit mera fasta. Biskopssätet överflyttas nu av biskopen *Asmund* till Skara, som tydligen utgjorde Västergötlands centrum och som redan tidigt benämnes stad. I Västgöotalagens handskrift nämnes biskop *Adalvard* d. y. som Skara domkyrkas grundläggare. Den moderna kritiken har gjort sannolikt, att ett misstag här blivit begånget av upptecknaren samt att grundläggaren i stället var *Adalvard* d. ä. Denne biskop var utsänd av Nordens kyrkliga överhuvud, ärkebiskop *Adalbert* av Bremen, och synes ha varit en märklig och betydande personlighet. Hans verksamhet infaller ungefär samtidigt med konung *Stenkils* död (omkring 1066). Efter *Adalwards* död inträder en orolig tid för västgötastiftet. Längre säges nu biskop *Egino* i Lund (han var först biskop i Dalby, sedan i Lund) ha sört för stiftet, tidvis personligen på platsen. Därpå följer *Rodolvard* samt engelsmännen *Rikolf* och *Härvard*.

Man har velat se ett samband mellan det faktum, att engelsmän bekläda biskopsämbetet i Skara, som dock står under ärkebiskopen i Hamburg-Bremen, och påvedörets politik vid tidpunkten ifråga, vilken gick ut på att försvaga Bremenbiskoparnas makt. Bremenbiskopen hade tagit parti för kejsaren mot påven och tenderade dessutom att bliva alltför mäktig potentat i nordligaste Europa. Upprättandet av ärkebiskopsdömet i Lund år 1103, med primat över Norden som härigenom frigjordes från Bremen, uppfattas även gärna såsom i viss mån ett utslag av nämnda påvliga politik.

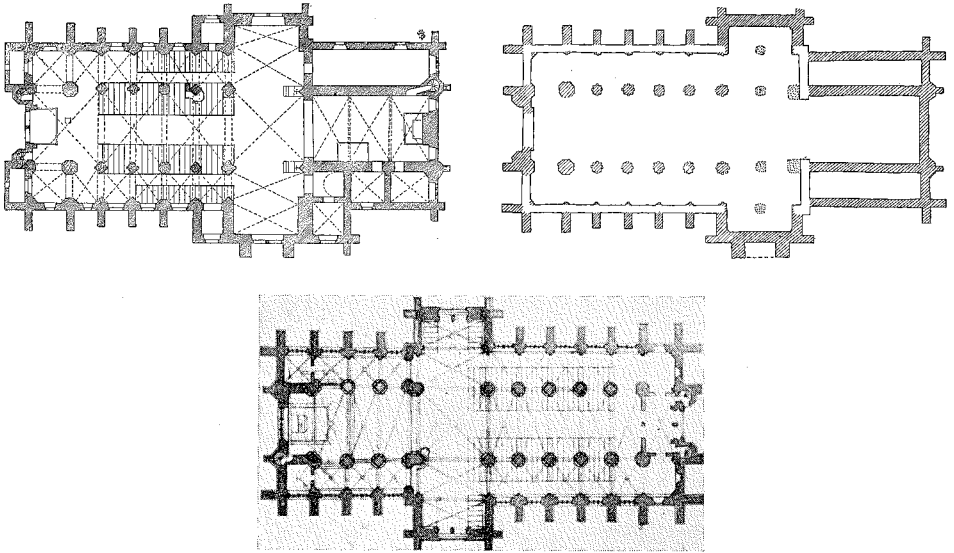

Fig. 1—3. Skara domkyrkas plan.

1. Före 1800-talets omdaningar och restaureringar. 2. Rekonstruktion av den medeltida planen med skraffering som antyder vilka delar som tillagts under 1200-talet till det ursprungliga långhuset. 3. Helgo Zettervalls restaureringsförslag. — Skala 1: 1000.

Vid 1100-talets början eller något tidigare uppträder den förste med säkerhet *svenske* Skarabiskopen, *Styrbjörn*, vilken säges hava med kraft bedrivit domkyrkans byggnad, så att den vid hans död, omkring 1130, stod nära sin fullbordan. Invigningen följde under efterträdarens, biskop Ödgrims tid, omkring 1150.¹

Genom Hans Hildebrands, Ernst Fischers och Axel Romdahls² undersökningar har gjorts troligt, att delar av den romanska katedralen ingå i den nuvarande domkyrkan i Skara. Detta gäller med tämligen stor säkerhet om långhusets yttermurar, åtminstone den södra, och sannolikt också om tornpartiets nedre hälft, även om senare omdaningar kraftigt ingripit i de ursprungliga murarna. Tornpartiet och en mindre, närbelägen del av långhusets sydmur visa något annan, tydligen litet yngre murbehandling än södra långhusens östliga och större delar.³ Romdahl har ansett sig ha skäl att rekon-

¹ Framställningen följer Hans Hildebrand, Sveriges medeltid III; Henrik Schück, Svenska folkets historia I, Lund 1914; Ernst Fischer, Västergötlands romanska stenkonst, Göteborg 1918, Axel L. Romdahl och Sven Dahlgren, Skara domkyrkas byggnadshistoria, Uppsala 1928, samt Nat. Beckman, Ur vår äldsta bok, Sthlm 1912.

² Hans Hildebrand, Skara domkyrka, Antikvarisk tidskr., bd XV: 2, Sthlm 1894; Ernst Fischer, a. a. och Västergötlands kyrkliga konst under medeltiden, Uppsala 1920; Axel Romdahl, a. a. samt Gammal Konst, Sthlm 1916.

³ Fischer, Stenkonst, s. 21 ff.

struera⁴ den romanska kyrkan i huvudsak i enlighet med planen från tiden före 1890-talets restaurering, fig. 1, bortsett från korpartiet. Han tänker sig en regelrätt treskeppig basilika med tvåtornsfrent, tre travéers långhus av "bundna systemet", tvärhus av det nuvarandes plan samt ett i plan kvadratisk kor med absid. Detta sistnämnda skulle ha raserats, när på 1200-talet det ungotiska koret byggdes, vilket som bekant i sin tur fick så gott som helt och hållet vika för Zettervalls korbyggnad. Detta håller sig dock inom den gamla yttermurens ram samt utnyttjar delvis densamma murverk. — Sedan det ungotiska koret vid 1200-talets mitt färdigställt, ombyggdes enligt Romdahl och Hildebrand långhuset i fransk höggotik. Först Zettervall har dock med avlägsnande av senmedeltida valv fullbordat denna gotiska ombyggnad, vilken på 1200-talet måste ha lämnats i halvfärdigt skick.

En ingående granskning av den bestående byggnaden under jämförelse med äldre uppmätningar samt Zettervalls olika restaureringsritningar i byggnadsstyrelsens och domkyrkans arkiv (ett stort material avbildat hos Romdahl och Dahlgren) ger emellertid vid handen, att Romdahl icke till fullo tagit hänsyn till vissa detaljer, vilket gör, att hans tolkning av byggnadshistorien på några punkter synes mindre trolig. I fråga om tornen och långhusets äldsta allmänna disposition torde dock ingen invändning vara att göra (Romdahl daterar tornpartiet till omkring år 1200, med ledning av detaljformerna å det bevarade kolonettkapitälet i en tornglugg). Det är i fråga om tvärhusets plan, som skärpta iakttagelser kunna göras. De delar av tvärarmarna, som skjuta utanför långhusets yttermurar, linjera ej med den gamla långhusgaveln mot koret. Detta förhållande är egendomligt och har vållat Zettervall vissa svårigheter. Han har arrangerat en kopplad knippepelare i resp. nordöstra och sydöstra hörnet av korskvadraten genom att bygga in ett särskilt pelareparti mot väster, som gav stöd åt bågarna från tvärarmarnas motsvarande, mot norr och söder utspringande delar, fig. 3.

Den påpekade egendomligheten i planen skulle kunna tolkas såsom häntydande på kyrkans samhörighet med anglosaxiska, mycket älderdomliga före-

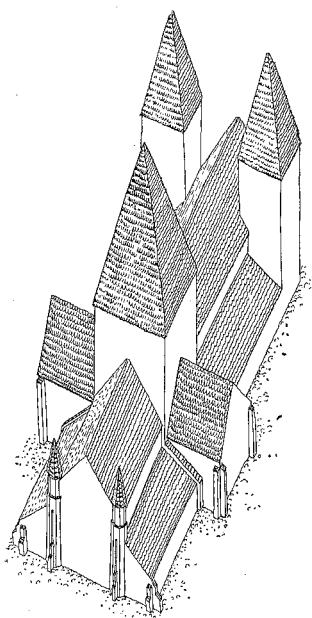

Fig. 4. Försök till schematisk rekonstruktion av domkyrkans tillämnade utseende vid tidpunkten för kor- och tvärskäppstillsbygget.

⁴ Romdahl och Dahlgren, a. a., s. 10.

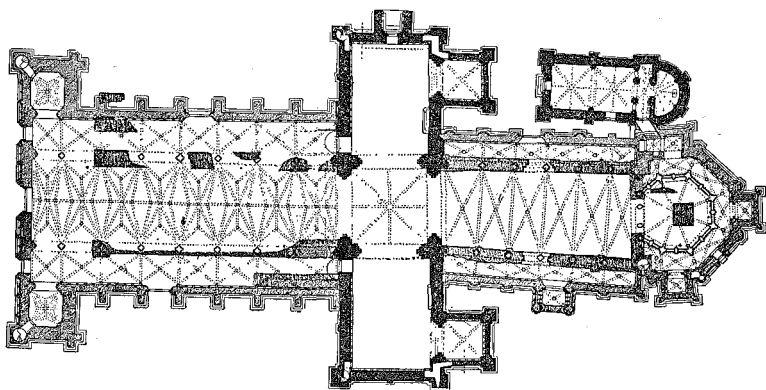
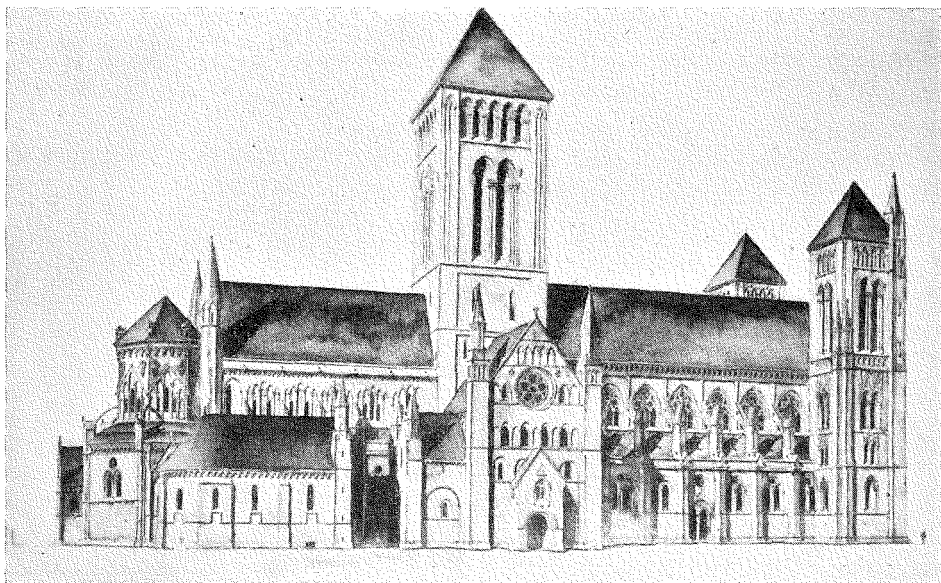

Fig. 5 och 6. Trondheims domkyrka. 5. Perspektiv åskådliggörande arkitekten Helge Thiis' förslag till slutförande av domkyrkans restaurering, d. v. s. till nya torn, över korskvadraten och i väster. Tornens utbildning alltså helt modern. 6. Plan visande olika byggnadsperioder. Skala 1: 1000.

bilder. Men ett närmare studium synes i stället giva vid handen, att tvärhusen äro att betrakta såsom yngre tillbyggnader och alltså ej tillhöra den ursprungliga anläggningen.

Granskar man tvärrmarnas murverk — det bevarade likaväl som vad som kan iakttas på äldre fotografier — skall man finna, att här tillämpas samma teknik som i det yngre gotiska koret och i långhusets senare delar, ej den som kommit till användning i äldre tid. Både tekniskt och arkitektoniskt verka tvärrmarnas fasader åtminstone till sina nedre och större delar starkt

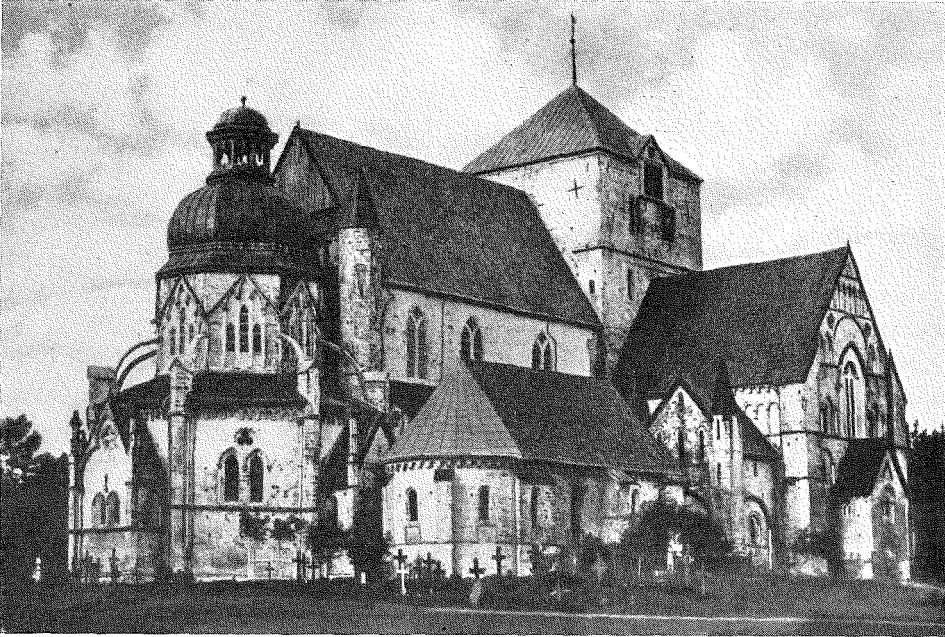

Fig. 7. Trondheims domkyrka före restaureringen. Observera korets ansats mot det något bredare tornet, korgavelns smala trapporn samt norra tvärskeppsgavelns utbyggda portal.

homogena. Samma intryck ger Hildebrands beskrivning⁵ över anträffade rester av sköldbågar i det inre, bågar vilka av allt att döma tillhört i tvärskeppet *ursprungliga* valv. Valv kunna däremot knappast ha förekommit i den äldsta kyrkobyggnaden. Tvärarmarna synas därför utgöra tillägg till denna. Harald Widéens betydelsefulla undersökningar av stenhuggaremärken i byggnaden ha också nyligen givit vid handen, att tvärarmarnas murverk tillhöra samma period som det ungotiska koret.⁶ — Korarmarnas *utskjutande* delar äro m. a. o. icke ursprungliga utan tillhöra en om- och tillbyggnad.

Men varför byggde man till korsarmar på detta egendomliga sätt, *nästan* i linje med långhusets östra gavel, men ej helt så?

Till en början kan å den rekonstruerade planen fig. 2 påpekas, att även det nya korbygget förlades så, att den äldre byggnadens hörn lämnades fria. Det ligger en viss konsekvens häri. Man har måhända önskat erhålla en artikulering av det nya gentemot den äldre byggnadsdelen. Även korets *mittskepps*bredd är något mindre än långhusets. Har måhända den gamla långhusgaveln i öster lämnats fri i exteriören? Den bör då ha haft en något

⁵ Hildebrand, Skara domkyrka, s. 43.

⁶ Harald Widéen, Stenhuggaremärken i Skara domkyrka, Västergötlands Fornminnesförenings tidskrift IV, 7—8, Lidköping 1934, s. 129.

högre resning än det nya koret. Den romanska basilikans rekonstruktion skulle underlättas om detta kunde bevisas.

Men skälet ifråga, strävan efter exteriörens artikulering, kan knappast ensamt åberopas för indragningen av tvärhusets östra mur i förhållande till långhusgaveln. En indragning å denna punkt måste medföra allt för besvärliga konsekvenser för normal valvslagning. Här måste finnas ännu en orsak. — Måhända har man tänkt sig en lösning liknande den som Zettervall senare tillgrepp: att bygga in nya valvstöd, fig. 3, motsvarande ett nytt valvsystem med nya pelareformer? Detta motsäges dock i viss mån av korets egendomliga utbildning med hela väggar skiljande mittskepp och sidoskepp. *Fristående* pelare kan man knappast ha eftersträvat här, åtminstone ej såsom estetisk effekt. — Men om fråga vore att skapa särskilt stabila pelare, såsom t. ex. skulle fordras för ett mäktigt torn över byggnadens korskvadrat, vore det hela mera förklarligt. Man har måhända icke velat lita till enbart den gamla gavelmuren, som stöd för ett dylikt torn, utan avsett nyuppförande av tvenne med all erforderlig omsorg murade pelare, ställda *innanför* den äldre gavelmuren. Tornet skulle då givetvis hålla breddmättet från gamla långhuset och koret vara avsett att ansluta sig till tornmuren, något smalare än denna. Tvärskeppen ha väl icke varit planerade för full höjddparitet med koret. De ovannämnda valvresten, som Hildebrand och Zettervall tolkat och den senare rekonstruerat såsom tillhörande en tribun inne i tvärarmen, torde i stället ha ingått i de ursprungliga takvalven. Just till motsvarande höjd synes gavelns murverk i exteriören vara fullt homogent, av äldre fotografier att döma.

Fig. 4 söker antyda en rekonstruktion efter dylika linjer. Och, sannerligen, denna exteriör stämmer väl överens med det ungotiska korets stilkarakter, som är norsk-engelsk. I Norge har Hamar domkyrka ett liknande korparti. Men framför allt gå tankarna till Trondheim, fig. 5—7. Här finnes mitteltornet, det lägre tvärhuset och det treskeppiga koret, vars mittskepp är något smalare än tornet, samt dessutom även en sådan detalj som den utbyggda förhallen framför ena tvärhusfasaden. Koret har f. ö. här just under 1200-talet genom mellanväggar delats upp i separata, parallella rum. Det torde vara tämligen säkert, att man i Skara med omdaning av domkyrkan på 1200-talet haft för avsikt att ge densamma en hållning, erinrande om Trondheim, med dominerande mitteltorn, samt att mönstret verkligen söktes just i Trondheim.

Huruvida och i vilken omfattning dessa planer sedan förverkligats samt på vad sätt byggnadsarbetet glidit över till de linjer, som sedermera följts vid ombyggnaden av långhuset, är en annan fråga. Vår uppgift är dock ej att närmare studera den ombyggda kyrkan, utan den äldre, ursprungliga basilikan. Fig. 2 vill antyda rekonstruktionen av planen efter avlägsnandet av kor och tvärskepp. Även tornen och sannolikt tillstötande del av långhuset

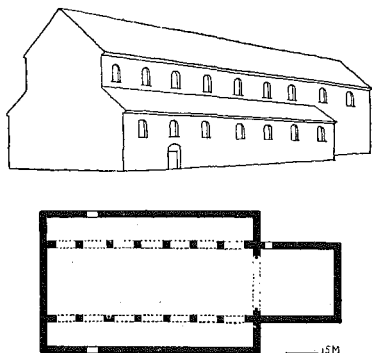

Fig. 8. Dalby kyrka, Skåne, i dess äldsta skick. Efter Anjou. Skala 1:1000.

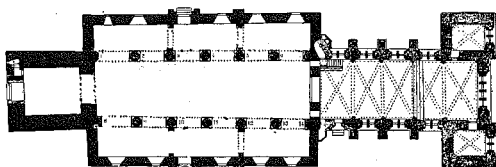

Fig. 9. Stavanger domkyrka. Koret från 1200-talet. I övrigt c:a 1125. Efter Bugge. Skala 1:1000.

i den nuvarande planen, tillsammans motsvarande en kvadrat i mittskeppet, torde böra avlägsnas från det ursprungliga. Möjligen har dock travéindelingen äldst varit en annan samt långhuset sträckt sig längre västerut. En korrekt kvadratindelning i mittskeppet skulle nämligen med tre travéer nå fram till tornens östra murliv. — Kvar står efter rensningen en enkel basilika, treskeppig, utan tvärhus men säkerligen med ett smalare korparti. Sektionen av långhuset bör ha ungefärligen samma relativa proportioner som det yngre koret.

Var finner man katedraler av liknande skapnad? De äro i Norden och av allt att döma även i norra och västra Europa sällsynta. Kanske gå tankarna i första rummet till Dalby, fig. 8, vars ursprungliga anläggning⁷ hade samma allmänna kännetecken som Skarakyrkan.

Huvudproportionerna visa någon överensstämmelse i båda fallen, men Skara har större bredd (cirka 22 m. mot 19 m. i Dalby), förhållandet mellan mittskeppets och sidoskeppens breddmått är alldeles olikartat och dessutom är murningstekniken helt olika. Den näraliggande tanken, att biskop Eginio av Dalby och Lund vid sin verksamhet i Västergötland skulle ha spelat en roll i Skaradömens byggnadshistoria, synes sålunda sakna berättigande.

En annan nordisk kyrka, som i flera avseenden närmar sig Skara, är Stavangers katedral i Norge, fig. 9. Den har, ensam bland sina norska stilfränder, intet tvärhus. Uppbyggnaden är basilikal, med runda arkadpelare. Långhuset har tre travéer och kvadratiska valv. Dess bredd är dock mindre än Skaras (19 m. mot 22). Byggnaden anses uppförd under starkt engelskt inflytande, eller rentav av engelsmän. Den stora sydportalen har utpräglat normandisk stilkarakter med kraftiga zigzagband såsom ornering i arkivolterna, fig. 10.

Just denna art av ornering återfinnes å portaler, fig. 11, i den grupp av landskyrkor som Ernst Fischer sammanställt med den äldsta Skarakyrkan.⁸

⁷ Sten Anjou. Heliga Korsets kyrka i Dalby, Göteborg 1930.

⁸ Ernst Fischer, a. a., s. 41.

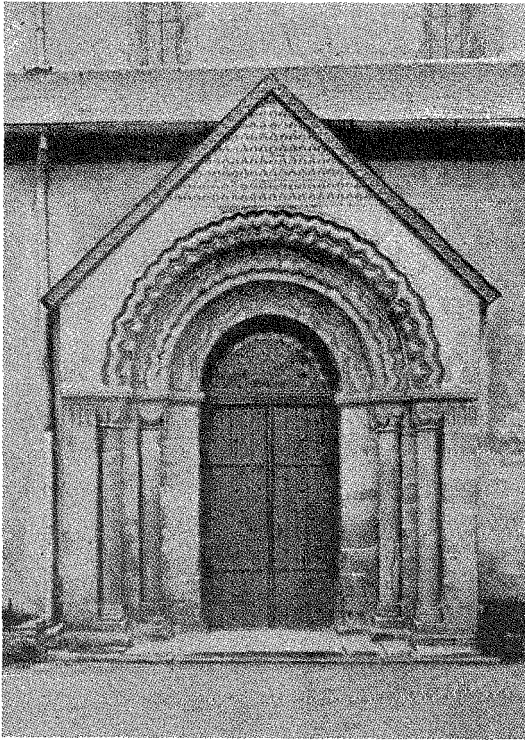

Fig. 10. Stavanger domkyrka. Portal. C:a 1125.

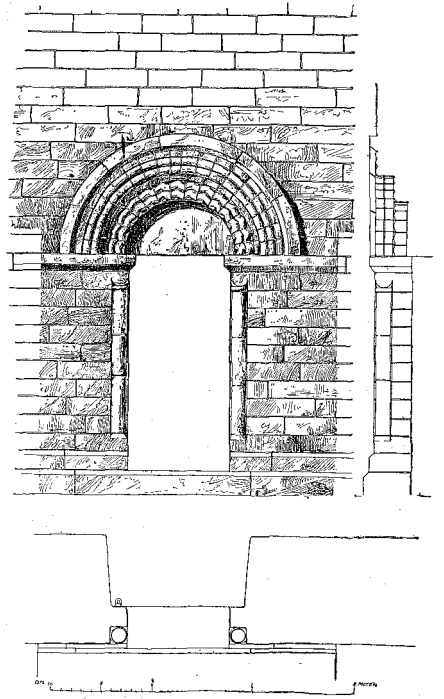

Fig. 11. Skalunda kyrka, Västergötland.
Efter Sveriges kyrkor.

Gruppen kännetecknas bl. a. av en säregen, omsorgsfull behuggnings- och murningsteknik. Stenarna äro i tunna skift vackert sammanfogade till ganska homogena murar, fig. 12. Motsättningen mot litet yngre kvadernurkyrkor av tydligt lundensisk skola är mycket påtaglig. Till Skaragruppen höra Skalunda, fig. 11 och 13, Häggesled, Gösslunda (delvis), Marum, fig. 12, och sannolikt flera kyrkor samt dessutom även Husaby. Men medan de övriga kyrkorna ha kvadratisk, rakt avslutat kor (Marum har i detta avseende nyligen undersökts av Rune Norberg) har däremot Husaby stor absid. Skalunda och Häggesled hava portaler av ovannämnt slag med zigzagband, fig. 11. Det synes vara otvivelaktigt, att någon art av samband existerar mellan denna grupp av kyrkor — med Skara i spetsen — samt Stavanger domkyrka (dennas kor är förstört genom gotisk tillbyggnad). Om direkt eller icke torde ännu ej kunna avgöras. Möjligen återgå de på samma eller närbesläktade engelska förebilder.

Dateringen av Stavanger, omkring 1125,⁹ förefaller emellertid väl sen för

⁹ Anders Bugge, Kirkebygninger og deres udstyr, Nordisk Kultur XXIII, s. 210.

Fig. 12. Marum kyrka, Västergötland. Västportalen.
Foto A. Forssén.

Skara. Vi skola söka i en flyktig översikt över Västergötlands romanska landskyrkor motivera en något tidigare datering för deras och Skaras del.

Skaragruppen omfattar egentligen den enda art av landskyrkobyggnader i Västergötland, som är ägnad att göra ett främmande intryck på den, som kommer från ett tidigare studium av romansk byggnadskonst i Östergötland, Småland och Skåne samt på Gotland. I övrigt träffar man hela den stora mängden av mer eller mindre välbyggda kvaderstenskyrkor med tydlig påverkan från Lund, äldre sådana som Skälvum och Kinne Vedum och yngre såsom Forshem. Till denna sistnämnda kyrkas stilgrupp hör såsom Fischer visat även vissa partier i den romanska Skaradomen, tillhörande avslutningsskedet omkring, eller snarare något efter 1100-talets mitt. Det kan tilläggas, att även Rydaholms märkliga kyrka i Småland hör nära samman med Forshem och ifrågakvarande period i Skara. Dessutom finnas i Västergötland exempel på kalkstenskyrkor med typiskt *tuktstensmurverk* av både

Fig. 13. Skalunda kyrka, Västergötland. Foto i A. T. A.

mycket ålderdomligt slag och av den typ, som bildar övergång till huggstenskyrkorna. Ju yngre dessa tuktstenskyrkor äro, dess mera visa de påtaglig påverkan av den ombyggnad av Lunds domkyrka, som sannolikt tog sin början under 1100-talets första årtionde.¹⁰

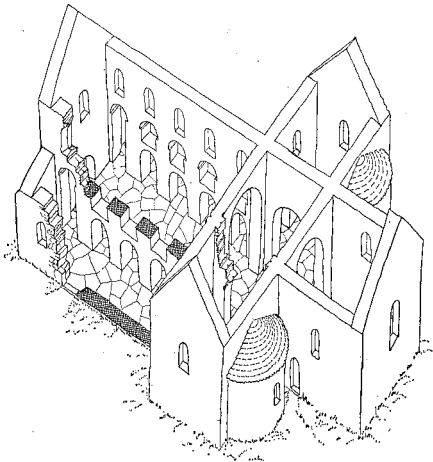

Fig. 14. Schematisk rekonstruktion av Gudhems kyrka i dess äldsta skick. Efter Fornvännen 1929.

Av alldeles särskilt intresse är den ålderdomliga gruppen av tuktstenskyrkor. De märkligaste av dem äro kungsgårdskyrkor, såsom t. ex. Gudhem, fig. 14, Eriksberg, fig. 15, och Forsby (i Forsby socken låg nära kyrkan en husaby). Den sistnämnda kyrkan är genom inskrift daterad till 1135 (Fischer har velat tolka inskriftens årtal 1035, men med orätt, såsom en nyligen genom Rune Norberg av Riksantikvarieämbetet företagen undersökning på platsen visat). Gudhem var i ursprungligt skick en systerkyrka till Vreta i Östergötland och anslöt sig liksom denna av allt att döma direkt till Lunds

¹⁰ Fischer har visserligen bestritt ett dylikt samband med Lund men säkerligen med orätt. Jfr för dopfontsskulpturens vidkommande härom J. Roosval, *Die Steinmeister Gotlands*, Sthlm 1918.

Fig. 15. Eriksbergs kyrka, Västergötland. Foto i A. T. A.

äldsta domkyrka sådan densamma tedde sig före påbörjandet av nyss nämnda ombyggnad, vilken torde hava igångsatts ganska snart efter ärkestiftets upprättande i Lund (1103). I vissa avseenden anslöt sig Gudhem ännu närmare till urförebilden än Vreta.¹¹ Datum kan ej gärna sättas senare än några få år in på 1100-talet.¹² Eljest skulle ombyggnaden i Lund med säkerhet ha satt spår i den dekorativa utstyrelsen av en så stor och betydande kyrka. Det märkliga i Gudhem är emellertid, att, fastän tvärarmarna hava absider, högkoret saknar sådana. Detta är så mycket märkligare, som övriga kyrkor i gruppen regelbundet äro utstyrda med korabsid. Man skulle gärna i Gudhems rakt avslutade korvägg vilja se ett inflytande från den engelskbetonade gruppen, Skara-Skalunda, naturligtvis då i fråga om det ståtliga Gudhem just från Skara domkyrka. En dylik påverkan vore icke heller så orimlig i Västergötland, då det rakt avslutade koret där utgör ett så genomgående karaktärsdrag för den stora massan av landskyrkor, både i äldsta och unga tider,¹³ att traditionen synes hava blivit mycket tidigt rotfast.¹⁴

¹¹ Se härom en förf:s uppsats i ett kommande häfte av Fornvännen.

¹² Sigurd Curman, Den äldsta stenkyrkan, i A. Romdahl, Linköpings domkyrka 1234—1498, Göteborg 1934.

¹³ Jfr Ernst Fischers dateringar och beskrivningar i Sveriges Kyrkors hittills enda Västgötaband.

¹⁴ Såsom Tord Nordberg antytt kan denna plantyps sega kraft till en del ha berott på att den fortsatte traditionen från stavkyrkorna. T. Nordberg, Södra Råda ödekyrka, Svenska Fornminnesplatser n:r 4, Sthlm 1926.

Skaragruppen skulle sålunda vara äldre än Gudhemsgruppen, d. v. s. av allt att döma tillhöra tiden omkring år 1100, eller ännu tidigare.

Å andra sidan kan Skaragruppen ej vara *mycket* äldre, ty monumenten äro få och kontinuiteten i det västgötska kyrkobyggandet synes vara obruten samt direkt leda över till Gudhemsgruppen och ännu senare byggsolor. Husaby ger möjligen också här en hållpunkt. — Kyrkans långhus är som bekant byggt intill ett äldre torn. Detta hör liksom systertornet i Örberga (Östergötland) helt hemma i de äldsta tuktstenskyrkornas grupp — och torde f. ö. stå i direkt förhållande till den äldsta domkyrkan i Linköping, daterad till tiden omkring 1120.¹⁵ Husabykyrkan i övrigt tillhör däremot som nämnt Skaragruppen till tekniken, men har absid samt sådana proportioner, som föra den samman med Gudhemsgruppen.

Slutsatsen skulle sålunda bliva den, att Gudhemsgruppen följer tätt efter Skara-Skalundagruppen, vilken sistnämnda dock åtminstone till någon del fortlever under den förras tid. Ur rent historisk synpunkt synes detta slutresultat ganska rimligt. Under Inge d. ä:s och Hallstens tid synes, såsom ovan inledningsvis antytts, påvedömet ha trätt i energiskt upprätthållen kontakt med de nordiska konungarna, utan förmedling av Bremen. I samband härmed står tillsättandet av engelska biskopar i Skara samt tydligen även en av konungen stödd (Skalunda var en betydande kungsgård) kyrklig nybyggnadsverksamhet med påtagligt engelsk eller engelsk-norsk orientering. Det är nu det medeltida Sveriges första stenkatedral, Skara, börjar resas.

Men i och med det lundensiska ärkebiskopsdömet's instiftande får den svenske konungen och hans biskopar tydligen ett mera direkt och mera smidigt stöd i Lund. Så gott som hela den närmast därefter bedrivna byggnadsverksamheten går åtminstone i götalanden i Lunds tecken och följer ganska noga alla nya faser och skiftningar i katedralens omdaningsprocess.

Skarakatedralen och den engelskorienterade byggnadskonsten i Västergötland har emellertid satt djupa spår ej endast ifråga om arkitektur. Även gravmonumenten och dopfontarna ha, såsom Fischer visat, i Västergötland fått bestående typprägel under denna tid — de äldre gravmonumenten med kors vid gavlarna höra hit liksom de tidigaste cylindriska dopfontarna (närmare härom hos Fischer som dock överdriver samhörigheten med England för stora delar av materialet).

Otvivelaktigt finnas också i *Närkes* landskyrkor påtagliga engelska drag men här i *tydligt* norsk version. Hardemo kyrkas torn och Knista "stavkyrko-takstol" visa direkt hän mot Værnes märkliga kyrka i Trondheimstrakten.

¹⁵ Curman, a. a., passim.

Samtida bilder över belägringen av Kalmar stad och slott år 1611

Av *Ingel Wadén*

Den "eviga" freden i Stettin mellan Sverige och Danmark från året 1570 visade sig snart endast ha karaktären av ett stillestånd. Dragkampen mellan de båda rivaliserande staterna i Norden fortsatte, ehuru under andra former än direkt vapenskipte. Den kraftfulle hertig Carls usurperande av makten i Sverige kunde förvisso endast öka spänningen, och ett nytt krig låg under nära nog hela 1600-talets första decennium i luften, fast krigsförklaringen lät vänta på sig ända till våren 1611.

Orsakerna till spänningen måste sökas däri, att den svenska staten sökte tillvälla sig ett sådant inflytande i Norden och över den baltiska skeppsfarten och handeln, att det icke kunde undgå att väcka det ännu så länge mäktigare Danmarks uppmärksamhet. Med spant intresse och välgrundad misstro följde man därför i Danmark grannlandets ansträngningar att utvidga sitt inflytande i mellersta delen av Östersjöbäckenet på såväl det politiska som ekonomiska området, och Christian IV fick klart för sig, att här måste sättas hårt mot hårt för att i tid hejda den svenska expansionen. Motsättningarna mellan länderna växte undan för undan, och förgäves sökte man att bilägga tvistigheterna genom bl. a. en rad av gränsmöten. Förhandlingarna kunde dock icke avvärja en brytning, blott uppskjuta densamma. Ty intressekonflikterna mellan Sverige och Danmark — det rörde sig främst om Öresundstullen, om handeln på Göteborg, Narva, Arkangelsk, Riga och de kurländska hamnarna och om lapparnas skatteförhållanden i ishavsländerna — voro i sig själv olösliga; de kunde endast avgöras med svärdet.¹

Den 9 februari 1611 gav danska riksrådet Christian IV sitt medgivande

¹ Utförliga redogörelser för förhållandet mellan Sverige och Danmark de två sista decennierna före Calmarkrigets utbrott ha lämnats av t. ex. K. Pira (Svensk-danska förhandlingar 1539—1600, Sthlm 1895) och B. Thyresson (Sverige och det protestantiska Europa från Knäredfreden till Rigas erövring, Uppsala 1928, s. 17 ff.).

till fejden mot Sverige,² och den 4 april utfärdade konungen den officiella krigsförklaringen.³ Christian IV hade stora planer, och tanken på att helt kunna erövra Sverige och återuppliva unionen var honom icke främmande, vilket bl. a. framgår av de skrivelser som våren 1611 utfärdades till Sveriges ständer, till hertig Johan, till biskopen i Växjö Petrus Jonae, till en rad socknar i Småland m. fl.⁴

Först den 1 maj gick emellertid Christian IV i spetsen för en välrustad krigshär över gränsen mellan Blekinge och Småland.⁵ Det synes dock icke ursprungligen hava varit konungens avsikt att välja Calmar som första anfällsmål. I annat fall kan man svårligen förklara, hur kanslern Christian Friis till Borreby, Christian IV:s förtrogne och mest betrodde rådgivare, som blev satt i spetsen för den under konungens bortovaro tillförordnade regeringen i Köpenhamn, kunde göra sig skyldig till felgreppet att sända såväl hela belägringsartilleriet som ammunition och stora mängder materiel såsom spadar och hackor m. m. till Bohus i stället för till Calmar.⁶ Den danske krigshistorikern Axel Larsen anser grunden till denna åtgärd vara ett misstag, "en mærkelig Fejltagelse", av kanslern, men detta kan näppeligen vara riktigt.⁷ Christian IV har sannolikt från början avsett att förlägga tyngdpunkten västerut. Alla order om truppkoncentrationer gälla nämligen Halmstad. Så sent som den 27 mars utfärdades t. ex. marschorder för Kaspar Mildnitz' och Peder Hundermarks kompanier till Halmstad,⁸ men då fiendligheterna den 1 maj togo sin början, befunno sig dessa förband i Calmargruppen.⁹

Den 3 maj anlände konung Christian till Calmar¹⁰ och lät omedelbart

² Aktstykker og Oplysninger til Rigsraadets og Staendermødernes Historie i Kristian IV's Tid, udgivne ved Kr. Erslev, I, Kbhvn 1883—85, s. 197 ff.

³ Originalen på pergament i Riksarkivet (Krigshistoriska samlingen, särskild kapsel).

⁴ Svenske Acta 1611—19, Kopibøger over ind og udgaæde Skrivelser med Bilag, fol. 166 ff. (Danske Kancellies udenrigske Afdeling I, 4, *Danska riksarkivet*, i det följande förkortat till *DRA*). Jfr Kancelliets Brevböger, vedrørende Danmarks indre Forhold, 1609—15, Kbhvn 1916, s. 339.

⁵ Historiske Samlinger og Studier, udgivne af Holger Rördam, I, Kbhvn 1891, s. 291; G. V. Sylvander, Kalmar slotts och stads historia VIII, Kalmar 1873, s. 83. Jfr W. Tham, Axel Oxenstierna. Hans ungdom och verksamhet intill år 1612, Sthlm 1935, s. 238.

⁶ Baahus Lens og Vigens Regnskaber 1611—12, Regnskabet, fol. 17; d:o 1612—13, Regnskabet, post 174 (*DRA*).

⁷ A. Larsen, Kalmarkrigen. Et Bidrag til de nordiske Rigers Krigshistorie, s. 97 och s. 204.

⁸ Kancelliets Brevböger 1609—15, s. 347.

⁹ E. Jungstedt, Danmarks krigsmedel under kriget mot Sverige 1611—1613, Strängnäs 1934, s. 74, tabell 1 a och 2 a.

¹⁰ Christian Friis t. änkedrottning Sofia, Köpenhamn 8/5 1611 (Kongehuset, Dr. Sophies Arkiv, *DRA*); Falkenbergsska släktboken, fol. 23 v. (Falkenbergsska samlingen, *Riksarkivet*); Handlingar til uplysning af svenska krigs-historien, Sthlm 1787, s. 7.

skriftligen uppmana slottets besättning och stadens borgerskap till kapitulation. Brevet innehöll löfte om betydande ekonomiska fördelar i händelse av en dagtingan. Om man gjorde motstånd, komme däremot ingen att skonas.¹¹ Anbudet blev emellertid avslaget, varpå belägringsarbetet tog sin början.¹²

Natten mellan den 26 och 27 maj lyckades Christian IV bemäktiga sig Calmar stad genom stormning. Den ingående skildring, som lämnas av den franske historiografen Peleus och som använts av historieskrivningen¹³ och vari danske konungens personliga insatser prisas, är en ren fantasi med uppenbara överdrifter.¹⁴ Enligt såväl den berättelse, vilken skrivits av tygmästaren å Calmar slott, som ett svenskt kansliarium skall staden ha bevingats först vid tredje stormningen.¹⁵ En av befälhavarna å slottet, Henrik Falkenberg, uppger i sin dagbok, att kampen började kl. 2 på natten och att fienden kl. 4 satte sig i besittning av staden.¹⁶ Liknande uppgifter förekomma i danska källor.¹⁷

Carl IX synes i det längsta ha trott, att angreppet mot Calmar endast var en dansk diversion och att huvudanfallet gällde Elfsborg.¹⁸ Hans misstag blev ödesdigert. Då konungen den 29 maj nåddes av den nedslående nyheten, att Calmar stad blivit intagen av fienden, hade han på sitt undsättningsståg blott hunnit till Högsby.¹⁹ Först den 12 juni inträffade Carl IX utanför Calmar.²⁰ Något omedelbart avgörande sökte konungen icke.

Christian IV fortsatte belägringen av Calmar slott trots det ständiga hot, som den svenska härens närvaro utgjorde. Den 9 juli lyckades Hans Bielkenstierna med en svensk eskader segla ned framför slottet, som därmed

¹¹ Christian IV t. besättningen och borgarna i Calmar, 3/5 1611 (Svenske Acta 1611—19, fol. 23, *DRA*).

¹² Nye Danske Magazin II, s. 11 f.

¹³ Se t. ex. Sylvander, a. a., s. 105 ff., Larsen, a. a., s. 101 (författaren, som i vanliga fall är mycket noga med sina källanvisningar, uppger här icke, att han använt Peleus' i nästa not omförmälda arbete); J. Mankell, Öfersigt af svenska krigens och krigsinrättningarnas historia II: 2, Sthlm 1897, s. 278; F. Baehrendtz, Striden om Kalmar år 1611, i Meddelanden från Kalmar läns fornminnesförening III, s. 81; P. G. Berggren, Kalmar stad och dess historia, Sthlm 1907, s. 56 f.

¹⁴ J. Peleus, L'Histoire de la dernière guerre de Suede, Paris 1622, s. 212 ff. Se I. Wadén, Berättande källor till Calmarkrigets historia, Lund 1936, s. 304 ff.

¹⁵ Handlingar til uplysning af svenska krigs-historien, s. 7; Codex Upsaliensis E 375, s. 4.

¹⁶ Falkenbergska släktboken, fol. 24 v.

¹⁷ Historiske Samlinger og Studier I, s. 291; Tobias Lautterbach t. Christian Friis, Calmar 27/5 1611 (Tyske Kancellies indenrigske Afdelning—1670, Indkomne Breve 1600—15, *DRA*).

¹⁸ Larsen, a. a., s. 83 och s. 105.

¹⁹ Carl IX t. hertig Johan, Högsby 29/5 1611 (Riksregistraturet 1611, fol. 270). Cit. av Sylvander, a. a., s. 135.

²⁰ Carl IX t. Jesper Mattsson, Calmar 12/6; Carl IX t. drottning Christina, Calmar 13/6 (Riksreg. 1611, fol. 287, 288). Se Wadén, a. a., s. 28, not 3.

blev undsatt.²¹ Danska hären råkade nu i ett farligt läge, som ytterligare förvärrades, då Jesper Mattsson Cruus, efter att upprepade gånger ha fått Carl IX:s befallning om att tillstöta den kungliga armén, inträffade vid Calmar med de tidigare i Västergötland opererande trupperna.²² Carl IX gjorde nu ett försök att återtaga staden, men efter en blodig strid den 17 juli samt påföljande dag måste han lämna danskarna i okvald besittning av densamma.²³ Utsikterna att kunna rädda slottet mörknade ytterligare, när vid samma tid en betydande del av riksmarsken Sten Maltesens armékår, som hittills opererat på västfronten, anlände till Calmar.²⁴

Carl IX:s ställning blev emellertid ytterligare försämrad genom ankomsten av danska stora flottan under riksamiralen Mogens Ulfeldt. Denne seglade ned genom Calmarsund ifrån norr, och den underlägsna svenska eskadern blev på så sätt inestängd.²⁵ I skydd av mörkret lyckades dock Bielkenstierna tack vare gynnsam vind och den överraskande rörelsen den 21 juli segla rakt genom danska flottan och undkomma norrut.²⁶ Utan flotta fann Carl IX sin position vid Calmar alltför farlig, och han beslöt att åtminstone för tillfället draga sig tillbaka till Ryssby.²⁷ Den 24 juli bröto svenskarna upp från Calmar.²⁸

Den svenska hären var icke väl försvunnen, förrän Christian IV åter frestade försvararna. I ett brev, daterat fältlägret utanför Calmar den 24

²¹ Carl IX t. Axel Ryning, Calmar 10/7 1611 (Riksreg. 1611, fol. 312); Breide Rantzau t. Christian Friis, Calmar 9/7, 13/7 1611 (Aarsberetninger fra det Kongelige Geheimearchiv VI, Kbhvn 1876—82, s. 213 f.).

²² Carl IX t. Jesper Mattsson, Calmar 12/6, 18/6, 28/6, 29/6, 8/7, 12/7 1611 (Riksreg. 1611, fol. 287, 294, 299, 300, 310, 315). Cit. av Sylvander, a. a., s. 170, 172, 191, 192, 198. Larsén vågar icke bestämt avgöra, vilken dag Jesper Mattsson anlände (Larsén, a. a., s. 127). H. Almquist uppger i Svenska folkets historia II: 2, s. 349, att marsken ankom den 15 juli, vilket knappast är riktigt. Denne befann sig nämligen enligt avkortningslängden för Konga och Uppvidinge härader 1611 den 14 juli i Långaskruv, en by i Hälleberga s:n, Uppvidinge h:d, drygt 60 km. västnordväst Calmar (Landskapshandlingar. Småland 1611 nr I, *Kammararkivet*). Marskens trupper torde därför inträffat vid Calmar först den 16 juli d. v. s. dagen före Carl IX:s anfall mot Calmar stad.

²³ Handlingar til uplysning af svenska krigs-historien, s. 9; Nye Danske Magazin II, s. 14 ff., 20 f., 28 f.

²⁴ Breide Rantzau t. Christian Friis, Calmar 21/7 1611 (Aarsberetninger fra det Kongelige Geheimearchiv VI, s. 216); Historiske Kildeskrifter II: 2, Kbhvn 1887, s. 697.

²⁵ Breide Rantzau t. Christian Friis, Calmar 21/7 1611 (Aarsberetninger fra det Kongelige Geheimearchiv VI, s. 216); Historiske Samlinger og Studier I, s. 294; Nye Danske Magazin II, s. 15.

²⁶ Breide Rantzau t. Christian Friis, Calmar 24/7 1611 (Aarsberetninger fra det Kongelige Geheimearchiv VI, s. 217); Handlingar til uplysning af svenska krigs-historien, s. 10.

²⁷ Carl IX t. Christer Some, Calmar 23/7 1611 (Riksreg. 1611, fol. 323).

²⁸ Breide Rantzau t. Christian Friis, Calmar 24/7 1611 (Aarsberetninger fra det Kongelige Geheimearchiv VI, s. 217); Handlingar til uplysning af svenska krigs-historien, s. 11.

juli och ställt till överstar och befälhavare samt gemene knektar och krigsfolk på Calmar slott, lovade Christian IV att rikligt belöna besättningen, om den uppgåve fästningen.²⁹ Brevet fick icke omedelbart resultat, men på aftonen den 2 augusti kapitulerade Christer Some efter underhandlingar i danska lägret, varpå Christian IV följande morgon tog slottet i besittning.³⁰ Sveriges näst Stockholm starkaste fästning hade mitt framför näsan på den svenska armén fallit i fiendens hand.

Kraftmätningen mellan Sverige och Danmark väckte stor uppmärksamhet på kontinenten. Här fanns å Calmarkrigets tid en vitt utgrenad nyhetsförmedling, bestående av avskrivande och distribuerande av vad man brukar kalla "brevtidningar", d. v. s. redogörelser för händelser från skilda håll, vanligtvis betecknade som "Neue Zeitungen".³¹ Denna tidningsverksamhet saknade ingalunda "reportage" från Calmarkriget. Exempel härpå har man i en å Herzog August-Bibliothek i Wolfenbüttel förvarad avskriftssamling, som innehåller en hel rad dylika "Zeitungen".³² Men även i den tryckta litteraturen finner man belägg på att den svensk-danska fejden var ett omtyckt ämne för fabrikanterna av dessa brevtidningar. I en hel rad av under 1600-talets andra och tredje decennier på kontinenten utkommande samlingsverk kan man nämligen spåra förekomsten av sådana berättelser om Calmarkriget.³³ Spår av dylika kunna även återfinnas i det förut omtalade arbetet av den franske historieskrivaren Julien Peleus.³⁴

Det publicistiska intresset på kontinenten för Calmarkriget tog sig emellertid också andra uttryck. Allmänheten tillhandahölls nämligen även med bildmaterial. Exempel härpå har man i ett kopparstick, föreställande belägringen av Elfsborg i maj 1612. Det återfinnes bl. a. i den 1612 utkomna andra boken i nionde delen av det av magister Gotthard Arthus skrivna och av Frankfurterboktryckaren Sigismund Latomus förlagda verket *Mercurius Gallobelgicus Succenturiatus*.³⁵ Som nedan skall visas, existerar det emellertid även andra liknande illustrationer från Calmarkriget.

²⁹ Originalen i *DRA* (Tyske Kancellies udenrigske Afdelning, Sverige A II, 35, Akter og Dokumenter vedr. det politiske Forhold til Sverige).

³⁰ Se Wadén, a. a., s. 30 ff.

³¹ *Ibidem*, s. 266 ff.

³² *Codex Augusteus* 36. 13, 2°, Actenstücke zur Geschichte der nordwesteuropäischen Staaten im ersten und zweiten Jahrzehnt des 17-ten Jahrhunderts, insbesondere Pommerns und Braunschweigs.

³³ Wadén, a. a., s. 301.

³⁴ *Ibidem*, s. 307.

³⁵ *Mercurii Gallobelgici Succenturiati* — — — tomi noni liber secundus. Vere et fideliter conscriptus a M. Gotardo Arthus Dantiscano, Francofvrti 1612, s. 183. Av detta arbete finnes ett exemplar å Det Kongelige Bibliothek i Köpenhamn. Det saknas däremot i Sveriges

Belägringen och erövringen av Calmar stad och slott är otvivelaktigt krigets mest uppmärksammade episod. Däri ligger intet underligt, ty för ingen annan del av kriget finnes ett så rikligt bevarat källmaterial. Det är ju också betecknande, att denna strid om Calmar stad och slott givit hela den svensk-danska fejden dess namn, Calmarkriget.

Trots den uppmärksamhet, som den danska erövringen av det fasta slottet väckte, är det samtida bevarade bildmaterialet över denna händelse ganska knappt. Det består av tvenne teckningar, ett kopparstick och en skådepenning.³⁶ Kopparsticket och den ena teckningen synes hittills ha varit okända för forskningen. Båda äro infogade i den förut omtalade Wolfenbüttel-samlingen och här reproducerade efter fotografiska kopior, tagna vid ett besök å Herzog August-Bibliothek i juli 1933.

Den första av de båda handteckningarna över Calmars belägring finnes förvarad i Kungl. Krigsarkivet.³⁷ Publicerad första gången 1902 av Fabian Baehrendtz, har den sedermera reproducerats i Generalstabens minnesskrift över Gustaf II Adolf samt i katalogen över Gustaf Adolfsutställningen 1932.³⁸ Teckningen återger Calmar slott och stad, den danska arméns gruppering samt de svenska och danska sjöstyrkorna. Den bär å baksidan följande anteckning: "Afristningh på Calmare belagringh - - - Långemåle dhen 3 junij åhr 1611".³⁹ Baehrendtz framhåller, att Carl IX just den 3 juni befann sig i Långemåla och att han samma dag fortsatte marschen till Ålem för att komma det betryckta Calmar till hjälp. Teckningen är sålunda uppgjord för att sätta konungen in i situationen vid Calmar.⁴⁰ Generalstaben

offentliga bibliotek (Wadén, a. a., s. 269 ff.). — Av sticket finnes även ett exemplar å Kungl. Biblioteket i Stockholm (Hist. pl. Gustaf II Adolf A. 1) samt ett i Kungl. Krigsarkivet (Sveriges krig. Älvsborg 1612 n:r 1). Det har reproducerats av H. Almquist, Svenska folkets historia II: 1, Lund 1922, s. 376, och av J. Alin och L. Hofstedt, Ur Göteborgs och dess omgivningars historia, Göteborg 1913, s. 45.

³⁶ En del av Calmar slott synes dessutom på en teckning av F. C. Lund efter Karel v. Manders tapet, förstörd vid Frederiksborgs brand 1859 (reproducerad i Bl. a. Sveriges historia från äldsta tid till våra dagar III, s. 458, och i Det danske Folks Historie IV, s. 236).

³⁷ Sveriges krig. Kalmar 1611 n:r 1 (*Krigsarkivet*).

³⁸ F. Baehrendtz, a. a., s. 114; Gustaf II Adolf. Minnesskrift på 300-årsdagen av slaget vid Lützen. Utarbetad inom Generalstabens krigshistoriska avdelning, Sthlm 1932, s. 57; Katalog över Gustaf Adolfsutställningen i Nordiska Muséets hall, Sthlm 1932, plansch n:r 59. — Rosman och Alving ha begagnat bilden hos Baehrendtz för nya reproduktioner (S. Rosman, Berättelse om utgrävningarna 1923—25 i Gamle-stan i Calmar, i Sancte Christophers Gilles Chronica IV, Kalmar 1926, s. 3 och s. 18; Hj. Alving, Kalmar och Borgholm, i Svenska kulturorter 3, Sthlm 1925, s. 29.).

³⁹ Citatet efter katalogen i Krigsarkivet. Ritningen är numera uppklistrad på linneväv, varför det är omöjligt att med någon säkerhet läsa anteckningen.

⁴⁰ Baehrendtz, a. a., s. 68.

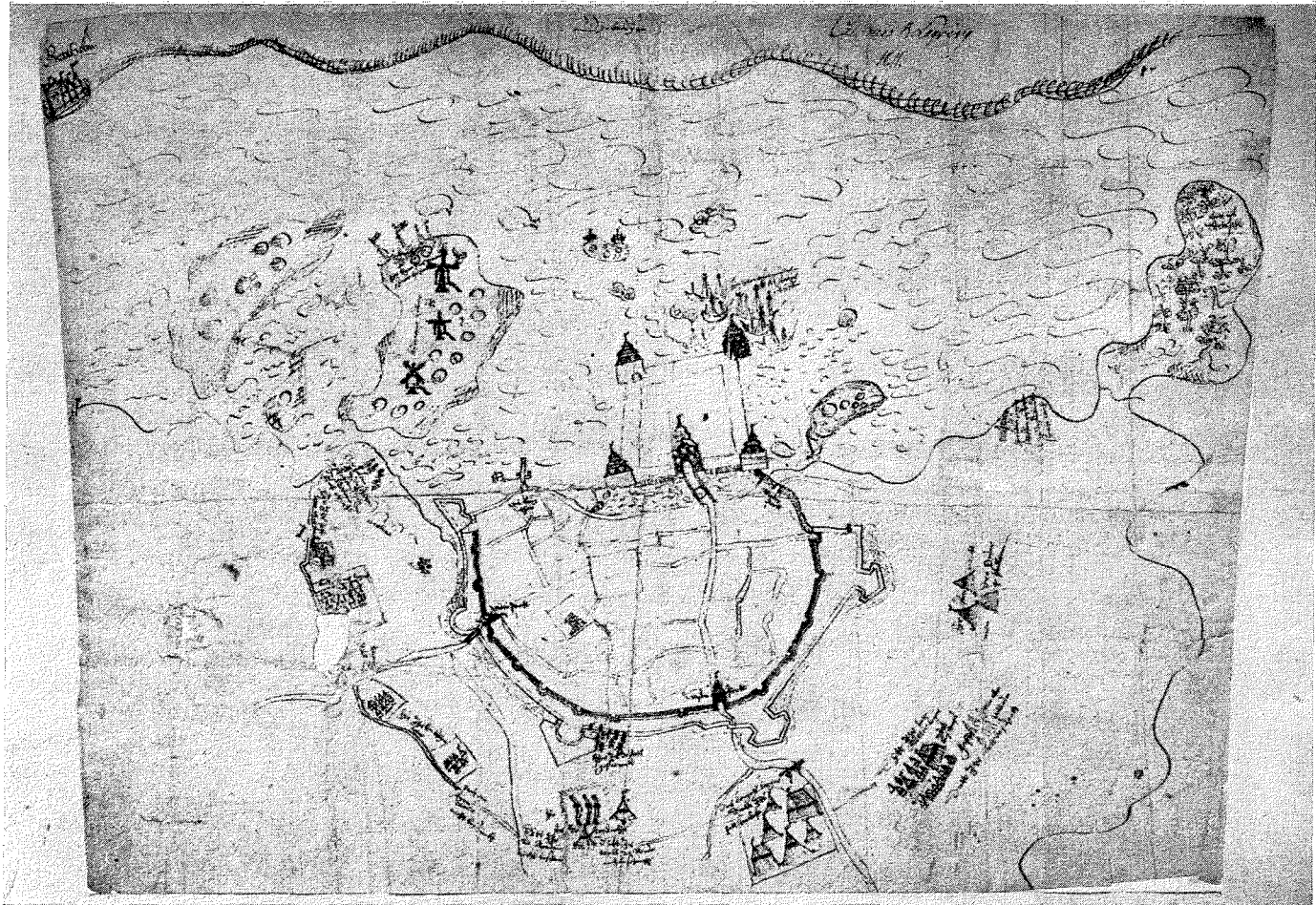

Fig. 1. Skiss över den danska härens gruppering utanför Calmar maj—juni 1611, utförd av fortifikationsofficer i svensk tjänst. Krigsarkivet, Stockholm (Sveriges krig. Kalmar 1611 n:r 1).

reproducerar bilden utan några kommentarer, men i underskriften säges, att det är en samtida teckning, föreställande den danska grupperingen vid Calmar i maj 1611.⁴¹

Enligt katalogen över Gustaf Adolfsutställningen, för vilken den handskrivna katalogen i Kungl. Krigsarkivet otvivelaktigt ligger till grund, är det här fråga om en samtida teckning, sannolikt utförd av en mot Calmar utsänd spaningsofficer. Av en anteckning å skissens baksida, säges det vidare, framgår, att teckningen den 3 juni 1611 överlämnades till det svenska högkvarteret i Långemåla.⁴²

I katalogen i Kungl. Krigsarkivet uppgives, att orden å baksidan skulle vara en "kanslianteckning".⁴³ Det är naturligtvis icke uteslutet, att så är fallet — handstilen kan mycket väl vara från början av 1600-talet — men det kan icke bevisas, och anteckningen äger i och för sig ingen vittnesgillhet.⁴⁴

Av manéret och teckningens hela utförande framgår, att den icke kan vara senare tillkommen än omkring 1620.⁴⁵ En rad anteckningar å skissen, avsedda att tjäna som förklaringar, giva emellertid vägledning för en noggrannare datering. Mellan slottet och Stensö har tecknaren ritat ett batteri, intill vilket han placerat anmärkningen: "hijer hebben se vp de schijffen geschoesen, den de stüeckenn de sijntt wech". Mellan Västerport och Norreport ser man ett tiotal knektar bestiga kurtinen. Nedanför står "Hijer Iis de statt gestormett". Om händelser, som ägt rum före teckningens uppgörande — på annat sätt kan man ju icke tolka dessa förklaringar — begagnar alltså tecknaren förflutet tempus. I annat fall använder han sig av presens. På yttre sidan om Kvarnholmen ser man fyra skepp, och intill dem finnes följande förklaring: "hijr lijgen des denen sijne lodijen". Vid svenska flottans ankomst till Calmar den 9 juli drogo sig dessa skepp hastigt söderut.⁴⁶ Då tecknaren här använder presens, betyder detta, att teckningen, som ju måste tillkommit efter den 27 maj, dagen för stadens stormning, blivit utförd före den 9 juli 1611. Man skulle t. o. m. kunna fastställa en tidigare terminus ante quem. Den 25 juni anlände den danske amiralen Godske Lindenov till Calmarsund med en eskader på fem skepp,

⁴¹ Generalstaben, a. a., s. 57.

⁴² Katalog över Gustav II Adolfsutställningen, s. 103.

⁴³ Sveriges krig I (—1628), blad 33.

⁴⁴ Med en senare hand är på baksidan av teckningen dessutom antecknat "Calmare Belägring 1611".

⁴⁵ Denna upplysning har välvilligt meddelats av föreståndaren för Krigsarkivets kartsamling kapten H. Köhlin.

⁴⁶ Breide Rantzau t. Christian Friis, Calmar 9/7 1611 (Aarsberetninger fra det Kongelige Geheimearchiv VI, s. 213); Historiske Samlinger og Studier I, s. 293; Historiske Kildeskrifter II: 2, s. 692. Jfr Larsen, a. a., s. 125.

vilka ankrade vid Stensö.⁴⁷ Tecknaren, som i övrigt varit noga med att angiva skeppens placering, har icke uttrit några fartyg vid Stensö, vilket onekligen tyder på, att teckningen utförts före Lindenovs uppträdande i dessa farvatten, d. v. s. den 25 juni 1611.

Av formuleringen av vissa anteckningar framgår, att teckningen är utförd av en person å svenska sidan.⁴⁸ Anteckningarna synas vara av en sådan karaktär, att deras ändamål är att upplysa en frånvarande person om det taktiska läget utanför Calmar vid en viss tidpunkt. Teckningen förefaller med andra ord ha tillkommit i orienterande syfte. I anteckningen å baksidan stod "Långemåle dhen 3 junij åhr 1611". Nu är att observera, att Carl IX enligt egen utsago anlände till Ålem på aftonen den 3 juni.⁴⁹ Dagen innan befann han sig i Långemåla, ungefär 20 km. norr om Ålem.⁵⁰ Carl IX bör alltså, eftersom han kom till Ålem på aftonen, ha brutit upp från Långemåla på förmiddagen den 3 juni, och en rapportör *kan* alltså ha träffat honom där nämnda dag. Med all sannolikhet har alltså skissen utförts en av de första dagarna i juni 1611. Tecknaren är troligtvis en tysk (eller holländsk) fortifikationsofficer. Om han sänts i förväg framför undsättningshären och så mött denna eller om teckningen tjänstgjort som rapport eller är bilaga till en rapport från fästningen kan icke sägas.

Tecknaren har förmodligen icke själv lagt upp teckningen i dess helhet utan som förebild haft tillgång till en teckning, vilken man med en modern term skulle vilja beteckna som en fästningsplan. Troligtvis har skissens upphovsman, då han skulle utföra sitt arbete, först avritat staden efter sin källa och dragit upp konturerna till slottet och därefter lagt in den danska grupperingen och skeppens läge. Dessa delar av teckningen ha nämligen en karaktär, som förräder, att de utförts hastigare och på ett mindre prydligt sätt än själva fästningsplanen. Tecknarens källa har icke varit den plan från 1610, som förelegat Olof Hansson Örnehufvuds karta, ritad någon gång på 1630-talet, i "Svensche Plante Booken 1637", fol. 8, men mellan de båda teckningarna föreligga dock betydande likheter, och med all sannolikhet råder släktskap dem emellan.⁵¹

Som Baehrendtz riktigt anmärker, är teckningen i mycket bristfällig, men

⁴⁷ Breide Rantzau t. Christian Friis, Calmar 6/7 1611 (Aarsberetninger fra det Kongelige Geheimearchiv VI, s. 213); Historiske Samlinger og Studier I, s. 292. Jfr Larsen, a. a., s. 123.

⁴⁸ Vid de svenska skeppen, som ligga alldeles intill slottet, har tecknaren t. ex. skrivit följande förklaring: "hijr lijchen vnsen genedigesten K M stettens scheijffen".

⁴⁹ Carl IX t. ståthållarna på Calmar slott, Ålem 3/6 1611 (Riksreg. 1611, fol. 277).

⁵⁰ Carl IX t. Konga och Uppvidinge härader, Långemåla 2/6 1611 (Avkortningslängd för Konga och Uppvidinge h:d i Landskapshandlingar, Småland 1611 n:r 1, *Kammararkivet*).

⁵¹ Samlingsverk n:r 1 (*Krigsarkivet*). — Beträffande Örnehufvud se E. Ericsson, Olof Hansson Örnehufvud och svenska fortifikationsväsendet, Uppsala 1935.

den har dock sitt stora intresse och torde som orientering över läget vid Calmar ha ett bestämt värde. Utformningen av själva slottet har fortifikationsofficeren ägnat ringa omsorg, men det var ju också en detalj, som ej kunde intressera ledningen för den svenska undsättningshären. Han har därför nöjt sig med att markera detsamma medelst ett porttorn och fyra hörntorn, sinsemellan förbundna med vallar. Själva staden med dess mur, portar, bastioner och kurtiner är också schematiskt tecknad, medan huvudvikten, naturligt nog, blivit lagd på den danska arméns gruppering. För att åskådliggöra densamma har teckningens upphovsman, som förut framhållits, här gjort en hel rad ganska uttömmande förklaringar. Man får sålunda uppgift om de danska batteriernas uppställning vid tiden för stormningen, om belägenheten av de olika danska lägren, om luckorna i den till skydd mot den väntade svenska undsättningshären uppförda circumvallationslinjen, som förenade de olika lägren, och om platsen för den bresch i kurtinen, genom vilken de stormande danskarna trängde in i staden. Här har tecknaren icke bara nöjt sig med anteckningen "Hijer Iis de statt gestormett", utan för att riktigt åskådliggöra situationen har han tecknat ett tiotal knektar, som äro i färd med att forcera vallen. Även läget till sjöss är noga angivet. Uppe i teckningens övre kant ser man en del av Öland och Borgholm.

För anteckningarna i sin helhet har Baehrendtz lämnat en redogörelse, till vilken i övrigt hänvisas.⁵²

Naturligtvis är icke teckningen felfri. Då emellertid den, som utfört arbetet, sannolikt är ett ögonvittne och teckningens hela syfte därtill synes vara att informera en frånvarande person om läget, bör den just härigenom vara av betydelse som källa till belägringens historia. Den ger nämligen med all sannolikhet en riktig uppfattning om grupperingen och bör alltså kunna verifiera och kanske även komplettera det skrivna källmaterialet, då det gäller att söka rekonstruera händelseförloppet. Men är teckningen en icke oviktig källa till belägringens historia, så torde dess värde vara mera tvivelaktigt, då det gäller att bilda sig en uppfattning om Calmar slotts utseende vid denna tid. Ty själva slottet är mycket schematiskt ritat, och själva byggnaden innanför vallarna är ju icke ens markerad.

Den andra handteckningen över Calmars belägring, som synes vara för forskningen hittills okänd, ingår i den förut omtalade samlingen i Wolfenbüttel.⁵³ Här ser man Calmar slott och stad, den danska grupperingen, den danska flottan i Calmarsund samt i övre kanten, i likhet med vad som var fallet på den andra teckningen, en del av Öland. Skissen har försetts med

⁵² Baehrendtz, a. a., s. 68 f.

⁵³ Codex Augusteus 36. 13, 2°, fol. 50 r.

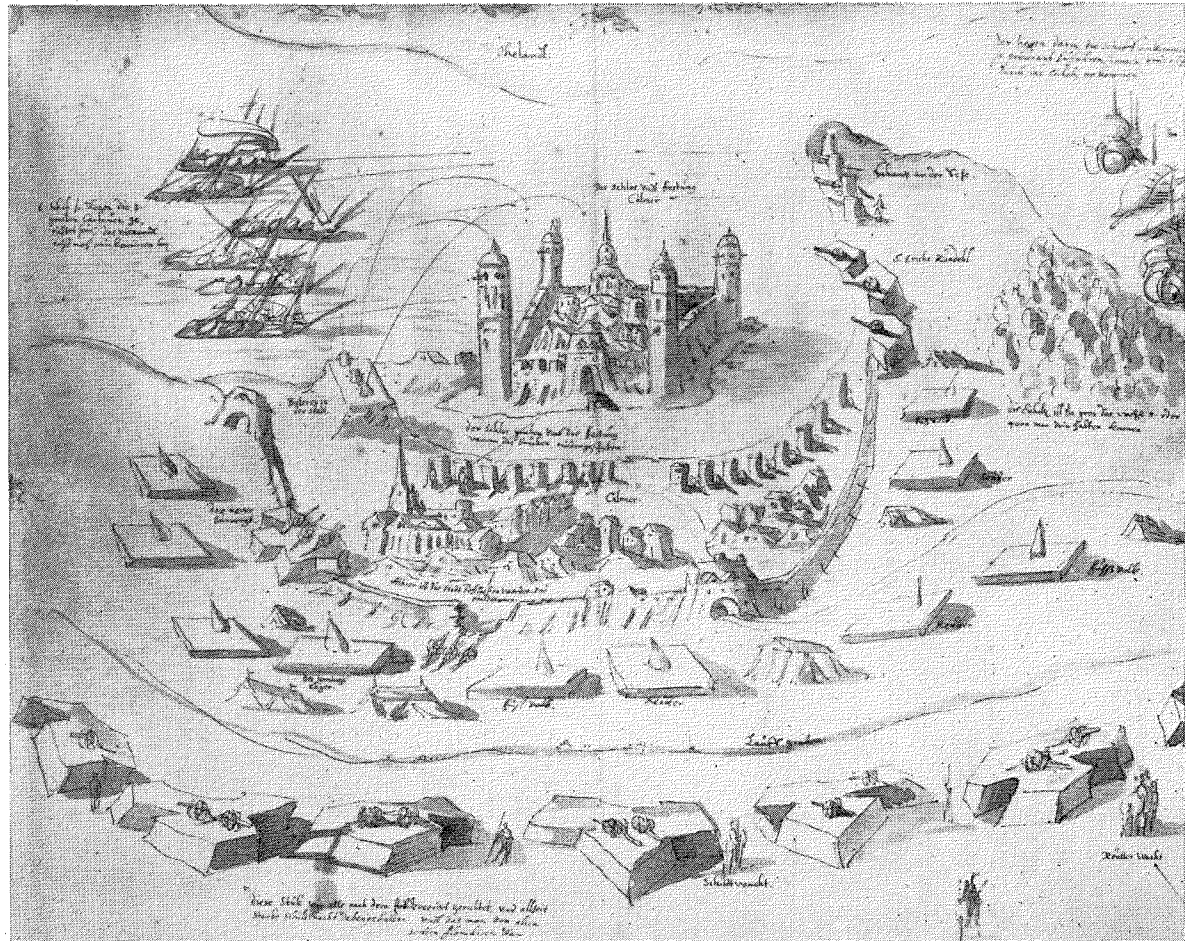
vissa förklaringar, avfattade på tyska språket. Tecknaren är okänd, men av allt att döma har det varit någon i danska armén eller också en person, som haft tillgång till en teckning, utförd av ett ögonvittne å danska sidan. Ty även om teckningen har sina fel och brister, så är det alldeles tydligt, att dess upphovsman är synnerligen initierad. När den tillkommit kan ej direkt angivas. Någon uppgift därom finnes icke, och ej heller går det att datera densamma med tillhjälp av anteckningarna.

Till sin karaktär skiljer sig denna teckning från den föregående. Det är här fråga om en perspektivskiss, utförd i ett synnerligen elegant och trevligt manér. Med stor sannolikhet har man här ett utkast, avsett att tjäna som underlag för ett kopparstick. Det är många omständigheter, som tyda på att så är fallet.

Över slottet har tecknaren skrivit "Das Schlos vndt Festung Calmer". Det är ord, som passa ypperligt till vignettmening på ett kopparstick. På havet ser man till vänster sex skepp under eldgivning. Det är just utmärkande för kopparsticken, att havet sällan ligger tomt. Man lägger oftast med ett stiliserat manér in fartyg på bilden, och vanligen låter man skeppen avgiva eld. Tecknaren låter oss vidare i rikt mått skåda själva kulbanorna. Man ser sålunda beskjutningen från det till den utskjutande udden för-lagda batteriet, å skissen betecknat med "Schantz an der Sehe", vidare från skeppen, från mörsarbatteriet till vänster om slottet, "Baterey in der stadt", och slutligen från det av skanskorgar skyddade, mellan kyrkan och slottet belägna batteriet, från vilket en veritabel fullträff noteras i det högra hitre tornet. Sådana kulbanor äro också mycket vanliga å kopparstick. Uppradandet av kanoner bredvid varandra, skyddade av skanskorgar för att markera belägringsartilleriet, är ett annat typiskt drag. Likaså förekomsten av tält.

Anmärkningsvärd är tecknarens metod att angiva belägringshären. Å kopparsticken återgivas trupperna med förbanden formerade i slutna fyrkanter. Å skissen äro trupperna markerade genom utritande av en hel rad kvadrater, i vars mitt man ser en fana sticka upp. Däremot finnas inga pikar och ej heller några karlar. Bredvid det övervägande antalet av dessa kvadrater har tecknaren skrivit antingen "Fussvolk" eller också "Reutter". Vissa fyrkanter skola alltså vara en beteckning för ryttarförband, andra för infanteriavdelningar, d. v. s. tecknaren har här på precis samma sätt, som kopparstickarna bruka göra, i stället för att utrita belägringshären i sin helhet nöjt sig med att markera densamma genom att inlägga "fyrkanter". Men vissa av dessa avser han skola vara "Reutter", andra "Fussvolk". Förklaringen måste rimligast vara den, att tecknaren ej brytt sig om att närmare angiva "fyrkanternas" utseende utan nöjt sig med att lämna en finger-visning om vilka "fyrkanter" stickaren skulle göra till infanteri och vilka

Fig. 2. Skiss över belägringen av Calmar stad och slott, sannolikt avsedd som förlaga för kopparstick. Herzog August-Bibliothek, Wolfenbüttel (Codex Augusteus 36,13,2°).

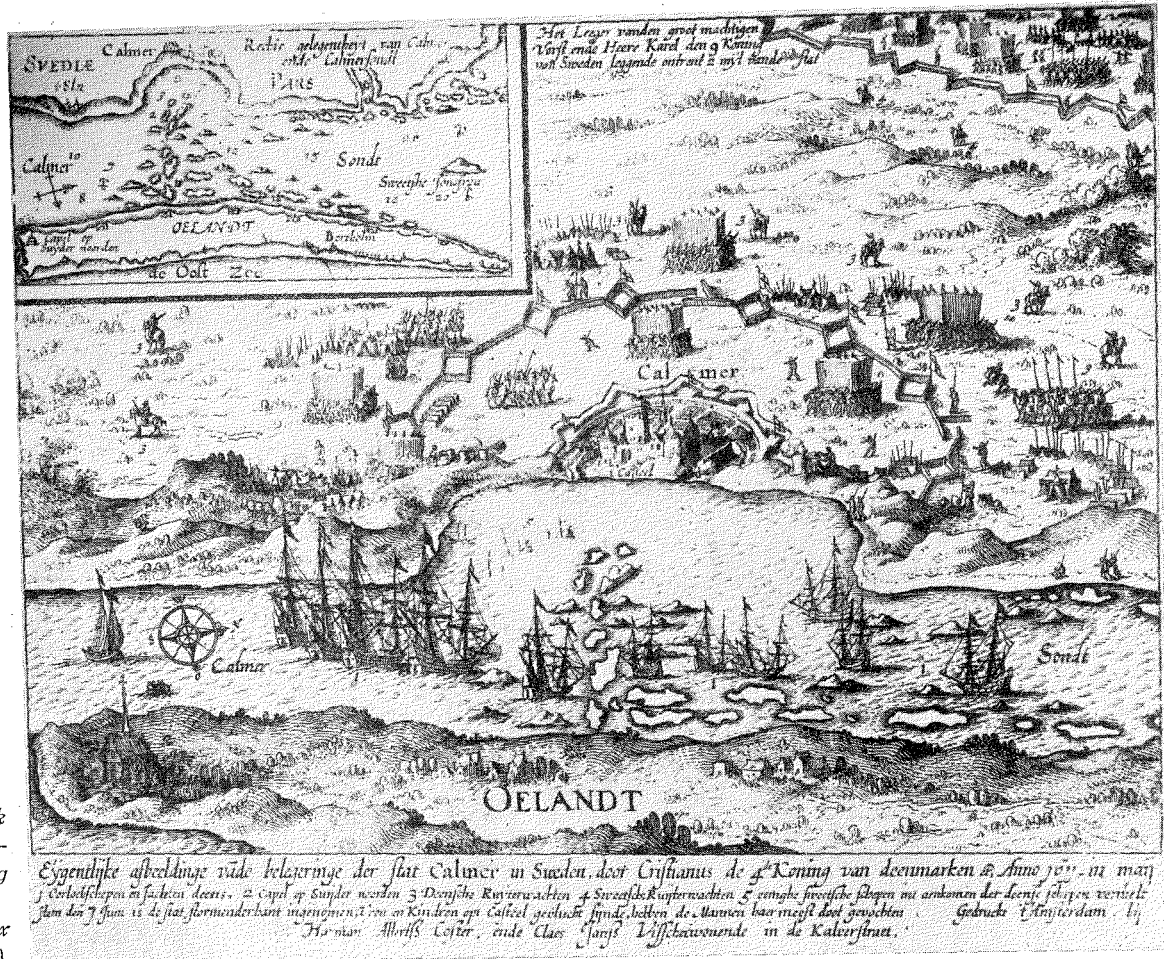

Fig. 3. Kopparstick
över Calmars belägring
1611. Herzog
August-Bibliothek,
Wolfenbüttel (Codex
Augusteius 36,13,2°).

han skulle avbilda som rytteri. Han har tydligen överlåtit åt kopparstickaren att på ett traditionellt och schablonmässigt manér fullborda bilden av truppformationerna.

Även på flera andra punkter har tecknaren endast utfört sitt arbete till hälften, ja knappast ens det. Mellan circumvallationslinjen, d. v. s. befästningarna, anlagda till skydd mot eventuella undsättningsförsök, och lägret har han gjort antydningar till en löpgrav — det måste här vara fråga om ett löpgravssystem, använt vid belägringen av själva staden. Löpgraven har emellertid tecknaren icke ritat ut ordentligt utan har nöjt sig med att antyda dess sträckning med en kontur och skuggning, men för att klargöra, att det är fråga om en löpgrav, skriver han på sin teckning ordet "Lauffgraben". Det verkar som ville han angiva, att här skall kopparstickaren ingravera en löpgrav. Tecknaren gör också några små antydningar till att graven är besatt. Man ser nämligen svaga konturer av några karlar. Är det möjligen för att göra klart för kopparstickaren, att han skall fylla löpgraven med folk? I varje fall är det också ett för kopparstickaren karaktéristiskt drag, att man ser huvud och pikar sticka upp ur löpgravarna.

Även själva staden är endast till en del utritad. Tecknaren har nöjt sig med att teckna vissa byggnader och låter större delen av stadsområdet ligga fritt. Detta system att låta endast en mindre del representera det hela är ju typiskt för kopparstickarna och pekar också på, att vi här skulle ha att göra med ett utkast, avsett att tjäna som förlaga för ett kopparstick.

Samma principer tillämpar den okände konstnären, då han skall återgiva stadens befästningar. Å den förut behandlade teckningen ser man Calmar stad omgiven av dels den medeltida med rundlar och porttorn försedda stadsmuren och dels av en försvarslinje av modernare typ, ett bastionssystem, som dock ej är fullt utvecklat. Å den nu behandlade skissen ser man blott den medeltida ringmuren med tvenne i densamma ingående porttorn, medan däremot den omgivande jordvallen till synes helt saknas. Den nya linjen finnes dock i alla fall, ehuru tecknaren föredragit att låta den representeras av allenast tvenne försvarsverk. På stadens södra sida har han lagt in en skans, betecknad som "S. Erichs Rundehl", och på norra sidan avbrytes muren av en bastion, som tecknaren betecknande nog kallar "das neue Bolwergk". Rundlarna i muren låter han representeras av en enda dylik, placerad till vänster om det i bildens mitt liggande porttornet.

Ett annat exempel på tecknarens metod att endast utrita en del av det, han vill återgiva, är den till höger om slottet tecknade skogen. Man ser här en dunge, under vilken tecknaren skrivit: "die Eicholtz ist so gros das wohl 3. oder 4000 man drin halten konnen". I viken bortom dungen ligga några skepp, över vilka det står antecknat: "der haven darin die schiff ankommen so prouiant zufuhren, konnen vnuersehret durch das Eicholtz

an kommen". Tecknaren kunde ju icke avbilda hela skogen utan inskränker sig därför till att teckna dungen och så förklara, hur stor den är.

Den danska circumvallationslinjen har tecknaren framhåvt mycket starkt, ja, man kan väl säga, att han överdrivit densamma. Laveringen är här synnerligen kraftig. Ovanpå skansarna har tecknaren placerat ett flertal kanoner, avsedda att avgiva eld i olika riktningar. Något manskap har han emellertid icke avbildat. Circumvallationslinjen har konstnären försett med anteckningen "diese Stuk sein alle nach dem felde werdts gerichtet, vnd allzeit starke Schildwacht dabeygehalten, vndt das man von allen seitten flanckiren kan". Det låter som en upplysning åt en kopparstickare. Mellan skansarna och framför desamma har tecknaren placerat knektar och ryttare, i ett par fall kallade "Schildtwacht" och "Reutterwacht", för att markera bevakningsavdelningar. Det är precis samma system som upphovsmannen till det i det följande behandlade kopparsticket tillämpat.

Contravallationslinjen är icke alls så starkt framhåvd. En främre linje bildas av mörsarbatteriet, "Baterey in der stadt", av batterierna vid skanskorgarna och av de på S:t Eriks rundel placerade kanonerna, en bakre av batteriet å "das neue Bolwergk" och av pjäserna vid breschen i stadsmuren. Vid denna läser man förklaringen "Alhier ist die Stadt beschossen worden vnd einbekommen".

Tecknaren har gjort ytterligare ett par sådana förklarande anteckningar. Vid ett av tälten sätter han ut orden "des konings Lager". Är det för att kopparstickaren skall ordentligt utstoffera detta tält för att utmärka, att det är fråga om en kunglig bostad?

Bredvid de förut omtalade eldgivande skeppen på öppna havet står "6. Schif so kegen die 3. grossen Cartouen gerichtet sein, das niemandt auss noch ein kommen kan". De tre stora kartaunerna måste vara det batteri, tecknaren kallar "Schantz an der Sehe". Meningen är säkerligen, att elden från skeppen möter elden från batteriet. Därmed har en effektiv artillerispärr lagts framför slottet. Detta är cernerat även från sjösidan, och kan alltså ej heller från detta håll vänta någon undsättning. Slottet synes på alla håll vara kringflutet av vatten. Framför fasaden har tecknaren placerat förklaringen "der Schlos graben vmb die festung wouon die brücken niedergeschossen".

Det förefaller således mycket sannolikt, att man här har att göra med en skiss, avsedd att läggas till grund för ett kopparstick. Givetvis kan dock ej direkt bevisas, att så är fallet, utan man får nöja sig med sannolikhetskäl. I vilket fall som helst torde man kunna säga, att teckningen ingalunda som den förut behandlade har till ändamål att informera om ett visst läge utan fastmera är tillkommen för att erinra om Calmars erövring, alltså konsta-

tera, att erövringen ägt rum. *Hur* den tillgått är det näppeligen tecknarens direkta avsikt att framställa.

Tidigare har sagts, att skissen måste vara byggd på ett ögonvittnes observationer. Det är nämligen påfallande, hur riktigt den i vissa avseenden är. Tecknaren vet exempelvis, att söder om Calmar låg en ekskog. Denna återfinner man även å den andra teckningen på den söder om Calmar utskjutande udden (Stensö). Tecknaren är alltså riktigt underrättad. Han uppger vidare, att danska fartyg medförande proviant lade till vid denna plats. Uppgiften bestyrkes av en dansk relation, enligt vilken danske konungens proviantskepp inlöpte vid Stensö.⁵⁴ Batteriet vid stranden har sin motsvarighet på den andra teckningen. Västerport har tecknaren förlagt till samma plats som fortifikationsofficeren. Likaså platsen för det danska angreppet. Även kyrkan ligger rätt liksom S:t Eriks skans. Slottet är riktigt placerat i förhållande till staden. Allt detta kan icke vara en tillfällighet. Det vittnar otvetydigt om, att tecknaren eller den, som svarat för hans källa, varit med om belägringen.

Å andra sidan får man akta sig för att av teckningen draga alltför vittgående slutsatser beträffande detaljer i belägringen. Det är nämligen tydligt, att tecknaren ingalunda haft för avsikt, att skissen skulle vara någon exakt avbildning. Därför är det icke på något sätt förvånansvärt, att skissen delvis inrymmer felaktigheter. Slottet var sålunda ej helt omgivet av vatten utan med en smal landremsa vid sydöstra tornet förenad med staden,⁵⁵ konungens läger är med all sannolikhet felplacerat,⁵⁶ Norreport är ej utsatt och slottets fyra hörntorn hade ingalunda den tecknade höjden.

Ändamålet med skissen synes icke vara att åskådliggöra någon viss situation. Av det faktum, att ingen svensk undsättningshär synes till eller att danskarna helt behärska havet, kan man näppeligen draga några slutsatser. Dock är det sannolikt tecknarens avsikt att åskådliggöra i varje fall tvenne moment av belägringen. Han antyder en löpgrav, besatt med folk, utanför muren, vilket måste syfta på belägringen av Calmar stad. Den livliga beskjutningen mot fästningen illustrerar däremot belägringen av själva slottet.

Det å Herzog August-Bibliothek i Wolfenbüttel förvarade kopparsticket över Calmars belägring bär underskriften "Eygentlijke afbeeldinge van de belegeringe der stat Calmer in Sweden, door Cristianus de 4de Koning

⁵⁴ Nye Danske Magazin II, s. 12.

⁵⁵ Svensche Plante Booken 1637, fol. 9 (Samplingsverk n:r 1, *Krigsarkivet*); Heinrich Thomaes atlas, plan n:r 29 (Samplingsverk n:r 2, *Krigsarkivet*).

⁵⁶ Jfr den andra teckningen.

van deenmarken etc., Anno 1611 in maij".⁵⁷ Sticket har utgått från en holländsk verkstad; det angives nämligen vara tryckt i Amsterdam hos Herman Allertsz. Coster och Claes Jansz. Visscher i Kalverstraat, och all text är avfattad på holländska. Claes Jansz. Visscher var en känd kopparstickare och konsthandlare i Amsterdam, särskilt berömd för sina kartor.⁵⁸ Coster är mindre bekant. Han var emellertid tecknare och gravör och har tillsammans med Visscher utgivit en stor bild av Amsterdam.⁵⁹

Tryckåret är icke angivet å kopparsticket. Detta förekommer visserligen tillsammans med en rad "Zeitungen" från 1611 och 1612, men en sådan omständighet synes mig icke utgöra något bevis för att det härrör från något av dessa år. Så långt efter 1611 kan det dock ej vara tryckt, ty antingen sticket varit fäst i en bok eller blivit spritt som flygblad måste det ju ägt en viss grad av aktualitet. Coster och Visscher uppträda här som kompanjoner, vilket också tyder på, att sticket skulle utförts 1611 eller något år efteråt, ty å kopparstick från något senare tid uppträder alltid Visscher ensam som förläggare.⁶⁰

Kopparsticket består av tvenne olika delar. Huvudbilden visar Calmar stad, belägrarnas gruppering, batterier och befästningslinje, det svenska lägre i Ryssby, den danska flottan i Calmarsund samt en del av Öland. I vänstra hörnet är infällt ett sjökort över den småländska kusten, Calmarsund, Öland och en del av Östersjön. Detta har kopparstickaren förmodligen hämtat ur någon atlas. Men sjökortet har otvivelaktigt kommit till användning för själva situationsbilden. Öland har av kopparstickaren placerats på samma sätt framför den djupa bukt, vid vars innersta del Calmar ligger. Å såväl kortet som bilden har fastlandets strandlinje i stort sett samma utseende. Å bägge tränger en bred, djup bukt in i landet, och både å sjökortet och bilden har Calmar stad placerats vid dess innersta del. Öarna i Calmarsund äro tecknade på samma sätt, de båda orden "Calmer" och "Sondt" placerade å var sin sida om ögruppen, och den figur å kortet, som skall markera ett kapell å Ölands sydligaste del och som följes av förkla-

⁵⁷ Codex Augusteus 36. 13, 2°, fol. 90 r. — Ett annat exemplar, som otvivelaktigt härstammar från samma plåt, finnes i Thottske Saml. 1848, 4° (Det Kongelige Bibliothek, Köpenhamn). Nämda codex innehåller en mycket intressant samling kopparstick, flygblad, handmålade vapensköldar m. m., och bl. a. finnes här en skiss över Wallensteins belägring av Stralsund 1628. Enligt en uppgift å ryggen av bandet skall samlingen ha tillhört Paul Trane. Denne blev rektor i Oslo 1607, kyrkoherde 1611 och sedan prost; han dog 1650 (Dansk biografisk Lexikon XVII, s. 477).

⁵⁸ J. M. Blok, Visscher (Nieuw nederlandsch biografisch woordenboek VII) sp. 1262.

⁵⁹ Chr. Kramm, De levens en werken der hollandsche en vlaamsche kunstschilders, beeldhouwers, graveurs en bouwmeesters I, Amsterdam 1857, s. 275.

⁶⁰ F. Muller, De nederlandsche geschiedenis in platen I, Amsterdam 1863, s. 201—203, 211, 212, 217 etc.

ringen "Capel op Suyder noorden", motsvaras å bilden av ett litet kapell å precis samma plats. Till detsamma hänvisas med siffran "2". Själva hänvisningen har följande lydelse: "Capel op Suyder noorden". Överensstämmelsen är alltså fullt genomförd. Den enda väsentliga olikheten mellan kortet och bilden består däri, att medan slottet å den senare placerats vid buktens innersta del och på landsidan är omgivet av staden, så ligger fästet å sjökortet för sig själv, på stort avstånd från Calmar stad till vänster om bukten. Det är en fullt befogad rättelse, som visar, att kopparstickaren haft tillgång till annat källmaterial, då han skulle utföra sitt arbete.

Den kopparsticket åtföljande, förklarande texten inskränker sig icke till den förut refererade delen av underskriften. Skeppen i Calmarsund äro betecknade med siffran "1". Av underskriften får man veta, att det här är fråga om danska skepp och jakter. Siffran "2" betecknar det förut omtalade kapellet. Utanför staden ser man på ett ganska stort avstånd den danska befästningslinjen. Innanför densamma förflytta sig vissa förband, medan huvudstyrkorna synas röra sig och i flera läger vara förlagda utanför densamma. Belägrarna ha till sitt skydd utsatt bevakning. Denna utgöres av kavalleri som förposter, och dessa ryttare äro å bilden utmärkta med siffran "3".

Uppe i högra hörnet ser man den svenska undsättningshären i sitt befästa läger. Framför detsamma äro bevakningsavdelningar till häst utsatta. Dessa äro betecknade med siffran "4". Till vänster i bukten lägger man märke till några masttoppar, som sticka upp över vattenytan. De ha av kopparstickaren försetts med siffran "5", och av texten framgår, att det är masterna på några svenska skepp, som blevo förstörda vid den danska flottans ankomst.

Underskriften upplyser dessutom om att staden blev intagen genom stormning den 7 juni, att kvinnor och barn togo sin tillflykt till slottet och att männen kämpat till sista blodsdroppen. Kopparstickarens kännedom om dessa detaljer är på intet sätt märklig. De finnas i till Holland nådda "Zeitungen" om kriget, till vår tid bevarade genom olika upplagor av den holländske historieskrivaren Emanuel van Meterens stora verk om nederländska frihetskriget.⁶¹ Calmar stad stormades den 27 maj.⁶² I till Holland nådda "Zeitungen" uppgives emellertid, att stadens erövring inföll den 28 maj.⁶³ Det är därför fullt förklarligt, att kopparstickaren tidsätter sta-

⁶¹ E. van Meteren, *Historie der Niederlandscher ende haerder Na-buren Oorlogen ende geschiedenissen*, Haag 1614, fol. 669 r.; E. van Meteren, *Niederlindischer Historien Ander Theil*, Arnhem 1614, fol. 636.

⁶² Codex Upsaliensis E 375, s. 4; *Handlingar til uplysning af swenska krigs-historien*, s. 7.

⁶³ Wadén, a. a., s. 281.

dens fall till den 7 juni. Allt talar nämligen för att han här använder den nya tideräkningen, enligt vilken den 28 maj (efter gamla stilen) infaller på den 7 juni.

Enligt underskriften är det här fråga om en avbildning av belägringen under maj månad. Vid denna tid är emellertid staden icke intagen, ty det säges ju i texten, att den föll den 7 juni. Föreställer bilden därför belägringen, innan stormningen försiggått?

Ingenting visar direkt, att danskarna erövrat staden, och ej heller, att den fortfarande hålles av de belägrade, men detta kan bero på att staden tecknats så liten, att kopparstickaren här ej kan inlägga några detaljer. För att den skulle vara intagen, talar dock, att samma fana vajar från stängerna på Calmars bastioner som i danskarnas befästningslinje, medan däremot flaggan å slottets huvudtorn är av en annan typ. Därav kan man dock knappast draga några bindande slutsatser, ty överensstämmelsen kan ju exempelvis bero på att kopparstickaren vill markera, att staden sedan blev intagen av danskarna.

Bilden synes mig vara så oklar, att man ej av densamma kan få något begrepp om vad den föreställer. Det torde emellertid ha sin orsak däri, att kopparstickaren icke åsyftat att återgiva något särskilt taktiskt läge utan troligtvis endast velat bjuda åskådaren en dekorativ bild och därför i plåten stuckit en belägring i största allmänhet utan att göra klart för sig de olika momenten. Runt en stad, omgiven av ett tidsenligt bastionsystem och på tre sidor omslutande ett fast och mäktigt slott, har han därför dels grupperat fientliga batterier på var sin sida om staden och dels omgivit densamma med en av belägrarna uppförd befästningslinje, i vilken ingå skansar av för denna tid karakteristisk typ, och så avbildat avdelningar av belägrarnas armé, framryckande på sedvanligt schablonmässigt sätt.

I övre högra kanten ser man det svenska lägret. Avståndet till de danska förskansningarna är till synes helt kort. Men det beror på att kopparstickaren å samma bild velat ha med såväl svenska som danska hären. Mellan sjökortet och Carl IX:s läger alldeles i övre kanten av kopparsticket har han nämligen placerat en förklaring, av vilken framgår, att det här är fråga om Carl IX:s läger på ett avstånd av omkring två mil från staden. Uppgiften om att svenskarna efter sitt återtag den 24 juli slog läger två mil från Calmar återkommer i till Holland nådda berättelser, och det förskansade läger, man ser å sticket, är alltså Ryssby.⁶⁴ Men därmed är icke sagt, att kopparstickaren avsett att avbilda den svenska hären på återtag, d. v. s. framställa situationen efter den 24 juli, vilken dag Carl IX drog sig tillbaka

⁶⁴ E. van Meteren, *Historie der Neder-landscher ende haerder Na-buren Oorlogen ende geschiedenissen*, fol. 669 r.; E. van Meteren, *Niederländischer Historien Ander Theil*, fol. 647.

från Calmar. Intet hindrar ju, att kopparstickaren avsett att ingiva åskådaren föreställningen, att undsättningshären är på frammarsch och nu står två mil från den inneslutna staden.

Danska flottan synes helt behärska sundet, och den svenska eskadern har alltså rymt fältet. Utbrytningen försiggick, som tidigare sagts, den 21 juli, men ej heller av situationen till sjöss kan man draga några slutsatser. Ty även om kopparstickaren känt det historiskt riktiga sammanhanget, så är det ju intet, som garanterar att han strävat efter att återgiva detsamma.

Kopparstickaren är intet ögonvittne. Om hans möjligheter att erhålla informationer på annat sätt än genom i Holland spridda "Zeitungen" eller genom därstädes befintliga samlingsverk vet man intet. Osannolikt är icke, att, som förut antytts, alla detaljer, grupperingar, stadens och slottets utseende etc. äro frukter av kopparstickarens fantasi. Han kan bara, helt eller delvis, ha kopierat ett stick, föreställande något helt annat. I varje fall kan man icke med ledning av enbart detta i och för sig nog så intressanta kopparstick, som onekligen utgör ett värdefullt bidrag till den fåtaliga samlingen av dylika illustrationer över denna tids händelser, draga några slutsatser beträffande varken själva belägringen, lägren, Calmar stads befästningar eller slottets utseende.

Till åminnelse av erövringen av Calmar stad och slott präglades, i likhet med vad som var fallet, efter det att under sommarfälttåget 1612 först Elfsborg och sedan Gullberg intagits, en skådepenning av det på denna tid så vanliga slaget.⁶⁵ På framsidan av medaljen, slagen i anledning av det östsvenska huvudfästets erövring, ser man Christian IV i halvrustning, på fransidan en bild av ett ståtligt slott, över vilket står skrivet "CALMAR". Ovanför läser man de stolta orden "CEDE MAIORI": vik för den mäktige. Den halvcirkelformiga omskriften har följande lydelse: OBSessa. 3. MAY. ET. EXPUGNATA. 3. AUGUSTI. Ao 1611. I avskärningen står "C. G. ET. P. L. R. M.", d. v. s. Cum gratia et publica licentia regiae majestatis. Dessutom ser man i avskärningen ett klöverblad, myntmästaren Nicolaus Schwabes märke. Skådepenningen är alltså präglad under dennes auspiciér. Om den också graverats av Schwabe (myntmästare i Köpenhamn 1602—1628 och dessförinnan stämpelsnidare) kan emellertid icke sägas.⁶⁶

⁶⁵ Alla tre medaljerna ha blivit reproducerade i gravyr av J. H. Schlegel (*Geschichte Christian des Vierten Königs in Dännemark von Niels Slangen — mit Anmerkungen und Zusätzen erweitert von Johann Heinrich Schlegeln, II, Kbhvn o. Lepzig 1759*) och senare i fotografi av bl. a. Ossbahr och Galster (se not 66 och not 68).

⁶⁶ G. Galster, *Danske og Norske Medailler og Jetons ca. 1533 — ca. 1788*, Kbhvn 1936, s. 35; H. H. Schou, *Beskrivelse af danske og norske Mønter*, Kbhvn 1926, s. 90.

Fig. 4. Skådepenning, slagen i Köpenhamn i anledning av erövringen av Calmar stad och slott 1611. Statens historiska museum, Stockholm.

Själva slottet är starkt stiliserat. Tornet längst till höger framställes som demolerat och i brand. Från detsamma bolmar tjock rök. J. H. Schlegel är av åsikten, att gravören härmed åsyftar det torn, som av belägrarna blev nedskjutet.⁶⁷ Bakom muren på högra delen av slottet skymtas försvararna. I förgrunden ser man Christian IV jämte delar av den danska armén, såväl pikenerare som hillebardbeväpnade knektar och ryttare. Framför slottet har dragits en löpgrav, starkt besatt av belägrarna. En del av dessa ses klättra upp på muren längs en stormstege vid det brinnande tornet.⁶⁸

Schlegel erkänner, att den belägrade fästningens läge icke framträder så särskilt tydligt å medaljen, men han anser dock nödvändigt att lämna en beskrivning.⁶⁹ Han gör också sitt bästa att söka förklara bilden och bringa den i överensstämmelse med den redogörelse för fästningsverken, som Peleus lämnar. Ett sådant försök kan dock ej vara fruktbart, ty även om gravören till äventyrs haft någon uppfattning om Calmars utseende, så ligger det i sakens natur, att det ingalunda varit hans avsikt att göra en verklighetstrogen avbildning av slottet. Peleus lämnar för övrigt knappast en autentisk redogörelse för befästningarna.⁷⁰ Varken medaljen

⁶⁷ Schlegel, a. a., s. 516.

⁶⁸ Medaljen är närmare beskriven av C. A. Ossbahr, *Mynt och medaljer, slagna för främmande makter i anledning av krig mot Sverige*, Uppsala 1927, s. 69.

⁶⁹ Schlegel, a. a., s. 515.

⁷⁰ Peleus, a. a., s. 216 f.

eller den franske historiografens skildring kan läggas till grund för en framställning. Medaljen har emellertid tidigare med all säkerhet blivit använd som källa. I Niels Slanges skildring av Calmar slotts fall står nämligen bl. a.: "Da Stadtholderen eller Oberste Som (Sum) dette fornem, stak hand dend hvide Fahne ud, og begierte att nogle maatte indsendes til Gissel."⁷¹ Uppgiften om att kommandanten som tecken till kapitulationen hängde ut en vit flagga förekommer icke i någon av de källor, Slange annars använder sig av. Nu är emellertid saken den, att man på medaljen ser en fana vaja från det höga tornet i slottets mitt. Slange har med all sannolikhet sett medaljen och hämtat sin uppgift om den vita fanan från denna sin källa.

⁷¹ Niels Slange, Kong Christian Dend Fierdes Historie, Kbhvn 1749, s. 292.

Schwedisches Heldenbuch

Ett planerat svenskt porträttverk från 1600-talet

Av *Carl Björkbom*

Bland de tyska kopparsticksförläggarna under 1600-talet intager familjen Merian i Frankfurt a. M. en rangställning, först och främst genom utgivandet av jätteverket *Theatrum europeum* och den ståtliga sviten Zeillers topografier, men dessutom en mängd enskilda blad, porträtt och topografiska bilder. Firmans grundare, Matthæus Merian d. ä., avled 1650 och efterträddes av sin son Matthæus Merian d. y. Denne fortsatte utgivandet av topografierna och var dessutom en uppborn porträttmålare. Bland annat målade han i slutet av 1640-talet ett femtiotal porträtt av svenska generaler för Carl Gustaf Wrangel, av vilka ännu ungefär fyrtio finnas bevarade på Skokloster.¹

Denna förbindelse med Wrangel har antagligen bidragit till att han på 1650-talet uppgjorde planen till ett graverat porträttverk, som skulle upptaga bilder av de svenska härförarna. I Skoklostersamlingen på Riksarkivet finnes ett brev från Merian till Wrangel, daterat den 14 januari 1654, där han giver en del uppgifter angående detta projekterade arbete. Sålunda skriver han bl. a. följande:

”... sampt Gnadigh Graff und Herr gelangt an Dieselben Unterhänigl. Bittlich Ersuchen dero Herrn Vattern Seeligst Angedencken Contrefait und Lebens Beschreibung sodan dero selben Eygenes Curriculum Vitae, undt Herren Bruder Johan Wrangel General Majors Contrefait undt Lebenslauf, darumb hiebevör Ew. Hoch Gräfl. Gnadh undt Excel. selbsten angesprochen, zur Complirungh des Ew. Hoch Grl. Gnadhen bekantes Heldenbuchs, damit dasselbe möchte mit 3 Helden so von dem Theuren Nahmen Wrangel [mögte (överstruket)] gesiert werden. Undt weilen Gnadigh Herr Graff, sonderlichen dass Curriculum Vitae Ihr Königl. Maytz Gustavi Adolphi Magni Glorwürdigsten Angedencken, alls Er das Haupt in disem Buch gern hätte, insonderheit selbiges gutes Contrefait; So habe aller Unterthänigst mich der

¹ O. Granberg, *Inventaire général des trésors d'art en Suède*, I, Sthlm 1911, s. 44 ff.

Kühnheit unterfangen undt ein Schreiben an Ihr. Königl. Mayt. meiner aller Gnadigsten Königin abgehen lassen, solche aber per Copperto des Königl. Historiographi Chemnitzii versendet, dorten dan aldemutigst meine wenige Meinung zue Versuchen gegeben habe. Alls Gelangt an Ew. HochGräfl. Excel. mein demutigst Bitten, meine wenige Person, undt guete Intention halber Gnadigst zue gedencken, Damit an Vollführen [. . . oläsl.] des Unsterbl. Helden Monumenti nicht aufgehalten würde. Moste den albereits ziembl. vil Hofstand Person haben insonderlich Herzogh Wilhelm von Weimar so den Herzog Bernard Sel. Gedächtnus. Von Gleichem habe ich Promes des Ehrstes das Contref. undt Curriculum Vitae des Glorwürdighen Fürst undt Herr Herr Herzog Georg von Lüneburg bekommen werden. Undt dabey dero hohe Auktorität ich desto eher zu Endt meines Buchs gelangen möge. Wie ich den nunmehr [. . . oläsl.] offten an alle hohe Generals Personen in Schweden geschriben habe, aber annoch von etlichen kein Antwort erfolgt."

Brevet är skrivet med en driven och konstnärlig, men tyvärr även mycket svårläst stil. Hans språk är ej heller alltid klart. Av brevet framgår emellertid, att Merian planerat utgivandet av en "Schwedisches Heldenbuch" samt att han skrivit till en mängd höga personer, bl. a. även till drottning Kristina, för att erhålla porträtt och biografiska data. Det framgår även, att de sålunda tillskrivna personerna ofta dröjt med att svara. En förebild, så väl för titeln som hela verkets planläggning, hade Merian i det av Nicolaus Bellus 1629 utgivna porträttverket "Helden-Buch oder Beschreibung der vornembsten Potentaten, Keyser, Königen. . . welche in nochwehrendem Teutschen Kriege. . . sich gebrauchen lassen."

Två av dessa brev finnas även bevarade, nämligen i avskrift i den så rika Bergianska avskriftssamlingen i Kungl. Vetenskapsakademiens bibliotek (vol. 1, s. 220 ff.). Bägge äro adresserade till generalen Gustaf Horn.

Det första är daterat den 15 juni 1653 och lyder som följer:

"E. Hochgr. Excell. geruhen gnädig zu vernemmen, welcher gestalt der högstlöbl. Cron Schweden und dero Ministris zu unterthänig Ehren, ich ein Werck unterhanden habe, und geliebts Gott, ehstens im Truck ausgehen zu lassen entschlossen bin, *das Schwedische Heldenbuch*, genant, welches in sich begreifen soll, aller vornembsten Generaln, Kriegshäupter und Obristen Bildnüssen und Lebens beschreybungen, so von Ihro Königl. Mayt Gustavi Adolphi Magni Zeiten an bis anietzo vor die evangelische Religion unter der obsiegenden Cron Schweden alhier in Teutschland gedienet haben.

Wenn den, gnädiger Grav und Herr, E. Hochgr. Excell:tz Bildnus und Lebens beschreybung als eines der vornembsten Helden, diesem Werck vornemblich auch einverleibet werden muss, Und dann, wie ab dem Einschluss

zu ersehen, derohalber Contrefaict, so gut man es haben können, bereits von mir in Kupffer gebracht worden, aber die Lebens Beschreybung, titul und Wapen mir annoch ermangeln thut, Als gelangt an E. Hochgr. Excell. mein unterthänige bitte, die geruhen gnädig bemelte mir ermangelnde stuck fördersambst anhier gehn Frankfurt am Mayn zugehen zulassen, damit also E. Hochgr. Excell. Memoria, diesem Monumento g:n Heldenbuchs möge einverleybet werden.

Wie nun solches zu unsterblicher Ehr E. Hochgr. Excell. und dero Ihrigen gereichen thut, Also will umb so viel damehr förderlich willfahung mich unterthänig versehen.

Und habe solches, bevorab aber dass hierin kein fehler begangen noch mir einige Verantwortung aufgebürdet werden mögte, E. Hochgr. Excell. selbsten ich solches unterthänig hinterpringen sollen."

Följa de vanliga hövlighetsfraserna.

Horn synes aldrig ha besvarat detta brev, och Merian skrev då den 12 november samma år ett nytt brev av ungefär enahanda innehåll. Han giver emellertid där ytterligare några detaljer rörande det planerade arbetet. De uppgifter om de avbildade personerna, som han önskar anföra, äro, meddelar han, "wen selbige in Königl. Dinsten gekomen, wen undt welche Jahre dieselbe successive von einer Charge zur andern gestiegen, bis zum Friedensschluss"; vidare önskar han uppgift om "Tittul, Wapen undt Simbolum".

Som synes, hade Merian redan ett kopparstucket porträtt av Horn färdigt, vilket han bilagt det första brevet. I Kungliga bibliotekets samling av graveerade porträtt finnes nu ett porträtt av Horn i ett état före all skrift. Tekniskt sett kan denna gravyr komma från Merians verkstad. Bakgrunden och ramen äro t. ex. schrafferade på samma sätt som de på särskilt blad tryckta porträtten i *Theatrum europeum*. Då dessutom en tom plats är utlämnad för vapnet, är det ytterst frestande att identifiera detta porträtt med det i brevet nämnda, om vilket det säges att "titul und Wapen mir annoch ermangeln thut". Tyvärr veta vi intet om porträttets proveniens, eftersom bibliotekets svenska samling i sen tid blivit ommonterad.

Det nu nämnda porträttet kan man icke undgå att sätta i förbindelse med ett annat graverat porträtt, föreställande Carl Gustaf Wrangel, även detta i Kungliga bibliotekets samlingar. Tekniken är densamma: bakgrundens schraffering, hårets gradvisa förtoning mot bakgrunden m. m. Därtill kommer, att måtten av bildytans höjd med och utan kartuschen (resp. 138 och 170 mm) samt av vapenbilden äro identiska i de två porträtten; bildytans bredd skiljer emellertid något (Horn 121, Wrangel 116 mm).

Genom dessa tvänne porträtt och Bellus' ovan anförda arbete skulle man möjligen ha en bild av, hur Merians arbete skulle tagit sig ut.

Fig. 1. Gustaf Horn. Osign. kopparstick i Kungl. biblioteket. Originalets storlek.

ILLVSTRISS^{ms} ET FORTISS^{ms} DOM^{ms} D. CAROLVS
Gustavus Wrangel, Dn. in Schoggloster et Rostorp
Reg.^o M^o et Regni Sueciæ Consil. Campi-Marescallus,
nec non Pomeraniæ Gubernator, etc.

Fig. 2. Carl Gustaf Wrangel. Osign. kopparstick i Kungl. biblioteket. Originalets storlek.

Das schwedische Heldenbuch kom nämligen aldrig ut. Orsaken låg väl i första hand i svårigheterna att införskaffa materialet. Härtill kom emellertid även den omständigheten, att Matthæus Merian kort efter synes ha lämnat firman för att helt ägna sig åt porträttmåleriet. Medan man på titelbladen till de av det Merianska förlaget 1650—54 utgivna arbetena finner "Matthæus Merian's Erben" angivna såsom förläggare och på den 1654 utgivna *Topographia Ducatum Brunswicensis & Luneburgensis* endast Matthæus Merian, uppträder från och med 1655 brodern Caspar Merian ensam på titelbladet.

Bernt Notkes oldgesäll 1482—1483

Av Johnny Roosval

I jämförelse med andra altarskåp förefaller det på Aarhus' domkyrkas högaltare så besynnerligt i proportionerna. Man kan studera det på de väldiga planscherna i Francis Becketts Danske Altartavler. Bekröningen och predellan se alldeles för stora ut. Det förefaller, som om dessa båda delar blivit tillagda, sedan man funnit, att det ursprungliga partiet icke fyllde ut tillräckligt i det väldiga, ljusa domkyrkokoret. Detta förhållande erinrar om Strängnäs' domkyrka och dess historia i vår tid. Där upplevde man vid restaureringen 1910, att arkitekten först tänkte ställa det berömda brüsselaltarskåpet — som bestod av en jämförelsevis låg rektangulär kropp — direkt mot östfönstret. Han märkte snart, att luften och ljuset slukade altarskåpet, och tvangs därigenom att konstruera en i sig själv opassande överbyggnad, som skärmade av ljuset och som gav en särskild pondus genom sin höjd. En ny ansenlig predella verkade i samma syfte.

Förmodligen har det gått till på samma sätt i Aarhus. 1479 levererade Notke ett altarskåp. Det är inskriftligt betecknat på corpus med 1479. Man vet, att Notke 1478 fått stora förskott. Under närmast följande år höres ingen klagan varken från Aarhus eller från Notke, ehuru de ymnigt bevarade rättsdokumenten äro undersökta och använda i Friedrich Bruns' biografiskt grundläggande studie över Bernt Notke.¹ Det tyckes alltså vara klart, att mästaren fått fullt betalt och att ett avslutat helt arbete förelåg. Ingenting sägs om att Notke skulle ha rest till Aarhus för denna beställnings skull. Helt säkert har altarskåpet gjorts färdigt i Lübeck enligt av domkapitlet i Aarhus meddelade mått. Men år 1482 är Notke personligen i Aarhus,² mottager stora pengar i betalning samt en häst för sin hemresa och grälär ännu 1483 om sina fordringar. Hans resa 1482 tyckes alltså ha varit förbunden med ett nytt arbete. Först efter denna resa synes altarskåpet ha det skick, i vilket vi nu känna det. Förmodligen ha det krönande,

¹ F. Bruns, Meister Bernt Notkes Leben, i tidskriften Nordelbingen, Bd 2, Heide 1923, s. 37.

² Bruns, a. a., s. 45.

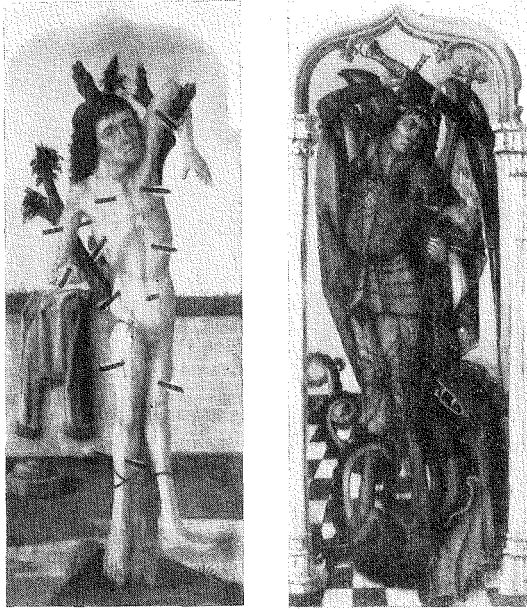

Fig. 1 och 2. 1. S:t Sebastian. Krönet av altarskåpet i Aarhus. Av oldgesällen 1482. 2. S:t Mikael. Krönet av altarskåpet i Aarhus. Av oldgesällen efter skiss av Notke.

om än nära besläktade med huvudpartiets — dock av en annan art. Jämförda med huvudpartiets målningar av Kristi lidande m. m. synas de mindre omsorgsfullt utförda; människotyperna ha simplare, stundom rent gemena ansikten och i allmänhet allt för korta ben; modelleringen sker genom en obestämd, måleriskt skimrande omväxling av dagrar och skuggor, under det att huvudpartiets målade figurer ha sin rundning tydligt angiven genom kraftiga skuggor och visa i sina mantlar ett plastiskt klart genomfört system av veckryggar, brutna i vinklar och veckdalar. Se på altarskåpskrönets groteske, nakna Sankt Sebastian, fig. 1, med hängande fot, ben som stickor, jättestort huvud; jämför Kristi kropp i huvudpartiets passionsscener, som visserligen icke är anatomiskt felfri, men dock har naturliga längdproportioner och en viss smidighet, fig. 8. Detta är — i mina ögon — chefmästarens, Bernt Notkes, verk, åtminstone i huvudsak. Hos honom stå också alla fötter perspektiviskt rätt eller åtminstone tämligen rätt. Jämför också Getsemane i predellan med samma scen i huvudpartiet med dess mera organiska klipp- och människoformer, fig. 5 och 6.

³ Samtliga avbildningar efter Aarhus' altarskåp äro tagna ur Francis Becket, Danske Altartavler.

kapellartade partiet samt predellan tillkommit 1482. Förmodligen ha dessa delar tillagts, emedan altarskåpet utan dem tog sig för klen ut i det stora koret.

För denna mening tala också vissa omständigheter i framställningarna. I predellans målningar upprepas sålunda motiv, vilka redan finnas i huvudpartiet. Kristus i Getsemane är framställt både i huvudflyglarnas målningar och i predellan. Det tyder på, att predellan icke planerats i samband med huvudpartiet (d. v. s. corpus och dess flyglar) utan tillkommit först 1482, under det att det rektangulära huvudpartiet är av 1479.³

De, som vi tro, 1482 tillfogade målningarna äro också —

Fig. 3. Kristi hudflängning. Flygelmålning till altarskåpets corpus i Aarhus 1482. Av Notke med biträde av verkstaden.

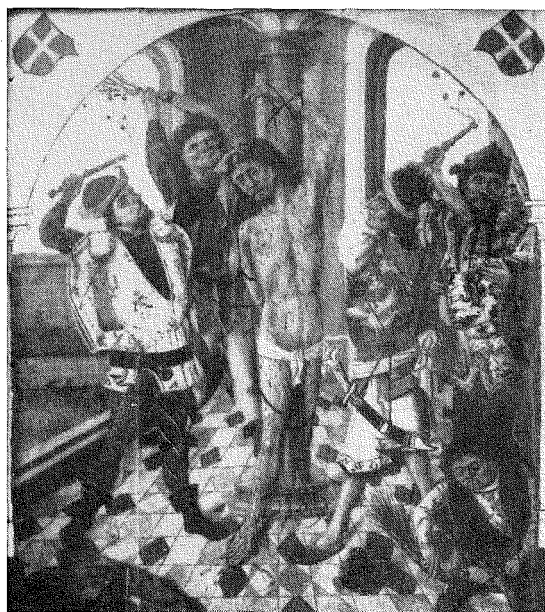

Fig. 4. Kristi hudflängning. Flygelmålning till altarskåpet i Reval 1483. Av oldgesällen.

Fig. 5. Kristus i Getsemane. Flygelmålning till altarskåpets corpus i Aarhus 1479. Av Notke med biträde av verkstaden.

Fig. 6. Kristus i Getsemane. Målning på pedellan till altarskåpet i Aarhus 1482. Av oldgesällen.

Trots detta är det ett onekligt sammanhang i stil och typer mellan alla målningar inom alttarverket, ett samband som lätt förklaras därigenom att de alla utgått ur samma verkstad, d. v. s. Notkes. 1479 har mästaren mera direkt medarbetat, 1482 har han överlåtit åt sin oldgesäll att med en viss självständighet utföra de begärda kompletterande målningarna.

Även i huvudpartiet ha utan tvivel ringare krafter inom verkstaden arbetat med. Passionsscenerna och Johannes Döparens samt S. Clemens' historia kunna anses som väsentligen egenhändiga mästarearbeten. I något mindre grad gäller detta halvfigurscenerna med Anna, Maria och Kristusbarnet samt biskop

Ifversen och Johannes evangelisten, vidare de stora S. Clemens och Johannes Döparen. Ungefär på detta sätt har redan Becket uppdelat målningarna.⁴

Oldgesällen av 1482 återfinnes i målningar å flyglarna till det altarskåp i Reval, som Notke urkundligen levererade 1483.⁵ Dess corpus framställer i relief pingstundret. I flyglarna stå skulpterade helgon. Dessa flyglars yttersidor samt yttre flyglars innersidor ha målats av oldgesällen med fyra uppträden ur Kristi passion och fyra ur den heliga Elisabets historia. På de yttre flyglarnas yttersidor har Notke själv målat S. Elisabet och delvis Frälsaren. Den här senast sagda Notke-attributionen skall jag behandla på annat ställe (*Gazette des beaux arts*). Oldgesällens verksamhet bevisas genom en jämförelse mellan S. Mikael i Aarhus, fig. 2, och lantgreven i Reval, som myndig och bredbent ställer sin maka, den heliga Elisabet, till svars för den sjuke tiggares skull, som hon i stor barmhärtighet lagt i sin säng, fig. 7. Elisabet drar lakanet åt sidan och se, tiggarens kropp har förvandlats till ett skulpterat krucifix; tjänarin-

Fig. 7. Mirakel ur S. Elisabets legend. Flygel-målning till altarskåpet i Reval 1483.
Av oldgesällen.

⁴ Danske Altartavler.

⁵ Bruns, a. a., s. 48. Från altarskåpet i Reval har professor Sten Karling, Dorpat, vänligen ombesörjt bilder.

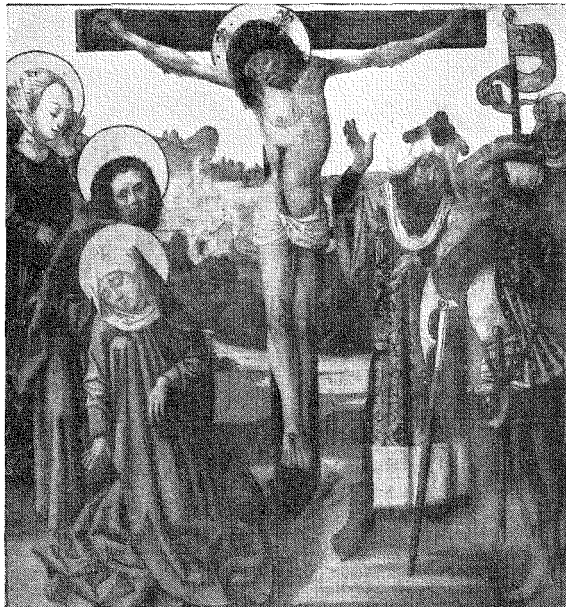

Fig. 8. Korsfästelsen. Flygelmålning till corpus å altarskåpet i Aarhus 1479. Av Notke.

nan knäpper händerna över miraklet; lantgrevens knape har också redan märkt det och pekar mot kristusbilden; lantgrevens utsträckta hand betyder häpnad — han har också sett krucifixet. En naiv, stel, men dock ordagrant tydligt berättande legendillustration. Lantgreven är en stolt och något komisk miles gloriosus. Han briljerar genom en livfull och karakteristisk ställning framför de flesta andra figurer i serien och är liksom hans motstycke i Aarhus, S. Mikael, säkerligen kopierad ur något egenhändigt arbete av Notke. Hur underlägsen den utförande handen för övrigt är, visar bl. a. den heliga Elisabets utsträckta arm, som, perspektiviskt absurt, når över halva rummet och nyper i lakanet. I de fyra passionsscenernas blodiga uppträden och praktfullt utsirade soldatdräkter märkes målarens dekorativa lust och äventyrsälskande smak. Han har sin egen personlighet. Om än naiv och barbarisk, så är det dock en målarebegåvning och en rask berättartalang. Men samtidigt måste man misstänka, att i hans kompositioner, landskap och människor finna mer eller mindre varierade reflexer av huvudmästarens verk, som han kände och som väl anbefalldes honom till mönster. Sålunda begagnar Oldgesällen i sin kalvariegrupps högra hälft, fig. 9, det från Aarhusaltaret, fig. 8, kända temat: en förnäm man (centurionen) pekar upp mot korset, en krigare i profil, stödd på stridsyxan, lyssnar till ho-

nom.⁶ Oldgesällen är förtjust i de rika mönstrena på dräkterna, och han häver fram dem så starkt, att figurernas helhetsform blir otydlig. Notke låter i Golgatas scenen i Aarhusaltaret sin Maria, sin centurion och sin hillebardsoldat framträda i påtaglig plastisk verklighet. Notkes uppfattning är — som man kan tänka sig hos S. Görans mästare — en bildhuggares. Här är f. ö. genom konfronteringen av Oldgesällen och Mästaren en hel del att lära om den senares egenskaper. I Aarhus (hos Notke) är en strömning av högtidlig tragisk art, den korsfäste är i sina mjuka linjer med avsmärta tecknat, men dock ej vanställt ansikte verkligen Guds oskyldiga lamm. Reval (oldgesällen) är i stället mera underhållande, samtal eller tankar inom de två paren å ömse sidor om korset äro drastiskt tydligt återgivna, Kristus är rå och kantig.

I övriga passionsscener är Oldgesällens folkligt dramatiska brio än mera uppenbar. Han förefaller särskilt underhållande i Korsbärandet, fig. 3. Tyvärr äga vi icke någon komposition av Notke med detta ämne, som kunnat upplysa om i vilken grad gesällen varit självständig med avseende på kompositionens huvudlinjer.

I Reval-altarskåpet kan man icke märka någon annan från huvudmästaren avskild arbetsdel, än den nu omtalade. Det övriga — skulpturen i corpus och flyglar samt de stora målade yttersta flygelytorna med de monumentalt uppfattade Kristus och S. Elisabet — är Notkes eget verk, om än någon biträdande verksamhet från verkstadspersonalens sida måste antagas särskilt i Kristus. Vår s. k. oldgesälls andel var alltså både i Aarhus 1482 och här 1483 så ansevärd, att den rang vi vågat tillerkänna honom genom titeln oldgesäll förefaller berättigad. Tyvärr kunna vi icke namna honom. Det finns visserligen just för året 1483 en av Bruns anförd uppgift om en

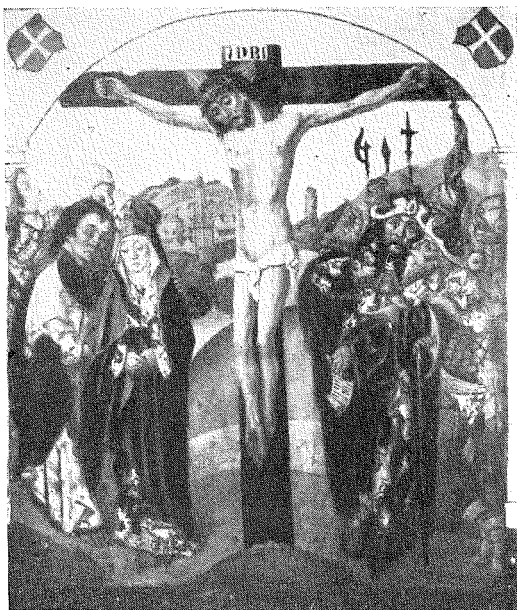

Fig. 9. Korsfästelsen. Flygelmålning till altarskåpet i Reval 1483. Av oldgesällen.

⁶ Denna grupp återvänder f. ö. även i Golgatatavlan i S. Marien i Lübeck av 1501, kallad Rode, vilken till stor del är mera Notke- än Rode-lik. Den är avbildad i Adolf Goldschmidt, Lübecker Malerei und Plastik, Lübeck 1889, pl. 18.

Fig. 10. S. Elisabets död. Flygelmålning till altarskåpet i Reval 1483. Av oldgesällen.

"Thoniese, mester Berndes knecht", vilken förefaller att äga sin herres förtroende i hög grad, eftersom han på dennes vägnar kan erkänna en så stor penningeförflyttning som 430 mark. Notkes adress anges vid detta tillfälle som Stockholm. Efter allt vad vi veta om S. Görans-statyns historia var han ditkallad av Sten Sture för förberedande studier till det stora monumentet och ekonomiska överenskommelser om detta. Hans dräng Thoniese var alltså kvarlämnad i Lübeck som verkstadens förste man med rätt att teckna firman, som vi nu skulle uttrycka saken. Det förefaller rätt naturligt att

identifiera Thoniese med vår "oldgesäll", men säkert är det ju icke.

Hans blygsamma egenart återfinnes i Vermdö kyrkas högaltarskåps flygelmålningar. Att det är samme målare i båda fallen syns bäst om den heliga Elisabets död i Reval jämföres med Marie död i Vermdö. Genom en ytterligare jämförelse med Rodes Marie död i Lübeck⁷ märkes, att oldgesällen ökat ut sin äldre komposition bl. a. genom lån ur den berömde Lübeckmästarens verk. Det märks på aposteln med glasögonen, på aposteln som gråter, knäböjande stödd mot bädden, samt på den döendes händer. Nu är Rodes tavla målad 1494, enligt inskrift. Följaktligen bör Vermdö altarskåp ha tillkommit tidigast detta år, fig. 10 och 11.

Skulpturen i Vermdöskåpet tyder på stockholmsk verkstad, troligen på den mäster Bertil som omkring 1481 levererat ett sedermera till Boglösa i Upland överlåtet altarskåp eller på en verkstad som arbetat i omedelbar anslutning till denna mästares stil. Bertils stil blev berömd i Stockholm redan 1468 genom det då ankomna altareverket för Stockholms Storkyrka, vilket han skulpterat, medan Hermen Rode målat flyglarna. I en snart utkommande festskrift för professor Haseloff i Kiel har jag behandlat frågan om Bertil Målare. Bertil måste då varit bosatt i Tyskland. Då Storkyrko-

⁷ Goldschmidt, a. a., pl. 15. Vermdömålningen är avbildad efter foto i A. T. A.

Fig. 11. Marie död. Flygelmålning till altarskåpet i Vermdö kyrka, kort efter 1494. Av oldgesällen.

skåpet icke kan ha varit hans första verk, måste han och hans stil 1494 närma sig till det aktiva livets slut. Vermdöskåpet bör alltså dateras icke mycket senare än 1494, i varje fall troligen inom 90-talet. Vid denna tid var alltså oldgesällen verksam i Stockholm. Ingen självständig mästare med namnet Thoniese, Tönnis eller Antonius är då verksam i Stockholm, såvitt man kan se ur Frans de Bruns excerpter.⁸ Det bevisar ju inget, eftersom vi icke äro säkra om att oldgesällen verkligen hette Thoniese. Men det bör påpekas. Stämmer namnet, så tyder dess frånvaro hos de Brun på att oldgesällen arbetade i Stockholm alltjämt i avhängig ställning och då troligen i Notkes tjänst. Notke var ju sedan länge i Stockholm. Som innehavare av det höga riksmyntmästare-ämbetet⁸ kunde han väl icke ägna sina personliga krafter åt sin konst så som tidigare. En anmodan från den berätska verkstadens sida att biträda vid Vermdöbeställningen genom målade scener på flyglarna har han visserligen efterkommit, men endast som leverantör: arbetet tycks oldgesällen fått ganska självständigt på sin lott. Vi ha ju sett, att han i Marie döds scenen t. o. m. sökt anslutning till ett föredöme, som i viss mån brukar betraktas som motsatsen till Notke, näm-

⁸ Del I, duplicerat exemplar i Stockholms Högskolas Zornska Institut.

⁸ Bruns, a. a., s. 50.

Fig. 12. Kristi hudflängning. Flygelmålning till altarskåpet i Näshult, 1490-talet(?). Oldgesällens stil.

ligen Hermen Rode. I förbigående sagt behöver Rode-kompositionens befintlighet i Lübeck icke motsäga vårt antagande, att oldgesällen sett och skissat efter densamma. Resan till Lübeck var icke svår,⁹ och mästern Bernt hade säkerligen ärenden att låta utföra i sin hemort.

Eljest påminnes man i vermdömmålningarna om Notke särskilt i *Bebådelsen* — Marias höga panna och långa hals samt änglafiguren i dess helhet återfinnes i *Singö-altaret*, som jag i *Gazette des beaux arts* 1936 påvisar vara målat av Notke.

Oavsett tillvaron av diverse lån ha ju Vermdömmålningarna sin stil, men denna är i jämförelse med oldgesällens arbete i Reval rätt tam. Ännu mer urvattnad förefaller han i vissa målningar å Näshults altarskåps flyglar, Småland. Dessa förefalla närmast som en tredje gradens försämring och utspädning, en följd av billig verkstadsproduktion för avlägsna landskyrkor med mindre anspråk. Några av Näshultsmålningarna ha dock ett intresse genom anknytning till den utmärkte konstnären Henning von der Heyde, som även tycks ha varit förebild för de enkla skulpturerna i samma altarskåp. Sålunda utgör Näshult-altarskåpet ett exempel på den genom

⁹ Se Friedrich Bruns, *Die lübeckischen Pfundzollbücher von 1492—96*, *Hansische Geschichtsblätter* XXXII—XXXVI.

S. Görans-monumentet i Stockholm uppväxande Notke-kretsen. Henning medarbetade ju i monumentet, ehuru vi icke veta om han personligen var i Stockholm. För Näshults Törnekröning och Korsbärning har man begagnat sig av Schongauers stick. Huru stilblandningen i Näshult i verkligheten gått för sig, kan jag emellertid f. n. icke säga.

De flesta läsare finna väl hela frågan onödig liksom allt annat sysslände i denna artikel med konstföremål av låg kvalitet. På en dylik anmärkning kan bl. a. följande svaras. Det är en skyldighet att klargöra Notkes verk och personlighet. Ett av medlen härför är att så noga som möjligt teckna hans omgivning, särskilt hans samtida kolleger och hans verkstadspersonal. Omgivningen når från alla håll fram till konturerna av mästaren, vars bild alltså, genom vår ökade kunskap om omgivningen, kommer att småningom träda fram i sina huvudlinjer. Dessutom är verkligen "oldgesällen", om man bemödar sig att leta ut hans mest självständiga arbeten, även han ett stycke personlighet, en färgkonstnär och en berättarförmåga.

Fig. 13. Korsbärningen. Flygelmålning till altarskåpet i Reval 1483. Av oldgesällen.

Om mur och murning före teglets uppträdande i Norden

Av Sune Ambrosiani

På 1890-talet började en ny generation arkitekturforskare söka sig ut över landet för att studera dess byggnadsminnesmärken. Sedan dess ha nya generationer byggnadsforskare följt i varandras fotspår; tillgångarna ha med åren blivit avsevärt större och de tekniska hjälpmedlen fått en omfattning, som man en gång ej vågat tänka sig. Publikationernas art och utseende, deras planscher och fotografimaterial vittna, att resurserna även i detta avseende vuxit enormt. Ett motsvarande studium och en likartad publikationsverksamhet har även ägt rum i de övriga nordiska länderna.

Data och fakta ha sålunda i stora mängder samlats på papperet. Det kunde då kanske vara lönt att ur alla dessa detaljpublikationer söka draga några linjer ifråga om mur och murning. Självfallet ger emellertid en tidskrifts begränsade utrymme icke plats för ett utförligt refererande av alla detaljer.

Sedan gammalt råder den åsikten, att man icke under förhistorisk tid i Sverige använt murbruk vid uppförande av stenmurar. Från den romerska provinskulturen hämtades under många förkristna århundraden så mycket vetande till förbättrandet av den materiella kulturen i Norden, att det måste synas egendomligt, att icke kunskapen om murbrukets fördelar även skulle ha kommit hit, i den händelse man här känt sig äga behov av en dylik kunskap. Men för den husbyggnad, som då praktiserades, förefanns tydligen icke detta behov, utan man byggde med vad skogarna gävo.

Murning med murbruk skulle likväl under förhistorisk tid haft en uppgift att fylla i Norden. Här finnes nämligen ett icke ringa antal byggnadsverk, där detta lämpligen borde ha kommit till användning, nämligen i de s. k. bygdeborgarna — i Mälardalen dialektalt ofta kallade skansar. Ehuru de på sina håll kunna vara rätt så betydande byggnadsverk, äro de emellertid

allestädes uppförda med kallmurning. Även om man på grund av ett under senare år utfört omfattande registrerings- och forskningsarbete torde kunna anse som fastslaget, att de alla tillhöra förhistorisk tid, kan man likväl icke på grund av brist på fynd bestämma, från vilka delar av förhistorisk tid de enskilda skansarna härröra.

Kvar står således den ofta upprepade sanningen, att det är den katolska kyrkans krav på solida gudstjänstlokaler i stil med dem, som prelaterna kände från sina hemländer, som i den skandinaviska Norden infört bruket att bygga husväggar av sten i murbruk. Prelaterna eller en del av dem ha väl själva varit byggkunniga, eljest ha de väl kunnat ha byggmästare i sitt följe. Vare sig de första byggmästarna kommit från öster, väster eller söder, ha de emellertid endast varit vana att arbeta med naturlig sten, icke med tegel. Visserligen ha väl i Italien och i de romerska provinserna under 900- och 1000-talen funnits massor med tegel från klassisk tid bevarade, och där hade väl ej heller konsten att bränna tegel gått alldeles förlorad, men de första bärarna av stentekniken i Norden ha ej räknat med tegel som byggnadsmaterial. Före teglet finnes en naturstensperiod, den må ha varit kort eller lång.

Med undantag för de äldsta av tegel murade kyrkorna, byggde man aldrig under medeltiden fullmurade murar, utan alltid skalmurar, d. v. s. man uppförde tvänne murar och mellanrummet mellan dem fylldes med småsten, grus och annat lämpligt material inbäddat i murbruk — således en sorts betonggjutning. Detta sätt att bygga hade varit allmänt under antiken och kom med kyrkans män till den skandinaviska Norden. Betongen i sådana väggar har ofta varit av så god beskaffenhet, att kärnan fått en sådan fasthet, att denna, ehuru man berövat denna den ena eller båda skalmurarna, på sina håll kunnat trotsa tidens tand ända fram till våra dagar, t. ex. centraltornet i Sankt Olovs ruin i Sigtuna, som är ett av Mälardalens äldsta byggnadsverk, se fotografier före 1890-talsrestaureringen.

Med grundläggningen iakttog man besynnerligt nog ej samma noggrannhet. Exempel på underlåtenhetssynder i detta fall ha Anders Roland och Ernst Fischer anfört från Västergötland. I Danmark har man på grund härav, kanske också på grund av andra tillstötande omständigheter, på sina håll sett sig nödsakad att helt och hållet plocka ned sockenkyrkor av naturlig sten. Sedan man lagt en ny och solid grund ha väggarna återställts och detta på ett så solitt sätt, att det efter några år varit svårt att tro, att byggnaden verkligen undergått en dylik behandling. Ett annat exempel må även anföras. Självt har jag vid Skoklosters kyrka — således vid en kyrka, som uppförts så sent som på 1200-talet — sett hurusom man ej ens gjort sig besvär att skala bort grässvålen, innan man uppfört södra sidoskeppets södra vägg. Här har lyck-

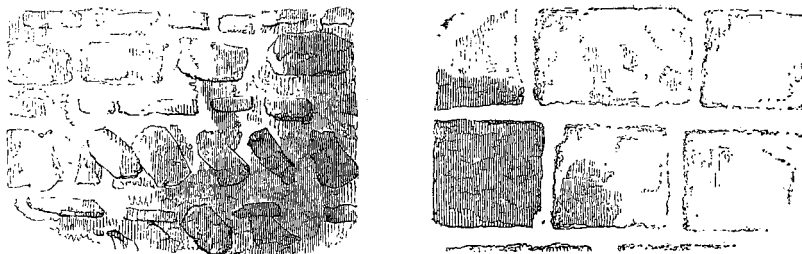

Fig. 1 och 2. 1. Kvadrar i tjockt murbruk, White Tower, London, omkring 1081. Efter Parker, fig. 20. 2. Opus spicatum, "sillbensmurning", Gundulphs Tower, Malling, Kent, omkring år 1070. Efter Parker, fig. 19.

ligtvis intet ras inträffat, ty denna kyrka är lagd på bästa grund, en rullstensås. På andra håll ha emellertid av sådana orsaker ras inträffat, vilka berövat oss mångt intressant monument.

Under de många århundraden, som vi kalla medeltiden, har behandlingen av skalmurarna växlat. I England, Frankrike och annorstädes på kontinenten byggdes sådana under senkarolinisk tid av tuktad sten eller av kvadrar, båda i rikligt murbruk, "wided-jointed masonry". På kontinenten förekom även det från romarna ärvda murningssättet opus spicatum. "Murning i sillbensmönster" har blivit dess terminus technicus i länderna norr om Alpena.¹

Ur J. H. Parker² har jag hämtat ett par exempel. På "wide-jointed masonry", som visar kvadrar i tjockt murbruk, är fig. 1 ett prov från kapellet i White Tower i London från år 1081. Fig. 2 är sillbensmurning från "det äldsta normandiska torn, som existerar" n. b. i England: Gundulphs Tower, Malling, Kent, från cirka år 1070. Som sagt är det dessa båda murningssätt, som användas av de första kyrkliga byggmästarna i Norden. Här nedan må anföras några exempel på dem från våra trakter och i övrigt hänvisas till Erik Lundbergs anförda uppsats. Vad Själland beträffar, framhålles sedan gammalt som det äldsta kända exemplet på sillbensmurning Vårfrukyrkan i Roskilde, biskop Sven Norbagges kyrka.³ Ett fåtal landskyrkor i Roskilde stift representera samma teknik. Sådan sillbensmurning har bl. a. Elmelunde kyrka på Möen, fig. 3 efter Schultz.⁴ Den grupp kyrkor, dit Elmelunde kan räknas, dateras av honom till 1000-talets mitt. Se i övrigt Chr. Axel Jensens

¹ Erik Lundberg har i avhandlingen Iakttagelser angående 1100-talets murningssätt, i Fornvännen 1929, meddelat en samling värdefulla iakttagelser om dessa murningssätt på kontinenten.

² J. H. Parker, Introduction to the study of Gothic Architecture, II uppl., London 1895.

³ I. B. Löffler, Udsigt over Danmarks kirkebygninger fra den ældre middelalder, Kbhvn 1883, fig. 23.

⁴ C. G. Schultz, Nogle tidlig romanske landsbykirker etc. Aarbøger 1934, sid. 195 ff.

redogörelse i "Danmarks kirker, Præstö amts kirker" (Kbhvn 1935). Præstö är det enda amt, för vars kyrkor det föreligger en fullständig beskrivning.

Bland de tidigast kristnade sandstens- och kalkstensområdena i Sverige intager Västergötland ett framstående rum. Där finnes ett sedan gammalt ofta diskuterat monument i tornbyggnaden vid Husaby kyrka.⁵ Detta har enligt Rolands och Fischers mening varit en fristående kastal, innan kyrkan därintill uppfördes. Dess murar ha byggts av råbrutna sandstenshällar, lagda i ett tjockt lager av fint murbruk med breda och ojämna fogar, fig. 4.⁶

I Östergötland hör äldsta delen av klosterkyrkan i Vreta till samma period.⁷ I denna är materialet tuktad kalksten, som såväl in- som utvändigt varit överdraget med tunt fint murbruk. Fönster- och dörromfattningar ha varit putsade, men finhuggning av stenytonna synes endast sparsamt ha förekommit. Den använda stenen har genomgående varit av litet format och ligger i tjockt murbruk, fig. 5.⁸ Samma murning har enligt uppgift av Erik Lundberg varit använd i ett antal sockenkyrkor i landskapet.

Vid Vreta kloster finnes jämväl ett prov på

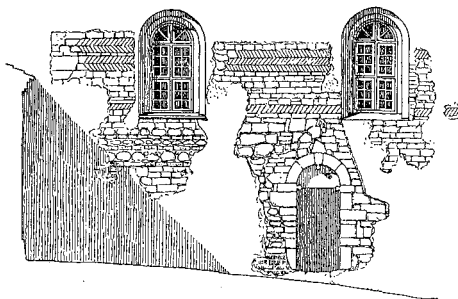

Fig. 3. *Opus spicatum*, Elmelunde kyrka, norra väggen, omkring 1050—75. Efter Schultz, fig. 1.

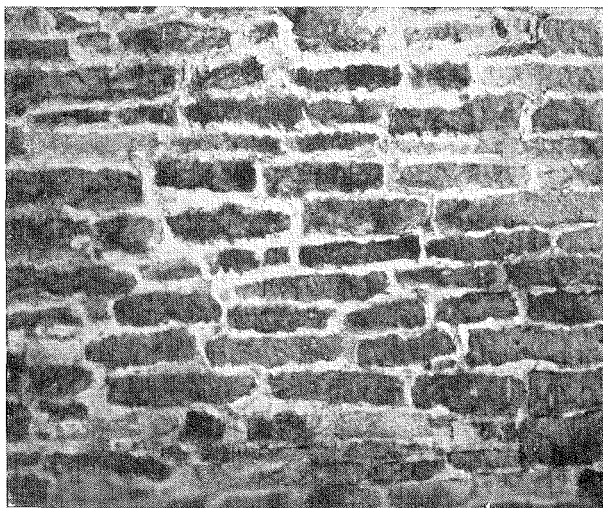

Fig. 4. Tuktad sandsten i tjockt murbruk, tornet vid Husaby kyrka, Västergötland, 1000-talet; Lindberg fot. 1876.

⁵ E. Ekhoff, Husaby kyrka i Västergötland, i Svenska fornminnesföreningens tidskrift, 10, s. 329, med ritade bilder av de olika murningssätten i torn och kyrka.

⁶ Ernst Fischer, Västergötlands romanska stenkonst, Göteborg 1918, s. 9.

⁷ Vreta klostrets kyrka är uppmätt av Sigurd Curman och Anders Roland. År 1935 blev den publicerad av Curman och Erik Lundberg i Sveriges kyrkor, Östergötland, b. 2, Vreta klostrets kyrka; om materialet i den äldsta kyrkan se s. 25.

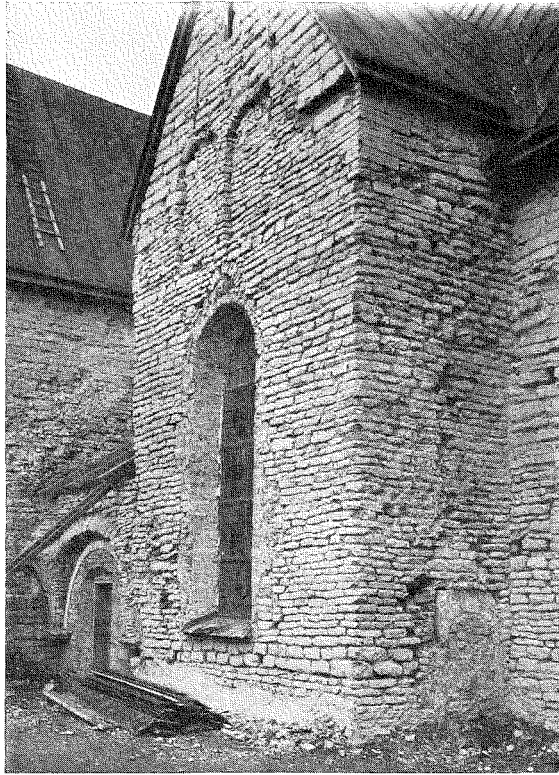

Fig. 5. Tuktad kalksten i tjockt murbruk, Vreta klosters äldsta del, omkring 1100?, Östergötland. Efter E. Lundberg, Fornvännen 1929.

opus spicatum i den kyrkogårdsmur, som hörde till klosteranläggningen fig. 6.⁸

På Gotland ha naturligtvis stenbyggnader funnits under 1000-talet. Där-om bära flera grunder vittne, men mycket litet av dessa kyrkors murar har bevarats till våra dagar. Den första kyrkan inom S:t Clemens ruin i Visby⁹ på Gotland kan man förlägga till denna period, liksom de äldsta delarna av Mariakyrkan i samma stad. De bevarade murresterna äro nämligen av tuktad sten i litet format.

Till Mälardalen kom den katolska kyrkan senare än till Danmark och Göta-landskapen. I Mälardalen är stenmaterialet den ur byggnadssynpunkt mer besvärliga gråstenen, som man omkring den plats, där man tänkte uppföra sin kyrka, fick plocka ihop i terrängen. Gott om sådan var det dock nästan överallt. I början har man tydligen med stor omsorg valt ut de lämpligaste

⁸ Erik Lundberg, i *Fornvännen* 1929, fig. 94 och 95.

⁹ Emil Ekhoff, *S:t Clemens kyrka i Visby*, Sthlm 1912, s. 39.

Fig. 6. *Opus spicatum*, sillbensmurning, äldsta kyrkogårdsmuren, Vreta kloster, Östergötland. Efter Lundberg, *Fornvännen* 1929.

stenarna, så att man fått en vacker och jämn skiftesläggning i murarna. Den äldsta biskopskyrkan här, Munsö kyrka, är emellertid så grundligt överputsad, att man numera ej har något parti fritt från rappning. Domkyrkorna S:t Per i Sigtuna och Gamla Uppsala finnas emellertid bevarade, den ena som ruin, den andra som sockenkyrka. S:t Per i Sigtuna liksom den äldre delen av S:t Olov i samma stad är uppbyggd med utvald sten i mycket regelbundna skift. Mellan stenarna har det varit breda fogar fyllda med murbruk, t. ex. fig. 7, efter en fotografi av S:t Per från år 1894, således från tiden före de stora konserveringsarbetena vid dessa ruiner.

Frammot sekelskiftet 1100 kommer till den skandinaviska Norden en ny behandling av den naturliga stenen. Man övergår till att bygga murar av finhuggna kvadrar. Mellanrummen mellan dem göras så tunna som möjligt. Konstruktionen med skalmurar bibehölls dock, men murbruket mellan de olika stenarna kommer knappast till synes. Kvaderstensbyggandet med granit förekommer i ett stort område på Jylland, men ej i Mälardalen. Eljest uppträder denna nya metod i sandstens- och kalkstensområdena. Ett karakteristiskt drag för denna period är, att ju äldre murarna äro dess bättre är materialbehandlingen,¹⁰ med desto större omsorg och noggrannhet äro murarna uppförda. De första stenhuggarna, som väl voro inkallade utifrån, voro tyd-

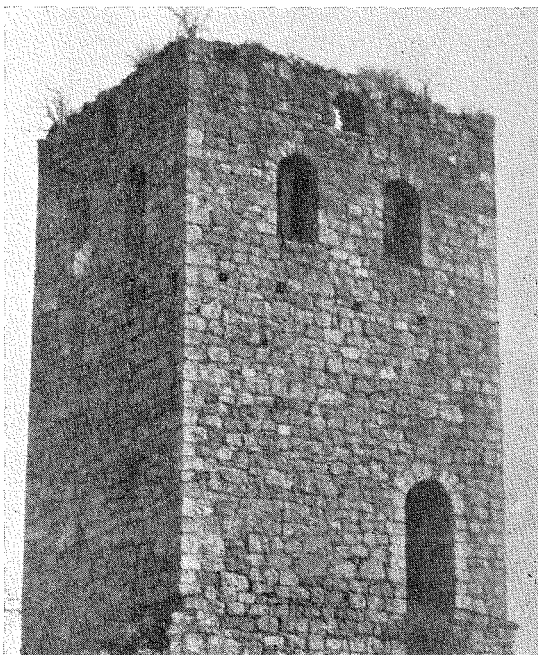

Fig. 7. Vald gråsten i jämna skift, detalj från Centraltornet, S:t Per, Sigtuna, Uppland, före år 1100. Förf. fot. 1894.

ligen framstående i sitt yrke och stodo ej inför en sådan massproduktion av kyrkor, som sedermera synes ha inträtt.

Genom studiet av olika byggnadspartiernas kronologi i Västergötland ha Roland och Fischer beträffande detta landskaps sandstenskyrkorupplagt ett kronologiskt schema för denna periods murbehandling, som torde äga giltighet för hela byggnadsprovinsen och som därför torde vara förtjänt av, att här återges.¹¹

Period I. Den äldsta gruppen har murverk av finhuggen sandsten av olika längd och med en höjd av omkring 20 cm. Stenarna ligga i jämna skift. Det kalkhaltiga murbruket mellan stenblocken är

mycket tunnt och fogarna följaktligen mycket tunna, fig. 8, från Husaby kyrkas kor.

Period II. Under nästföljande skede äro murarna fortfarande uppförda av finhuggna kvadrer, men dessa äro betydligt större än tidigare, ända upp till 50 cm. höga. Skiftena äro jämna och murbruket tunt.

Period III. Nästa tidsrum karakteriseras därav, att stenblocken, som fortfarande ha finhuggna ytor, ej längre äro lagda i jämna skift, utan fogarna visa oregelbundna skiftesläggningar, fig. 9 från Söne kyrka, Västergötland. Som parallell till den västgötska kronologin har medtagits en bild från en gotländsk kyrka med mur av stora kvadrar, fig. 10, Follingbo, Gotland, södra väggen.

Kvadermurarna ha säkert aldrig, när de byggdes, blivit överputsade. Kva-

¹⁰ M. Mackeprang, Vore landsbykirker, En oversigt, Kbhvn 1920, s. 22; Otto Janse, Bidrag till de oornrade granitkyrkornas åldersbestämmelse, Svenska fornminnesföreningens tidskrift X, s. 361; Ernst Fischer: Västergötlands romanska stenkonst, Göteborg 1918, s. 18; Sune Ambrosiani, Översikt över kyrkornas byggnadshistoria på Gotlands landsbygd, Rig 1919.

¹¹ Ernst Fischer: Västergötlands romanska stenkonst, Göteborg 1918, s. 37.

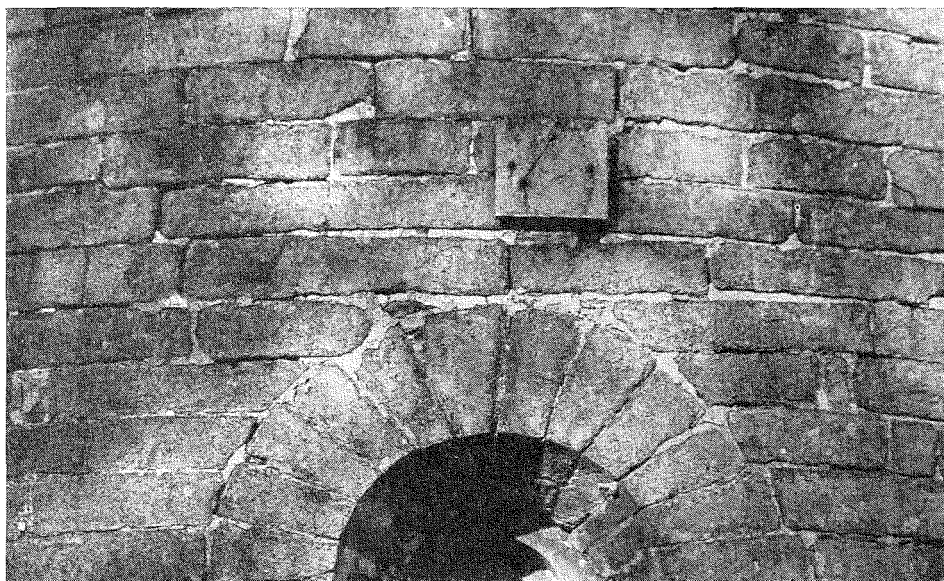

Fig. 8. Kvadrar i tunnt murbruk, smala skift, Husaby kyrkas kor, Västergötland.
Karl Berlin fot. 1900.

derkyrkorna efterföljas emellertid av sådana, där endast socklar, hörn, dörr- och fönsteromfattningar utförts med finhuggna kvadrar, medan de stora väggytorna byggts med enklare behandlad sten. Ha då dessa stora yttre väggfält från början stått oputsade? Att besvara denna fråga är förknippad med vissa svårigheter. Visserligen äro i våra dagar en mängd dylika kyrkomurar rappade eller putsade, men om dessa vet man dock icke, huru gammalt ett sådant mod kan ha varit. Vårt klimat kräver som bekant putsningens förnyande inom icke alltför långa tidsrymder. Vid förnyandet har den äldre putsen kanske redan varit borta eller dessförrinnan avlägsnats. I varje fall har det, som kunnat vara kvar, dolts av den senare rappningen.

Säkert måste emellertid bruket att putsa väggar ha varit känt redan under romansk tid. I sådana kyrkor, där väggmålningarna anbragts å insidorna av murarna, måste nämligen innerväggarna ha pre-

Fig. 9. Regelbunden skiftesläggning i tunnt murbruk, korgaveln, Söne kyrka, Västergötland. A. Roland fot. 1912.

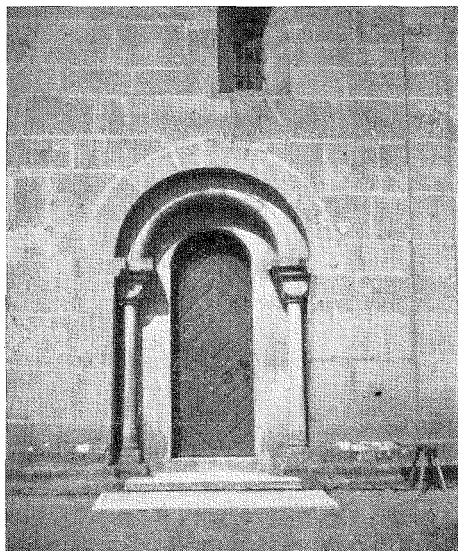

Fig. 10. Kvader mur i höga skift i tunnt murbruk, skeppets södra vägg, Follingbo kyrka, Gotland. K. Berlin fot. 1902.

parerats i detta syfte, och när nu rester efter romanska väggmålningar påträffats i vitt skilda delar av den skandinaviska Norden, har sålunda denna kunskap varit allmän. Dessutom föreligga direkta utsagor om invändig putsning från romansk tid från både Danmark och Västergötland. I några fall har man även konstaterat kvaderritsade fogar. Därav att puts brukats invändigt följer dock icke självfallet, att sådan jämväl kommit till användning utvändigt. Chr. Axel Jensen anser emellertid, att de romanska granitkyrkorna i Prästö amt från början varit utvändigt putsade. På Gotland, där det finns gott om kyrkor med finhuggna kvadrar till socklar, hörn, dörr- och fönster-

omfattningar, kan man på vissa kvadrar iakttaga, att en del av dem, avsedd att synas, behandlats omsorgsfullt, medan den övriga delen mera grovhuggits

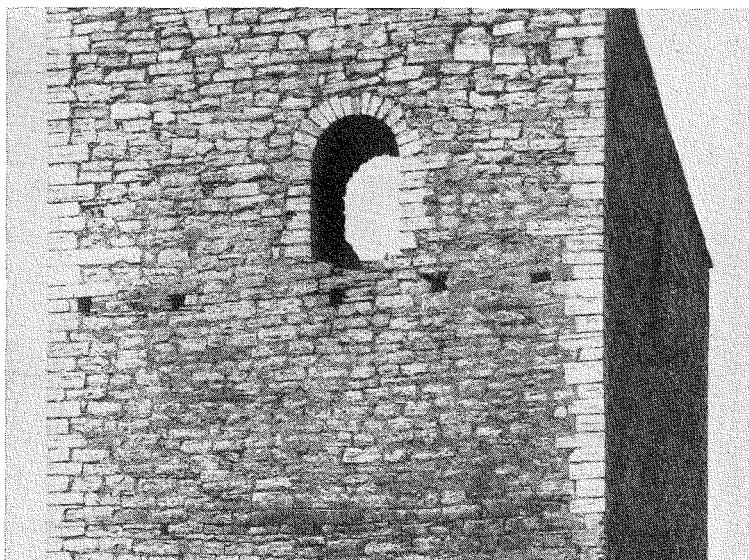

Fig. 11. Mur med finhuggna hörn och omfattningar, putsen bortfallen, tornet å S:t Drotten, Visby. Hude fot.

tydligt därför, att den i alla fall skulle täckas av puts, fig. 11 från Drottens senromanska torn, Visby.

Åldersförhållandena mellan yngre kvadermur — period II i ovan anförda schema — och de äldsta utvändigt putsade murarna kunna icke anses fullt utredda på Gotland, men enligt min uppfattning av de gotländska landskyrkornas kronologi, äro vissa av de yngre kvadermurade och vissa av de putsade samtida, och således har redan under senromansk tid putsning av yttermurar förekommit i gotländska kyrkor.

De äldsta sockenkyrkorna i Mälardalens¹² gråstensområde ha en murbehandling, som står S:t Pers i Sigtuna nära, så t. ex. i Skånella kyrka, en av de få, som ha sitt torn i öster

ovanpå koret. Muren i den äldsta delen av denna kyrka består av små jämna i flera fall tillhuggna gråstensblock med medeltida fogstrykning och kvaderristning, fig. 12. Murverket i den till typen besläktade grannkyrkan Norrsunda har en likartad stenbehandling och murning, men med brett utstrukna fogar, utan varje spår av kvaderristning. Även i det uppländska gråstensområdet ges det flera exempel på, att man brukat finhuggen sten till socklar, mindre ofta till hörnkedjor och ännu sällsyntare till dörr- och fönsteromfattningar, naturligtvis allt beroende på beskaffenheten av det tillgängliga stenmaterialet. Dessa partier ha i några uppländska kyrkor, vilkas väggar till största delen uppförts med rå och kluven granit, murats med

Fig. 12. Mur inuti tornet, kvaderristad, Skånella kyrka, Uppland. Efter Sveriges kyrkor: Uppland, IV, fig. 348.

¹² För detaljuppgifter från de uppländska granitkyrkorna står jag i tacksamhetsskuld till de olika författarna i Upplandshäften av Sveriges kyrkor.

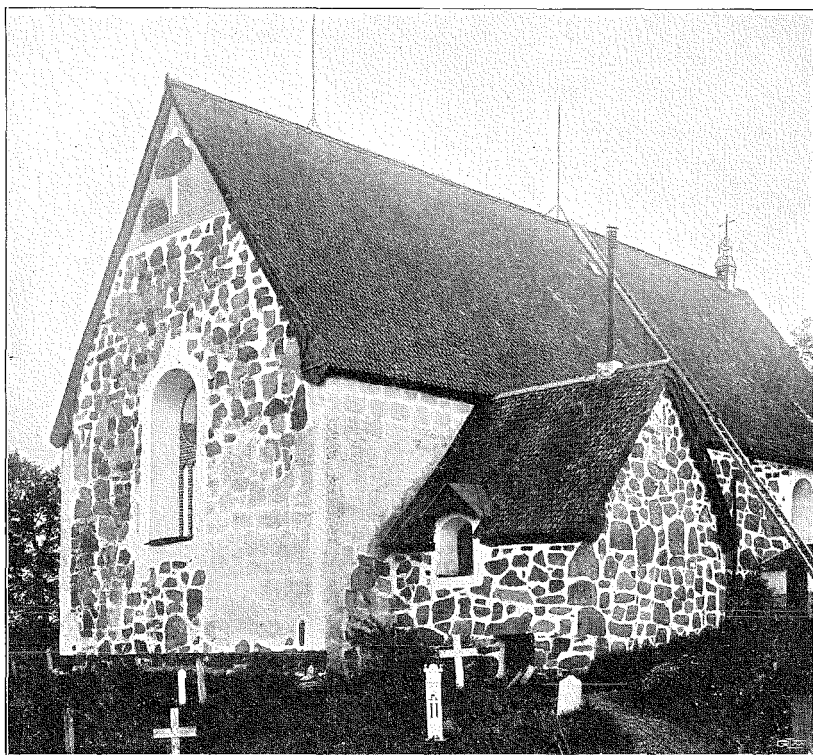

Fig. 13. Sen murläggning, Häverö kyrka, Uppland. Efter Sveriges kyrkor: Uppland, II, fig. 12.

sandsten, då sådan sten ehuru sparsamt funnits i närheten, t. ex. Orkestra m. fl. kyrkor.

De yngsta kyrkorna inom grästensområdet äro de stora rektangulära utan absis. Murläggningen i dessa kyrkors väggar blir allt mindre regelbunden för att mot slutet av perioden kunna karakteriseras som följer. Exemplet är taget från Häverö kyrka i Roslagen: "stora och små stenar ligga om varandra i alla höjdlägen, ytterväggarna äro skolade och fogstrukna med bruk av grov kvartssand. Väggarna ha troligen aldrig varit rappade", fig. 13. Vid andra hithörande kyrkor noteras, att murarna voro tämligen noggrant fogstrukna med rikligt med bruk ett stycke utöver de smala fogarna.

Sedan den katolska kyrkan ordnats i Mälardalen under 1100-talet, överfördes kristendomen till kustlandskapen i Finland. Det är då intressant att se av det rikliga bildmaterial, som publicerats av Carolus Lindberg.¹³ över

¹³ Carolus Lundberg, Om teglets användning i finska medeltida grästenskyrkor, Helsingfors 1919; en sådan avbildad i Rig 1927, s. 63, fig. 3.

gråstenskyrkorna därstädes, att den stora mängden gråstenskyrkor tillhör samma byggnadsskede som senast omtalade uppländska gråstenskyrkor.

Vad putsningen eller rappningen av dessas väggar beträffar, ha i Uppland sedan gammalt de valv- och väggmålade innerväggarna varit försedda med sådan. Däremot synes dylik rappning icke ha förekommit på ytterväggarna under medeltiden. Detta mod kommer hit först under 1600- och 1700-talen. Det finnes till och med i kyrkostämmoprotokoll direkta uppgifter om att rappning på ytterväggar icke funnits förrän vid ett visst årtal på 1800-talet, t. ex. Östuna.

Vad de av rå och kliven gråsten i Mälardalen uppförda kyrkorna beträffar, synes man således i fråga om deras relativa kronologi vara i det stora hela överens. Annorlunda ställer saken sig, när det gäller den absoluta kronologien. Problemställningen är sålunda i korthet denna: kan man tänka sig, att även sedan det ur byggningsynpunkt lätt hanterliga teglet blivit i större utsträckning känt inom området, man likväl fortsatt att med den hopsamlade, sedan ofta klivna gråstenen uppföra de yngre och yngsta, stora, mycket materialkrävande kyrkobyggnaderna, eller får man antaga, att man efter en övergångstid använt tegel till alla större byggnadsföretag i gråstensområdet? Enligt flertalet författare, som medarbetat i Upplandshäftena i Sveriges kyrkor skulle kyrkor inom området fortfarande ha uppförts av rå och kliven granit åtminstone ett par århundraden efter det att teglet blivit i större byggnader brukat material i Mälardalen, således så långt fram i tiden som till omkring år 1400. Som skäl för detta hänvisar man till, att ett och annat ornament av tegel finnes inbyggt i gråstensmurarna, och att man använt tegel i gavlarnas rösten, i dörr- och fönsteromfattningar i gråstenskyrkorna. Detta skulle alltså visa, att murar av naturlig sten uppförts, trots att man ägde allmän kunskap om tegelslagning.

Mot denna tankegång har jag för många år sedan invänt, att de i gråstensmurarna infällda av tegel utförda ornamenten härstamma från en kort tidig period, då teglet ännu varit det nykomna lyxmaterialet. Ha röstena till gråstensmurarna — såsom ännu här och var i Finland kan påvisas — ursprungligen varit byggda av trä, kunna dylika givetvis när som helst ha blivit ersatta med sådana av tegel. För att så skett talar framför allt, att ornamentiken i Upplands och Finlands av tegel byggda rösten tillhöra flera olika stilperioder. De flesta dörrar och fönster i naturstenskyrkorna äro ej de ursprungliga, utan ha vid olika tillfällen utvidgats. Har man då haft tillgång till tegel, så har man, enär teglet är mycket bekvämare att hantera för dessa ändamål, till dem naturligtvis använt detta material. Emellertid finnes det även Upplandskyrkor, vilkas undre del är byggd med gråsten och övre med tegel, exempelvis Tuna i Olands Härad, och flera sockenkyrkor, som äro helt och hållet av tegel, såsom Vendel, Tensta, Lena och Alsike,

av vilka ingen torde kunna dateras till yngre tid än 1300-talets början. Skulle man då verkligen våga tänka sig, att man så från detta allmänt kända lätthanterliga material skulle även för större byggen ha återgått till ett äldre skedes obekväma gråsten?

Var gränsen skall sättas mellan naturstenen som det dominerande materialet i Nordens större byggnader och teglet med samma uppgift, kommer säkerligen ännu länge att bliva föremål för meningsutbyte. På olika håll bör denna gräns säkerligen sättas något olika. Även om man kan diskutera om detta, har dock genombrottet allestädes skett. Teglets struktur och behandling är ett lika intressant som omfattande kapitel i fråga om mur och murning, men att utreda detta tillhör ett kommande forskningsarbete.

Riddarholmsbrobygget 1784-1789

Av *Marshall Lagerquist*

På södra sidan av Birgersskansen i stadshusträdgården i Stockholm se vi en valvbåge med profilhuggen arkivolt och framspringande slutsten samt i vardera svickeln en lejonmaskaron, bitande i en ring. Det är äreminnet över Erik Palmstedt. Bågen och maskaronerna ha tillhört den säkerligen vackraste bro, som Stockholm någonsin ägt, den av vice stadsarkitekten Palmstedt byggda Riddarholmsbron, som grundlades 1784 men som redan 1867 revs för att ej stå hindrande i vägen för den då under byggnad varande sammanbindningsbanan. Vid rivningen blevo ena sidans arkivoltstenar med tillhörande slutsten samt en minnestavla av granit och fyra lejonhuvuden av gjutjärn tillvaratagna och sedermera upplagda i stadens materialgård på Blekholmen och på stranden nedanför nuvarande Kungsbrop lan. Minnestavlan och lejonhuvudena överfördes 1889 till Nordiska museet, som erhållit dem i deposition av staden. — När Ragnar Östberg 1917 som bäst var sysselsatt med ordnandet av stadshusets trädgård, blev hans uppmärksamhet fäst vid förekomsten av ett antal profilhuggna stenar, som lågo upplagda på kungsholmsstranden vid Klara sjö. Närmare efterforskningar gävo då vid handen, att de utgjorde spolier av gamla Riddarholmsbron samt att Nordiska museet sedan länge förvarade några dekorativa delar, som tillhört densamma. Detta fynd gav Ragnar Östberg uppslaget till den tektoniska utformningen av Birgersskansens sydfasad ut mot Riddarfjärdens vatten. Det gav honom samtidigt tillfälle att värdigt hedra den talangfulle skaparen av sådana förnämliga byggnadsverk som Börshuset och Prinsessans palats. Bankdirektör Harald Lettström, som på modernet kan räkna släktskap med Palmstedt, bidrog ekonomiskt till tankens förverkligande.

Den gamla Riddarholmsbrons historia har, så vitt jag vet, ej blivit skriven, om man bortser från de kortfattade och stundom felaktiga framställningar, som återfinnas i äldre topografisk stockholmslitteratur. En närmare redogörelse för detta brobygge torde därför vara motiverad.

Fig. 1. Riddarholmsbron från söder. Detalj av en litografi av Oskar Cardon efter gouache av Ferdinand Tollin 1841.

Den 28 mars 1763 riktade överståthållare friherre von Lantingshausen en skrivelse till Kungl. Maj:t,¹ vari han framhöll önskvärdheten av att stadens mer än lovligt usla träbroar ersattes med valvbroar av sten, både till stadens prydnad och för trafikanternas säkerhet. Han hade redan inför borgerskapet påpekat det olämpliga i att ständigt nedlägga ansevärdiga summor på träbroarnas underhåll i stället för att nybygga i mera varaktigt material. Borgerskapet hade välvilligt upptagit hans förslag att med det snaraste ersätta de båda vådliga träbroarna över Riddarholmskanalen med en stenbro men samtidigt framhållit, att tillräckliga medel till täckande av kostnaderna för ett dylikt omfattande företag saknades. Borgerskapet hade därför ombett honom att hos Kungl. Maj:t anhålla om åtminstone fördubbling av de som bidrag till underhåll av stadens byggnader anslagna medlen. Överståthållaren erinrade i sin skrivelse om att ridderskapet och adeln stod i begrepp att framför Riddarhuset resa en staty över Gustav Vasa (statyns utförande hade tre år tidigare anförtrotts åt L'Archevêque), varför ytterligare anledning funnes att få bort de båda vanprydande broarna i grannskapet. Han hade redan låtit uppgöra förslag till ny stenbro, vilket han bifogade med begäran om godkännande. Sedan överintendenten greve Cron-

¹ Slottskansliets registratur. Stockholms stads arkiv.

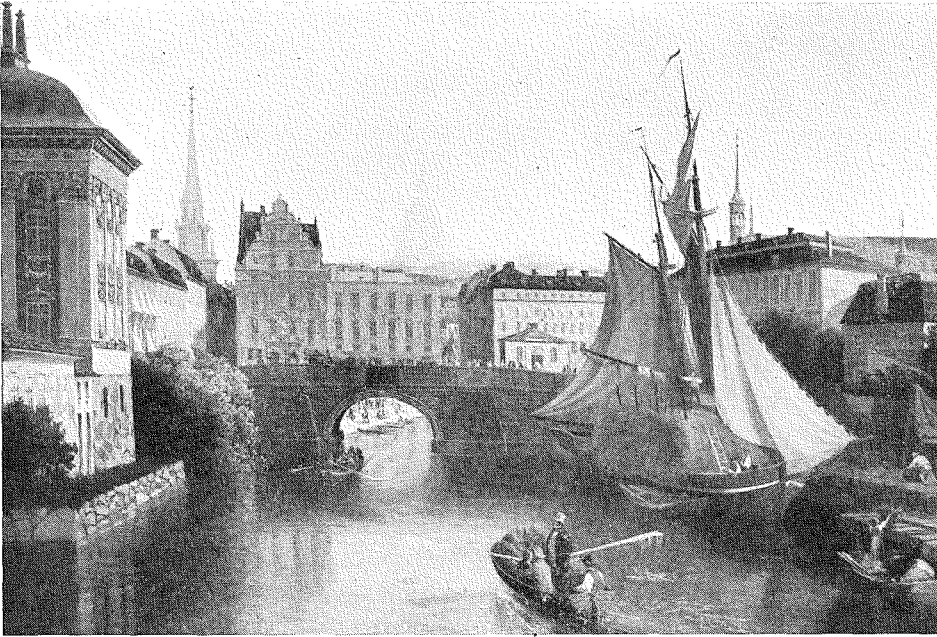

Fig. 2. Riddarholmsbron från norr. Detalj av en oljemålning av Gustaf Wilhelm Palm 1880 efter skiss från 1865. Nationalmuseum.

stedts yttrande infordrats, kom ärendet före i riksrådet den 21 april,² då konungen behagade gilla den företedda ritningen. Den begärda ökningen av bidraget till underhåll av stadens byggnader ansåg sig Kungl. Maj:t ej kunna bevilja utan ständernas hörande. Då därmed det egentliga syftet med överståthållarens skrivelse ej omedelbart vunnits, synes borgerskapet ha förlorat intresset för den nya bron, och överståthållaren bringar ej vidare saken på tal.

Den av Adolf Fredrik fastställda ritningen, fig. 3, som blivit bevarad i stadsarkitekternas arkiv,³ visar fasad och tvärsektion. Den är osignerad men måste vara uppgjord av Johan Eberhard Carlberg, stadens egen arkitekt; en i samma arkiv befintlig kopia av den fastställda ritningen, daterad den 26 juli samma år, bär Carlbergs egenhändiga signatur, fig. 4. Carlberg var emellertid vid denna tidpunkt en åttio års gubbe, och vi veta, att hans hand på äldre dagar var omätligt darrande. Originalritningen röjer däremot en ungdomligt säker hand och därjämte en betydligt större konstnärlig begåvning än den gamle stadsarkitektens. Carlberg hade 1763 tvenne medhjäl-

² Rådsprotokoll, inrikes civil. Riksarkivet.

³ Stockholms stads arkiv.

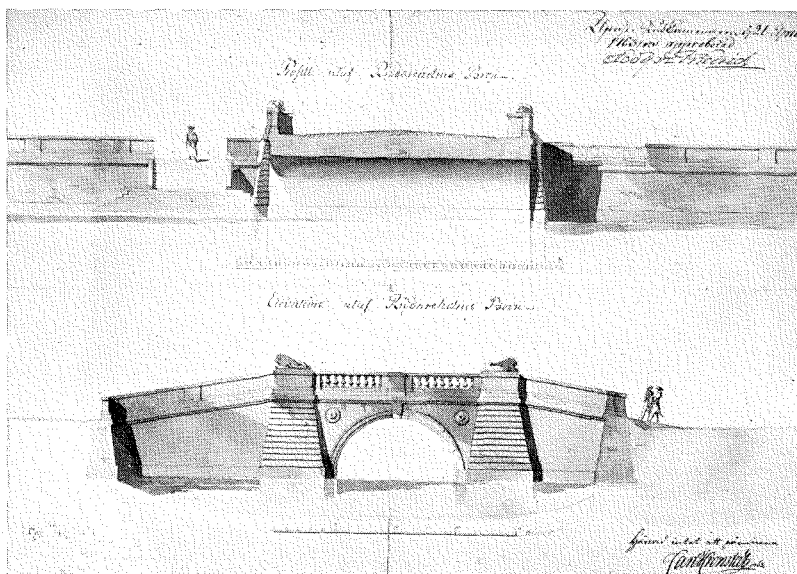

Fig. 3. Ritning till stenbro över Riddarholmskanalen, troligen av Erik Palmstedt efter direktiv av Johan Eberhard Carlberg. Ritningen fastställd av Adolf Fredrik den 21 april 1763. Stockholms stads arkiv.

pare, nämligen överkonduktören Karl Henrik König och den mycket unge underkonduktören Erik Palmstedt. Då man jämför 1763 års förslag med den av Palmstedt 1784—89 utförda bron, fig. 1, står det klart, att denne måste ha givit form åt Carlbergs intentioner. Säkerligen har Palmstedt i detta fall utövat ett icke obetydligt inflytande på sin förman. Den nämnda kopian är däremot ritad av Carlberg själv, ty man igenkänner utan svårighet den osäkra handen både i skrift och ritning. Det är att märka, att bröstvärnets balusterrad på originalritningen är utbytt mot ett enkelt järnräcke på kopian. På Fullerö finnes ytterligare en kopia, som däremot troget följer den approberade ritningen. Den är utförd av greve Fredrik Cronstedt och dess förlaga har tillskrivits Palmstedt.⁴

Nästa gång frågan om ny bro över Riddarholmskanalen blev aktuell var i början av år 1774. Den 8 januari signerade Karl Henrik König, som 1772 efterträtt Carlberg som stadsarkitekt i Stockholm, ett detaljerat kostnadsförslag till uppförande av en stenbro, till vilket hörde tvenne ritningar, en av fasaden och en av rustbädden.⁵ Brons arkitektur ter sig skäligen enkel, och denna omständighet i förening med den ständiga bristen på medel har

⁴ Katalog över Röhsska konstslöjdmuseets utställning av äldre svenska teckningar till rumsinredning och konstslöjd, dec. 1924—jan. 1925, Göteborg 1924, s. 49.

⁵ Stadsarkitekternas arkiv. Stockholms stads arkiv.

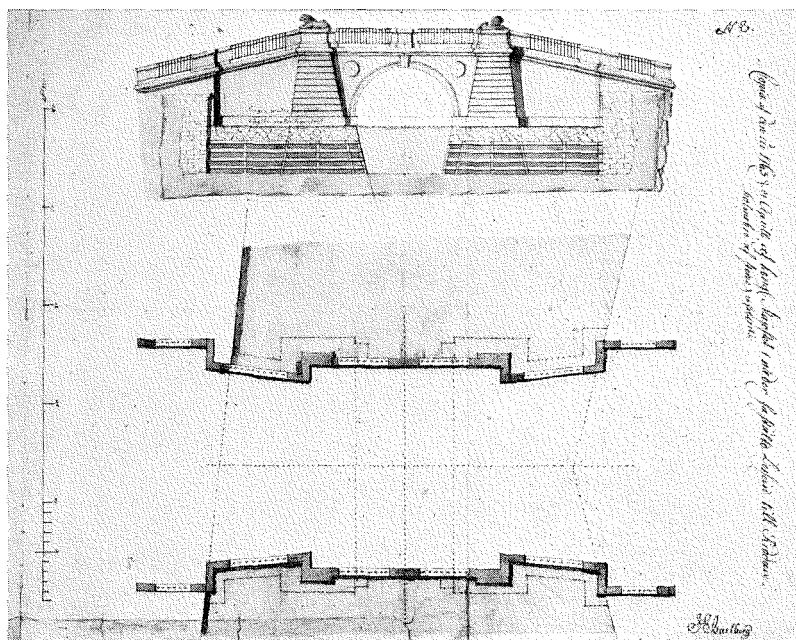

Fig. 4. Ritning till stenbro över Riddarholmskanalen av Johan Eberhard Carlberg. Replik, utförd den 26 juli 1763, av den samma år fastställda ritningen. Stockholms stads arkiv.

väl gjort, att även detta förslag stannade på papperet. Det är med all sannolikhet Gustav Vasa-statyns avtäckande detta år som givit anledning till att förslaget framkommit.

Ännu ett utfört förslag till Riddarholmsbro föreligger, fig. 5. Det är en odaterad och osignerad ritning, som emellertid av handstilen att döma är utförd av Palmstedt. Den på fasaden förekommande inskriftstavlan gör det troligt, att ritningen visar ett alternativt förslag från år 1784. En bromodell, som uppenbarligen hört samman med detta förslag, finnes på slottsarkitektkontoret på Stockholms slott.

Förtjänsten av att en ny Riddarholmsbro omsider blev verklighet tillkommer i första hand överståthållaren friherre Karl Sparre. Han hade varit konungen följaktlig på dennes italienska resa men erhållit tillstånd att i förväg återvända hem. Den 13 juli 1784 återinträdde han i tjänst som överståthållare, och den 22 samma månad hälsade han för första gången efter hemkomsten de femtio äldste av borgerskapet, vilka då voro sammankallade på överståthållarens egen begäran. Innan Sparre infunnit sig, upplyste ordföranden Kantzow de närvarande om vad sammankomsten gällde.⁶

⁶ Borgerskapets äldstes protokoll. Stockholms stads arkiv.

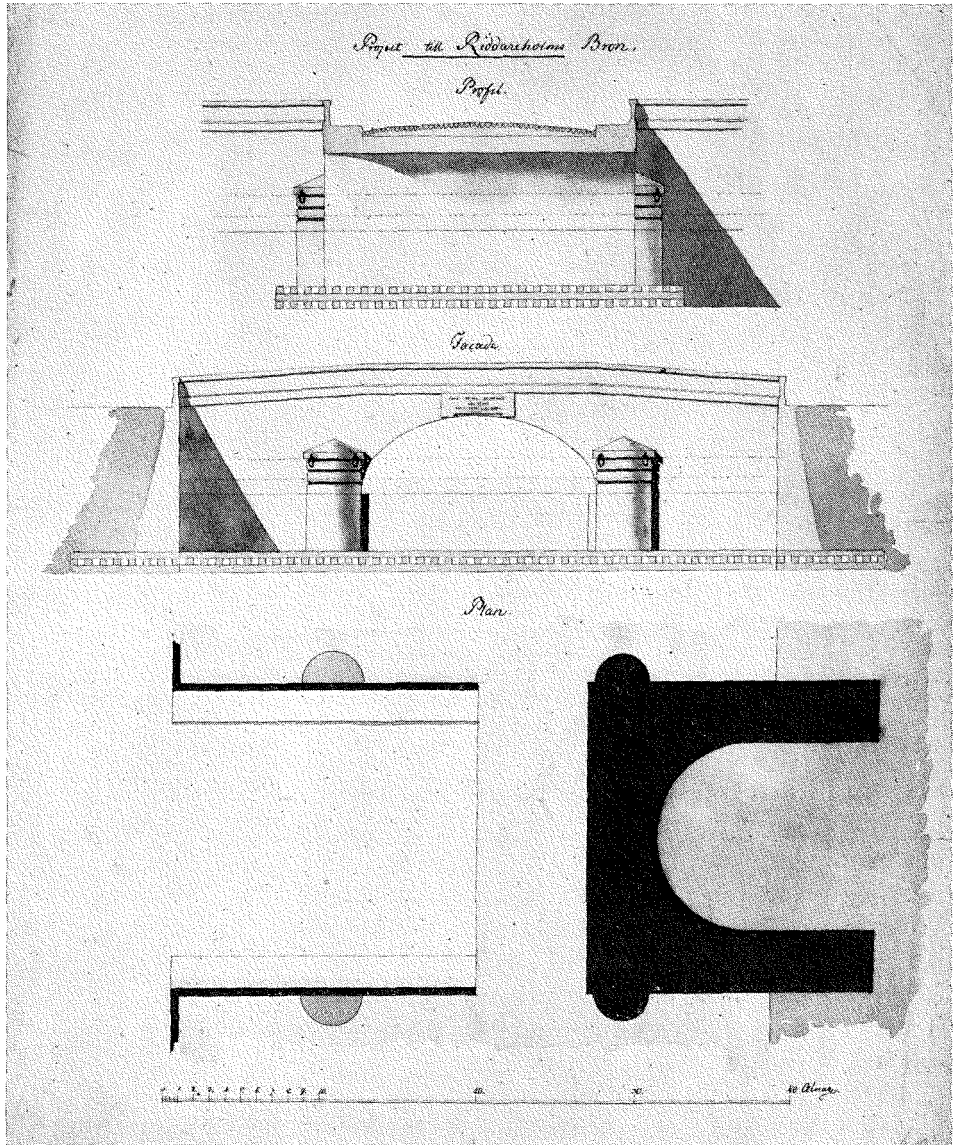

Fig. 5. Förslag till stenbro över Riddarholmskanalen, troligen av Erik Palmstedt 1784. Stockholms stads arkiv. — En till detta förslag hörande trämodell finnes i slottsarkitektkontoret på Stockholms slott.

Hans excellens önskade framlägga ett förslag, att borgerskapet med anledning av konungens snart inträffande återkomst från utrikesresan skulle låta uppföra en stenbro över Riddarholmskanalen, som för samtid och efter-

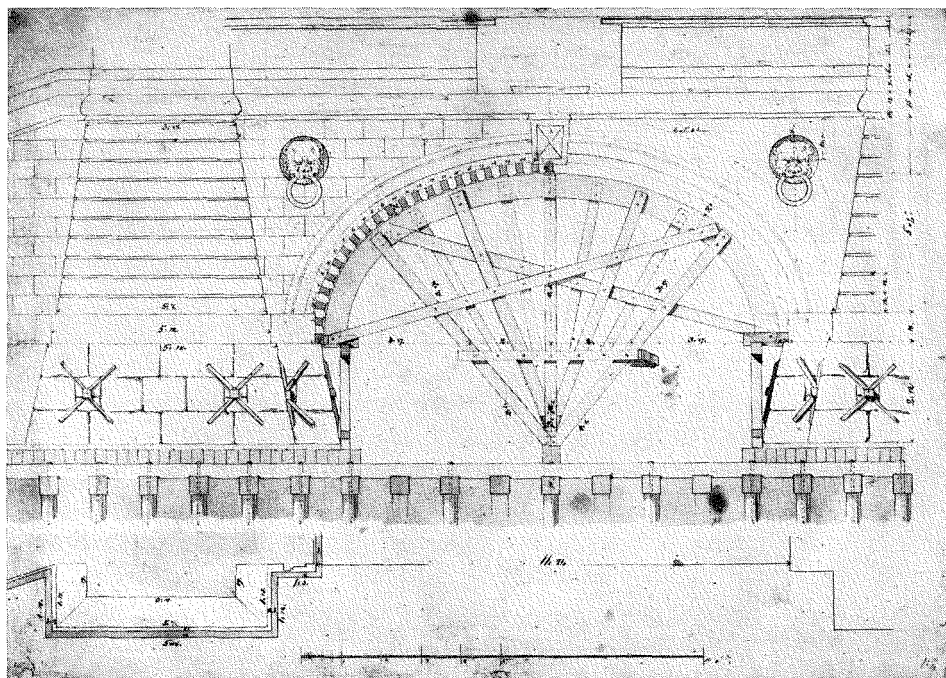

Fig. 6. Arbetsritning till Riddarholmsbron av Erik Palmstedt. Stockholms stads arkiv.

värld skulle vittna om borgerskapets undersåtliga tillgivenhet. Hans majestät hade visserligen uttryckt en önskan, att någon "depensiv reception" ej måtte komma ifråga, men Hans excellens hade icke desto mindre ansett det lämpligt, att Stockholms borgerskap på ett eller annat sätt borde hugfästa minnet av konungens lyckliga återkomst. Överståthållaren hade framhållit, att en ny bro förr eller senare ovillkorligen måste ersätta de båda förfallna träbroarna och påpekat, att kostnaderna för den nya bronns byggande ej behövde bliva betungande för borgerskapet, enär den gamla börsbyggnadsfonden mycket väl kunde anlitas för detta ändamål. Efter Kantzows anförande begärde herr Ölmén ordet och yttrade, att man först borde tänka på att klarera det inköpta överståthållarebostället, som ännu ej var till fullo betalt. Herr Åkerman erinrade därefter om den allmänt rådande nöden i landet och om att betydande penningbelopp under den gångna vintern utdelats av borgerskapet till understöd åt de fattiga i huvudstaden. Sparre hade nu hunnit infinna sig och redogjorde själv för sitt förslag i överensstämmelse med vad Kantzow förut yttrat och tillade, att eftersom bron ej skulle kunna bliva färdig på den korta tid som återstod till konungens hemkomst, han hade för avsikt, att på bronns blivande plats låta resa en målad träobelisk, försedd med konungens porträttmedaljong samt inskription. Där-

efter uppvisade överståhållaren ritningen till obeliskan och lät de närvarande taga del av inskriptionens lydelse. Herr Åkerman yrkade avslag under hänvisning till vad han tidigare anfört i denna sak. Proposition framställdes, varvid Sparres förslag bifölls. Man fastställde, att träobeliskan sedermera skulle huggas i sten samt att alla med brobygget förknippade kostnader skulle föras på den s. k. børsbyggnadsräkningen nr 1.

De äldstes beslut överlämnades därefter till Börs-, bro- och hamnbyggnadskommittéer för verkställighet. Den 3 augusti, dagen efter konungens hemkomst, presenterades ritningarna till bron för formellt godkännande av konungen. Inrikes Tidningar för den 13 september har annoterat tilldragelsen: "[Den 3 augusti] behagade Hans Maj:t nådigst tillåta Hans Excellence Herr Riks-Rådet [etc. etc.] Friherre Sparre presentera wisse Deputerade af Stockholms Borgerskap, hwilka til Hans Maj:t öfwerlämnat desse in och planerne til en Stenbro öfwer Riddareholms Canalen, som Borgerskapet i underdånighet anhöllt, at i den gamla Trädbrons ställe få upföra til ewärdeligt minne af Borgerskapets underdånigste glädje wid detta för alla trogne undersåtar så högstfängnesamma tillfälle; Hans Maj:t täcktes med nådigt wälbehag anse denna Borgerskapets underdåniga anhållan, samt i nåder gilla den författade desse in". Den beslutade provisoriska träobeliskan har jag ej funnit omtalad, varför den troligtvis av någon anledning ej kommit till utförande; i permanent skick blev den i varje fall aldrig upprest.

De företedda ritningarna, fyra till antalet, befinna sig i Kungl. biblioteket, bundna i ett med ljusblått siden överklätt band, detsamma som överlämnades till konungen den 3 augusti. De äro samtliga signerade av Palmstedt och visa situationsplan, fasad, tvärsektion och plan. För "den til Kongl. Maj:t afgivne Dessein til nya Riddareholms Brobyggnaden jämte Special ritningar och Förslager" erhöll Palmstedt en gratifikation på 100 riksdaler specie.⁷ Huruvida det tidigare omtalade, alternativa förslaget med tillhörande modell, vilket antagits vara uppgjort av Palmstedt, kommit inför konungens ögon vid samma tillfälle är ovisst; det kan dessförinnan ha förkastats av Sparre. *Då den fasadritning, som följdes vid brons uppförande, överensstämmer med 1763 års förslag, vilket ansetts emanera från Johan Eberhard Carlberg, bör rimligtvis denne nämnas vid sidan av Palmstedt som Riddarholmsbrons skapare.*

Av Palmstedts arbetsritningar till bron finnas tre stycken i stadsarkitekternas arkiv, nämligen plan, omfattande även angränsande kajmurar, och skärning genom sydvästra kajmuren, ritning till bröstvärnen samt del av

⁷ Börs-, bro- och hamnbyggnadskommittéers arkiv, räkningar rörande riddarholmsbrobygget 1786 (20/12). Stockholms stads arkiv.

Fig. 7. Lejonmaskaron av gjutjärn från Riddarholmsbron, nu uppsatt i stadshusträdgården i Stockholm. Gjuten 1786/87 efter trämodell av Jean Baptiste Masreliez.

Fig. 8. Inskriftstavla av polerad granit från Riddarholmsbron. Nordiska museet.

fasad med konstruktion av understödet vid valvslagningen, fig. 6. Palmstedts egenhändiga kostnadsförslag,⁸ daterat den 20 augusti, slutar på en summa av 16.460:12 riksdaler specie, vilken skulle komma att överskridas med nära 4.000 riksdaler. Förutom den nämnda gratifikationen betingade sig Palmstedt ett "architects arfwode för disposition och wärckställighetens bedrifwande" under åren 1784—89, belöpande sig till 611 riksdaler eller 3 % av byggnadskostnaden,⁹ vilken således uppgick till 20.367 riksdaler specie. I denna summa ingå dock ej kostnaderna för kajmurarnas iordningställande, vilket arbete pågick ännu så sent som 1793.

På 1763 års ritning äro liggande lejon placerade på bröstvärnen, ett över varje plint, en anordning, som troligen av kostnadsskäl ej blev utförd. I stället anbragtes i svicklarna lejonhuvuden, vilka i Palmstedts kostnadsförslag voro avsedda att huggas i marmor men som i verkligheten blevo gjutna i järn.

Redan i början av augusti började förberedelserna för bygget, i det att den norra av de båda träbroarna samt de invid densamma på riddarholmsidan belägna spruthusen, vilka tillhörde staden, borttogos. Denna bro var äldst — den hade tillkommit 1738 — och hade redan 1751 befunnit sig i så dåligt skick, att en ny bro av provisorisk karaktär måste uppföras omedelbart söder därom. En god föreställning om den norra bronns läge och de båda spruthusens utseende året före rivningen får man av Johan Snacks

⁸ Westinska samlingarna, 1069. Saml. om Stockholm 9. Uppsala universitets bibliotek.

⁹ Se ovan not 7.

bekanta utsikt över Riddarshuset, och belägenheten av båda broarna framgår förträffligt av Brolins karta 1771 över Stockholm.¹⁰ Tack vare de ordentligt förda räkenskaperna, vilka äro samlade i Börs-, bro- och hamnbyggnadskommitterades arkiv, har man möjligheter att följa byggets gång. 1786 beställdes gjutmodellen av trä till lejonhuvudena, vilken utfördes av hovbildhuggaren Jean Baptiste Masreliez för 25 riksdaler. Den levererades i november samma år, varefter styckgjutaren Daniel Asplund började med gjutningen, som var avslutad i januari 1787. Förstnämnda år anskaffades även en stor granithäll, som 1788 slipades och polerades samt försågs med följande, troligen av Gudmund Jöran Adlerbeth författade inskrift:

GUSTAVO III O. R.
EX ITINERE ITALICO
SALVO ET SOSPITE PATRIÆ REDDITO
HUNC PONTEM SECTO LAPIDE CONSTRUCTUM
FORTUNÆ REDUCI ET LÆTITLÆ PUBLICÆ
DEDICARUNT CIVES HOLMENSES
D. III AUG. MDCCLXXXIV¹¹

Inskriftstavlan placerades på utsidan av södra bröstvärdet. All marmor till bygget togs från marmorbrottet på Kolmården, vilket vid denna tid ägdes av presidenten greve Karl Johan Gyllenborg. 1789 var Riddarholmsbron äntligen fullbordad. Åtskilligt arbete återstod likväl med kajmurarnas anslutning till bron. Murmästarna Johan Henrik Walmstedt och Lorents Kolmodin samt den bekante traktören och Stockholms stads renhållningsentreprenör Magnus Benedictius på Strömsborg voro 1793 sysselsatta med kajmurarnas uppförande eller ombyggnad.¹²

¹⁰ Avb. i Martin Olsson, Riddarholmskyrkan, I (Sveriges Kyrkor - Stockholm, II: 1), s. 19 och 23.

¹¹ Översättning: Då Gustav III, den bäste bland konungar, vid god hälsa återvände från Italien till fosterlandet, byggdes denna stenbro som ett minnesmärke över Sveriges återställda sällhet och allmänna glädje, av Stockholms borgerskap den 3 augusti 1784.

¹² Författaren önskar framföra ett tack för givande diskussion till amanuensen fil. lic. Åke Setterwall, som förbereder en monografi över Erik Palmstedt.

Tuna gård i Östergötland under 1500- och 1600-talen

En byggnadshistorisk undersökning

Av *Folke Wernstedt* och *Erik Lundberg*

Gårdens tillkomst och utveckling

Den gård Tuna, som här beröres, ligger i Rystads socken, på södra stranden av sjön Roxen, omkring 1 mil nordnordost om Linköping. Förhållandena på platsen voro gynnsamma för en herremans bosättning. Redan under medeltiden var också Tuna sätesgård för en storman, av Gustav Vasa gjordes den till kungsgård, och på 1600-talet var den stamgård för ätten Mörner av Tuna för att vid Karl XI:s reduktion övergå till översteboställe vid Östgöta kavalleriregemente.

Vid det senare tillfället utfördes den ritning över bebyggelsen på Tuna, fig. 1 och 2, vilken tillika med reduktionsherrarnas lyckligt nog bevarade syneprotokoll utgör utgångspunkten för här verkställd undersökning. Dessa båda källor komplettera varandra på ett värdefullt sätt. Man får en god bild av bebyggelsen, sådan den tedde sig på 1680-talet, men icke minst betydelsefullt är, att syneprotokollet även lämnar uppgifter om byggnadernas ålder. Man får sålunda veta, att åtskilliga av dem stodo kvar sedan den förmörnerska tiden och alltså ingått i *1500-talets kungsgård*. Dessa byggnader voro:

den på gårdsplanens östra sida och mitt fram från ingången till gårdsplanen belägna mangårdsbyggnaden av trä i två våningar — i det följande kallad *kungshuset*, fig. 3 — samt

två utanför själva gården å ömse sidor om infartsvägen belägna uthus, det ena i två våningar med två "bodar" i varje våning, det andra bestående av en "husrad", innefattande "tre bodar, stuga och korsnattstuga".

Övriga byggnader uppgivas vara uppförda av innehavarna Mörner. Dessa voro: Karl IX:s från Tyskland inkomna hovmarskalk Otto Helmer von

Författare till den förra avdelningen "Gårdens tillkomst och utveckling" är *Folke Wernstedt*, till den senare "Anläggningen och dess byggnader" är *Erik Lundberg*.

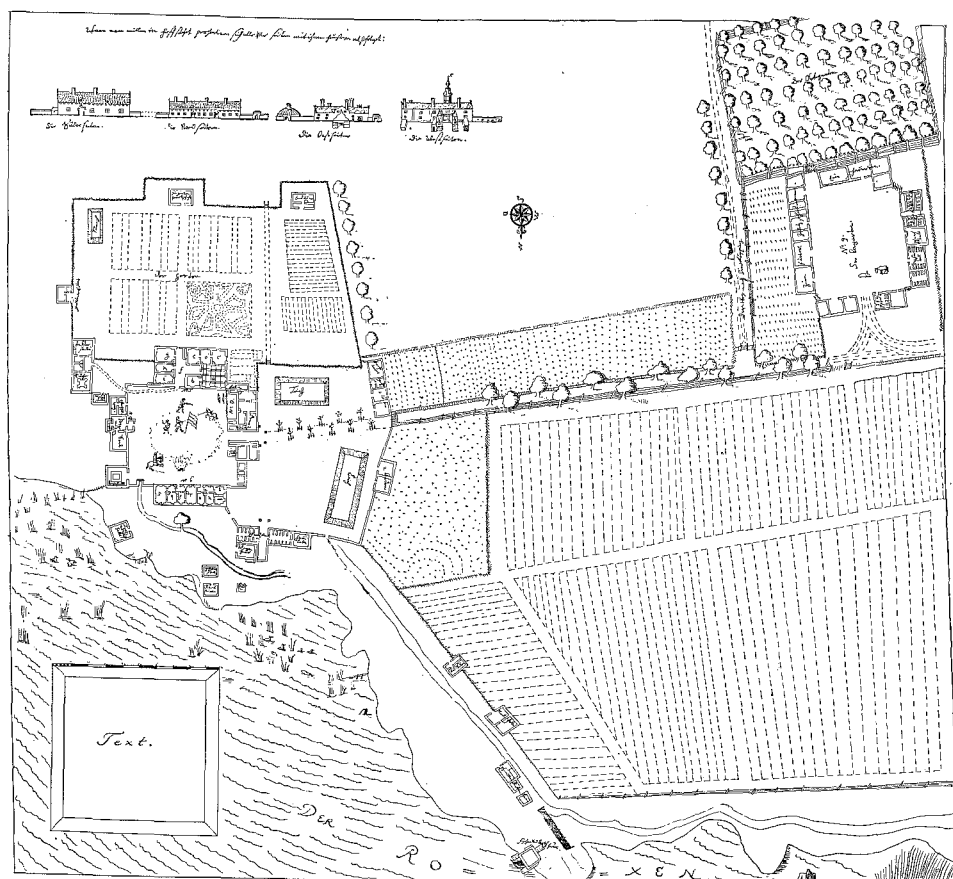

Fig. 1. Plan över Tuna 1688. Uppritning i tusch efter originalkartan.

Mörner 1602 — sin död 1612 (donation 1602 $16/10$ och 1606 $28/6$), dennes änka Maria von der Grünau 1612—1618, hennes andre man, Otto Helmers syssling landshövdingen Stellan Otto Mörner 1618—1635 (konfirmation 1622 $22/11$), Otto Helmers son riksrådet friherre Carl Mörner af Tuna 1635 — sin död 1665 (konfirmation 1639 $5/11$) och dennes son översten friherre Bernt Didrik Mörner af Tuna 1665 — gårdens reducering till kronan 1681. Det skulle varit *Otto Helmer von Mörner*, vilken kort efter donationen 1602 låtit uppföra den stora mangårdsbyggnaden av trä i två våningar med portgång, belägen på gårdsplanens västra sida. Emellertid torde Mörner, såsom Erik Lundberg i det följande påvisar, endast gjort en på- och tillbyggnad av ett redan tidigare befintligt hus, vilket i verkligheten i likhet med kungshuset härstammade från 1500-talet och en gång varit *kungsgårdens borgstuga* — och portbyggnad, fig. 4. Slutligen uppförde

Carl Mörner vid 1600-talets mitt de båda envånings mangårdsbyggnader av tegel, som ligga på gårdsplanens norra och södra sidor, fig. 5 och 6.

Grupperade kring samma gårdsplan finnas således sätesbyggnader från olika tider på 1500- och 1600-talen, alla dock från tiden före de symmetriskt anordnade karolinska herrgårdarna och från en tid, som är mindre känd. Detta är i grova drag Tunas bebyggelsehistoria under 1500- och 1600-talen. Tidpunkterna för tillkomsten av vissa av byggnaderna kan dock ytterligare preciseras.

Såsom ovan antytts, var Tuna en icke obetydlig sätesgård redan under medeltiden. Gården nämnes första gången 1288, då den av konung Magnus förlänades till riddaren och lagmannen Knut Mattiasson. 1405 tilldömdes Tuna såsom gammal "konungstreding" kronan. Vid mitten av 1400-talet tillbytte sig riksrådet Erik Holmstensson (Rosenstråle) till Sonstorp Tuna och bodde där en tid. Gården var således åtminstone vid denna tid ståndsmässigt bebyggd. Den stannade sedan, med undantag för en kort tidsperiod, i familjen Rosenstråles ägo hundra år framåt och var hela tiden sätesgård. Efter Erik Holmstenssons död (1479) ärvdes Tuna av hans son Holmsten Eriksson, vilken skrev sig till Tuna. Holmsten Eriksson tvangs emellertid 1491 genom hot att sälja gården till Sten Sture d. ä. Från honom gick den 1517 till biskopsstolen i Linköping såsom vederlag för att Sten Sture 1497 låtit nedbränna den biskopsstolen tillhöriga Rönö gård. Holmsten Eriksson lyckades emellertid, kort efter det gården kommit i biskopens ägo, återförvärva Tuna genom byte. Gården ärvdes därpå av Holmstens brorson häradshövdingen i Åkerbo härad Erik Jönsson (Rosenstråle) till Tuna, vilken även ägde Sonstorp, Slestad och Borg. Gustav Vasa gjorde emellertid anspråk på Tuna såsom tillhörande Sten Stures köpegods, men lovade Erik Jönsson att i ersättning oklandrad återbekomma de gods, som pantsatts till biskop Brask för Tuna gård. Hade biskopen något att erinra, finge han vända sig till konungen. Denna åtgärd, som skulle beröva biskopsstolen både Tuna och vederlaget, uppkallade biskop Brask till livliga protester. Han påyrkade undersökning inför domstol, såsom konungen sagt skola ske om gamle herr Stens köpegods och fru Ingeborgs arvegods. Slutet på tvisten blev, att Tuna innefattades i de gods, som Gustav Vasa 1528 återvann av fru Ingeborgs arvingar.

Erik Jönsson kom emellertid att behålla Tuna, där han även bodde, till 1549, då konungen frantog honom gården och inrättade den till kungsgård (såsom ett synligt uttryck för karaktärsändringen började gården nu att benämnas Konungs-Tuna).¹ Samtidigt gjordes Tuna till säte för en sär-

¹ Såsom fogde över Linköpings och Tuna gårdar hade Erik Jönsson 1571—1572 befallningen över sin forna stamgård.

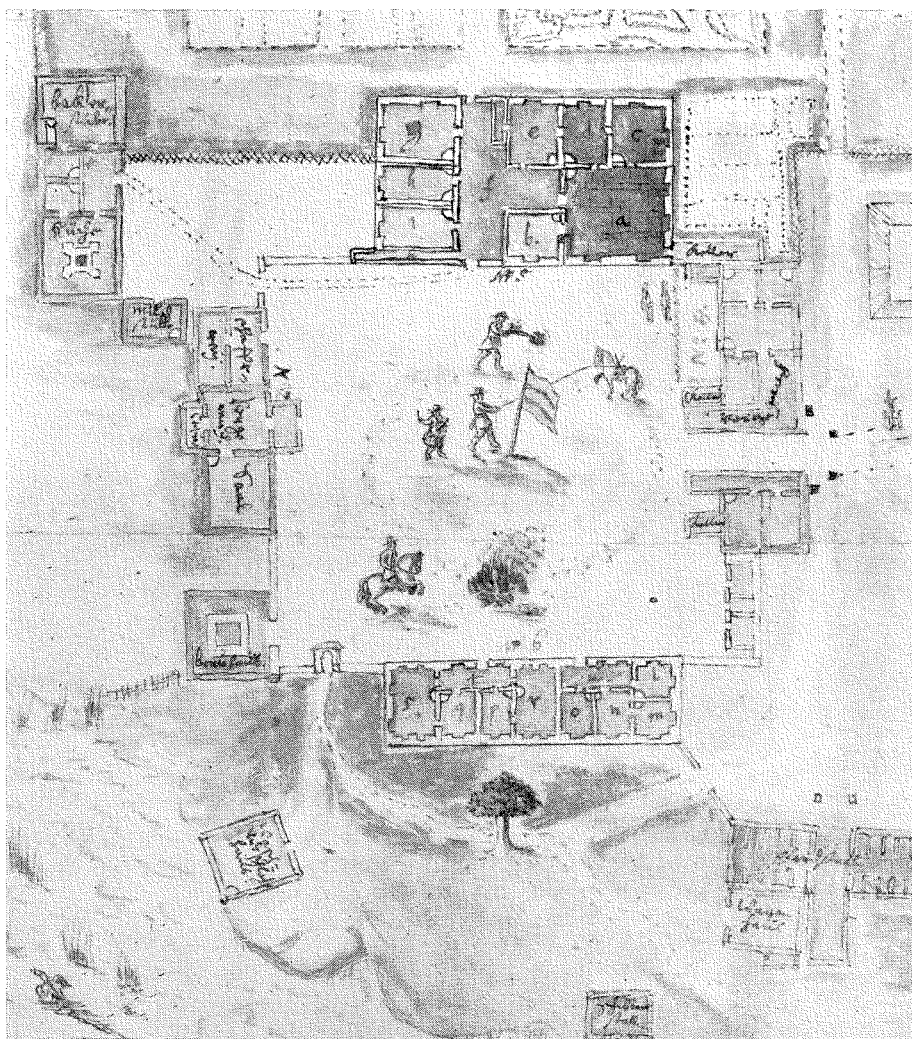

Fig. 2. Plan av mangården på Tuna. Ur 1688 års karta. På gårdsplanens vänstra sida "kungshuset" med brygghuset, till höger kungsgårdens ombyggda "borgstuga", upptill Carl Mörners stora och nedtill hans mindre stenhus. "Borggårdens" bredd mellan stenhusen omkr. 40 m., mellan trähusen omkr. 45 m.

skild gårdsfogde, vilken under sin förvaltning hade prebende- och klosterlandbönder i Åkerbo och Memmings härad, vartill sedermera även lades Åkerbo härad m. m. Till gårdsfogde utsågs fogden över Linköpings gård Olof Mikaelsson (Krok). Fögderiet ägde bestånd till 1561, då det upplöstes. I det följande var Tuna fogdesäte: 1563—1570 för häradsfogden i Skärkinds fögderi, 1590—1592 för häradsfogden i Åkerbo härad, likaså

Fig. 3. "Kungshuset", uppfört 1549—1550, och brygghuset. Gårdsfasaden enligt kartan. Byggnadens längd omkr. 25 m.

1595—1597, då en särskild underfogde även nämnes på gården. Efter att därpå hava legat under Linköpings län, förlänades Tuna med underlydande hemman 16 oktober 1602 av hertig Karl till hans hovmarskalk Otto Helmer von Mörner.

Genom bevarade gårds- och fögderiräkenskaper kan man ganska väl följa bebyggelsens utveckling på Tuna under kungsgårdstiden. När gården var fogdesäte, byggdes och reparerades, under mellantiderna fick gården förfalla.

Tunas första blomstringsperiod såsom kungsgård inträffade 1549—1570. Under denna period äro räkenskaperna bevarade för följande 7 år, nämligen: 1551—1553, 1555, 1557, 1563 och 1567. Många årgångar saknas alltså, varibland de två första, men man får dock i de bevarade ganska goda upplysningar om byggnadsverksamheten. Omdaning till kungsgård och fogdesäte medförde uppförande av bostads- och ekonomihus för mottagande av de kungliga med följe samt erforderliga magasinshus för uppläggande av de inflytande skattepersedlarna.

Bostads- och ekonomihuset för de kungliga förlades till "holmen", den kulle på vilken mangårdsbyggnaderna allt fortfarande äro belägna. Holmen

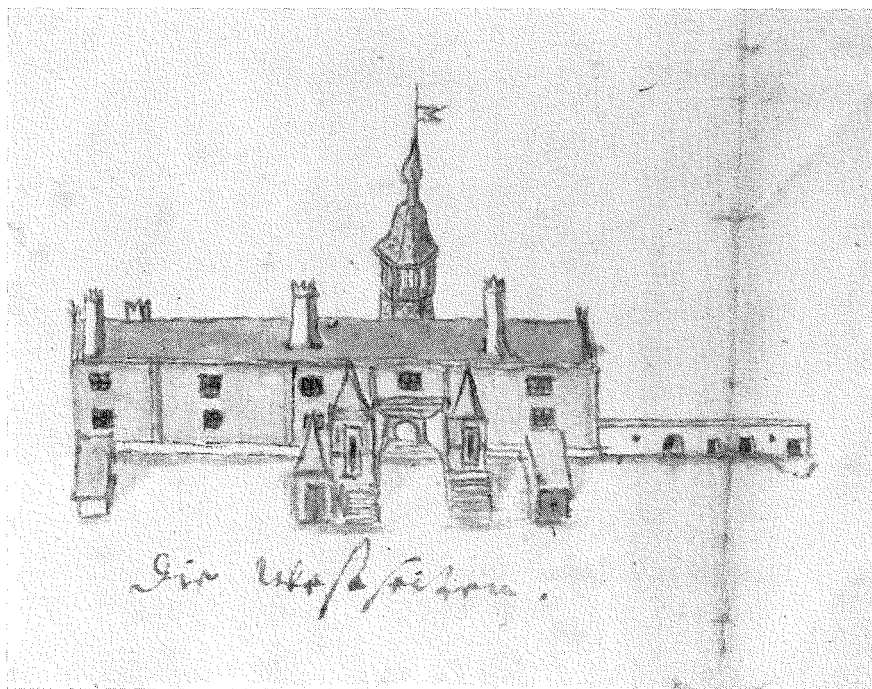

Fig. 4. "Borgstugan", uppförd omkr. 1555, sedermera ombyggd. Gårdsfasaden enligt kartan. Byggnadens längd omkr. 30 m., före tillbyggnaden omkr. 20 m.

var vid denna tid kringfluten av vatten (ännu på Erik Dahlbergs tid, fig. 7, sträckte sig vattnet åtminstone under flödestiderna mellan "holmen" och fasta landet och kallades "Gårdsjön"). Tuna "gård" hade sin plats på fastlandet. Kärnan i den utgjordes av den rosenstråleska sätesgården.

Vid ingången av räkenskapsåret 1551 finna vi stommen till ett ganska stort tvåvånings-boningshus av trä uppfört på holmen. Det kallas i räkenskaperna "nya" eller "stora" byggningen och är utan tvivel identisk med det 1688 kvarstående *kungshuset*. En senare nybyggnad av detta omfång måste eljest hava avsatt spår i räkenskaperna, vilka efter 1570 äro nästan fullständigt bevarade. På stora byggningen utfördes räkenskapsåren 1551 och 1552 omfattande inredningsarbeten: fönster och dörrar insattes, golv inlades och trossades, "panelverk" fästes, spisar inmurades, stora "dragspikar" inslogos i väggarna, knutarna tjärades och svalen "brädades". Joen målare i Skeppsta fick 4 marker 1 öre för att han målade "panel", även kallat "en gavel", på 22 alnar blaggarn. Ett av rummen i övre våningen var "sparr"- eller ryggåstuga.

Nyssnämnda år, 1551 och 1552, uppfördes och inreddes även "Kungl. Maj:ts eget kök". Till själva byggnadskroppen åtgingo 256 timmerstockar

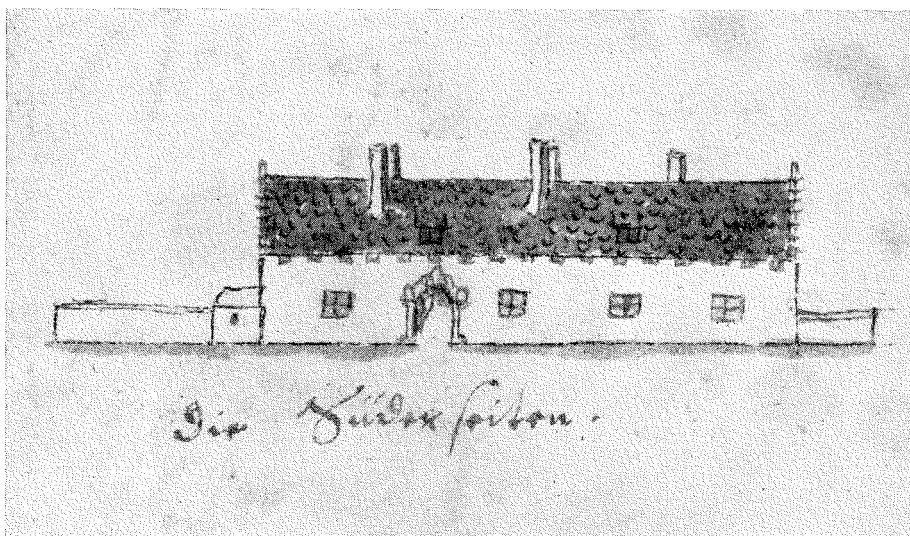

Fig. 5. Stora stenhuset, uppfört vid 1600-talets mitt. Gårdsfasaden enligt kartan.
Byggnadens längd 32 m.

förutom bräder och tiljor. Köket förseddes (liksom stora byggnaden?) med brädtak. Vid denna tid byggdes även "Kungl. Maj:ts hemlighus". Till förvaring av viktualier bröts på holmen en källare under ledning av en särskild bergbrytare. Massor av ved åtgick härvid för att "bränna" på berget. 1555 lades rustning över källaren och ovanpå byggdes en torvtäckt svale. Ävenledes planerades "borggården".

Den ursprungliga *borgstugan* ingick i gården på fastlandet. 1555 stod en ny under byggnad på holmen. Det var en ganska stor byggnad, liksom kungsgårdsbyggnaden av trä. Nämda år insattes 4 spisar, 1557 12 dörrar och lika många fönsterkarmar. 1563 förbrukades 2 tolfter timmer och 11 tolfter bräder till bänkar och 4 ståndsängar i "nya byggnaden", varmed väl får förstås nya borgstugan. Samtidigt insattes 2 "skorstenar". 1567 åtgingo 3 tolfter bräder till trossning av golv och tak, 4 dörrar och 2 "skorstenar" insattes. Till denna byggnad avsågs säkerligen den långa målade bonad med 8 målade "gavlar", vilka förfärdigades 1557. Samma år byggdes en bro av timmer mellan holmen och gården, och anläggningen slöts med en timrad port med tillhörande "dörrar". Härmed var huvudskedet av anläggningens utbyggnad slutfört.

En ganska rikhaltig fatbur åstadkoms genom sammanskott från olika fögderier. Ett "segerverk" anskaffades, likaså en stor ringklocka, vägande 6 löspund 9 marker och stöpt av Mickel klockgjutare i Vadstena. Båda uppsattes i porttornet.

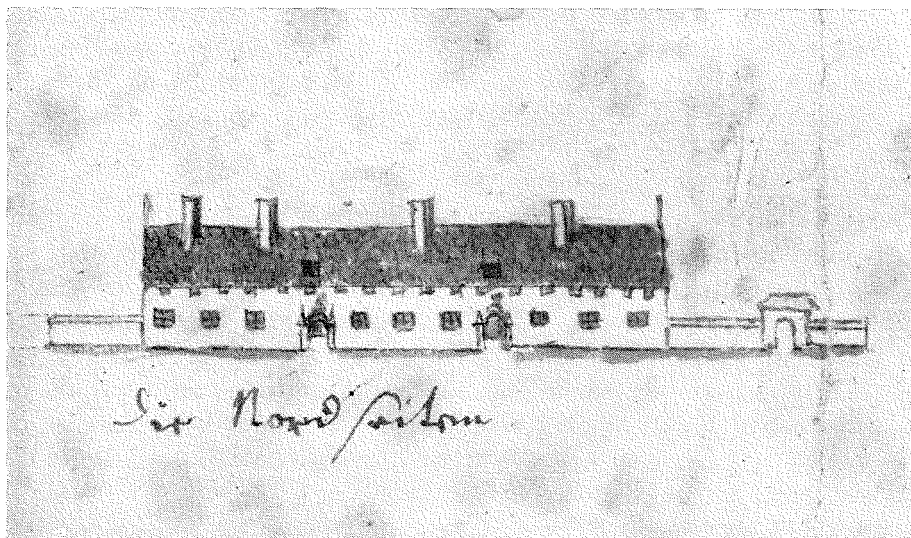

Fig. 6. Lilla stenhuset, uppfört 1648—1652. Gårdsfasaden enligt kartan. Byggnadens längd 32 m.

På "gårdens" byggnader utfördes då och då underhållsarbeten, men nybyggnader omtalas även. Omändringen till kungl. gård och fogdesäte krävde stora förvaringsrum för skattepersedlar och egna produkter. Bland de första kända arbetena var också att "bygga lärar i ett bingahus" (d. v. s. spannmålsmagasin). Jordbruk och boskapsskötsel utvecklades. Nytt "fähus" byggdes 1563.

År 1550 var Gustav Vasa i Östergötland och såg väl då till arbetena på Tuna. Samtidigt ordnade han med omnämnd anskaffning av fatburspersedlar och utökning av kreatursbesättningen. Flera brev under 1550-talet vittna om hans intresse för utvecklingen av den nya kungsgården och den reveny han drog av den. Någon kungsgård för hovets uppehåll blev emellertid icke Tuna. Därtill funnos andra och rikare möjligheter i trakten. De stora byggnadsarbetena kommo därför ej att fylla de behov för vilka de avsetts. Emellertid äro kungliga besök på Tuna att anteckna. I februari 1555 vistades Gustav Vasa där en dag eller två på resa mellan Munkeboda och Linköping, utvalde konung Erik var på Tuna 25 mars—1 april 1558, Gustav Vasa i början av maj 1559. År 1563 voro Erik XIV:s och fröken Cecilias hästar uppställda på Tuna ett par veckor och hertig Magnus' av Sachsen några dagar. 1571 vistades "gamla drottningen" med sitt hov en natt på Tuna. Slutligen blev Tuna utgård under Linköpings gård, vartill den väl lämpade sig.

Johan III intresserade sig icke för Tuna, utan gården fick under hans tid

stå och förfalla. 1590 blev Tuna emellertid ånyo fogdesäte, och arbeten för gårdens "upprättelse" igångsattes. De två byggningarna på holmen reparerades och ett nytt stall byggdes där. Fogdebyggningen på fastlandet, som synbarligen bestod av förstuga, fogdestuga och kammare, försågs med dörrar, golv och spisar.

När Otto Helmer von Mörner 1602 tillträdde gården, fanns — enligt sonens måhända något överdrivna utsago vid reduktionen, då det gällde att styrka rätt till ersättning för under mörnerska tiden utförd melioration — ej "något hus på Tuna gård, varuti man bo kunde", ett påstående, som i viss mån även jävas av det sakförhållandet, att de gamla kungsgårdsbyggnaderna i huvudsak kvarstodo ännu 1688. Uppgiften, att Otto Helmer "mycket förbättrat gården till själva bruket som andra kommoditeter och lägenheter och synnerligen här ett par trädgårdar låtit anlägga", torde där emot vara med verkligheten överensstämmande.

Behoven ökades emellertid snabbt under storhetstiden. Snart fyllde ej det skick Otto Helmer givit sätesbyggnaderna de fordringar, som den nya tiden och innehavarens ställning uppsatte. Otto Helmers son, riksrådet friherre Carl Mörner, lät därför vid 1650-talets mitt bygga de båda mangårds- husen av sten, fig. 5 och 6. Det mindre uppfördes omkring 1650. Kontraktet med byggmästaren är daterat den 28 juli 1648, och årtalet 1652 över portalerna torde angiva tidpunkten, när byggnaden blev helt färdig. Kronan på verket sattes genom det större stenhuset, som därpå uppfördes. Vid arvskiftet efter Carl Mörner († 1665), erhöll sonen Berndt Didrik Mörner Tuna gård men måste för den "överbyggnad", som stenhusen utgjorde, "avstå i gods och kontant . . . några tusen riksdaler. Skulle emot förmodan reduceras", tillägger han, "så måste jag skatta mig mycket olyckelig, som en där icke haver ett säkert rum att luta sitt huvud mot". Reduktionen gick emellertid sin gång, dock torde Mörner hava bekommit ersättning för meliorationen. Synemännen skattade denna till ej mindre än 9.517 daler silvermynt, varav för stenbyggnaderna 9.000 daler. Sedan Tuna efter reduktionen indelats till översteboställe vid Östgöta kavalleriregemente, utdömdes såväl det gamla kungshuset som den av Otto Helmer von Mörner ombyggda borgstugan. Med tiden blev även Carl Mörners stora stenhus omodernt. Det ombyggdes vid 1700-talets mitt och erhöll då samma utseende, det ännu bevarar.²

² För ovanstående uppsats ha följande tryckta och otryckta *källor* blivit använda: Plan över Tuna (bilaga till chefens för Östgöta kavalleriregemente Blechert Wachtmeisters — ej återfunna — skrivelse till Kungl. Maj:t 12 dec. 1688, vilken överlämnades till Kammarkollegium med kungl. brev s. d.) och Landskapshandlingar: Östergötland, 1551—1602, allt i Kammararkivet. Pergaments- och pappersbrev (bytesbrev på Tuna 27 mars 1450 och faste-

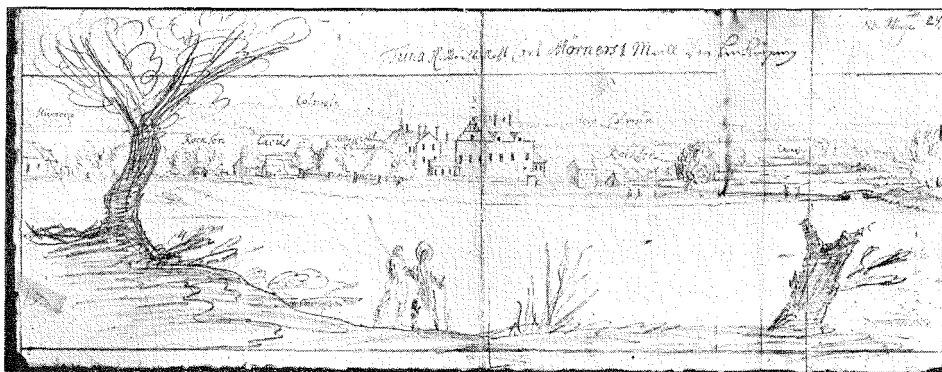

Fig. 7. Utsikt över Tuna på 1660-talet. Teckning av Erik Dahlberg, Kungl. Biblioteket.

Anläggningen och dess byggnader.

Tuna kronogård har en ganska egenartad uppsyn. Det är emellertid rätt svårt att få grepp om vari det egenartade består. Läget är ingalunda i och för sig enastående, i de flacka strandmarkerna nära Roxen och med de karakteristiska sankna omgivningarna, visserligen nu uppodlade, men dock kända och vittnande om att gårdens plats ursprungligen valts med hänsyn till försvarbarheten. Gården har uppenbarligen legat på en holme i sankna, madartade omgivningar. Men detta slag av läge kännetecknar så gott som varanda en av de herregårdar, som ha anor från medeltiden eller 1500-talet.

Mera egenartad är då gårdens nuvarande bebyggelse. Här förekommer ej den gängse grupperingen med manbyggnad mitt för uppfarten samt tvenne eller flera symmetriska flyglar. Uppfartsvägen har ingen fond. Till höger på gårdsplanen ligger en större tvåvåningsbyggnad, till vänster ett långt, lågt envåningshus. Väl inne på gårdsplanen har man en egendomlig förnimmelse av sydsvensk, närmast skånsk miljö. Vita murar och tegeltak mot en öppen vidd med strandängar och blånande vatten. Ja, likheten med

brev 30 juni 1451), Topographica (avskr. av reduktionskommissionens i Östergötl. syneprotokoll över Tuna 16 och 17 augusti 1681 — även i Hammersaml.: Bernt Didrik Mörners egendomshandlingar, i Riksarkivet och Palmschiöldska saml. i Uppsala universitets bibliotek), Hammersamlingen: Carl Mörners egendomshandlingar (kontrakt mellan Carl Mörner och Peder Andersson murmästare 28 juli 1648) och Bernt Didrik Mörners egendomshandlingar (koncept till M:s inläga till Reduktionskommissionen, Tuna 15 febr. 1681), allt i Riksarkivet. — Svenskt diplomatarium, 3, och Ny följd, 1, Stockholm 1875 ff. Joh. Ax. Almquist, Den civila lokalförvaltningen i Sverige 1523—1630, 1 och 3, Stockholm 1917 ff. Gustaf I:s registratur, 2—29, Stockholm 1864 ff. Anton Ridderstad, Östergötlands beskrivning, 2, Linköping 1918. Mörnerska släktboken 1468—1653, utg. av Carl Magnus Stenbock, Stockholm 1909. Reinhold Stenbock, Östgöta kavalleriregemente 1618—1699, Stockholm 1928. Svenska adelns ättartavlor, utg. av Gustaf Elgenstierna, 6, Stockholm 1931.

skånska lantgårdar är påtaglig. Kanske allra mest därigenom att ingen trädvegetation omsluter och inbäddar anläggningen.

Likheten är icke helt tillfällig. Liksom Skånes gårdar har Tuna sina rötter i tiden före stormaktstidevarvet. Den omdaning, som de flesta svenska herregårdar genomgått under den karolinska tidsåldern, har icke satt sin prägel på Tuna. Den äldre bebyggelsen har, såsom framgår av de gamla ritningar, vilka påträffats av Folke Wernstedt och som här skola närmare studeras ur byggnads- och anläggningssynpunkt, varit utslagsgivande även för den nydaning, som företogs på 1600-talet.

De nuvarande byggnaderna härstamma båda från 1600-talets byggnadsverksamhet, ehuru särskilt den större blivit genomgripande förändrad under följande sekel och därvid erhållit sin övre våning och nuvarande exteriör.

Bästa sättet att komma till rätta med studiet av den gamla gården och dess olika delar, sådana de te sig å 1668 års karta, torde vara att följa protokollet över besiktningen 1681 samt kartans beskrivning punkt för punkt under jämförande studium av kartan själv samt med anförande av vad som på annat sätt är bekant (genom Wernstedts ovanstående skildring och excerpter, som av honom ställts till förf:s förfogande).

Kartan visar oss gårdens huvudbeståndsdelar klart åtskilda. Där linköpingsvägen löper fram till Tuna ligger ladugården. Här har säkerligen också det medeltida Tunas manbyggnader haft sin plats, invid ladugården på det sätt som var gängse i äldre tid. Söder om fågårdens utbreder sig en stor fruktträdgård.

Vägen gör vid ladugården en tvär, till synes omotiverad krök. Så länge den gamla mangården låg kvar kändes dock säkerligen krökningen mindre omotiverad. På en lång brygga, eller vägbank och brygga, gick man över mad och öppet vatten ut till den nya gården, anlagd ute på "Holman" av Gustav Vasa (1549 eller 1550).

Ännu i dag har gårdens situation i stort sett bibehållit sig på detta sätt. Redan på vår gamla karta har dock det öppna vattnet försvunnit. Endast några regelbundet skurna dammar vittna där om "vallgravens" forna existens.

Ute på Holman ligga kartans manbyggnader, av vilka nu de båda yngsta, å ömse sidor om inre gårdsplanen belägna, äro bevarade jämte grundmurarna till den byggnad, som kringslutit gårdens entré. Dessa grundmurar omsluta nu källareutrymmen. Under dem ligga förmodligen de ursprungliga, nu igenfyllda källrarna.

Söder om mangården utbredd sig, liksom ännu i dag, trädgården, med fatbur och bastu. Spridda åt nordsidan och stranden samt utefter västra randen av den forna vallgraven sluter sig en yttre ring av förrådsbyggnad-

der m. m. — Det hela ger en typisk bild av den till synes regellösa, kring en kvadratisk gårdsplan fritt utströdda typ av herregård, som var gängse hos oss före den karolinska tiden.

Högst uppe å kartans hörn äro de olika mangårdsbyggnadernas fasader åskådliggjorda i naiva men klargörande teckningar, delvis i perspektiv, delvis i projektion.

Protokollets beskrivning av mangårdens hus lyder, i något förändrad ordningsföljd, sålunda:

"En Gammal Bygning på Östra sidan om gården med under och öfvervåning som för (före) Donation har bygd varit". Såsom Wernstedt påpekat måste det vara denna byggnad, som Gustav Vasa lät uppföra omkring 1550 som första hus på "Holman", och som han avsåg till kunglig bostad. Vid denna tidpunkt äro byggnadsföretagen både å Vadstena och å Grips-holms slott redan långt hunna. Vi möta här den påtagliga skillnaden mellan en kungsgård, visserligen försvarbar i någon mån men dock utan borg-prägel, samt det befästa slottet eller borgen. Motsvarande skillnad har existerat överallt i landet under hela medeltiden.

I räkenskaperna omtalas kungshuset bl. a. såsom omfattande fyra stugor, d. v. s. rum med fasta eldstäder. Strax efteråt nämnas emellertid "tiljor till att bottna 2 nedste stuge och sparrstuge". Man skulle av denna sista uppgift vilja draga slutsatsen, att övervåningen utgjort en enda sal med öppen takstol, medan bottenvåningen omfattat tvenne stugor. Men antalet stugor blir då endast tre. I 1552 års räkenskaper upptages emellertid en post till Pål murmästare för en ugn i *översta södra stugan*. Innanför salen, *sparrstugan*, låg alltså på södra sidan en stuga, tydligen mindre och med inpanelat tak eftersom sparrstugan omtalas i bestämd form. På planritningen identifieras lätt dessa lokaliteter. Det är bottenplanen som åskådliggöres. Husets mitt upptages av en förstuga ("vorgemach") och på ena sidan därom ligger en sal, på den andra två kamrar. Dessa kamrar ha på planritningens tid användning såsom skafferi, och man har för bekvämlighetens skull huggit upp en dörr från den ena direkt ut mot gårdsplanen. Däremot finnes ingen dörr mot förstugan, vilket dock med säkerhet ursprungligen varit fallet. Samtida planer visa nämligen denna dörranordning, och planen är just av den typ, som var allmänt i bruk vid denna tid.

Att förstugan ej nämnes i handlingarna bör ej förvåna. Den var alltid inredd på enklaste sätt, eller alls ej inredd. Att boningsrummen äro tre är heller icke oförklarligt, ty det inre av de två samhöriga utgjorde förvaringslokal (garderob, brevkammare, kistekammare, arkiv) och inreddes ej heller såsom trivsamt boningsrum. Våningen omfattar sålunda enligt tidens sätt att se tvenne stugor med biutrymmen.

I räkenskaperna omtalas även den å planen synliga svalen. 1552 inbrä-

das nämligen *svalarna*. Pluralisformen ger vid handen, att det funnits ännu en sådan på gården.

Trappan plögade i denna sorts hus vara placerad inne i förstugan invid den vägg, som vetter mot de *två* rummen, ej mot salen, detta därför att det var vanligt att förstugan och salen i ovanvåningen tillsammans utgjorde ett enda rum, en stor sal, vari trappan ej gärna fick ligga mitt i golvet. — I äldre tid var f. ö. detsamma fallet även i bottenvåningarna. Förstugans avskiljande är en utvecklingsprodukt.

Huruvida även på Tuna *övre* salen sträckt sig fram över och omfattat förstugupartiet är svårt att avgöra. Fasadritningen ger emellertid en antydning i detta avseende. Den anger en frontespis med två fönster ovan förstuguavsnittet av huset. Här måste alltså hava funnits en stuga eller kammare och detta vore omöjligt om *sparrstugan*, ett rum med öppen takstol, sträckte sig fram därunder. Förstugan har alltså funnits även i ovanvåningen.

År 1551 omtalas 6 spisar i kungshuset, 1552 insattes en sådan i översta södra stugan samt omtalas en annan i översta stugan (frontespisstugan?). Om vi antaga, att även förstugorna haft spisar samt rummen i övrigt vardera en sådan, stämmer antalet med rummens, sådana vi sökt rekonstruera dem med ledning av planen, ehuru denna ej anger spisel annat än i salen i bottenvåningen. Fasaden visar emellertid icke mindre än fem skorstenar, av vilka sålunda tre böra ha haft dubbla rökrör.

Av inredning och utsmyckning omtalas 11 dörrar med hakar, lås och nycklar, "smällesås" eller "stocklås"; trettio fönster (fönsterbågar, av vilka två eller tre placerades i samma karm) samt en panel målad på 22 alnar blaggarn av Joen målare i Skeppsta. Denna målade panel var av allt att döma hopsydd av flera våder blaggarnstyg. Alnemättet ger därför ingen vägledning beträffande rummets storlek.

Man byggde också 1551 ett hemlighus, som brädades in och avtäcktes 1552 (möjligen planens *cabinet* i förstugan, vilken synes vara inpassat på platsen efteråt).

Till den äldsta anläggningens byggnader hörde vidare ett kök, på övligt sätt uppfört såsom särskild byggnad (för eldfarans skull). Kanske utgör planens *brygghus*, som i fasaden ståtar med en präktig kupol och som tydligen var konstruerat såsom en öppen härd i golvet mitt med rökhuvs vilande på fyra pelare, en efterträdare och förnyad upplaga av Kungl. Maj:ts kök. I varje fall få vi tänka oss detta kök uppfört just på angivet sätt.

Slutligen sprängde man en förrådskällare och lade tak däröver samt försåg den med svale.

Men alltjämt är en stor del av gården förlagd till den gamla gårdsplatsen. Sålunda omtalas bly till sex fönster i 3 stugor i färgården samt glas till

fyra fönster i 2 stugor i d:o. Sannolikt lågo alla gårdsfolkets lokaler ännu länge kvar i fägården.

Från och med år 1555 börjar emellertid omtalas *nya borgstugan* på holmen, som d. å. står under byggnad. 9 tolfter och 8 stockar timmer upptagas jämte 4 spisar samt näver och bräder (till taktäckning) för fyra stugor. Dessutom nämnes en svale över källaren, sannolikt uppförd i sammanhang med borgstugan. 1557 arbetas med en *port* samt dörrar (12 stycken) och fönsterkarmar (12 st.). Bänkar och bord göras i borgstugan. Skorstenarna (-spislarna) få ugnsjärn. Slutligen målas en 52 alnar lång bonad jämte åtta *gavlar*. Med gavlar avses i samtida språkbruk bonader målade för gavelfälten i en stuga. Det har sålunda här liksom 1555 varit fråga om fyra *stugor* i borgstugubyggnaden, vardera med tvenne målade gavlar.³

Man erhåller av dessa uppgifter en ganska fyllig bild av borgstugan, den avdelning av en dåtida stormans- eller kungsgård, som var upplåten åt gårdens besättning och vaktmanskap. Tidigare under medeltiden utgjorde borgstugan däremot borgherrens "dagligstuga", vari han samlade sitt husfolk och sina vänner till samvaro. Utvecklingen medförde efterhand lokalitetens degradering till enbart vaktmanskapets och husfolkets del av anläggningen. Hos oss fick den härvid gärna sin plats invid entrén till mangården eller till yttre borggården. Det är tydligen just så den placeras också på Tuna, ty i samband med borgstugubygget göres också en port till gården samt en bro över vallgraven. Härtill åtgå 103 stockar och 63 dagsverken, 43 tiljor och bräder samt dessutom näver.

Med all säkerhet ingår denna Gustav Vasas borgstugubyggnad i det hus, som å 1688 års karta omsluter gårdsporten och som beskrives sålunda: "En gammal träbygning öfwer porten på Västra sidan om gården med öfwer och under våning: der under en stor hwalfd kiällare, 17 al. lång och 9½ al. bred, noch en hwalfd kiällare 11 al. lång och af lika bredd med den förriga, varandes til desse kiällare en murat ingång ifrån Sahlen i stora Steenhuset: Träbyggningen består på södre sidan af en stugu och 3 Camrar, med fönster och Skorstenar: På Norre sidan en Cammar med Skorsten och 2 smärre utan skorstenar, derunder en wed kiällare, Öfwerwåningen söderut, en Stor Sahl med skorsten och en Cammer: norre sidan tre Camrar med skorstenar och en utan Skorsten, denne Byggning är af näfwer och torftak."

Kartans bild av detta "porthus" är delvis ganska svår att tolka. Porten skär genom detsamma i bottenvåningen, medan övre våningen går obruten fram genom hela längan. Utanför porten, mot bron, som på kartans tid

³ Förf. har tidigare, i en uppsats benämnd Benhammar, i Svenska Kulturbilder V, tolkat ordet *annorlunda*, såsom sänggavel; detta är emellertid, såsom professor Sigurd Erixon för mig påpekat, oriktigt.

ersättes av en vägbank med till synes nyplanterade alléträd på ömse sidor, är upprest en överbyggnad över entrén, vilande på fyra grova stolpstöd och avslutad med en kraftig tornhuv med klocka. Mot gårdssidan omgives porten av tvenne egenartade utbyggnader, vilka av allt att döma hava funktionen av förstugor med fritrappor till ovanvåningen. Invid dessa utbyggnader framträda lägre sådana, tydligen utgörande källarhalsar.

Kartans portlänga visar en påtaglig symmetri, som motväges endast av det söderut fortsättande partiet. I flera avseenden ger detta parti sig tillkänna såsom ett yngre tillägg. Avlägsnades detsamma skulle man erhålla en arkitektoniskt mera enhetlig portbyggnad. Uppgifterna om källrarnas anordning och mått ge vissa hållpunkter för bedömandet av frågan om längans olika åldersskikt. Med ingång från södra ändan (från stora salen i 1600-talets huvudbyggnad) ligga i rad tvenne källare av hela husets bredd. Den ena är 11 alnar lång, d. v. s. motsvarar just det ovan såsom eventuell tillbyggnad betecknade stycket av längan. Den inre källaren mäter 17 alnar, vilket innebär, att densamma sträckt sig in under porten, fram till dens bortre vägg. Beskrivningen nämner ej den ovan berörda källarhalsen, vilken måhända varit ur bruk och ersatt med ingången i det nya partiet. Alla dessa olika förhållanden tala för vårt antagande. Portlängans synetriska partier kring porten skulle alltså kunna utgöra Gustav Vasas borgstugubyggnad med dess fyra stugor. Men hela övre våningen kan däremot icke höra dit, ty stugorna voro ju försedda med målade *gavelfält* och böra väl då ha varit s. k. *sparrstugor* eller vad vi pläga kalla ryggåsstugor.

Emellertid vore det dock naturligt, om åtminstone *över själva porten* funnits en övre våning, vilken till någon del uppburit tornhuv och till vilken fritrapporna lett upp. Först så bliva nämligen dessa fullt naturliga. Om de härstamma från Gustav Vasas byggnadsverksamhet och just från 1557, blir det också mera rimligt att sammanställa dem med den förebild som ensam kan komma ifråga, nämligen Vadstena slott. I denna slottsbyggnad går porten genom mittpartiet och omgives av ståtliga, symmetriskt utbildade trapphus, vilka äldst mot gården mynnat i smärre fritrappor. Detta parti stod färdigt omkring 1550 och fick sin slutliga utsmyckning 1556—1563.

Borgstugulängan skulle sålunda hava omfattat porten med överbyggnad, vari väl en av de fyra *stugorna* var inrymd, samt envåningssidopartier, den ena omfattande en större stuga, den egentliga *borgstugan* (kartans indelning av detta rum gör intryck av att ej vara ursprunglig), den andra tvenne sådana. Detta vore fullt i överensstämmelse med tidens byggnadsvanor. Planen visar ju direkt överensstämmelse med Tuna ovan behandlade kungshus, endast att förstugan ersatts med portgången. Och rummet ovan porten har talrika motsvarigheter samt kan direkt leda sina anor tillbaka till me-

deltidsborgens portbyggnadstyper, i vilka rummet ovan porten ej sällan användes såsom vaktens lokal samt för vindbryggans manövrering.

Att längan ifråga icke i kartbeskrivningen upptagits bland de hus i gården, som funnits före den mörnerska tiden, har sin naturliga orsak däri att den högst väsentligt utökats och tillbyggt under ifrågavarande tid.

Fullt färdig synes byggnaden emellertid icke ha blivit då den uppfördes. År 1563 muras två skorstenar samt åtgår 2 tolfte timmer till bänkar jämte 11 tolfte sågbräder till trossning i *nya borgstugan*, varjämte fyra dörrar insättas och ytterligare två skorstenar byggas. Har manne en del av tillbyggnaderna utförts redan nu? 1590 och 91 talas om ett stall ute på holmen. Möjligen utgjorde detta en del av kartans stora präktiga stall.

Med den mörnerska tiden vidtager en förnyelse å Tuna, som visserligen icke är av så överväldigande mått men dock håller sig i en annan och större skala än Gustav Vasas lilla kungsgård. På ett ganska åskådligt sätt mötas här tvenne tidsåldrars byggnadsvanor: å ena sidan stormaktstidens och å den andra vasatidens eller — strängt taget — medeltidens.

Men förnyelsen respekterar i märkvärdigt stor omfattning det gamla. Den lilla anläggningen med sin sirliga portlänga, vars genombrytning riktar sig rakt mot det ståtligt höga kungshuset, lämnas orört. De nya husen, med utrymmen avpassade efter den nya tidens mera skrymmande livsföring, hållas dessutom ganska låga. Trots allt har man ej alldeles överröstat det gamla. Kanske var den äldre anläggningen något som alltjämt betraktades såsom säreget och förnämt.

Gården kringbyggdes genom de båda nya längorna. Murar uppföras, vilka fullfölja kringlutningen. Men än mer förändras gårdens uppsyn genom utfyllnad i vallgraven. Blott på några ställen sparas litet vatten ut till den art av dammar (ruddammar), som man icke gärna ville undvara varken vid stallet eller i trädgården. Kartan anger alls ingen vallgrav. Men ännu i dag händer det vid högvatten i Roxen, att de låglänta markerna översvämmas och ge tillfälle till iakttagelser angående vallgravens forna utsträckning.

På det utfyllda markområdet bygger man nya uthus. Stallet, en stor präktig byggnad (med hölada och vagnshus anslutna) ligger åtminstone till en del på utfyllnaden, likaså troligen den långa köks- och bagarstugulängan sydost om kungshuset ("En röd bygning utan för gården på Östra sidan med kiök och Camrar alt under ett taak: derjemte en miölck stugu, desse rum äro med goda Eldstäder wäl förwarade").

Också kartans trädgård får tydligen breda ut sig över en del av vallgravens eller madens forna plats. Den består äldst av allt att döma av fyra kvarter, till vilka efteråt lagts ytterligare tvenne, som utgöra kålgården. Endast ett av de fyra kvarteren har karaktären av prydnadsträdgård och

är indelat i häckomslutna, stjärnformigt grupperade små kvarter. I övrigt äro trädgårdslanden beväxta med körsbärs- och plommonträd (syneprotokollet säger: "Wid stora Steenhuset på södra sidan är en nyttig och Wäl funderad kryddegård af 132 Alnars längd och 132 alnars bredd, med 4 stora qvarter omfattade med Boxbohm och eljest Planterat med Kierssebär och Plommonträ").

I eller invid trädgården ligger den lilla trädgårdsmästarebostaden (med förstuga, stuga och kammare), en fatbur i två våningar, med bl. a. bod för trädgårdsredskap, samt badstugan, den sistnämnda placerad så långt som möjligt från gårdskomplexet i övrigt på grund av eldfaran (syneprotokollet: "J Kryddegården är en fatebur med Öfwer och under rum: En trädgårdz stugu, en badstugu med 3 Camrar och Spån täckt, derhos en stor Kåhlgård"). De små trädgårdsbyggnaderna äro anbragta (med undantag för trädgårdsmästarens hus, som istället döljes så mycket som möjligt) så effektivt man kunnat i fonden av en gång eller ett kvarter.

Utmed stranden ligga strödda diverse små uthus, tvättstuga, svinstia och längre bort ännu en badstu, båthus etc. (syneprotokollet: "Item närmare åt Siön några små hus, såsom Tiölna, Torckhus och Smedia. . . . Et slacktarehus neder åt Siön med mur, som förr ha varit brukat til brygghus").

Utefter den forna randen av vallgraven och nära uppfarten ligga två byggnader, vilka tydligen ha tillhört 1500-talsanläggningen. Den ena utgöres av en normalt utbildad tvårumsbod med loft ("På Wäster sidan om gården utom store Porten en byggning med tvenne Öfwer och underbodas, för Mörnernas tid upsatt"). Den andra är mera komplicerad. Planen anger den närmast såsom en tvårumsbod sammanbyggd med en stuga. En förstuga med förstugukammare utgör mellanled mellan de båda delarna (syneprotokollet säger: "Noch en husrad bestående av 3 Bodas, stugu och korsnattstugu"). Å Erik Dahlbergs teckning över Tuna, varom mera nedan, består byggnaden av ett lägre parti, *stugan*, samt tvenne högre, varav det mellersta är tvärställt i raden. Korsnattstugan är tydligen just det övre rummet här uppe i mittpartiet. Den markerar *korset* i husraden. En dylik tvärställd överbyggnad hava vi nyss trott oss kunna rekonstruera i portlängan i mangården. Den utgör i själva verket ett ständigt återkommande karaktärsdrag i 1500-talets och även gärna i 1600-talets timrade herregård.

Mangårdens nya stora stenhus beskrives i synehandlingen sålunda: "det stora Stenhuset på södra sidan om gården är af en ingång med uthuggen Täljsteen, En Wåning högt, med wind öfwer hela huset och Spåntak, des längd 52 alnar, bredden 30 alnar, högden in åt gården 11 alnar, utåth trädgården 12 alnar, sielfwe huusmuren $1\frac{1}{4}$ al. tiock; dock består huset på Wästra sidan om ingången af En Sahl med 4 Camrar, på Östra Sidan 4 Rum, alt trögålf Sahlen undantagandes, som är med täljsteen: Mellan murarne

3 qvarter tiocka fönster på hela huset 14 skifften: Uthi Sahlen en stor Glaserad kackelugn och Spisel med uthuggen täljsten: twenne Camrar försedde både med spisar och kackelugnar, men de öfrige allenast med Spisar, och är högden inne uti huset 8 alnar."

I kartans beskrivning lyder texten för stora huset som följer: "*N:o 5 ist das grose Steinhaus an der süder seite gelegen, dessen Gemächer seind: a. Der grosse geplastete Saal von 16 Ellen lang und 14 El. breit. b. Eine Kammer von 8 Eln lang und breit. c. Ein Kammer von 8 Eln (breit) und 6 Eln lang. d. Ein Kammer 8 lang, 5 breit. e. Eben (?) Kammer mit einen kleinen Cabinet. f. Das Vorgemacht. g. Ein Kammer von 8 Eln breit u. 10 lang. h, i. Zwei Kammern, wovon i die Schaffereij, beide 6 Eln breit u. 10 lang. k. Der Weg zum Abtritt*".

Denna byggnad representerar ganska väl den typ av bostad, som var gängse under 1600-talet före och omkring århundradets mitt. Förstugan ligger i mitten eller ungefär så. På ena sidan därom ligger salen, omgiven av boningsrum, förlagda ett och ett eller i tvårumssviter. På andra sidan om förstugan flera eller färre rum eller sviter av rum. Ibland är det tydligt att salen tjänat såsom festavdelning och rummen på andra sidan om förstugan såsom egentlig bostad. I andra fall åter är det salsavdelningen, som utgör bostad, medan de övriga rummen fylla underordnade ändamål. Detta sistnämnda har tydligen varit fallet å Tuna.

Egenartad är anordningen med källaringången i salens hörn — ett för bekvämlighetens skull gjort arrangemang. Lika egenartad är gången, som från förstugan för till det utbyggda avträdet.

Planen är f. ö. långt ifrån redig eller mönstergill. Den erinrar mest om de underligt sammanstuvade anordningar, som äro vanliga i tyska borgarhus från 1600-talet.

I våra dagar har tillkommit en övervåning med höga ståtliga rum. Salens bleknade dekoration vittnar ännu om ståt och fest. I samband med påbyggnaden har man reglerat bottenvåningen, rivit bort de i förstugan inträngda kamrarna, flyttat ytterdörren till fasadens mitt samt fogat in ett ganska ståtligt trapphus vid vestibulen. Bortre delen av förstugan har avskilts samt utbildats till kök.

Den andra, smalare 1600-talslängan har bibehållit mera av sin indelning, ehuru dess vackra, i kalksten huggna portaler flyttats till Livgrenadjärregementets mässbyggnad i Linköping (tidigare Malmen). Längan har tvenne ursprungliga ingångar, vilka vardera lett till sin förstuga och till denna anslutna (gäst-)rum eller tvårumssviter. Protokollet beskriver sålunda: "det mindre Steenhuset å norra sidan gården är en våning högt med wind öfwer hela huset och Spåntak, längden är 51 al:r, bredden 15½, högden å Siön 9 al., in åt gården 7 al:r, sielfwe hus muren 1½ al. tiock:

huset har twenne ingångar med uthuggen täljsteen, J den ena twenne maak, ett på Östre, det andra på Wästra sidan, af hela husetz bredd, och twenne Camrar: den andra ingången består af 4 Camrar, fönster i hela huset, 19 hela och 2 halfwa skiffen, alle Rummen försedde med Spisar och trågolf, Jnne uti huset är högden 6 al:r."

Kartbeskrivningen lyder: "*Das kleinere Steinhaus, dessen Gemächer: l, m. Zwei Kammern von 5 Eln breit und 6 lang. n, o. Zvej Kammern von obiger Breite und Länge. p, q. Noch zvej solche Kammern. r, s. Zvej Kammern von 6 Eln breit un 10 lang.*"

Ladugården bestod av "*4 lador, 2 golf hwardera, 2 dubbla fähus med Skullar på, 2 fährhus, 2 små Stall och hörum*".

Dessutom nämner protokollet, att "*Bak för ladugården är en stor skiön trögård anlagd af 250 st. bärande Pärön och Äpleträn*".

En mycket belysande komplettering av karta och syneprotokoll skänker den teckning, som Erik Dahlberg utfört på platsen och för Sueciaverkets räkning. Den klara och överskådliga bilden visar oss Tuna från sydväst. I förgrunden synes en större damm, en rest av vattendraget, som tidigare omslutit holmen. Åt öster fortsättes dammen ännu av en smalare vattenränna, som synes föra ut i Roxen. Åt motsatta sidan spärrar vägbanken vid gårdsentrén. Vi få, längst till vänster, en skymt av ladugården samt av en trevlig, överbyggd gårdsportal. Vi kunna därefter följa vägbanken kantad av lummiga träd. Vid stranden skymta spridda uthus. Närmare vägen ligga de ovan beskrivna större "tarvehusen". Utefter trädgårdsstaketet nå vi fram till portlängan med dess pittoreska entré och tornhätta. Det större stenhuset visar en ståtlig resning, trots sin enda våning. Trädgården synes ha den art av oöverstiglig inhägnad, som ännu kan studeras på Gotland i sällsynta undantagsfall och som där benämnes standtun.

* * *

Av vissa andra godskartor, som anträffats av Folke Wernstedt och som komma att publiceras i Rig, framgår, att Tunas gårdstyp samt även byggnadernas allmänna utseende av allt att döma kunna betraktas som karaktistiska för en stor grupp av herregårdar.

Italien och konsten norr om Alperna under den gotiska tiden

Ett försök till gemensam periodindelning

Av Henrik Cornell

Skulptur och måleri under 1200- och 1300-talen utgöra ett gammalt konsthistoriskt forskningsområde, vilket emellertid icke betyder, att man äger en klar och definitiv uppfattning om dessa perioders hela konstnärliga utvecklingsförlopp. Visserligen kunna vi icke vidare vänta upptäckten av några så betydande konstverk, att de väsentligen komma att ändra vår uppfattning. Däremot kommer helt säkert ett närmare studium av det redan kända materialet att möjliggöra en djupare förståelse för dessa århundradens konstnärliga anda och de växlande formideal, i vilka den tagit sig uttryck. Vi skola nedan försöka finna en gemensam periodindelning för konstutvecklingen norr och söder om Alperna. Uppgiften kommer därvid att bestå i en jämförelse mellan de väsentliga dragen i å ena sidan Italiens och å den andra Frankrikes och Tysklands konst.

En periodindelning är icke blott en kronologisk fråga, den är även, och i ännu högre grad, en fråga om en träffande karakterisering, som förmår urskilja de väsentliga egenskaperna i en konstnärs, en skolas eller ett helt tidsavsnitts konstnärliga produktion. Det är ju genom sina olika karakteristika, som perioderna framträda för våra ögon.

Italien har sedan gammalt betraktats som det ledande konstlandet. Beträffande tiden före renässansen har man emellertid för länge sedan ändrat uppfattning, den italienska konsten äger som bekant under 1200- och 1300-talen icke den absoluta självständighet, som man tidigare antagit. De konstnärliga strömningarna ha gått i båda riktningarna och i början i synnerhet från norr till söder. Den egentliga renässanskonsten har utgått från Italien och under 1500-talet lagt hela Europa under sitt välde, men grundvalarna för denna storslagna utveckling har Italien under loppet av de tidigare sek-

len till stor del skapat med hjälp av de lån, som mottagits från länderna norr om Alpena. Ett livligt utbyte mellan syd och nord har städse ägt rum. Och förhållandet av givande och tagande förutsätter en viss andlig gemenskap, det fordras ett visst minimum av likartad inställning för att en konstnär skall vilja och kunna ansluta sig till en annan. Vi skola också finna, att konsten på ömse sidor om Alpena under de båda sekel, som här bliva föremål för vår betraktelse, uppvisa många tydliga paralleller. Dock har man aldrig kommit till identiska resultat. Då de konstnärliga idéerna intränga från ett land till ett annat, förändras de alltid på något sätt, stundom fyllas de rent av med en ny mening, men oftare undergår deras form en lätt förändring, som dock kan vara tillräcklig för att visa, att konstnärerna icke fullständigt ha uppfattat förebildernas egentliga innebörd.

Detta är fallet med Pisanarna i deras förhållande till den franska konsten. De ha utan tvivel känt de former för kompositionen av den mänskliga figuren, likaså draperistilen med de mjuka linjerna, som skapats av de parisiska konstnärerna kort före mitten av 1200-talet. Vi återfinna kompositionssystemet hos madonnan i nordportalen på Notre Dame i Paris och hos Josefsstatyn i Reims i Niccolo och Giovanni Pisanos figurkonst, men de hava upptagit dessa system mera som en yttre formel, under det att i de franska verken det framträder som en kraft, som inifrån behärskar statyn. Om gotikens betydelse för Niccolo Pisano kan numera knappast mer än en mening råda. Hans betydande originalitet och skaparkraft drages ingalunda i tvivelsmål därför att man konstaterar, att hans stil växt fram icke blott under anslutning till antika monument utan framför allt under inflytande av den franska konsten. Först kunna vi erinra oss, att hans predikstolar använda fransk-gotiska arkitekturformer. Icke blott detaljerna röja sitt franska ursprung såsom treklöverbågarna, kolonnerna med sina bladkapital och svicklarna med sina reliefer, utan också helhetsuppfattningens inriktning på en mera skulptural verkan. De toscanska predikstolar, som utförts av Niccolos föregångare, ha samtliga en enkel rektangulär form. Då Niccolo inför den mångkantiga formen, följer han den franska smakens allmänna fordringar. Man kan påminna sig, att de gotiska arkitekterna i Frankrike omarbetat de enkla romanska pelarna, vilka ofta bevara karaktären av murstycken, till rikt profilerade former. Konstnärerna ledas av en smak för det skulpturala. I själva verket ha alla gotiska arkitekturlemmar blivit skapade som mer eller mindre utpräglade skulpturverk. Vi röra här vid en väsentlig skillnad mellan den gotiska arkitekturen och den romanska. Samma skillnad återfinna vi mellan Niccolo Pisanos predikstolar och deras romanska föregångare. Då Pisano i sin arkitekturkomposition inblandar mycket av skulpturens uppfattning, visar han, att han verkligen är ett barn av den gotiska stilen. Emellertid kunna vi icke utförligt ingå på Niccolo Pisa-

nos verk, vi få nöja oss med att undersöka, huru han har reagerat mot de nya tankarna i den samtida franska skulpturen.

Innan vi gå närmare in på dessa frågor, är det emellertid lämpligt att taga en allmän överblick av den franska och tyska konsten under den gotiska tiden, och vi skola göra detta enligt en här framförd plan, vilken i schematisk form meddelas nedan.

1. S:t Bernhards tid till omkr. 1150. Den religiösa mystikens första blomstring. Expressionistisk konst, t. ex. skulpturerna i Vézelay.
2. Omkring 1150—omkring 1190. Reaktion mot den religiösa entusiasmen, bl. a. sammanhängande med andra korstågets misslyckande och S:t Bernhards fall. Mycket återhållet känslouttryck. Monumental, stel bildkonst: västfasaden i Chartres.
Dessa båda perioder gälla endast Frankrike.
3. Den världsliga aristokratiens hegemoni i konsten. De religiösa krafter, som söka göra sig gällande, bli trots en viss styrka mer och mer tillbakaträngda av en tilltagande världslig lyrik.
 - a) Unggotik. Okomplicerad lyrik. Enkel form, anspråkslös figurkomposition: nord- och sydportalerna i Chartres, fig. 1, Amiens, Notre Dames i Paris västfasad, de tidigare skolorna i Reims.
 - b) Högotik. Tämligen sammansatt, medveten, men utpräglat lyrisk känsla. Intressantare komposition. Utpräglat eleganta former: nordportalens madonna i Paris, fig. 3, Josefsmästaren i Reims, fig. 2. Senare en lätt manierering: skulpturerna i Bourges.
4. Den religiösa mystikens andra blomstringstid, omkr. 1290—omkr. 1350. Den världsliga lyriken efterträdes av en religiös känsla, som dock fortfarande har utpräglat lyrisk karaktär. Förkärlek för det karakteristiska mera än för det sköna. Tvenne möjligheter i formbildningen, som bägge gå ut på att låta den fria kroppsligheten försvinna i figurplastiken.
 - a) Tjocka, tunga draperier med stel yta.
 - b) Tjocka, men av stora håligheter upplösta draperier, som ge en skelettartad och därigenom förändrad karaktär åt den mänskliga gestalten. I denna senare form får tiden sina betydelsefullaste konstnärliga uttryck: Profeterna i Strassburg, apostlarna i Köln, Wolfskehlsmästarens gravvårdar i Würzburg och Bamberg, fig. 7. De karakteristiska verken tillhöra nu Tyskland, icke Frankrike.
5. Borgerlig realism. Reaktion mot den religiösa känsligheten. Utpräglat osentimentala, delvis plumpa konstnärliga uttryck. Överdrivet plastisk

stil, betoning av tyngd och massa: Ottokar I:s grav i Prag av Peter Parler, fig. 9, franska gravskulpturer och porträttstatyer från 1360- och 1370-talen.

6. Åter en lyrisk konst. Blandning av världsligt-aristokratisk och religiös uppfattning, frisk naturkänsla. Den s. k. sköna stilen eller den internationella höviska stilen. Stor draperirikedom, mjuka, harmoniska obrutna linjer: Bröderna Limbourgs miniatyrer.
7. Flykt från skönheten och harmonien. Mer komplicerad formbildning. Brutna draperier med livliga komplikationer: Gentaltaret av bröderna van Eyck, fig. 15, den Schlüsselfelderske Kristoffer i Nürnberg.

Detta schema gäller alltså den franska och tyska konsten. Vi skola nu undersöka, huru den italienska konsten utvecklats sig från och med den tidpunkt, som motsvarar vårt schemas tredje period, den världsligt aristokratiska skulpturen i Frankrike.

Det är först med Niccolo Pisano, som en förbindelse mellan Italien och den franska gotiken gör sig gällande. Han uppträder vid en tidpunkt, då de högotiska formidealen redan slagit igenom i Paris. 1259 har han fullbordat sin första predikstol i baptisteriet i Pisa, fig. 10. I dess figurstil röjer sig vid sidan av detaljefterbildningar av antika verk ett allmänt samband med den franska konsten. Det som här särskilt intresserar oss är att se, huruvida Niccolo tillägnat sig högotikens nya tankar. Dessa hade växt fram i Paris under byggmästaren Pierre de Montereau's tid, d. v. s. årtiondet närmast före seklets mitt.

Den parisiska konsten står fjärran från det religiösa allvar, som präglar skulpturen i Chartres och är nästan ännu mer främmande för den amienska stilens enkla hedervärda uppfattning. De parisiska konstnärerna äro allt annat än naiva. De ge snarare uttryck åt något storstadsmässigt intressant. Deras konst har ett drag av älskvärd galanteri, som för en tid ger sin prägel även åt den kyrkliga bildvärlden. Deras människotyper tala om belevad erfarenhet och världsvana. Uttrycksmedlen för denna anda ha framför allt blivit en friare rörlighet och en mera ornamental behandling av detaljerna. Den nya rörelsen är kanske det betydelsefullaste i de parisiska ateljéernas konstnärliga insatser. Visserligen har man i Chartres och Amiens redan tidigare sökt omväxling i figurmotiven genom åtbörder och minspel och genom en vridning av huvudet eller av hela gestalten. Men grundställningen har dock nästan alltid varit densamma, ett monotont symmetriskt stående, vars enformighet endast ofullständigt dolts av omväxlingen i draperikomposition och armställningar. Icke ens i de grupper om två och två

Fig. 1. Maria och Elisabet. Nordportalen, katedralen i Chartres.

sammankomponerade figurerna, Marias och Elisabeths möte, fig. 1, Bebådelsen m. fl., har detta likformiga stående brutits. Figurens komposition sker efter en princip av symmetrisk jämvikt, utan vilken dess konstnärliga enhet skulle sättas på spel. I de parisiska ateljéerna har man funnit ett nytt medel för enhetlighetens bevarande, nämligen en starkare rytmisk rörelse, vilken förlöper så att säga i tvenne plan, dels i figurgestalten och dels i draperiet. Figurerna framträda nu i allmänhet med kroppstygden överförd på ena benet, ena höften framträdande och överkroppen i lätt vridning. Den böjda linje, den så kallade gotiska svängningen, som härigenom uppkommer, äger i allmänhet en spänstig och elastisk rörelse och ger figurens olika delar ett starkare sammanhang än den gamla symmetrien. Draperimotivet ansluter sig till figurens rörelse. På ett bestämdare sätt än förut uppsamlas manteln gärna under den ena armen i en punkt, mot vilken alla linjer sammanlöpa. Den stora draperibehandlingens kraftiga linjer ge särskilt eftertryck åt rörelsen. Då det tidigare 1200-talet stundom draperat manteln på ett likartat, ehuru mindre målmedvetet sätt, blir rörelsen knappt märkbar på grund av de tunna draperiernas visserligen tätare men svagare linjer. I portalen på norra transeptet i Notre Dame i Paris äga vi några av de tidigaste exemplen på en fullt utbildad komposition enligt detta system. Portalsidornas stora statyer äro visserligen förstörda, men mittpostens madonna, fig. 3, har bevarats i ett tämligen gott tillstånd (större delen av barnet och händerna bortbrutna). Denna, den så kallade Parismadonnan, är sedan gammalt berömd för den oklanderliga skönheten i ansikte, gestalt och klädnad. Maria framträder här verkligen som himladrottningen samtidigt som hon speglar det aristokratiska kvinnoidealet vid 1200-talets mitt. Men statyn är också ett av konsthistoriens betydelsefullaste verk, ty den här skapade asymmetriska rörelsen, som ger verket omväxling och sammanhang och tillika fyller det med en levande energi, har upptagits icke blott av de samtida parismästarna och av den ur deras krets utan tvivel utgångne Josefmästaren i Reims, utan av hela den senare konsten.

Den nya rytmen ger Parismadonnan en starkare plasticitet, som gör, att hon trots sin idealiserade karaktär kommer närmare betraktaren än skulpturerna i Chartres och Amiens. Hennes plastiska verkan är också av en annan art. Skulpturen rör sig ju under hela denna tid till övervägande del med draperifigurer. Figurernas ställningsmotiv äro städse sedda genom draperierna, så att säga omtolkade av dessa. Särskilt de mindre framstående verken göra därför mången gång intryck av draperiklumpar utan övertygande motivering av sin rörelse. Hos Parismadonnan är förhållandet ett annat. Draperiets och gestaltens rörelse samverka visserligen till en enhet. Men de sammanfalla icke. Manteln är formad på tvenne sätt. Dels äger den de stora veckens linjespel, som samlar sin rörelse emot en punkt under

Fig. 2—3. 2. Josef. Västfasaden, katedralen i Reims. 1250-talet. — 3. Madonna på nordportalens mittpost. Notre Dame i Paris. Omkring 1250.

madonnans vänstra arm, och dels ger den genom vinkeln vid knäet, genom den lösa uppsamlingen av ihåliga veck vid midjan under den högra armen samt genom den sammanhängande linjen på figurens vänstra sida med utomordentlig tydlighet till känna den underliggande gestaltens former. Det är värt att lägga märke till att detta icke sker genom mantelns åtdragning, vilket är de primitivare Senlis- och Chartresmästarnas sätt att skildra gestaltens plasticitet. Hos Parismadonnan har manteln fått en större självständighet och därför också en större betydelse för konstverkets komposition. Draperiets och gestaltens rörelsemotiv träda här i en kontrasterande samverkan, som uppbar hela kompositionen.

Efter denna analys av den franska höggotiken vända vi oss till Italien för att undersöka hur Pisanarna förhållit sig till de kompositionsmotiv vi funnit i de franska verken. Från Paris horisont måste Niccolo Pisano ha tett sig som Italiens första moderna skulptör; att han senare blivit betraktad så är emellertid en historisk paradox, då det ju beror på, att man i honom sett en stor förnyare av antiken, en renässanskonstnär i ordets egentliga mening. Det som skiljer honom från den närmast föregående och samtida skulpturen i Toscana, är emellertid just det som han har gemensamt med den franska skulpturen. Vi ha redan talat om den fransk-gotiska andan i predikstolarnas arkitektoniska uppbyggnad. Predikstolen å fig. 10 är utförd under 1250-talet, alltså vid tiden för höggotikens genombrott, då Parismadonnan och Josefsmästarens skulpturer i Reims utvecklade kontrapostställningen och det rika växelspelet mellan gestalt och draperi. Ett raffinement av denna art finna vi visserligen icke hos Niccolo Pisano, hans ställningsmotiv äro aldrig givna med den galliska klarhet, som onekligen präglar Parismadonnan. Gestalter och draperi skilja sig icke från varandra. Det är huvudsakligen linjernas och formernas gotiska rörelse samt draperiernas komposition, som förena Niccolo med fransmännen. Han står fjärran från deras fulländning. Hans konst är enklare och borgerligare, men han äger i stället ett djupare allvar och en större övertygelse som berättare. Både till anda och form kommer han närmast skulpturen i Amiens samt de därmed sammanhängande statyerna i Reims. Den franska stilen framträder starkare i hans senare arbeten, predikstolen i Siena och brunnen i Perugia, och detsamma gäller i ännu högre grad om den senare pisanska skulpturen, icke minst sonen Giovannis verk, ehuru även hos denne andra inspirationskällor, särskilt senantika sarkofagreliefer göra sig gällande.

Det franska 1200-talets högt utvecklade gestaltungsprinciper ha aldrig fullt fattats av italienarna. Niccolo Pisano upptog väl den enhetliga gotiska rörelsen men kontraposten är oklart given. De nya franska intryck, som Giovanni Pisano så småningom mottager, förbinda honom med en senare fas i den franska stilens utveckling, då gestalt och draperi icke längre tyd-

Fig. 4. Apostel från kyrkan S. Jacques de l'Hôpital i Paris. 1319—27. Clunymuseet, Paris.

Fig. 5. Sörjande Maria. Schlossmuseum, Stuttgart.

ligt skiljas från varandra och draperibehandlingen blivit tjockare och tyngre. Hörnstatyetterna på predikstolen i Pistoia förete kanske de tydligaste spåren av Giovanni Pisanos franska förbindelser. Draperibehandlingen hos aposteln till höger om korsfästelsen kunde gott förekomma hos en tysk eller fransk apostel från denna tid, jfr fig. 4. Här återkomma underdelens stora sneda veck samt mantelns anordning med de koncentriskt veckbildningarna i mitten och de rörformigt nedfallande draperimassorna på ömse sidor om armarna. Till jämförelse nämna vi vissa av profeterna i Strassburg, madonnan i koret i Notre Dame i Paris samt skulpturerna i västportalen på domen i Freiburg i. B. De sistnämnda äro särskilt med avseende på den tjocka, detaljutplånande ytbehandlingen goda paralleller till Giovanni Pisanos formuppfattning. Det är tydligt att vi ha att göra med en allmän tidsstil, spridd på såväl den ena som den andra sidan om Alpena.

Ingen av Pisanarna, varken Niccolo eller Giovanni, har, som vi sett, varit verkligt medveten om raffinemangtet i den franska höggotikens figurkomposition. Till synes förhålla de sig lika, då de utnyttja det i Frankrike tämligen naturalistiska kontrapostmotivet som ett dekorativt motiv utan klar motivering i kroppsställningen. I själva verket föreligger emellertid en bestämd skillnad i deras ställning till den franska höggotiken. De tillhöra olika generationer. Niccolo är samtidigt med höggotiken i Paris, men tillägnar sig endast ofullständigt dess idéer. Giovanni tillhör ett senare skede och är, som vi framhållit, förbunden med den franska och rhenländska konst, som redan övergivit 1200-talets intresse för den mänskliga gestalten för att i stället i utpräglade draperifigurer ge uttryck åt sin allvarligare uppfattning. Giovannis ställning får en god belysning i de madonnor han utfört. Den lilla elfbensmadonnan i sakristian i domen i Pisa ger med sitt samlade draperi ännu en återklang av den franska stilen från 1200-talets mitt. Men hur schematisk har icke rörelsen blivit. Draperierna visa ett dekorativt och uttrycksfullt formspel, men låta oss ana föga av en mänsklig gestalt. Madonnan utfördes 1299 och är den finaste och smäckraste av konstnärens Mariabilder. Tyngd och massbetoning framträda där emot i de senare. Ställningsmotiven bli mera komplicerade, vari vi väl ha att se ett utslag av konstnärens egen strävan. Såväl madonnan i Arenakapellet i Padua, utförd 1303—1305, som den s. k. madonna della Cintola i Prato från 1317, fig. 11, präglas av en mycket stark, ehuru schematiserad och på 1300-talets sätt till en dekorativ svängning omtolkad kontrapost. I synnerhet den senaste äger en rikedom av rörelsemotiv, värdiga mästaren till predikstolarna i Pisa och Pistoia. Hos madonnorna äro de mera dämpade och hållna inom de gränser som ämnet fordrar, i predikstolsrelieferna utvecklas de med ohämmad frihet. Konstnären har en stark dramatisk läggning. Madonnagruppernas ämne är i sig självt av mera lyrisk art och i den-

Fig. 6. Kristus och Johannes. Kaiser Friedrichsmuseum, Berlin.

na riktning har det ju också utvecklats av 1200-talets tradition. Genom motsättningen mellan moder och barn inför Giovanni ett dramatiskt moment, ett stycke av en liten händelse även i madonnagrupperna. Åt tidens religiositet ger han en dramatisk tolkning, i skulpturen norr om Alperna får den samtidigt uttryck av lyrisk art.

Utrymmet tillåter oss icke att lika utförligt ingå på det italienska måleriet på denna tid. Vi få nöja oss med att utan närmare analys påpeka, huru som Duccio och Giotto stå i ungefär samma förhållande till Frankrike som

Fig. 7. *Ärkebiskop Friedrich von Hohenlohes grav av den s. k. Wolfskehlmästaren. Dömen i Bamberg. Omkring 1352.*

de båda Pisanarna. Duccio är emellertid själv en lyriker och har liksom sienesarna i allmänhet tillägnat sig mera av andan i den franska konsten. Vad dess kompositionella raffinemang beträffar intar han dock ungefär samma ställning som Niccolo Pisano. Giotto kan direkt jämföras med Giovanni Pisano. Liksom denne använder han den massiva, tungt plastiska draperistil, som är så utmärkande för skulpturen norr om Alperna vid 1300-talets början. Men till skillnad från de nordiska konstnärerna är han ingen lyriker. Hans skildringar ha visserligen inte den häftiga expressivitet, som utmärker flera av Giovanni Pisanos reliefer, hans dramatiska sinne riktar sig i stället på att ge en träffande tolkning av handlingsmomentet i de olika situationerna. Sammanfattande skulle vi kunna säga om bildkonsten vid 1300-talets början, att den är behärskad av ett religiöst allvar, som norr om Alperna söker sig lyriska, i Italien däremot dramatiska uttryck. De formala medlen äro märkvärdigt likartade, över allt den tunga plastiska draperistilen.

Under 1300-talets förra del närmar sig den italienska konsten alltmer den nordiska smaken. Det med den franska andan besläktade poetiska sienesiska måleriet vinner anhängare även i Florens. I båda dessa städer uppträda representanter för en lyriskt religiöst konst, vilka i sin uppfattning komma märkvärdigt nära konsten norr om Alperna. I Toscana är måleriet numera ledande. I Frankrike och Tyskland är det fortfarande skulptu-

Fig. 8. Huvud av profet. Gmünd.

ren. Även om detta försvårar en jämförelse, framstå parallellerna dock tydliga nog.

År 1333 utförde Simone Martini sin välkända målning av bebådelsen för domen i Siena. Den religiöst mystiska lyriken har här fått ett av sina känsligaste uttryck. Madonnan är med sin undfallande rörelse en bild av den självförintande hängivenhet, vilken var idealet för den intensiva religiositeten under årtiondena närmast före 1300-talets mitt. Då vi norr om Alpenna finna en likartad känsla uttryckt med andra motiv och t. o. m. i en annan konstart, nämligen i skulptur, måste detta betraktas som ett bevis på en mycket djupgående gemenskap. Ett uttryck för en likartad hängivenhet finna vi särskilt i en serie tyska skulpturgrupper från denna tid, som framställa Kristus med Johannes sovande med huvudet mot mästarens axel. Tidens svärmeri för den mystiska gemenskapen, *unio mystica*, har här kanske fått sina tydligaste tolkningar. En sådan grupp är den nu i Kaiser Friedrich-museum i Berlin befintliga, fig. 6. Trots den formella enkelheten i ett verk som detta, äger det dock en uttrycksfullhet, som gör det till en hymn

Fig. 9. Ottokar I:s gravvård av Peter Parler. Dömen i Prag.

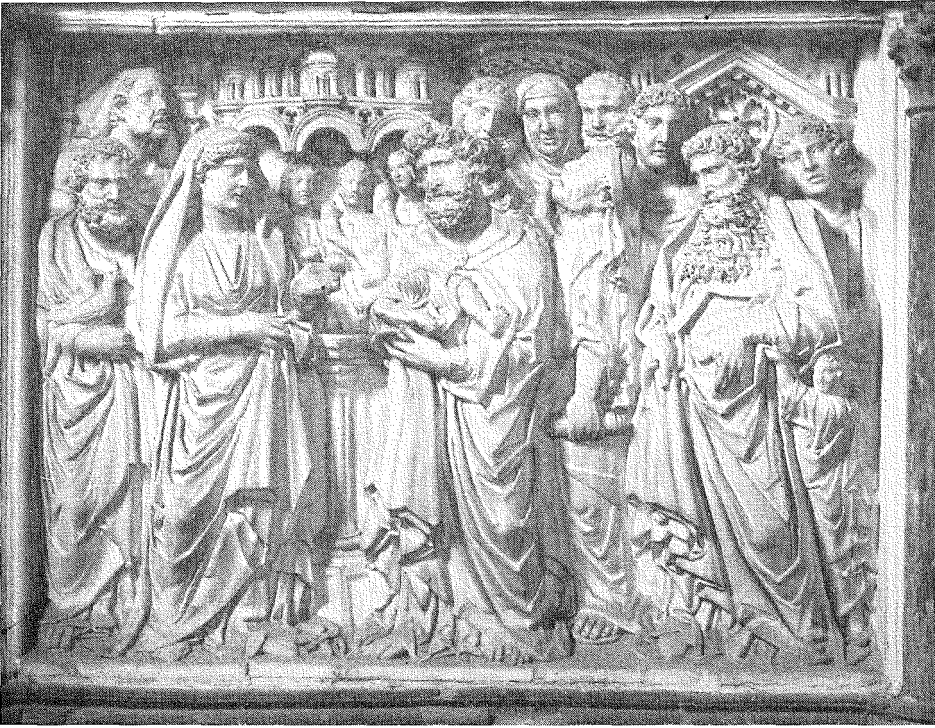

Fig. 10. Relief på predikstol av Niccolò Pisano. Baptisteriet i Pisa. 1250-talet.

om den djupaste vänskap och den innerligaste förening. Lärjungens hängivenhet för mästaren tolkas på ett märkligt sätt genom det sammanhängande linjespelet och genom Johannesfigurens mjuka formbarhet, som gör att den följer och ansluter sig till Frälsarens bestämdare gestalt.

Dessa båda sist berörda motiv sakna det smärtfyllda drag, som annars så ofta ingår i de kristna bildframställningarna vid denna tid. Man dröjer företrädesvis vid de tragiska situationerna i Frälsarens liv, och det är ur vår synpunkt av intresse att de nya ämnen, som nu taga konstnärlig gestalt, både norr och söder om Alperna i allmänhet äro av denna art. I Tyskland skapas den bekanta pietà-bilden, madonnan med den döde Frälsaren på sitt knä. Som en italiensk motsvarighet kunna vi anföra Barna da Siena's Kristus bärande sitt kors, fig. 13. Ur kompositionell synpunkt har den uppkommit på samma sätt som de nya ämnena i Tyskland, nämligen genom isolerandet och lösgörandet av huvudmomentet i en större framställning och detta omskapande till en andaktsbild. Den sienesiska målningen härstammar från de figurrika scenerna av korsbärandet på samma sätt som pietà-bilden ur Kristi begråtande och Kristus och Johannesgruppen

ur nattvardsframställningen. Men även i de fall, då man håller sig till den gamla ikonografien, härskar samma anda såsom i Pietro Lorenzetti's korsnedtagning i Assisi eller för att ta ett florentinskt exempel Kristi begråtande i Uffizzierna, utfört av Moro, en av de tre konstnärer, i vilka Giotto genom den nyare forskningen blivit upplöst. Dessa målningar från 1300-talets mitt äga samma religiösa allvar som Giottos på sin tid, men de äga ingenting av hans dramatik. De utgöra stillsamma, innerliga skildringar, deras tonart kommer mycket nära den tyska konsten. Redan på 1320-talet finna vi något av denna stämning i apostlaserien i Köln. Ännu klarare kommer den lyriska mystiken till sin rätt i den heliga graven i Freiburg, i de sörjande Johannes och Maria i Stuttgart, fig. 5, visserligen provinsiella träskulpturer, men just därför kanske desto mera betecknande för tiden, som i Wolfskehlsmästarens gravvårdar i Würzburg och Bamberg. Ärkebiskop Friedrich von Hohenlohes gravbild i domen i Bamberg från omkr. 1352 utgör krönet och slutpunkten av den tyska 1300-talsmystikens konst, fig. 7. Kroppens egenskap av att vara blott och bart ett käril för själen har väl knappast någonsin tolkats på ett så värdigt och naturligt sätt. Hohenlohebilden är lika representativ för den religiösa lyriken och dess litet kvinnliga känslighet som madonnan på nordportalen i Paris är det för 1200-talets mera världsliga, aristokratiska och erotiskt färgade poesi.

Gemenskapen i de konstnärliga strävandenas mål och medel i Italien och Tyskland är under denna tid uppenbar. Och den accentueras som vi sett, genom att italienarna alltmer övergiva Giottos dramatiska art för att i stället ansluta sig till den lyriska känslighet, som utmärker de franska och tyska konstnärerna. Under 1300-talets senare del bli förhållandena emellertid helt andra. Redan omkring 1350 äger en stor scenförändring rum i den tyska skulpturen. Det religiösa svärmeriet förlorar sitt grepp om sinnena. Den onekligen litet kvinnliga lyriken ger vika för en betonat osentimental, icke sällan t. o. m. känslolös konst. Reaktionen mot det tidigare 1300-talets subtila känslighet har uppenbarligen medverkat till att ge det nya tidskedet en karaktär av handfast kraft och säkerhet, som stundom övergår i onyanserad klumpighet. Voro 1340-talets figurer bilder av förändligade, mer eller mindre kroppslösa människor, som i sin blodlöshet nästan verka som pressade herbarieblomster, så äro de första alstren av den nya stilen, vilka vi möta i Gmünd och Augsburg på 1350-talet, satta och plumpa figurer med svällande plasticitet och en högsta verkan av fast och orubblig massa. Gentemot den föregående tidens håliga draperier och känsligt böjda linjer finna vi nu släta, ogenomträngliga ytor och ett stelt och orörligt stående. En anda av borgerlig realism härskar över den tyska och franska skulpturen under 1300-talets senare del. Den mystiska riktningen hade låtit sina känsliga fantasier växa upp till en svindlande överjordisk rymd, dit

Fig. 11. Madonna av Giovanni Pisano. Dômen i Prato.

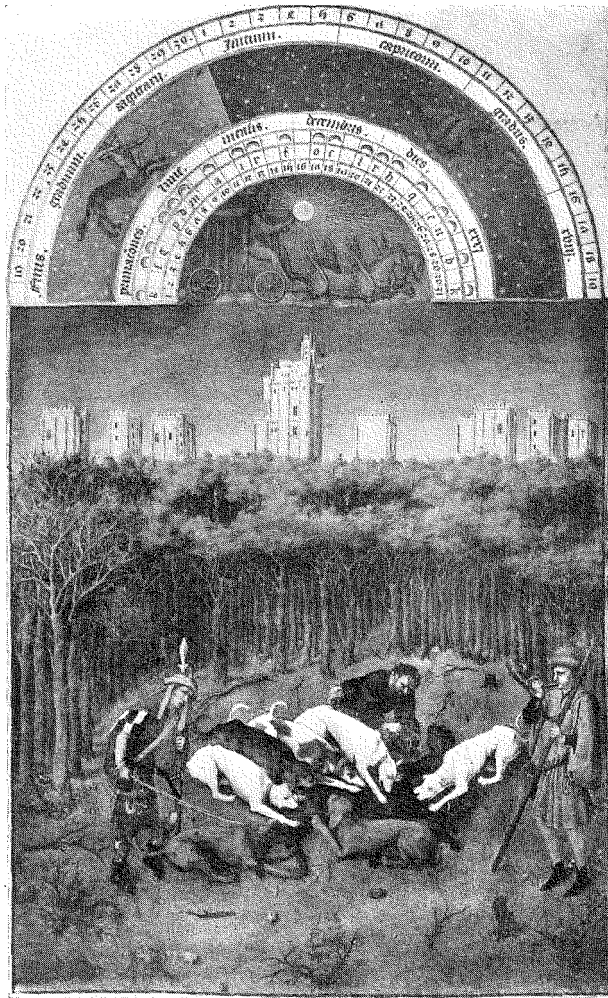

Fig. 12. Jaktbild ur "Très riches heures du duc de Berry". Chantilly.
Utförd av Pol de Limbourg.

konsten fick följa med. 1350- och 60-talens enklare smak återförde konsten till vardagen och en mera rättfram människouppfattning. Det är icke längre fråga om en idealisering. Några bevarade profethuvuden i Gmünd, uppenbarligen utförda av en av tidens främsta konstnärer, ge oss de bästa proven av vad man nu sökte, fig. 8. De höra till det originellaste och samtidigt mest tyska i hela den tyska skulpturhistorien. Man kan knappast tidigare uppleta en så ingående karaktärsskildring, ansiktena äga en obestridlig porträttmässighet. Och denna är åstadkommen med den tunga stilens

Fig. 13. Kristus med korset, av Barna da Siena. Saml. Benson, London.

medel. Detaljbehandlingen är sålunda sparsam. Konstnären uppehåller sig endast vid ansiktets stora former, de små rynkorna äro endast antydda, under det att de åldrade ansiktenas stora veck framhållas desto mer.

Huvudrepresentanten för den borgerliga realismens tunga stil är Peter Parlers gravmonument över Ottokar I i domen i Prag, fullbordad 1377, fig. 9. Figuren präglas av en sällsam och mäktig urkraft. Dess verkan har nåtts med hjälp av den mycket stora formbehandlingen, enkla släta ytor, summariskt behandlade, liksom förstörade detaljer samt en ovanlig, absolut bredd. Det karaktärsfulla ansiktet ter sig ännu i sitt stympade tillstånd som ett porträtt. Vi påminnas om profeterna i Gmünd, som äga en likartad summarisk formbehandling. En förbindelse av något slag måste ju också ha funnits. Vi veta att Peter Parler inkallades från Prag till Gmünd.

Ursprungligen härstammade han från Köln, och då stilen är spridd i hela Tyskland är det troligt, att den utgått från Köln eller Rhentrakterna. Den har även härskat i Frankrike såsom en serie bevarade gravmonument och porträttstatyer visa. Vi få nöja oss med att nämna de skulpturer, som tillskrivas André Beauneveu och Jean de Liège. En särskild ställning intar den i Dijon på 1390-talet verksamme Claus Sluter, som förenar den borgerliga stilens tyngd med nästa periods, det begynnande 1400-talets, linjerikedom och rörliga draperier. Huvudintrycket av Mosesstatyn på hans berömda klosterbrunn är emellertid en mäktig tyngd, som t. o. m. överträffar Peter Parlers och ger en tolkning åt den gammaltestamentliga profetismen i en form som väl kan kallas heroisk.

Italien har icke att uppvisa några egentliga motsvarigheter till Peter Parlers tunga stil. Även i Italien får det religiösa allvaret och den därmed förenade känsligheten efter 1300-talets mitt vika för en enklare, borgerligare uppfattning. Men uttrycken bli helt andra än norr om Alperna. Det illustrativa draget framträder i det toscanska måleriet. Freskoskildringarna från denna tid ge oss prov på en brokig berättarkonst, ett genremässigt dröjande vid oväsentliga detaljer, ett älskvärt pladder kan man ofta kalla dem. Vi nämna Andrea da Firenze's fresker i spanska kapellet i Florens samt Spinello Aretinos målningar i San Miniato vid Florens och i Siena.

Denna omständighet, nämligen att den tunga stilen icke förekommit i Italien, men däremot härskat tämligen oinskränkt norr om Alperna under närmare ett halvsekel har av allt att döma haft en utomordentlig betydelse för konstens senare utveckling. Den är tydligen förutsättningen för den definitiva skilsmässa mellan Italien och konsten norr om Alperna, som inträder i och med Masaccios uppträdande i Florens och van Eyckarnas i Nederländerna. Dessförinnan ha Italien, Tyskland och Frankrike upplevat en period av sällsynt enhet och samklang. Den tunga stilen, Peter Parlers och André Beauneveus konstnärliga uttrycksmedel, efterträddes av en period, som vi bruka känneteckna som den sköna stilens tid. Omkr. 1400 ger den tunga stilen vika för en ny, känsligt lyrisk stil, som av sin föregångare endast ärvt den stora draperirikedomen, men knappast något annat. Den nya stilen återvänder emellertid icke till det tidigare 1300-talets intensiva religiositet. Den kan visserligen stundom ge uttryck åt en innerlig känsla, men grunddraget utgöres dock av en mindre världsfrånvänd, i allmänhet hövisk, stundom borgerlig poesi. Stilen utbreder sig med sällsynt enhetlighet i både skulptur och måleri, icke blott norr om Alperna, utan även i Italien. Sina mest representativa skulpturala verk har denna stil avsatt i form av en serie madonnor, de s. k. sköna madonnorna, spridda över hela Europa, men särskilt talrika i Sydtykland och Österrike. I formellt avseende utmärkas de av de ymniga draperierna och de långa obrutna linjernas mjuka kurvor.

Fig. 14. *Madonna av Lorenzo Monaco. Saml. Cook, Richmond.*

På måleriets område utgöras de förnämsta monumenten av bröderna Limbourgs målerier, särskilt berömda för sina rumsligt utförda, men samtidigt poetiska och av en frisk naturkänsla fyllda landskapsbilder, fig. 12. Rumsbildningen är av en helt annan art än den vi äro vana att finna i Italien. Den är icke blott mer fulländad, den har också frigjort sig ifrån det hjälpmedel, som arkitekturkulisserna dittills alltid utgjort. Man kunde likna dessa kulisser vid kryckor, som hjälpt konstnären fram på perspektivets väg. Den som erinrar sig de Limbourgiska miniatyrerna har säkerligen redan invänt, att bland dem förekomma även bilder fyllda av arkitekturkulisser, ärvda från det italienska måleriet. Dessa äro emellertid säkerligen icke utförda av Pol de Limbourg själv, utan av någon av hans medhjälpare, kanske en av hans bröder, Herrmann eller Jehannequin. Här förekommer ju också den berömda efterbildningen av Taddeo Gaddi's fresk av Marie tempelgång i S:ta Croce med dess överlastning av arkitekturkulisser. Bilden ger oss en intressant påminnelse om, att det franska måleriets rumsuppfattning växt fram på grundvalen av mycket livliga och betydelsefulla intryck från Italien. Pol de Limbourg har emellertid självständigt gått vidare på denna väg och skapat en rumslik miljö, som till och med överträffar den samtida italienska konstens. Vända vi oss nu till Italien, finna vi där förnämliga representanter för den sköna stilen, vilkas förbindelser med den burgundiska och den övriga nordeuropeiska konsten äro välkända för varje historiker. Lorenzo Monaco, Pisanello och Gentile da Fabriano representera var på sitt sätt denna internationella europeiska stil, fig. 14. Man behöver blott se ett prov därpå för att genäst erinra sig vilken utbredning och betydelse den haft i Italien och att den ju bl. a. bildar grundvalen för Fra Angelico's känsliga konst.

Vi ha konstaterat en sällsynt grad av överensstämmelse mellan Italien och konsten norr om Alpena under 1400-talets första årtionden. Med nästa generation skulle emellertid det stora avbrottet komma. I Florens uppträdde på 1420-talet Masaccio som en verklig vedersakare mot den sköna stilen. Den alltför harmoniska stämningen och de obrutna, veka linjerna ha tydligen i längden verkat tröttande och ointressanta. Man har gripits av en önskan att göra rent hus med all denna känslsamhet och sätter i dess ställe ett allmänt uttryck för manlig kraft och maktförnimmelse, vilken gärna klädes i en stor och mycket plastiskt betonad form. I denna riktning går de florentinska konstnärernas, Masaccios, Donatellos och Castagnos opposition mot den sirliga gotiken. Norr om Alpena bryter man också däremot, ehuru på ett annat sätt. Den gotiska grunduppfattningen bibehålles, maktkänslan blir icke dominerande. Den nya känslan är här mera sammansatt och vittnar om ett större raffinemang. Den nya princip, som blir grundläggande för 1400-talskonstens rika blomstring norr om Alpena är den brutna kän-

lan, disharmonien såväl i innehåll som form. Det tydligaste utslaget av denna konstnärliga princip äro de oregelbundna draperidetalj, som från omkring 1430 uppträda här och där och mot slutet av 1440-talet erövrat hela bildkonsten norr om Alperna. De införas som störande moment i de alltför mjukt flytande linjerna, bilda så att säga små oväderscentra, som införa kontrastmotiv och därmed en viss dramatisk spänning i den sköna stilens harmoniska atmosfär.

Den skilda utvecklingen på ömse sidor om Alperna vid denna tid blir orsaken till en djup söndring i kulturellt avseende. Italien, Frankrike och Tyskland utveckla sig hädanefter mera isolerat från varandra. Den nord-europeiska konsten upplever i det nederländska och tyska måleriet på 1400-

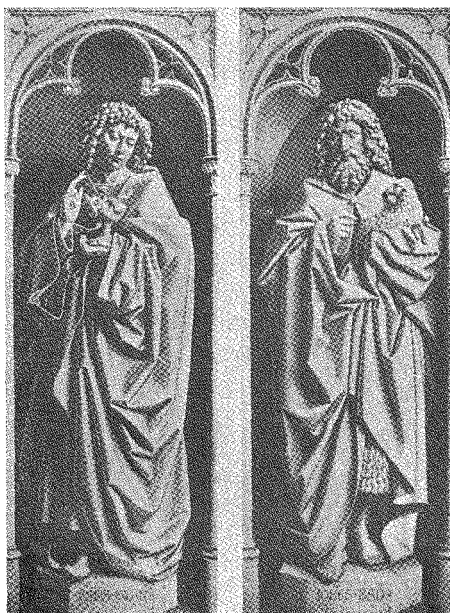

Fig. 15. Johannes Evangelisten och Johannes Döparen. Detalj av Gentaltaret.

talet sin största blomstring, en egenartad, rikt skiftande utveckling, som givetvis många gånger står i förbindelse med Italien, dock icke så att vi kunna urskilja gemensamma perioder. Den klyfta, som skiljer Tyskland och Nederländerna från Italien, blir slutligen så stor att en kompromiss icke längre blir möjlig. 1500-talet medför som vi veta den tragiska upplösningen, då det alltför rikt differentierade nordeuropeiska konstlivet så gott som fullständigt kapitulerar för den italienska högrenässansens övermakt. Man står värnlös inför Michelangelos och hans efterföljares heroiska människouppfattning och storslagna formideal. En del av de historiska förutsättningarna äro kanske att söka däri, att man norr om Alperna under 1300-talets senare del upplevt en stil, som arbetat med dessa formala medel, en överdrivet mäktig och tung form. I varje fall är denna tunga stil, uttrycket för det senare 1300-talets borgerliga realism, orsaken till att man norr om Alperna på 1420- och 30-talen icke kan dela Masaccio's reaktion mot den sköna stilen. Hans verk måste för de tyska och franska konstnärerna ha haft alltför många drag gemensamma med den tunga stilen från Peter Parlers tid. I Italien hade man som vi sett aldrig varit med om denna stil, som norr om Alperna spelat så stor roll. Där var den ännu icke glömd, utan betraktad som någonting fullkomligt omodernt, ungefär som vi nu se på 1890-

talet eller Jugendstilen. Det var därför fullkomligt omöjligt för de tyska och franska konstnärerna att i likhet med Masaccio utbyta den sköna stilen mot en mäktig formgivning, fylld av en heroisk anda. Som vi veta, utvecklade de i stället en konst, som med intressanta formdetaljer ville ge uttryck åt ett nervöst disharmoniskt innehåll. I denna skilsmässa ligger väl också åtminstone en av förutsättningarna för den nordeuropeiska bildkonstens undergång och den italienska högrenässansens segertåg genom Europa.

Julfredens utblåsande

Ett bidrag till kännedomen om en gammal sed

Av *Sanfrid Welin*

Iakttagande av julfriden härstammar sannolikt, såsom många andra julse-der, från forntiden. I åtskilliga av landskapslagarna är den redan lagfäst. Så i Yngre Västgötalagen, i Östgötalagen, i Södermannalagen och i Hälsingelagen.

Längre fram i tiden, möjligen redan under medeltiden, uppkom i städerna, eller åtminstone i många av dem, seden att offentligen pålysa julfriden. När denna sed uppkom, torde kanske inte kunna utforskas. Men den synes haft en rätt stor utbredning att döma av de skilda uppgifter, som finnas bevarade om densamma. Här skall meddelas, vad man känner om saken från Skara.

I Skara Tidning den 29 december 1855 läses följande:

"Gammal plägsed. Bland sådane, som hafwa "skäl med sig", som ordspråket säger, synes oss vara det från uråldriga tider tillbaka i vår gamla goda stad Skara gängse bruk att som det kallas "blåsa ut Julfreden", ett bruk, som wi neppeligen tro existerar i många, om ens i någon af vårt lands städer, men dock synes vara af beskaffenhet att böra bibehållas för dess, om vi så få uttrycka oss, på sann Christlig anda grundade anledning. — För den oförmodade händelse, att denna gamla plägsed skulle läggas af, såsom i denna nya tiden så mycket annat gammalt motsvarigt, som blott för dess ålder ej mera behagar, wilja wi i korthet beskrifwa huru det här tillgår, att "blåsa ut julfreden". Stadens Fiskal, klädd i full uniform, sitter till häst och anför en trupp av 6 a 8, likaledes till häst warande fältmusikanter, de der på messingsinstrumenter utföra wissa för tillfället walda musikstycken, hwarwid hwarje af musikanternes hästar ledes af en bland stadens arbetare; men mellan Fiskalen och Musikanterne rida 3:ne andre personer, eller, närmast Fiskalen, stadens 1:ste Waktmästare eller 1:ste polisbetjent, förande gravitetiskt i ena handen en lång staf, och näst honom 2:ne andra personer hörande till polisen, bärande hwar sin af stadens 2:ne fanor, hwilka "majestätiskt fladdra för vinden." Denna fredliga trupp samlas kl. 12 wid middagstiden Julaftonen inwid sta-

dens Rådhus, derwid Fiskalen för det merendels talrikt församlade folket ljudeligen kungör, efter gammalt formulär, "Borgmästare och Råds" hälsning och uppmaning till en hwar af stadens Innewånare, att christeligen tillbringa Julhelgen, att icke på gator och gränder brottsligt eller onyttigt förnöta tiden, utan ägna den åt Guds dyrkan samt sin egen och medmänniskors wäl. Truppen gör härefter en rond kring torget och besöker sedan stadens fleste öfrige gator och allmänna platser, der Fiskalen på wanliga ställen förnyar den wackra uppmaningen. — Allt slutar i fred och ro; och om ock barnen i staden fått af "Julfreden" hwarmed de liksom sammanwäxt, stort nöje och ögonfägnad, hafwa äfwen många af de äldre innewånarne funnit sig glada och tillfredsställda af tillställningen, hwars fortfarande bör bereda heder åt stadens Fiskal som är själen i tillställningen och säges deraf wara underkastad utgifter, dem twifwelsutan mången med honom önskade dela, heldre än att det gamla bruket skulle läggas å sido."

I Skara Nya Tidning den 27 december 1856 nämnes julfredens utlysande endast i förbigående:

"*Julen* har här förflutit i alsköns tysthet och ro. Inga baler, spektakel eller konserter hafwa afbrutit de första helgdagarnas stillhet. Den på julaftonen med wanlig högtidlighet förkunnade julfriden har sålunda, åtminstone i det offentliga, här blifwit i widsträcktaste mening iakttagen."

I "Försök till beskrivning öfver Sveriges städer" af T. G. Rudbeck, III, tryckt 1860, s. 68 läses följande:

"En gammal ärevördig plägsed har bibehållit sig i Skara intill våra dagar, nemligen Julfredens högtidliga förkunnande. Detta sker på så sätt, att Julaftonen klockan 12 på dagen stiger stadsfiskalen till häst utanför rådhuset. Bakom honom rida 3 personer, hwaraf 2 med fanor. Härefter komma några af Skaraborgs regementes musikkårs, hvarpå stadsfiskalen, sedan de sistnämnde blåst ett stycke, uppläser påbudet om julfreden och julens helgd, hvar efter följer en fanfare, hvarpå han begifver sig till stadens öfriga öppna platser och tullar, der detsamma förnyas."

Som synes erinrar denna korta notis rätt mycket om meddelandet i Skara Tidning den 29 december 1855. Det väsentligen nya är, att några av Skaraborgs regementes musikkår medverkade. Detta nya torde emellertid vara felaktigt. Då flera medlemmar av Västgöta regementes musikkår voro bosatta i Skara, är det mer än sannolikt, att det var en del av denna kår, som deltog i julfridens utblåsande. Detta framgår dessutom av Torins uppgifter här nedan.

Den sista notis, jag kunnat finna i Skara Tidning om saken, är från den 23 december 1865, där det heter:

"*Julfrid*. Den på julaftonen brukliga, men under några år utan afseende lemnade seden, att stadens fiskal, efterföljd af musikanter, ridande kors och

tvärs genom staden uppläser ett plakat af innehåll, att innewånarna skola hålla sig lugna och beskedliga under julhelgen, kommer i morgon återigen till heder och wärdighet. Vi kunna icke neka att en dylik tillställning, ehuru föråldrad och urmodig, gör ett godt intryck. Det hela ser werkligen en smula högtidligt ut och då dertill kommer, att man gerna fasthåller vid gamla wanor, slår det i dubbel mening in hwad de gamle påstå, att "utan julfred" liknar det icke jul."

Sannolikt är det sista gången julfreden offentligen förkunnas i Skara. Det framgår ju också av det sista citatet, att seden börjat tyna av och sålunda icke förekommit under några år. Att döma av notisens vaga form ser det också ut, som om ivern för densamma svalnat åtskilligt, åtminstone på redaktionen. Man tycker där, att "tillställningen" är föråldrad och urmodig, men den gör i alla fall ett gott intryck och verkar en smula högtidligt. Det gör tydligen ingenting, om den försvinner. Och det tycks den ha gjort. I Skara Tidning för den 28 december 1872, den 31 december 1873 och den 30 december 1874 förekomma korta notiser om julfirandet i staden men ingenting om "julfreden". Den var således borta.

I "Vägar och städer i Medeltidens Västergötland" av Nat. Beckman (2:a uppl., s. 105) omnämner författaren i korthet seden utan att anföra något nytt till vad vi känna av det föregående.

I Västergötlands fornminnesförenings arkiv finns en av bibliotekarien och museiintendenten Karl Torin gjord och troligen från 1870-talet härstammande anteckning om seden i Skara att "blåsa ut julfreden". Den överensstämmer i allt väsentligt med citatet från den 29 december 1855 och är delvis ordagrant lika med detta. Musikanterna uppger Torin till 8—10. Ehuru han är Skarabo, synes han inte känna året för sedens upphörande utan säger, att den bibehållit sig "till åtminstone medlet av 1860-talet". Och han tillägger: "Efter Vestgöta Regementets musikcorps förflyttning från staden, måste utblåsandet av julfreden försvinna". Någon tidsbestämning ger detta emellertid inte. Enligt Skara församlings utflyttningsbok synes ingen nämnvärd utflyttning av musikanter ha skett på 1860-talet. Det fanns f. ö. en skarp-skyttemusikkår i staden, och den hade ju kunnat tagå vid, om så erfordrats. Men det var nog så, att seden självdog, sannolikt 1865. Då, såsom framgår av första citatet, stadsfiskalen bestred de med utblåsandet förenade kostnaderna, kan man icke genom några räkenskaper utröna, när seden upphörde.

Det kan tilläggas, att den långa staven, som gravitetiskt fördes av stadens förste vaktmästare och som enligt Torin kallades "stadens käpp", liksom de tvänne fanorna finnas å fornuseet i Skara. Kungörelsen däremot synes ha gått förlorad.

Om sedens förekomst i övriga västgötastäder har jag mig ingenting annat bekant än det, som förekommer i jubileumsskriften "Mariestad 1583—1933".

Här meddelar fil. lic. Erik Dahlgren "Några drag ur Mariestads äldsta historia, tiden till omkring 1660" och säger (å s. 33) följande:

"När julen stod för dörren, plägade borgmästare och råd lysa julefrid. Då förbjöds högeligen allt perlemente, skriande och ropande, svärjande och bannande på jul-, nyårs- och trettondag."

Enligt benäget meddelande av fil. lic. Dahlgren är ovanstående notis baserad på uppgifter i stadens dombok.

Även från Finland känner man samma sed. I tidskriften "Budkavlen" 1931 (h. 1, s. 28) förekommer under rubriken *Julfred* en notis, som är belysande. Landshövdingen hade 1852 frågat magistraten i Lovisa, hur julfreden utlystes därstädes. Magistraten närslöt i sitt svar en kungörelse av borgmästare och råd i staden, daterad den 24 december 1836, och meddelade, att kungörelsen avkunnades av stadsfogden "efter därom genom trumslag givet tillkännagivande å stadens torg och gator den 24 dec. vanligen omkring kl. 1 em., skolandes meromförmälde julfred enligt berättelse blivit i mannaminne på nu uppgivet sätt i staden utlyst". Det tillägges i notisen, att utlysningen av julfreden försiggått i Lovisa åtminstone från mitten av 1750-talet, alldenstund stadens räkenskaper regelbundet upptogo arvoden för denna. Kungörelsen återgives.

Som synes har själva förkunnandet av julfreden försiggått ungefär som i Skara.

Märkligt nog förekommer seden ännu i dag i Åbo, ehuru på något annorlunda sätt än det hittills nämnda. Härom kan läsas i "Allsvensk Samling" den 20 december 1932. Julfredsplakatet, vars ordalydelse återgives, uppläses julaftonen kl. 12 av magistratssekreteraren från den prydda rådhusbalkongen. Själv är han klädd i frack och vit halsduk med överrocken över axlarna. Stadsorkestern medverkar med fosterländska melodier. Å platsen framför rådhuset är en stor skara samlad och deltar i högtidligheten, som enligt meddelaren "förvisso har sin upprinnelse under den gamla goda svenska tiden."

Den vackra seden med julfridens offentliga utlysande förtjänar att utforskas. Jag har mig bekant, att en finlandssvensk vetenskapsman sysslar med saken. Men det vore utan tvivel av stort värde, om var och en, som känner till något om seden, läte detta komma till synes.

Båthamnar vid svenska östkusten

Av Ernst Klein

Vid Knäbäck i Ravlunda socken i Albo härad i östra Skåne ligger ett litet ålfiske på gammal frälsejord. Det arrenderas i form av "åladrätter" av några fiskare. Skånska ålfiskare voro tydligen — och äro delvis ännu — av samma förnöjsamma och i avseende på livets bekvämligheter oerhört anspråkslösa slag som annat småfolk i "det rika Skåne". Det syns bäst på de anläggningar, som gjorts för "läget" nere vid Knäbäck. Stranden är långgrund, med djup sand. Ett stycke upp från nuvarande strandlinjen höjer sig marken i en tvärbrant grusbacke upp till kusthedens nivå. En bäckmynning har grävt en sänka och gjort ett litet avbrott i den släta terrängen. Det är säkert bäcken, som attraherat både fisk och fiskare från början. På den släta sandstranden ligga hommebåtarna (av blekingsekans modell) och några flatbottnade ekstockar uppdragna, utan spår till särskilda anordningar för landningen eller för båtens skydd. Ovanför i den tvära strandbrinken ligger en rad sjöbodas ingrävda. Framvägg och gavelrösten äro av bräder, övriga väggar av stenbumlingar i bruk, taken av halm, fig. 1 och 2. Dessa bodar äro uteslutande till för redskapen. De små stugorna ligga ovanför, mestadels i bäckdalen, som erbjuder litet lä. Gistor att torka fiskredskapen på äro uppförda på stranden nedanför sjöbodarna,

Här torde fiskehamnen vara reducerad nästan till det absoluta minimum.¹ Ingen anordning för båtarna. Öppna stranden som torkplats, små halft underjordiska skjul för redskapens förvaring — det är det hela.

De enligt liggande "ålabodar" som anträffas här och var på Skånes östkust och i Blekinge, och som i det stora hela representera samma primitiva skikt som lägena av Knäbäcks typ, stå såtillvida högre, att de byggts tillräckligt rymliga för att hysa hommebåten, när det inte fiskas, och ha ett inre rum med sängplats och eldstad som uppehållsplats för fiskarna, fig. 3.

Skillnaden mellan "läget" och "ålaboden" är densamma som mellan fiskarnas (och fiskeböndernas) permanenta boplatser och deras tillfälliga boningar

¹ Med "båthamn" avses här anordningar för landning och skydd av allmogens fiske- och smärre fraktbåtar *var för sig*.

Fig. 1. Fiskeläget Knäbäck i Ravlunda sn på Skånes östkust visar ett minimum av hamnanläggning.

ute på de yttre skären i Östersjön och Bottenhavet. Men inte ens de sistnämnda kunna i allmänhet tävla i primitivitet med fasta boplatser av Knäbäckstyp — en typ som synes ha varit vanlig i Skåne (särskilt på östkusten) för inte länge sedan och som man ännu tydligt kan spåra inom mångt av de stora, med moderna fiskehamnar försedda kustsamhällena.

Närmast högre utvecklingsstadium (detta i rent schematisk mening, ty någon utveckling från 0 till 1 kan ju inte riktigt tänkas) visar anläggningen av Tosteberga i V. Ljungby socken, Villands härad i nordöstra Skåne, fig. 4. Kusten är här bruten och stenig. Ett naturligt rev skyddar hamnen mot öppna havet. Stranden är uppdelad i "kåsar", d. v. s. konstgjorda små vikar, var och

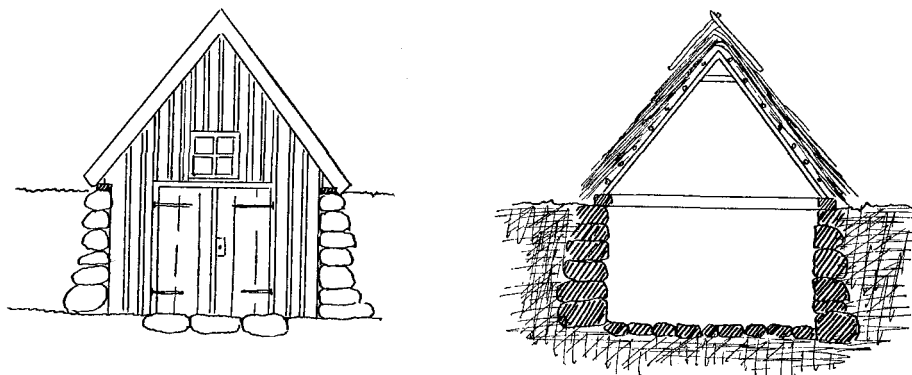

Fig. 2. Halvt nedgrävda i jorden liggja sjöbodarna i Knäbäck — skånska backstugor av känd typ.

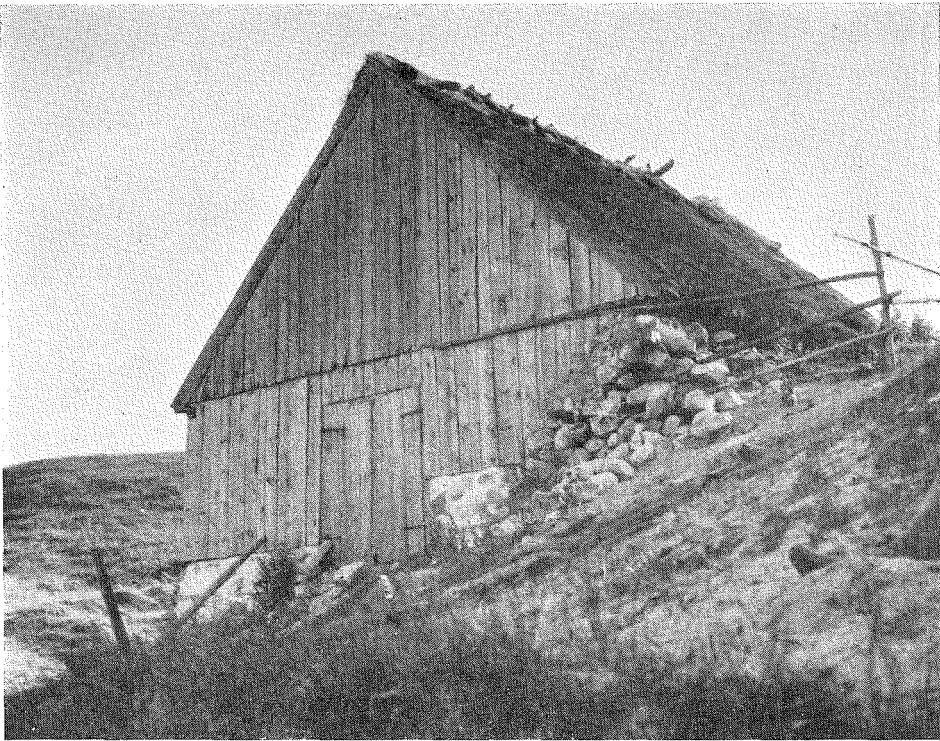

Fig. 3. "Ålaboden" på Skånes östkust är på samma gång bostad, redskapsskjul och båtskjul för säsongfisket.

en bred nog att lägga en båt i. Kåsen åstadkommes genom att man rensar botten från stenblock och lägger upp dessa som pirar på ömse sidor om den ränna, där båten skall ligga. Om en kås skall räknas som "utgrävd" eller "uppbyggd" blir oftast en fråga om tycke och smak. Eftersom kåsar av det här nämnda slaget mest förekomma på steniga stränder, där det är svårt att draga upp båtarna, torde deras genes dock snarast hänföra sig till behovet av en stenfri ränna. Det ringa arbete som i regel från början nedlagts på att göra "pirarna" gångbara talar också för att de ursprungligen varit bi-produkter.

Då "kåsen" otvivelaktigt är en mycket gammal och primitiv båthamn, kanske den äldsta formen av byggd hamn vid svenska stränder, bör vi kanske uppehålla oss en stund vid den och dess utvecklingsformer.

Ivar Modéer, som i en ortnamnsundersökning från Småland² kommit in på etymologien för ordet "kås", vilken han leder tillbaka mlat. *calciata* av lat.

² Småländska skärgårdsnamn. Skrifter, utg. av Gustav Adolfsakademien för Folklivsforskning, I, Uppsala 1933, s. 174 f.

Fig. 4. "Kåsar", enkla båthamnar av ett särskilt i Sydsverige utbrett slag, i Tosteberga, V. Ljungby sn, Skåne.

calciare (täcka med kalksten), finner i överensstämmelse med språkliga fakta funktionen bro vara den viktigaste hos kåsen. Han konstaterar dessutom att denna uppfinning ingenstades kunnat riktigt komma till sin rätt annat än i södra Skandinavien, trots det benämningen "kås" inlånats från vgerm. område via sjöfartsförbindelserna under medeltiden. Som nordlig gräns för företeelsen anges Misterhult på östkusten, norra Halland på västkusten. Dock modifieras denna uppgift betydligt av en anmärkning, som upplyser, att kåssystem — mera sparsamt — förekomma även i Svealand och Norrland och att "kåsen (utgrävning i stranden l. stenrader) är en etnografisk företeelse med mycket stor spridning".

Utan att taga ställning till etymologien av det sydsvenska ordet kås måste man understryka att *saken* finns långt utanför detta ords utbredningsområde. Med utgångspunkt från det förhållandet, att rännor för uppdragning av båtar, kantade av en eller två stensträngar, väsentligen förekomma vid steniga stränder, sålunda varken vid sandstränder eller klippstränder, kan man först och främst konstatera, att "kås"-liknande anordningar påträffas lika regelbundet på Öland och Gotland som i de förut nämnda landskapen. På Gotland och i Norrland kallas de "länningar". Norrut äro de sällsyntare, vilket dels beror på att stränderna här ofta bestå av klippor, som erbjuda naturliga hamnar för småbåtar, dels att hela "kåssystemet" i ordets egentliga bemärkelse över-

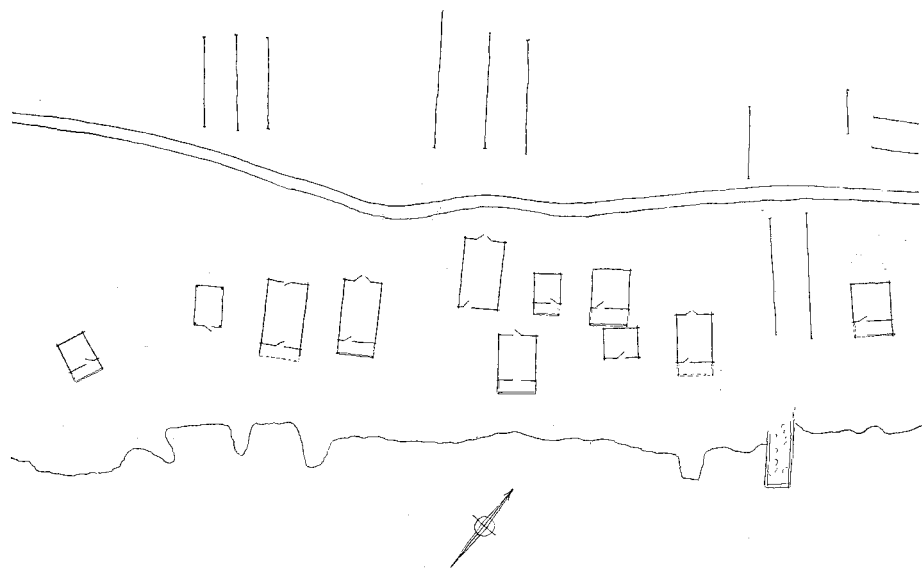

Fig. 5. Fiskeläge i Holmöns kapellförsamling, Västerbotten, med "kåssystem" av primitivt slag.

vuxits av yngre skikt. Detta är från och med Tjusts skärgård nästan regel på de flesta därför lämpliga ställen med större fiskebebyggelse. På småställen med särskilt ålderdomlig bebyggelse träffas emellertid den gamla kåsen, länningen, eller hamnen, som den heter i Uppland, någon gång i orört skick. Sålunda har jag t. ex. antecknat "två pirar" av sten i en vik på östsidan av Lagnö, S:a Anne socken, Östergötland, tillsammans med en liten sjöbod (uppe i land) av enklaste typ med gavelgång och försedd med årtalet 1751. Det är en halft övergiven, alldeles urmodig liten anläggning vi här möta.

Märkligt nog hade Svartlöga i Blidö socken, Uppland, ett av seglare ganska känt fiskar- och båtbyggarsamhälle, år 1928 kvar ett parti i sin hamn som visade enbart renplockade rännor (med mycket obetydliga pirar) för uppdragning av båtarna. En mycket kraftigare betonad pir hade en båthamn på Löka i Möja socken, Uppland. Det var nästan en brygga, men sambandet med båtuppdragningsplatsen var tydligt.

Egendomligt nog träffar jag bland tillgängligt material inte någon större anläggning med sydsvenskt, primitivt kåssystem förrän uppe i Västerbotten, i Holmöns kapellförsamling, där åtminstone fiskelägena Fjäderägg och Byviken, att döma av fotografier och kartor, tillhöra denna typ. Det bör anmärkas att i båda fallen sjöbodarna ligga ett stycke från vattnet och ha gavelgång med eller utan gavelsvale, men ingenstädes med svale vid långsidan, fig. 5.

Fig. 6. Hanstens hamn utanför Ornö, Södermanland. Längst ned på bilden synas öppna båtrännor.

Detta är några exempel på fall, då det gamla enkla systemet hållit sig rent. Uppblandat med brygganläggningar kan det konstateras i oändligt många fall, somliga av allt att döma rätt ålderdomliga. Orsakerna till detta utvecklingsförlopp kunna vara flera. Säkerligen har bruket av mera djupgående och tyngre båtar bidragit till att man i vissa trakter — t. ex. Tjust, norra Östergötland, Södertörn, södra och norra Uppland — fått dessa stenbryggor, vilka blivit nödvändiga sedan bönderna börjat idka fraktfart eller sedan fiskköparskutor börjat frekventera trakten. Typisk för detta slags anläggningar är Hansten öster om Ornö i Södermanland i trakten av Huvudskär. Vi se där en hel liten hamnanläggning uppförd mellan ön och en liten kobbe. Bredvid bryggssystemet se vi ännu ett par av de ursprungliga båtrännorna bevarade, fig. 6.

I lämningar av gamla fisklägen, på grund av landhöjningen belägna mer eller mindre långt uppe i land, kan man på många ställen iakttaga båtrännor och stensträngar, som gå vinkelrätt mot den gamla strandlinjen. Ett av de tydligast markerade gamla lägen jag vet ligger i närheten av det nyssnämnda Hansten vid Sadelöga Bodskär och utgör resterna av ett en gång namnkunnigt, i Stockholms fiskköparekrås handlingar ofta förekommande fiskläge.

På Norrsten vid Understens fyr utanför Singö, Uppland, har t. ex. arki-

Fig. 7. Uppmätning av ett numer försvunnet fiskeläge utanför Singö, Uppland, med stenrader efter båtrännor.

tekt S. Roempke på min begäran mätt upp ett annat gammalt fiskeläge, fig. 7, där båtrännor och stenpirar tydligt kunna iakttagas.

Huruvida dessa, liksom deras många motsvarigheter vid Upplands- och Norrlandskusten, varit av den enkla, sydsvenska typen är icke möjligt att nu avgöra. I några fall ha de tydligen icke varit det, att döma av placeringen av de till dem hörande, av grundstenar markerade bodarna.

I sistnämnda fall är det tydligt att båtrännan dragits upp utmed den så långt ut i sjökanten som möjligt (eller rent av ute i sjön) anlagda sjöboden. Detta är den vanligaste av de metamorfoser, "kåsen" undergår. Ända från

Fig. 8. Väderskärs fiskeläge i Småland visar en kombination av sjöbodsbyggor och båtrännor.

Öland och norra Småland, där det undersökts av I. Modéer, och uppåt Botten- viken förekommer detta system, i tusentals fall. På den bortre av de avbil- dade bodarna från Väderskär, Loftahammars socken, Småland, fig. 8, se vi hur sjöboden med tak över långsvalar på båda sidor vetter åt båtrännor, av vilka den ena dessutom begränsas av en enkel stenpir. På den 1912 av Martin Olsson (i samband med hans detta år i Fataburen publicerade studier över uppländska sjöbodar) fotograferade boden från Singö, fig. 9, se vi, hur det ursprungligen endast som skydd för svalen avsedda taket kommit att sträcka sig över hela båtrännan, som dock troget behållit sin stenpir. Denna sjöbod med täckt båtränna antar olika former allteftersom den uppförts på en gång eller småningom. I detta fall kan det åt rännan vettande takfallet helt enkelt ha dragits ned så att det täcker rännan. Men är boden för låg, måste antingen ett särskilt båttak med mindre lutning byggas utmed svalens takfot, eller också måste hela bodens övre parti timras om och ges nödig höjd och bredd. Båda formerna äro vanliga. Vanlig och rätt gammal är också i vissa trakter en från början på detta sätt konstruerad sjöbod med båtläge. Där den förekom- mer, är det dock nästan alltid påvisbart, att den föregåtts av bodar med lång- sidessvalar och utmed dessa löpande båtrännor utan tak. I varje fall är det

Fig. 9. Flerstüdes, såsom i denna hamn på Singö, har bodtaket vuxit ut över båtrännan.

regel, att alla sådana anordningar med båtränna vid sjöbodens långsida ligga vid långgrund strand.

Ligger hamnen vid ett tvärdjupt ställe, där berget självt erbjuder en skyddad vik, blir anordningen för båtarna redan från början en annan. Även här tycks tendensen att sätta upp farkosten på land nog vara den ursprungliga, där den minsta risk för sjögång eller ström funnits och i varje fall där man bott året om och följaktligen måste klara båten för is under vintern. Under fisketiden måste man emellertid också undvika att i onödan släpa upp båten, redskapen och fångsten för den branta stranden.

Det har redan påpekats, att bryggor av gammalt kunnat utvecklas ur båtrännornas pirar. I samband med sjöboden växer ett annat slags brygga fram: den utmed den åt djupt vatten vettande sidan av boden anlagda bryggan, med eller utan svale, som utgör tilläggsplats för fiskebåten, fig. 10. Att dylika arrangemang äro vanligast ända från Upplands norra skärgård och till Ångermanland beror säkerligen icke blott på kustens byggnad, utan på fisket självt. I Blidö socken avlösas de söderut (ungefär till Karlshamnstrakten) brukliga strömmingsskötarna med fasta sänkstenar av de norröver allena-rådande skötarna med lösa, för varje gång påknutna stenar. Redan denna omständighet påverkar arbetssättet såtillvida, att medan fisken ur de med

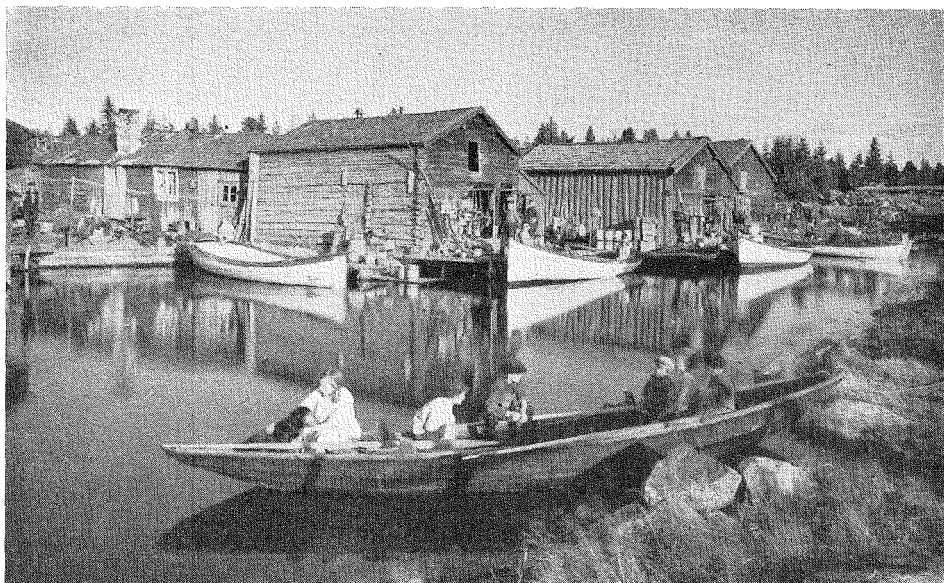

Fig. 10. I vikar med djupt vatten placeras de stora fiskebåtarna utanför bodarnas gavelbryggor. Kråkön, Hälsingland.

Fig. 11. Särskilda båthus, byggda över vattnet, förekomma ej sällan i Östergötland. Här Rimö, S:t Anne sn.

Fig. 12. I kombination med sjöbod och saltbod förekommer båthuset av gammalt i Roslagen. Arholma, Vätö sn.

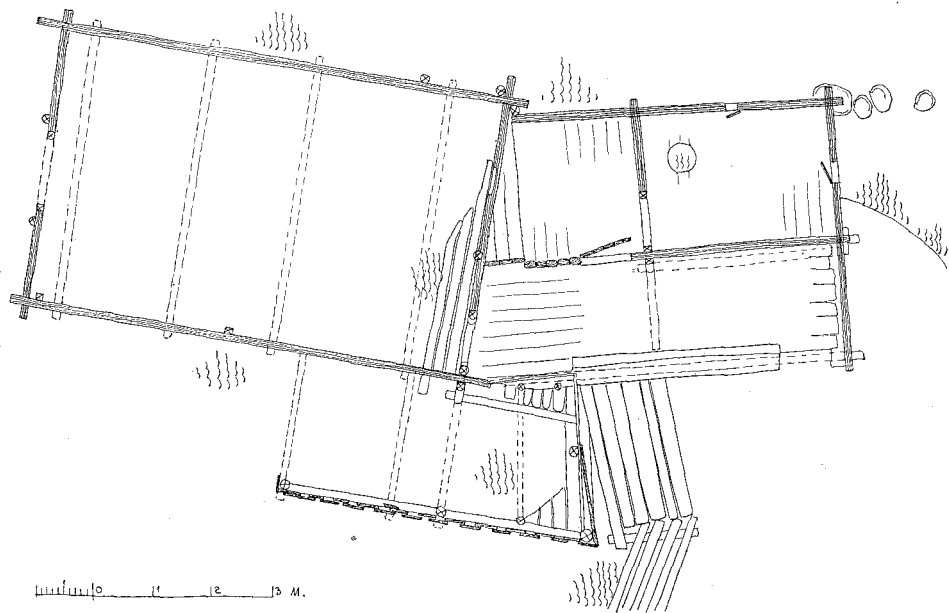

Fig. 13. Plan av ovanstående. Sjöboden har årtalet 1796, båthuset synes vara något yngre.

fasta "hallar" försedda garnen måste plockas, "benas", antingen i båten (ofta med hjälp av en kryckformig "bentjuga", på vilken nätet stycke för stycke lägges upp, eller på "gistvallen", "bredan", "bresslan"), så kunna de från de lösa sänkstenarna undan för undan befriade skötarna "skakas" vid sjöbodens brygga. Därvid kommer strömmingen att ligga i båten, därifrån den öses direkt upp i lådor eller korgar, vanligen för att gälas och saltas på stället. I övergångsområdet förekommer "skakning" över en mellan den branta stranden och båten anbragt "strömmingslave", t. ex. på Hårsten sydost om Furusund. Då skötfisket överallt norrut (liksom även på ett antal utskärsfiskerier söderut) har haft en allt annat än övervägande betydelse och saltningen av strömmingen till för några årtionden sedan var hela kustbefolkningens huvudindustri, måste utvecklingen av båthamnarna till lastage- och arbetsplatser genom anläggandet av bryggor av olika typ och den allt rikare utformningen av sjöbodarna ses mot bakgrunden av detta fiske.

Nästan överallt, där fiske bedrivs vid svenska ostkusten ser man numera, att de större eller mindre motorbåtar, som ersatt äldre fiskebåtstyper, förvaras i båthus, byggda över tillräckligt djupt vatten för att båtarna skola kunna flyta därinne. Stundom har båthuset övertagit det mesta av sjöbodens funktioner som förvaringsplats för redskap. Oftare ligga dock de gamla bodarna kvar i mer eller mindre obrutet sammanhang med de yngre båthusen.

Hur gammalt detta system är kan ännu ej avgöras. På många håll är det alldeles nytt, jämgammalt med de ömtåliga och tunga motorerna. Men det vore oförsiktigt att utsträcka detta förhållande för långt. Själv minns jag flera båthus från en tid, då jag ännu inte hört någon båtmotor smattra i den uppländska skärgården. Där — på Ljusterön — stodo de tydligen i samband med bruket av "storökor", nära besläktade med "rospiggskutorna" men något mindre, vilka av den mera välsituerade befolkningen använts till Stockholmsresor och andra långfärder före den regelbundna ångbåtstrafikens tid. På sina håll (sporadiskt har jag anteckningar därom från Västervikstrakten till Gävlebukten) ha dylika större båtar (med råsegels-, sprisegels- eller jakt-rigg) brukats vid fiskeresor till utskären och vid handelsfärder med saltströmming till inlandsmarknaderna. I Söderköpingstrakten förekomma flera stora båthus av relativt hög ålder tillsammans med bryggor, vilkas konstruktion tyder på en självständig utveckling, helt annan än den som antytts i fråga om pirarna vid båtrännorna. Liknande, ehuru ej så omfattande anläggningar finnas på flera ställen i Östergötland. Jag avbildar hamnen på St. Rimö i St. Anne socken, fig. 11. Det nu använda båthuset, "båtse", är enligt uppgift 75 à 80 år, det förfallna, byggt av rundtimmer, är ännu äldre. Bryggorna äro delvis lagda på underslag av väldiga ekstammar. En annan anläggning, avsedd för strömmingsfiske och saltning och följaktligen bestående av saltbod, redskapsbod, svale, förenade med ett ståtligt båthus, före-

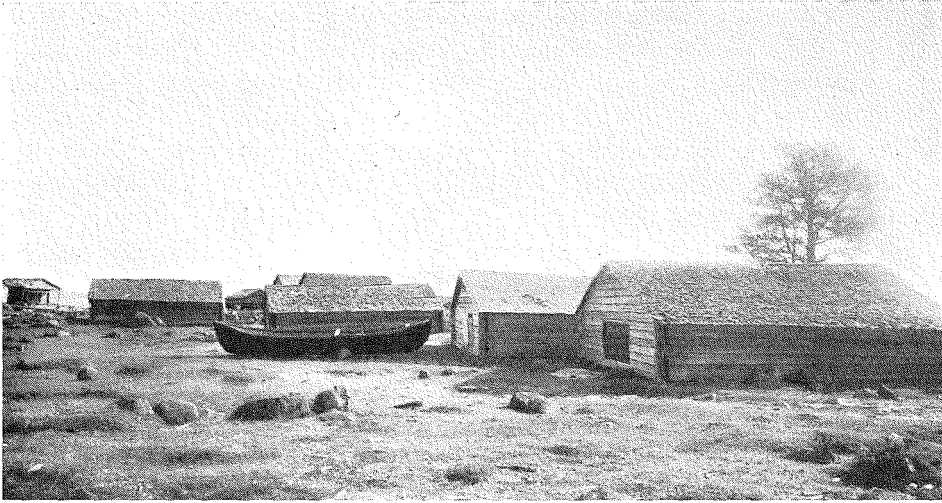

Fig. 14. I Norrbotten förekomma båthus på torra land, där båtarna sätts upp.
N. Brändö, Nederhuleå sn.

kommer på Arholma, Vätö sn, Uppland, fig. 12 och 13, i en trakt, där båthusen också ha varit utbredda sedan lång tid tillbaka och ännu förekomma allmänt. Anläggningen är icke enhetlig. Den inre delen, sjöboden, har årtalet 1796 inskuret över dörren och visar åtskilliga ålderdomliga konstruktionsdetaljer. Båhuset är möjligen något senare tillkommet, men med sitt vedtak, lagt över ytterst tätta åsar och sina delvis av rundtimmer uppförda väggar bör det inte vara mycket yngre.

Detta slag av båthus är icke detsamma som vi känna från medeltiden (isl. naust, no. nöst) och som ännu förekommer vid Norges kust. Detta är ett stort, på land uppfört förvaringsskjul, där den uppdragna båten ställes in. Historiskt ryktbart är t. ex. det år 1247 nyuppförda "nöst" i Bergen, där kung Håkan Håkanson firade sin kröningsfest i närvaro av kardinal Vilhelm av Sabina, och som var 90 alnar långt och 60 brett (56 × 37 m.). Av sådana anläggningar finnas väl numera intet spår vid svenska kusten. Själva systemet med båtskjul på torra land ha vi lärt känna i "ålabodarna" på Skånes östkust. Timrade båthus finnas särskilt för samägda kyrkbåtar, i Dalarna. Sigurd Erixon anför exempel på dylika kyrkbåthus från Västmanland, Nerrike och Värmland.³ Detta gäller sålunda endast om insjöar och om större, för helgdagsbruk avsedda båtar, vilka måste förvaras noggrant.

Egendomligt nog finnes dock just denna typ av båthus flerstädes i Norrbotten, tillsammans med sjöbodan utan båtskjul men med tilläggsbryggor, an-

³ Svenska kulturbilder, Ny följd, 2, s. 40 f.

vända för fiskebåtar. De förekomma såväl vid laxfischen i älvarna som vid kusten. De här avbildade ligga på N. Brändö i Nederluleå socken, fig. 18.

Utrymmet tillåter inte att sträcka denna undersökning längre.⁴ Den visar att mycket återstår att göra, innan ens en sådan detalj av kustkulturen, som båthamnen i dess samband med sjöboden utgör, kan fullständigt belysas med tillgängligt material. Martin Olsson är den som — för snart 25 år sedan — först tagit upp och behandlat en del av detta problem. Nordiska museet har sedan dess, delvis genom författaren till denna uppsats, sökt att fullfölja och i någon mån komplettera detta hans studium.

⁴ Sålunda måste jag avstå från att beröra alla slags hamnanläggningar i stort, vilka erbjuda sina egna, intressanta problem även inom ren allmogekultur.

Råbergh-Mannerskantz

Tre generationer fortifikationsofficerare och arkitekter

Av *Manne Hofrén*

Gamla tiders Sverige var rikt på god arkitektur men fattigt på riktiga arkitekter. Mellan de lysande männen i hovets och aristokratiens tjänst och städernas bygg- och murmästare var en stor lucka. Men det fanns en grupp ritkunnigt folk, som i mycket väsentlig mån lyckades fylla denna annars så gapande klyfta, nämligen fortifikationens officerare och "conducteurer". Alla som syssla med svensk byggnadshistoria ha ofta stött på arkitekter av denna typ, vilka med samma konstfärdighet rita en bastions planer, sektioner och konstruktionsdetaljer som en lantgård med corps de logis och ekonomihus. Ju mera den svenska bygdens arkitekturbestånd studeras, desto klarare framträder fortifikationsingenjörernas betydelse som ritningsleverantörer åt herrgårdsfolk och storborgare. Några nyskapare äro dessa arkitekter endast i undantagsfall, deras roll har varit mycket blygsammare, ehuru icke mindre viktig: de ha förmedlat och populariserat de stora och ledande arkitekternas intentioner och spritt dessa över landet. Typisk i detta hänseende är Carl Wijnblad, som på ett lättfattligt och praktiskt sätt i sina böcker berättade för svenska folket om finesserna i den Härlemanska arkitekturen.

De flesta av dem ha dock haft mera lokal betydelse, och detta är fallet med de tre generationer, som här skola bli föremål för en liten undersökning — farfadern Jonas Råbergh, fadern Carl Magnus Råbergh och sonen Carl Råbergh Mannerskantz. Detta är en ovanligt utpräglad fortifikationsfamilj — även giften och andra släktförbindelser hålla sig gärna inom vapnet. Mer än ett hundratal år omspanna dessa tre generationer, och de representera i sitt civila arbete tre stilarter, den karolinska, Härlemansstilen, nyklassicismen — alla tre arterna finnas företrädda i Värnanäsarkivets ritningsskatter. Att här närmare beröra de tre generationernas arbete inom fortifikationen är icke möjligt, helst som de synbarligen icke utfört några större och märkligare ting utan fått syssla med rena rutinarbeten, uppmätningar, förslag till ombygg-

nader och förbättringar av fästningsverk och kronans byggnader i övrigt. De stora fästningsarbetenas tid var ju också slut; Karl XII gick "offensive till väga", behövde inga svenska fästningar, och "befästningskommissionens" liksom Virgins stora förslag under 1700-talet stannade merendels på papperet. Den gustavianska tidens stora insats på området var Sveaborg, men där voro andra krafter sysselsatta.

Om Jonas Råbergh vet man genom Munthe, Elgenstierna och andra källor, att han av Erik Dahlberg antogs till "lärkonduktör" vid fortifikationen i Malmö hos Drummond 1684 samt 1685 transporterades till Nöteborg och Narva såsom konduktör och 1687 befordrades till löjtnant.¹ Transporten till Narva (enligt Munthe 1689) måste ha stått i samband med den livliga befästnings- och byggnadsverksamhet, som vid 1680-talets mitt därstädes kom igång under Erik Dahlbergs auspicer. Möjligen har Råbergh under sina Narvaår förutom sina uppgifter inom fästningsarbetet även sysslat med civilt bygge — den "air av karolinskt" som stadens bebyggelse i mångt och mycket äger, anses delvis kunna bero på de svenska fortifikationsofficerarnas verksamhet.²

Om Råberghs eventuella insats härvidlag är dock föga känt. Att han intog en viss ställning, därom vittnar emellertid hans äktenskap. Han gifte sig nämligen med en dotter till själve generalkvartermästarelöjtnanten *Nils Eosander* i Narva. Därmed förvärvade han en synnerligen märklig släktförbindelse, i det att han blev svåger med en av kontinentens stora arkitekter, friherre *Johan Fredrik Eosander von Göthe* — Tessin d. y:s lärjunge, det preussiska hovets arkitekt och byggnadschef över alla militära och civila byggnader i Preussen, den store Schlüters medtävlare, mästare till slottet Monbijou, fullbordare av slotten i Charlottenburg och Berlin etc., gift med en dotter till Mathäus Merian d. y., och död 1729 i sachsisk tjänst i Dresden. Före sin död hade han en tid åter varit i svensk tjänst — han var typen för tidens vandrande konstnärer, och en av de ytterst få arkitekter av rent svenskt ursprung, som vunnit anseende och framgång i främmande land.

Lika framgångsrik var icke hans svåger i Narva. Råbergh blev vid Narvas fall 1704 av ryssarna förd i fångenskap till Sibirien. Han kom hem först 1722 och fick året därpå majors avsked. Han avled 1731 i Stockholm.

¹ När Drummond skriver till Dahlberg och ber om arbetshjälp, svarar denne att han ej kan hjälpa honom med någon annan än "proviantmästaren Håkan Thorssons son Jonas, som nu kallar sig Råbergh". Vid denna tid var Dahlberg sysselsatt med uppbyggandet av ett svenskt fortifikationsväsen och sökte med iver efter unga svenskar som kunde läras upp och ersätta de många utlämningarna. Munthe, (Fortifikationens historia). Håkan Thorsson dog 1690 som tullförvaltare i Hälsingborg och uppges ha tillhört en gammal dansk adlig ätt vid namn Raabiergh, på 1680-talet inflyttad till Hälsingborg. Biographica i Värmanäs arkiv.

² Karling, S., Narva. Svenska Kulturbilder, Ny följd II, Sthlm 1934.

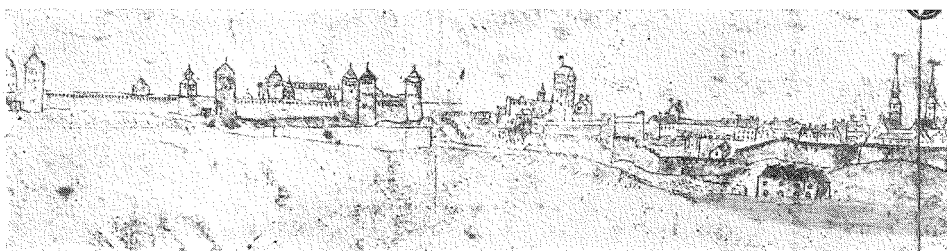

Fig. 1. Narva omkr. 1704. Detalj ur teckning av Jonas Råbergh. Från vänster Ivangorod, Hermansburg och staden. Värnanäs' arkiv.

Till denne Jonas Råbergh kunna möjligen en del äldre ritningar i Värnanäsarkivet hänföras, t. ex. till typiska karolinska hus under säteritak, till en "dessein till een smedia" etc. Av hans hand är också med säkerhet en bild över Narva, bevarad i Värnanäs arkiv, fig. 1. Bladet är tydligen en skiss, gjord i fältet, någon gång under Råberghs Narvaår 1689—1704. Man ser t. v. det gamla fästet Ivangorod med dess många rundtorn och t. h. härom Hermansburg med tornet "Långe Herman", vidare staden och dess fästningsverk med floden. Staden hade under svenska tiden fått en rad ståtliga monumentalbyggnader, och som ett tecken härpå resa sig över borgerskapets byggnader några resliga torn, som väl äro svenska och tyska kyrkans, rådhusets och börsens (jfr Karlings anförda arbete). Det lilla bladet återger Narvas utseende vid tiden för den ryska erövringen 1704 — den miljö i vilken Jonas Råbergh utförde sitt huvudsakliga livsverk.

När Jonas Råbergh 1704 delade så många karoliners öde att föras till Sibirien, medförde han sin familj och däribland en fyraårig son, *Carl Magnus Råbergh*. Efter hemkomsten från fångenskapen, varunder väl fadern lärt honom sin konst, tjänade han ett år vid Livgrenadiärregementet i Finland. Han bör ha varit en god soldat, ty han säges ha haft en ovanligt stark kroppsbyggnad, samt "blev slutligen i en duell tvärt igenom stucken men läkt".

Han tog avsked från nämnda tjänst 1722, och nu kom den ovan antydda fina släktskapen honom väl till pass, ty han vistades ett antal år, 1722—1725, hos sin morbror Eosander von Göthe, då chef för fortifikationen i Sachsen. Det bör ha varit en god utbildning.

I sin meritförteckning, bevarad i Värnanäs arkiv, säger Råbergh uttryckligen att han åtnjöt privat undervisning av sin morbror, och i samma arkiv finnas blad daterade Dresden 1724 och återgivande rikt utbildade stjärnformiga fästningsverk i tidens stil. De äro utomordentligt elegant ritade. Från Dresden — där han bl. a. också studerade Augusts manövrer vid Pillnitz — begav sig Råbergh 1725 till Petersburg och även från vistelsen där finnes

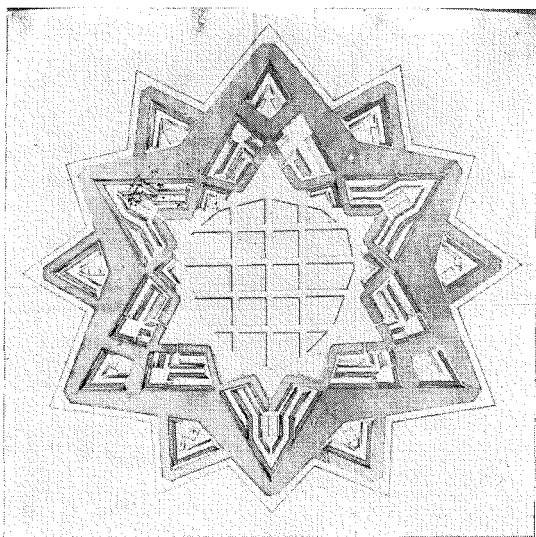

Fig. 2. Ritning till stjärnformig befästning. Sign. av C. M. Råbergh, Petersburg, 3 sept. 1726. Värnanäs' arkiv.

ett bevarat exempel på hans flit och studier i ett vackert blad återgivande en 12-uddig befästning; bladet är daterat Petersburg den 3 september 1726.

Vistelsen i den nya ryska huvudstaden avbröts vid slutet av 1726, då Råbergh återvände till Sverige, där han samma år antogs till volontär vid fortifikationen. Året därpå avancerade han till underkonduktör och kommanderades 1728 att avmäta alla fästningsverk i Jämtland, Dalarna och Gestrkland, såsom Frösö, Hjerpe, Duveds och Långå skansar samt Gävle stad med Fredriksskans. Efter en kortare sejour vid Fortifikationskontoret fick han 1730

leda fästningsarbetet i Kalmar och tjänstgjorde 1731—32 åter vid Fortifikationskontoret. År 1733 tog Råbergh permission och gav sig i polsk tjänst. Råbergh var alltså en av de hundratals svenska frivilliga, som drogo till Stanislaus' hjälp, när denne med franskt bistånd åter sökte bliva Polens konung. Danzig överlämnade sig åt Stanislaus men erövrades av en rysk och sachsisk armé i juli 1734. Under dessa strider utmärkte sig de svenska frivilliga i hög grad. I sin meritförteckning skriver Råbergh, att han därvid under tio veckors tid ägnade sig åt fortifikationsarbeten, varjämte han under livsfara hade att rekognoscera de fientliga verken. Efter det misslyckade försöket vistades Stanislaus någon tid i Königsberg, och det var där Råbergh sedermera uppsökte honom 1735. Han ärnade sig sedan till krigsskådeplatsen vid Rhen — dessförinnan hade dock fred slutits på kontinenten, varför Råbergh återvände hem. Han befordrades nu 1736 till konduktör samt tjänstgjorde åren 1738—40 vid fästningsarbetet i Kalmar och 1742—43 på Gotland, där han hade att "anlägga Carlswärds fästning och den iståndsätta". År 1741 hade han blivit löjtnant och fick 1744 befordran till kapten vid finska brigaden med stationering i Helsingfors. Under denna tid utförde han bl. a. avvägning och uppmätning av Helsingfors' "situation".

År 1746 transporterades han åter till "Kalmar och Carlsrona brigaden" och vistades i Kalmar till 1759, då han fick återvända till Helsingfors som major. Slutligen blev han 1763 generalkvartermästare vid Göteborgs brigad

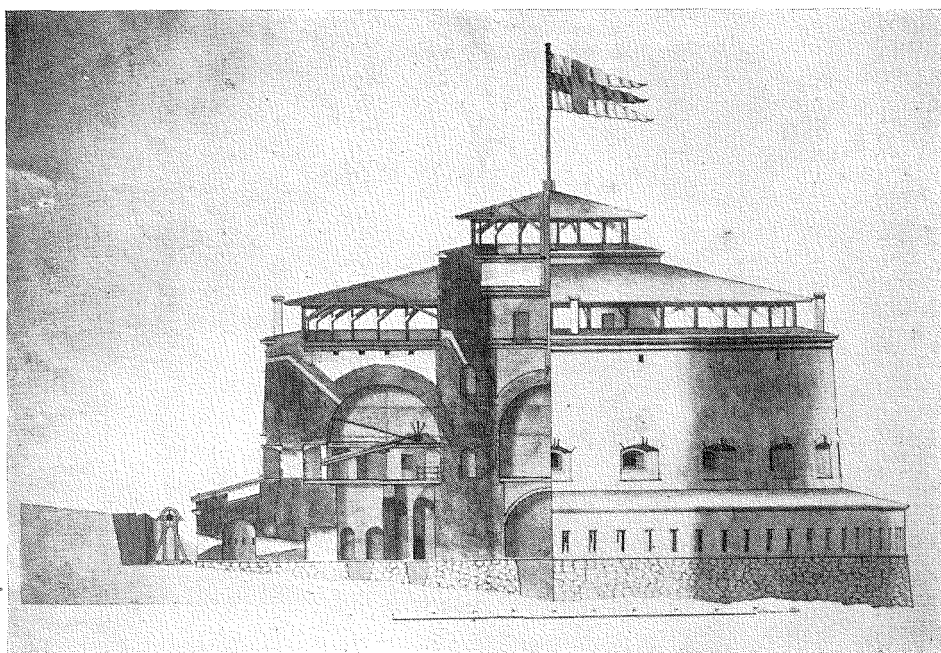

Fig. 3. Rund bastion. Ritning av C. M. Råbergh. 1700-talets mitt. Värnanäs' arkiv.

och erhöll året därpå avsked. Råbergh återflyttade nu till Kalmar, där han avled 1778.³

Av Carl Magnus Råberghs hand finnas en mängd ritningar bevarade i Fortifikationsarkivet, liksom i Värnanäs arkiv. Det är huvudsakligen befästningsritningar från de orter där han tjänstgjort. Bl. a. finnes i Värnanäs arkiv originalet till hans karta över Helsingforstrakten samt diverse kopior efter planer över finska städer och fästningar, vidare flera blad från Kalmar, Borgholm och Karlskrona. Borgholms slott uppmätte han 1750 och utförde samma år på Hårlemans begäran uppmätningar av Kalmar domkyrka. Över kronomagasin och tyghus i Kalmar finnas också ritningar av hans hand, bevarade i Fortifikationens arkiv. Vidare måste åtskilliga ritningar i Värnanäsarkivet till civila byggnader återgå till Carl Magnus Råbergh; från hans Gotlandstid härrör väl sålunda en "dessein till Johan Lijthbergs nya gård" i Visby. Han ritar i rent Hårlemansmanér. Alla hans ritningar vittna om stor tecknarfärdighet, med elegans i linjen, i lavyr och färg.

År 1747 föddes i Kalmar Carl Magnus Råberghs son Carl, som också kom att ägna sina krafter åt fortifikationen — släktens traditioner trogen. Det

³ De biografiska uppgifterna ur Familjepapper i Värnanäs arkiv samt ur Krigsarkivet, Biographica.

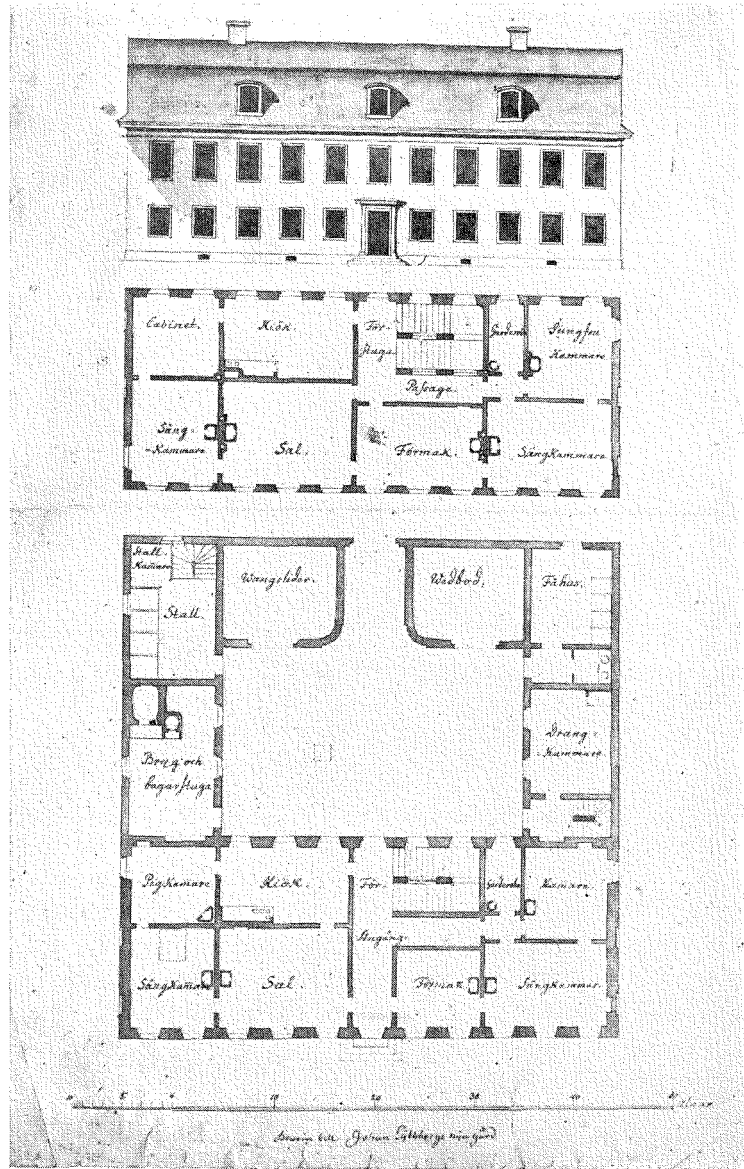

Fig. 4. "Dessein til Johan Lijthbergs nya gård". Visby. Ritning av C. M. Råbergh. 1700-talets mitt. Värnanäs' arkiv.

är till denne Carl Råbergh (1747—1817), som vårt intresse främst knyter sig. Dels står han oss närmare i tiden och är sålunda mera gripbar, dels har han efterlämnat så mycket som hjälper till att utforma bilden av denne gustavianske kulturgestalt i Kalmarbygden.

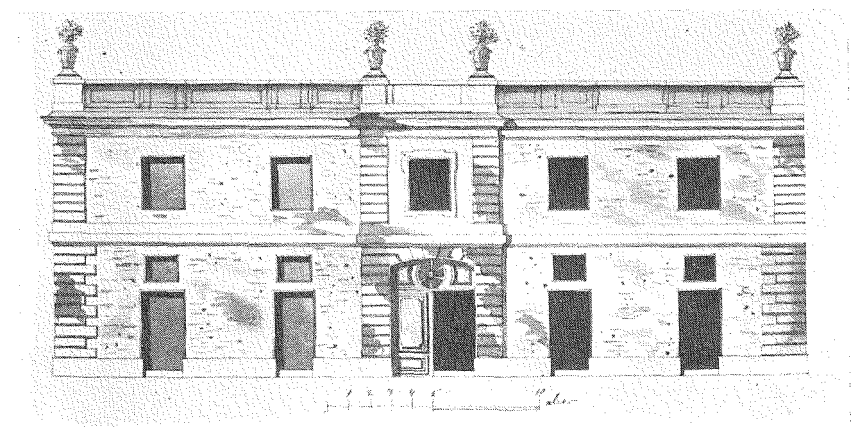
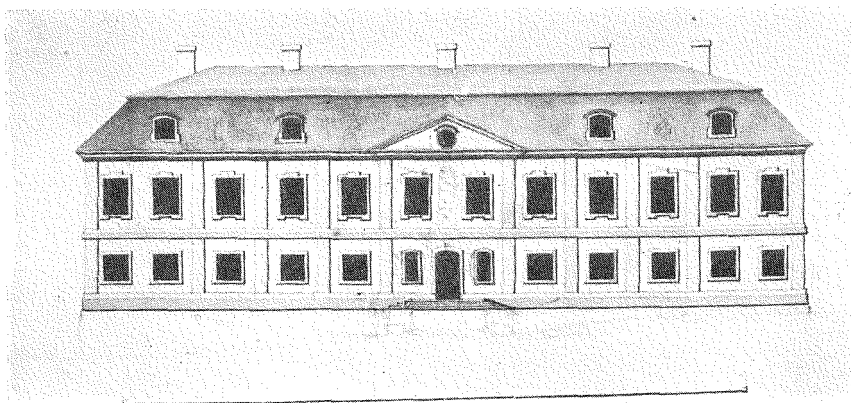
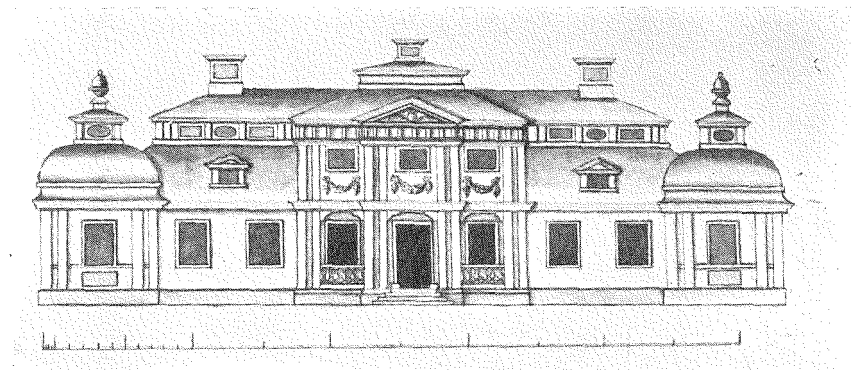

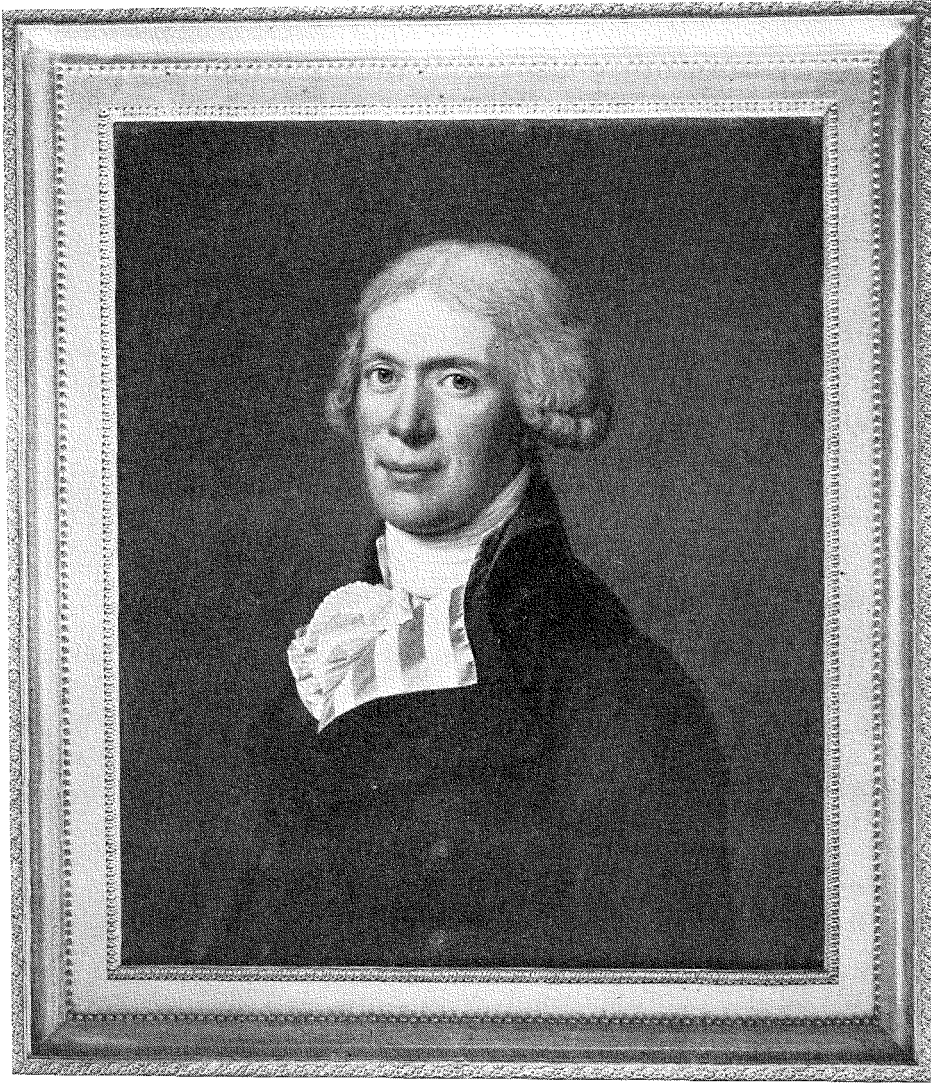
Fig. 5—7. Arkitekturritningar av resp. Johan (samolikt), Carl Magnus och Carl Råbergh. Värnanäs' arkiv.

Fig. 8. Carl Magnus Råbergh. Porträtt å Värnanäs. Foto Svenska Porträttarkivet.

Hans militära meriter äro snart berättade: år 1765 blev han volontär vid fortifikationen, 1773 konduktör, 1778 löjtnant och 1783 adjutant hos fortifikationschefen A. M. von Arbin, som sedermera f. ö. skulle bli hans svärfar. År 1784 blev Råbergh kapten och tog 1790 såsom major sitt avsked. Han adlades 1802 med namnet *Mannerskantz*.

Också häri röjer sig släktens utpräglade fortifikationstraditioner, i det

*Fig. 9. Carl Råbergh-Mannerskantz. Porträtt å Värnanäs av A. U. Wertmüller 1799.
Foto Svenska Porträttarkivet.*

att Carl Råbergh adopterades på fortifikationsdirektören Nils Mannerskantz' adliga namn och nummer. Ett annat bevis på denna fortifikationens släktkärlek finner man i Carl Råberghs andra giftermål, då han äktade en dotter av sin forna chef A. M. von Arbin.

Bland Carl Råberghs kommenderingar må nämnas: 1767 vallmästare vid Göteborgsbrigaden efter A. F. Winbladh, 1772 fästningsarbete å Carlswärd

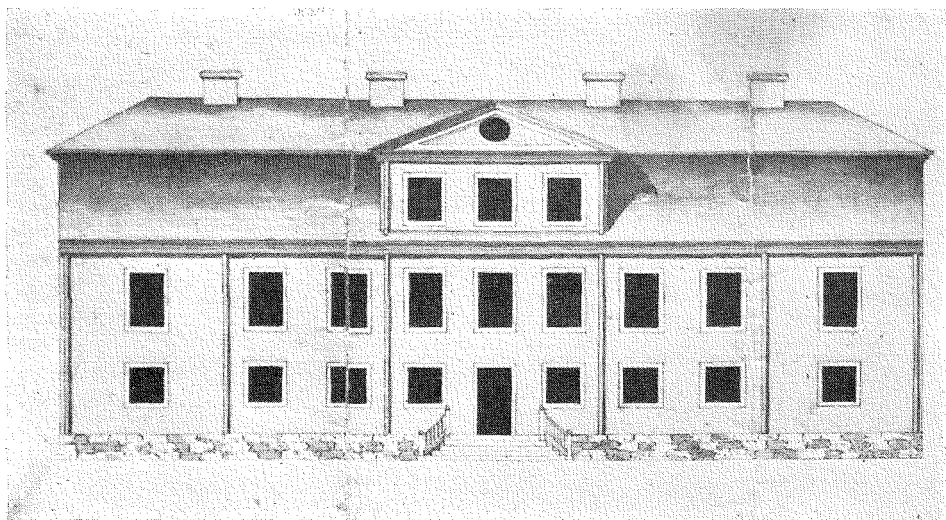

Fig. 10. Huvudbyggningen å Värnanäs. Projekt av Carl Råbergh-Mannerskantz. 1780-talets slut. Värnanäs' arkiv.

på Gotland, 1773 vallmästare vid Skånska brigaden genom byte med Jonas Hillberg, 1774 tjänstgöring som adjutant under exercislägret i Skåne, från 1778 tjänstgöring vid informationsverket, varunder han bl. a. en tid hade att handhava pagernas undervisning i fästningskonsten. Åren 1778—83 var han sålunda helt stationerad i Stockholm; under dessa år gjorde han årligen tjänst som fältingenjör vid "Gustaf III:s campementer med rekognoscering och kartors upprättande över skedde manövrer". Som adjutant hos v. Arbin besökte han bl. a. alla rikets fästningar. En mängd ritningar av Carl Råberghs hand finnas bevarade i Värnanäsarkivet, bl. a. kartor över de kungliga manövrerna samt planer över in- och utländska fästningar, i original eller kopior.

Genom vidsträckta studieresor i Sverige och på kontinenten hade Carl Råbergh förvärvat omfattande kunskaper i sitt yrke. Under resorna förde han detaljerade dagböcker, ännu bevarade i Värnanäsarkivet. Särskilt lärorik var den stora kontinentresan 1783—84, och dagboken vittnar om Råberghs vetgirighet och mångsidiga intressen. Först och främst studerar han givetvis de stora tyska och franska fästningarna, besöker kanongjuterier och artilleriverkstäder, tyghus, kaserner och militärsjukhus. Hans anteckningar forma sig till en veritabel lärobok i befästningskonsten, helst som de illustreras med en mängd under resan ritade eller förvärvade kartor och planer. Men därjämte ägnar han sig med iver åt den kyrkliga och civila arkitekturen, åt trädgårdar och parker. Han ägnar hela dagar åt de berömda konstgallerierna. Han vallfärdar till Voltaire- och Rousseauminnenas heliga platser.

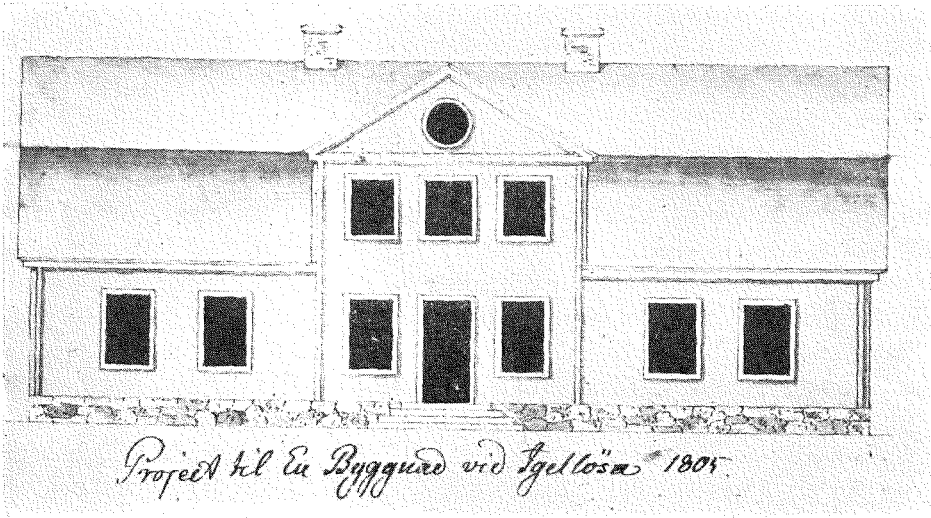

Fig. 11. Huvudbyggning å Igellösa. Ritning av Carl Råbergh-Mannerskantz 1805. Värnanäs' arkiv.

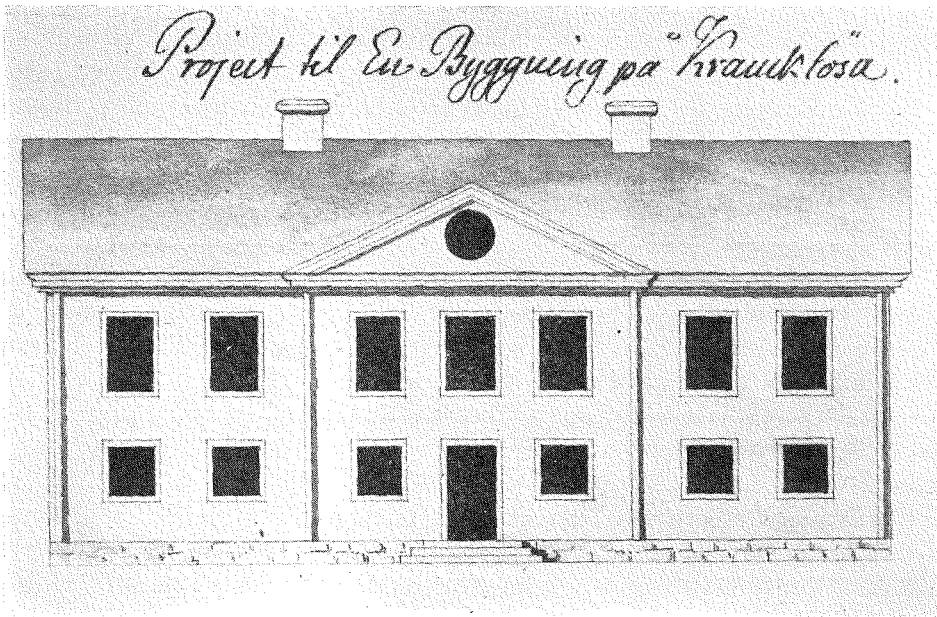

Fig. 12. Huvudbyggning å Kranklösa. Ritning av Carl Råbergh-Mannerskantz omkr. 1810. Värnanäs' arkiv.

Några plock ur dagboken visa bäst vad en ung fortifikationsofficer med estetiska intressen ansåg sig böra besöka och studera. På tysk botten dras han givetvis först och främst till Berlin och Fredrik den Store. Det första han här gör är att promenera till Friedrichstadt och Neustadt, "som är utvald vacker och äro de mesta husen bygde på kongens bekostnad, på det viset att då kongen har funnit tomten illa bebyggd har han befallt ägaren flytta utur det och så för egen räkning uppfördt ett vackert hus med syperb facade samt sedan skänkt huset . . .". På så sätt skapar kungen, som Råbergh säger, den vackraste stad man vill se. Så besöker han den berömda porslinsfabriken, men får bara se magasinet, emedan tillträde är förbjudet till fabriken.

Det för en militär intressantaste i Berlin var dock Fredrik den stores berömda manövrer vid Potsdam, vilka han studerar och ritlar av i hopp om att de skola komma under Gustaf III:s ögon.

Som svensk besöker han naturligtvis Lützen och Breitenfeldt. Och beger sig sedan till Dresden, där hans första besök gäller konstgalleriet och allt annat, som i den vägen här fanns att skåda. I biblioteket studerar han bl. a. fortifikationslitteratur och konstaterar, att den store Vauban ganska ogenerat lånat sina idéer ur ett italienskt verk av Francisco de Marchi av 1599, och han återger skvallret, som påstår, att Vauban inköpte så mycket han kunde komma över av Marchis arbeten för att bränna dem och sålunda oskadliggöra obehagliga vittnesbörd. I Dresden gör Råbergh vidare bekantskap med en framstående fästningsingenjör major Aster, av vilken han får lära sig många saker.

Så går färden till Cassel, där bl. a. modellkammaren beses. Där funnos modeller över "fontainer och cascader" vid Carlsberg samt "åtskillige små modeller öfver lustslott och andra palais". De berömda anläggningarna vid Carlsberg besöker och beser han givetvis grundligt och är vederbörligen imponerad.

Vid Rhen får svensken se de första av de berömda franska fästningarna, Landau av Vauban samt Strassburg, där han först och främst studerar de sinnrika "vattenarbetena". Från fästning till fästning går färden, och namnen låta för oss skrämmande aktuella: Metz, Luneville etc. Han sticker nu in i Schweiz och försummar icke att besöka Voltaires Ferney. Härifrån går resan till Sydfrankrike och de stora fästningarna vid Lyon, Toulon och Marseille.

För Råbergh med hans nyklassicistiska inriktning blir så besöket i Nîmes med "maison carrée" och andra romerska monument en djup upplevelse.

Resans huvudmål Paris — ett långt uppehåll. Här beser han allt i militär väg som han bör se. En glanspunkt i detta avseende var besöket i modellgalleriet i Invalidhotellet. Vi låta honom berätta själv: "Detta var något rart at få se och utan att ambassadören sjelf gjorde sig mödan och gick med hade det ej låtit sig gjöra. Detta gallerie som öfvergår alt hvad man kan in-

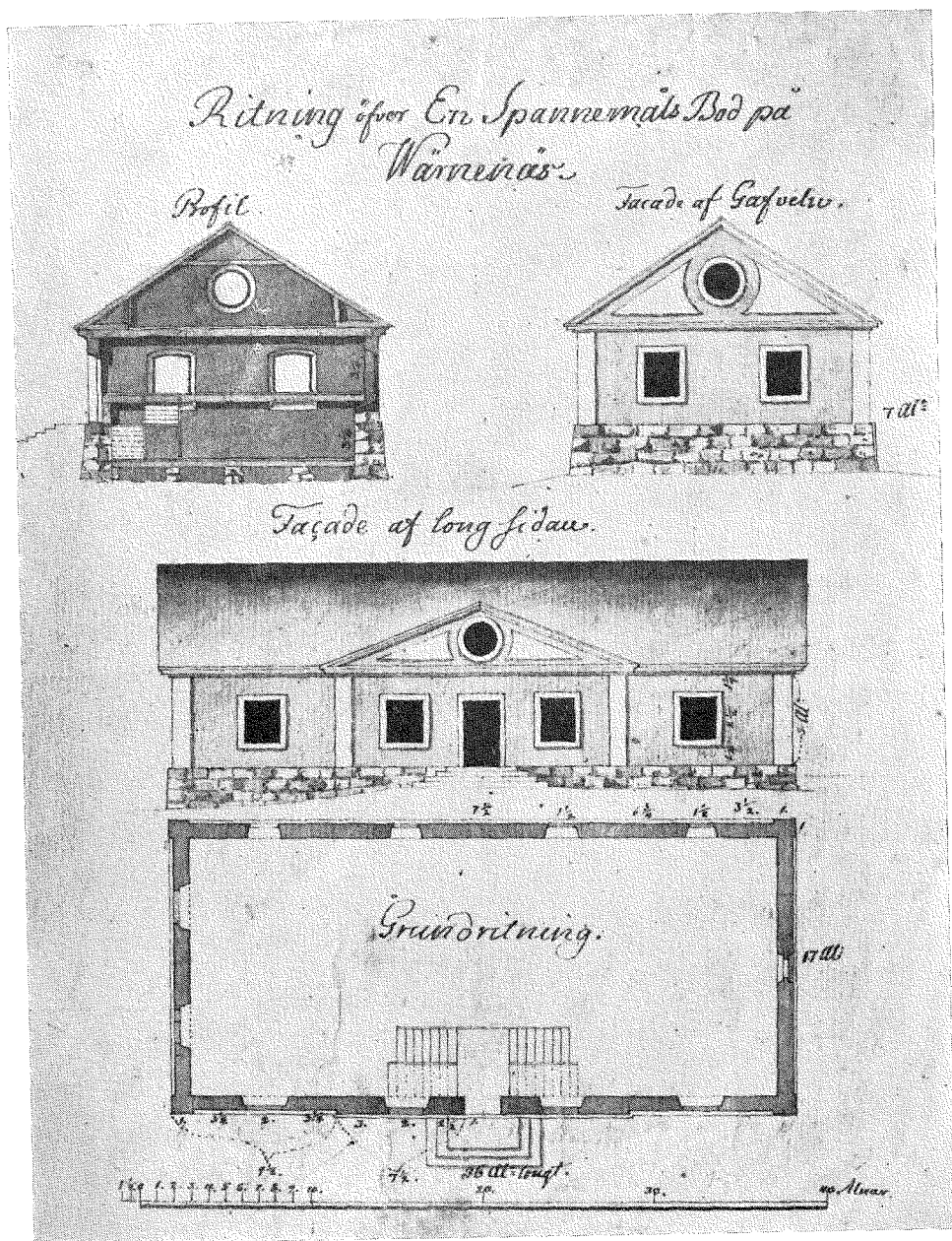

Fig. 13. Magasin å Värnanäs. Ritning av Carl Råbergh-Mannerskantz 1800-talets början.
Värnanäs' arkiv.

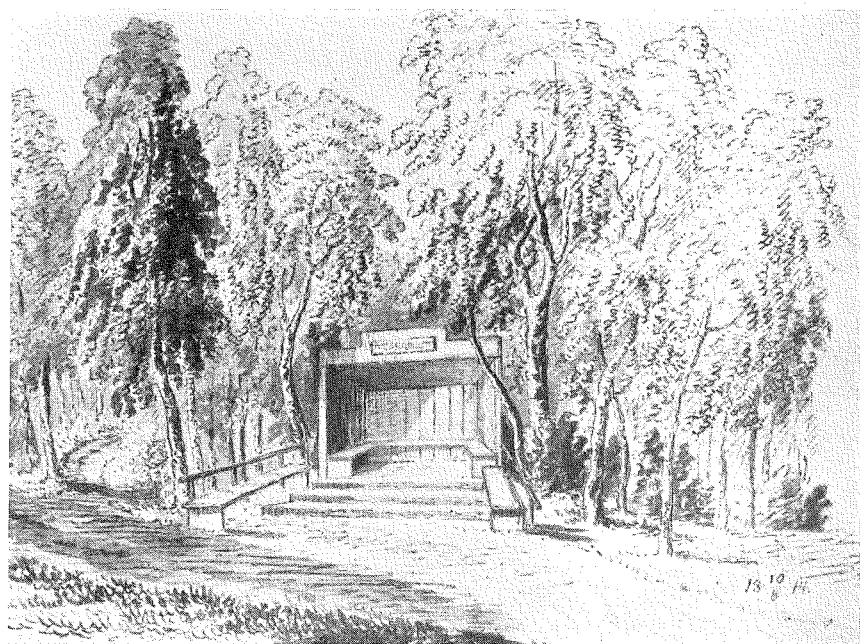

Fig. 14 och 15. 14. Värnanäs engelska park, "Monumentet". Akvarell av J. C. Linnerhielm 1810. Värnanäs, Näset. — 15. "Tranquillitaten" i Värnanäs' park. Teckning av J. C. Linnerhielm 1814. Värnanäs, Näset.

Fig. 16 och 17. 16. "Turkiska tältet" i Värnanäs' park. Akvarell av J. C. Linnerhielm 1810. Värnanäs, Näset. — 17. "Alcoven" i Värnanäs' park. Akvarell av J. C. Linnerhielm 1810. Värnanäs, Näset.

billa sig har öfver 300 modeller af fästningar och projecter, de mesta verckl. fransyska fästningar äro der, äfven som åtskillige utländska, hvaribland Bergen op Zoom och fort St Philip äro med mycket arbete gjordt, alle case-metter och mine gallerier kunna synas. Den senare är i synnerhet förträffelig, och visar hvad styrcka den fästningen hade och hvad fort. . . . Alla planerne äro väl stort exeqverade så at man kan alt observera och terrainen omkring fästningarna äro uptagne utom canonskotten. De äro gjorde af träd men terrainen är af en sort papp med lim, ängsmarken är med fin klipt grönt silke, åkrarne äro af flere sorter sand, äfven som vägarne, som ej äro stenlagde, vallgångarne äro ock med sand, bröstväret med grön sammet. Träden som äro planterade af gröna silkes sniljor och spritsilke; murverck ritad på träet. Alt är exeqverad med all möjlig exactitude och ser superb ut . . . Vid hvarje model hade behöfts flere timmars examen, som nu ej kunde skie, de vore så väl gjorde, at man kunde vid dem endast lära hela befästningskonsten, allenast genom resonnaimenter."

Givetvis beser Råbergh Versailles och beundrar särskilt den engelska trädgården. Han besöker Chantilly samt lustslottet Monceaux, det senare helt i engelsk smak, med parken översållad med fingerade ruiner, "ruinerne voro nog många i anseende til den lilla étenduen . . ."

En höjdpunkt blir besöket vid Ermenonville, Rousseaus bostad och grav. Det var 1700-talsromantikens heliga plats och vallfartsort. Här fanns allt av de romantiska accessoarer, som uppträda i varje engelsk park. Råbergh gjorde sig mödan att göra en plan och beskrivning över det hela; man får följa honom på hans känslosamma promenad från det lilla trädbeskuggade hus på en holme, vilket var inrättat till "spel-hus" och i botten hade en grotta, till allén, som åtföljdes av en liten brusande "rännil", där vägen leder förbi en piedestal, en grotta på ett "sombert ställe", och åter en piedestal — vidare passeras en liten rustik "habitation" med stängsel omkring, varifrån små vägar ledde in i skogen. På en liten holme i sjön ligger beskuggad av popplar Rousseaus grav, formerad som ett antikaltare, med reliefer av Lesueur. Härifrån passerar vandraren en vacker äng med skördefolk — den tillhör också den känslosamma tiden — "detta agreabla vue tilika med hogkomsten af Rousseau gjorde alt angenämt". Ett stycke in i skogen påträffar han en pyramid, minnande bl. a. om ett par av romantikens stora namn, James Thomson, Salomon Gessner. Han passerar ett vackert träd med poetisk inskription och vilar på en gräsbänk med utsikt mot ängen. "Oh charmante couleur d'une verte prairie, tu reposes les yeux et tu calmes le coeur . . ." Åter en grotta, också med utsikt mot ängen och med en poetisk devis på en tavla hängande på ett träd — "versen var nog long, således hade jag ej tid at afskrifva den mer". Nästa viloplats är ett rundtempel med sex pelare, också med den obligatoriska inskriptionen. Sedan beundrar Råbergh

”en fiskare koja på ett ganska ljufligt ställe vid en liten sjö, hvaruti var små holmar” — kojans var inuti klädd med säv och hade en vilobänk. Råbergh skriver av den känslolagade inskriptionen i grottan. Han bestiger sedan höjden och hamnar i en tempelruin med vid utsikt; stället var helgat Montaigne. Vandringen fortsätter genom en äng på andra sidan slottet, en liten skogslund med stigar och en liten källa, helgad l'amour, förbi nya grottor och nya inskriptioner. I Najadernas grotta sitter den romantiske löjtnanten och drömmar — ”grottan var nog sombre och gaf anledning till melancholiska tankar” — här träffar man så en av de för tiden så typiska ”övertäckningarna”: man går uppför en trappa ur grottan, och det ”sombra” förbytes plötsligt i det ”rianta”, en ljus och glad utsikt över sjön, där Rousseaus gravholme speglar sig i vattnet.

Råbergh säger själv, att besöket vid Ermenonville utgjorde ett av hela resans största behag, och det är därför rättvist att här citera så pass mycket av hans upplevelse. För övrigt måste hans inlevelse i denna miljö ha betytt mycket för honom, när han en gång själv gick att skapa sig en romantisk trädgård hemma i Sverige, vid sitt Värnanäs.

I Paris gjorde Råbergh flera intressanta bekantskaper: han var på Lafrenses atelier, hälsade på hos Hall, och när han reste från staden hade han resällskap med Wertmüller och Sundvall — den sistnämnde var ju en kollega inom fortifikationen och 1783 utrest för arkitektstudier. Både med Sundvall och Wertmüller knöt Råbergh vänskapsband för livet.

Remresan från Paris upptogs av en hel rad fästningsstudier, och de bekanta namnen från sista världskriget passera åter revy, Cambrai, Valenciennes, Douay, Arras, Antwerpen etc. Här får han tillfälle att studera icke blott Vaubans system, utan också den berömde Montalemberts, vilken i sin befästningskonst utgick från att utanverken icke blott skulle vara till försvar för huvudverken, utan också utnyttjas som direkta stridsmedel och till den ändan konstrueras som starka bombfria rum — i detta hade han upptagit Erik Dahlbergs idéer.⁴

Men Råbergh glömmer igenstädes att också ta en titt på konstsamlingarna i de franska och nederländska städerna, och sida efter sida i dagboken fyller med hänförliga beskrivningar över de berömda galleriernas skatter.

Det hela var en mycket lärorik resa. Den borde ha gjort Råbergh mycket meriterad inom hans militära fack — han avbröt dock tämligen snart sin bana inom fortifikationen. År 1784 blev han som nämnts kaptan, men drog sig redan efter fem år tillbaka med majors avsked. Han sökte nu lugnet på sin egendom Värnanäs och ägnade för framtiden sitt intresse åt denna

⁴ Ericson-Wennberg, Erik Dahlberg, hans levnad och verksamhet, Sthlm 1925, s. 238.

sin stolta domän — ett veritabelt litet furstendöme. Som herre till Värnanäs adlades han 1802 och bär hädanefter namnet Mannerskantz.

Värnanäs blev för Råbergh-Mannerskantz en livsuppgift. Godset var rätt förfallet. Mannerskantz ryckte upp jordbruket, anlade småindustrier, nybyggde rubb och stubb på egendomen. Han var sin egen arkitekt och skapade under några år av Värnanäs en utomordentligt typisk och rik gustaviansk arkitektur- och kulturmiljö, vilken i varje detalj än i dag är bevarad.⁵

Sålunda ritade han och byggde en ny huvudbyggnad 1791 — ett stort träslott i två våningar under brutet tak med frontespis. Det inre försågs bl. a. med tryckta tapeter av Parisfabrikat, Reveillons berömda produktion. Vidare byggdes 1795—1801 ett stort ladugårdskomplex, också efter egna ritningar, ståtliga längor med undervåning av sten, övervåning i korsvirke. Magasins- och kontorsbyggnader, också av sten, i mera klassicistisk anda. Utgårdarna försågos med nya hus, ritade av godsherren själv, som också gjorde ritning till det på ägorna liggande gästgiveriet. Åtskilliga granngårdar drogo också nytta av hans ritningar. Sålunda föreligga i arkivet ritningar till bl. a. huvudbyggnader på Kranklösa, Igellösa, Skällby samt Värnaby gästgivargård förutom icke namngivna gårdar. Alla gå i hävdvunnen herrgårdsstil — brutna tak eller sadeltak, frontespis som kröner ett betonat mittparti. Det är den sobra byggnadsstil som utmärker mängden av svenska herrgårdar från 1700-talets slut — i all sin enkelhet av utomordentlig förfining, när den som här karaktäriseras genom utsökt proportionering och ytfördelning. Vid Björnö norr om Kalmar kommo Mannerskantz' ritningar till stallslängor i korsvirke till användning 1815. För Halltorps kyrka ritar han inredning och predikstolen i Resmo kyrko på Öland är också hans verk.

Vidare uppgjorde Mannerskantz för sin vän Jon Carl Linnerhjelm förslag till engelsk park vid Ebbetorp.⁶ Mannerskantz' förnämsta verk i den genren var dock hans egen engelska trädgård vid Värnanäs, en anläggning som ännu är bevarad och utan tvivel utgör ett av de bästa och fullödigaste proven på denna stil i Sverige. Vi ha tidigare funnit, huru Mannerskantz under sin utländska resa med förkärlek dröjde och drömde i de romantiska parkerna på kontinenten, och de direkta intrycken härifrån måste ha befruktat hans egen park på Värnanäs. Denna är ett skolexempel på engelsk park; den omfattar en lövskogsbevuxen ås och ett stycke jämn terräng, genom vilken en bäck med konst dragits i slingrande kurvor, över vilka en kinesisk bro här

⁵ Se A. Hahr, Värnanäs, i Sv. slott och herresäten, V. Småland, Sthlm 1913.

⁶ Ebbetorpsparken beundrades av Molbeck, när han 1812 besökte Linnerhjelm. I synnerhet var han förtjust i den välskötta öppna äng i engelsk smak, som var lagd framför huvudbyggnadens trädgårdsfasad, i stället för den franska blomsterparterren — han beklagar att man icke mer följde denna idé, "ty en sådan jämn äng, när den har väl tuktat gräs, är nästan på alla sätt den täckaste och mest passande förgrund för en lantlig byggnad".

och där spänner sig. Överallt har man utsikt ut mot arkadiska fält, från de slingrande stigarna. Och överallt möter man dessa stilens oundgängliga romantiska accessoarer, avsedda att bibringa vandraren en viss stämning: det kinesiska lusthuset, det turkiska tältet, minnestemplet, eremitens dunkla hydda, viloplatser sådana som "alcoven" och "tranquilliteten". Och på en holme i bäcken ligger en liten riddarborg, som väl i sitt nuvarande skick är av yngre datum, men som passar utomordentligt i miljön.

Bättre än någon annan kan Linnerhjelm, den svenska romantikens överstepräst, beskriva ett sådant ställe, så helt i hans egen anda — han omtalar t. ex. det minnestempel Mannerskantz rest över sin första fru: "denna minnesvård, rörande för den som kände den saknade, och som besinna att den är rest av tacksamheten åt välgörandet, är på en lindrig kulle, som omgives av italienska popplar och slokande björkar, och prydd med ett par grupper av blomster. Från den leder en kort allé till en skuggrik vinkel, där en grotta är anlagd, beklädd med mossor . . . Ställd nära vid ett litet brusande fall i ån, ingiver dess skumhet ett lugn, som gränsat till melankoli eller avsmak av världens allmänna buller. Detta lugn liksom sammandrager sinnena, samlar känslorna, väcker tanken — eller kanske kväver dem alla med sömnen, att åter liva dem — i drömmar. Över en kavelbro invid fallet kommer man in i en mera leende trakt, och snart till en öppen alkov i kinesisk smak. Där synes över ett vackert gräsfält huru ån buktar, i vilken en holme är formerad. På den hoppa silkes-harar omkring ett litet för dem byggt hus, som bär och omgives av lysande flaggor eller vimplar . . . Åtfölj en gång åns böjning. Du skall överraskas av täckheter och se ängarnas leende fågring förenas med bok-kullarnas värdighet."

Klenoden i parken är det kinesiska lusthuset, vilket nu försvunna glas-klockor på Linnerhjelm's tid måste, rörda av vinden, ha spelat en melodisk och spröd musik — i släkt med romantiken själv. Lusthusets arkitektur återgår i sina huvuddrag på en ritning av Chambers, vilket verk ingingo i stället vackra bibliotek. Interiören är dekorerad med utsökta kinesiska originalmålningar och försedd med möbler, imiterande bambu. Ursprungligen stodo här också två stora kinesiska dockor.

Den utsökta Värnanäsmiljön var centrum för ett rikt kulturellt-estetiskt liv. Carl Mannerskantz stod i vänskapsförbindelse med flera av tidens store. En väsensfrände hade han i grannen Linnerhjelm, som ofta besökte Värnanäs och som i en serie utsökta lavyrer förevigat Värnanäsparkens alla vår. I umgängeskretsen skymta vi också Ehrensvärd, som finnes företrädd i gårdens arkiv med en serie på hans oefterhärmliga sätt illustrerade brev. Wertmüller var vän i huset och vistades 1799 på Värnanäs, där han målade sina strålände porträtt av godsherrn och hans fru. Sundvall hörde också till

kretsen — han var bl. a. 1801 på Värnanäs, varvid han ritade minnestemplet i engelska parken. Mannerskantz var vidare en av Pehr Hörbergs gynnare, och galleriet på Värnanäs prydes ännu av en fris, målad av Hörberg, som här i ett långt band rullar upp Trajanuskolonnens myllrande bildserier. Och i målningssamlingen återfinnas två av Hörbergs bästa folklivsmålningar.

Med säker smak skapade Mannerskantz en mycket god tavelksamling, som innehåller många pärlor, beskrivna av Hahr,⁷ samt ett förträffligt bibliotek, där man bland annat finner verken av tidens arkitekturteoretiker. Det vackra biblioteket vittnar än i dag om den svenska herrgården som kulturmiljö.

Det hela blev sällsynt fullödigt, präglad av det bästa tiden hade att ge, och av en rik kulturpersonlighet. Allt på Carl Mannerskantz' Värnanäs samlar sig till en helbild av högtstående gustaviansk herrgårdskultur: parker, arkitektur, inredning och möblering, tavelgalleri och bibliotek. Den unge fortifikationslöjtnantens lärdomar under de omfattande utländska resorna kommo aldrig att omsättas i stora fästningsbyggen — han valde att skapa kultur i sin omgivning, gården, godset och bygden — och detta är heller ingen liten insats. Mannerskantz har rätt, då han i en meritförteckning säger, att han "sökt vara det allmänna gagnelig genom ansenliga odlingar och förbättringar vid min egendom Värnanäs".

⁷ Svenska slott och herresäten. Påfallande är, som Hahr påpekar, att Mannerskantz isynnerhet samlat fransk och holländsk konst, som vid denna tid eljest icke var särskilt populär. Där finns både Jan van Goyen, Cornelis de Heem, Meuliner, Houbraken och de Momper. Dessa folklivsbilder och romantiska landskap tilltalade måhända Mannerskantz som romantiker.

Två byar — två kulturminnesmärken

Av *Sigurd Erixon*

ETT aktuellt problem för svensk kulturminnesvård är frågan om bevarande av sådana större bebyggelseenheter som byar och gårdar, vilka genom typ, ålder eller belägenhet äro särskilt förtjänta eller lämpliga att skyddas och bibehållas för framtiden. I minst två decennier ha fackmännen varit övertygade om att enda utvägen är, att staten vidtager åtgärder härför, och yrkat på en offentlig utredning rörande de principer, som härvid borde följas, liksom också angående sättet för konserveringen och urvalet av materialet självt. På privat initiativ och med privata medel ha några kulturreservat redan upprättats,¹ men de äro ännu alltför fåtaliga, tillfälligt åstadkomna och ovissa till sin framtid för att kunna anvisa en betryggande lösning av frågan i dess helhet. Det är nämligen icke endast på det privata initiativets grundval, som man här kan komma fram. Icke heller inrättande av friluftsmuseer av den hos oss vanliga typen torde härvidlag utgöra den bästa lösningen. De förutsätta nämligen i flertalet fall förflyttning ut ur den miljö, där anläggningen hör hemma, vilket ur etnologisk synpunkt innebär avstående från mycket väsentliga sidor av dess värde. Då dessutom själva konserveringen alltför ofta brukar finnas ha skett på ett varken tekniskt eller vetenskapligt godkännbart sätt, riskeras för mycket av det dokumentariska värdet, för att man skulle kunna nöja sig med att helt överlåta denna angelägenhet på detta sätt åt den privata företagsamheten och åt slumpen.

En betydelsefull manifestation av statens intresse härför utgör den av Kungl. Maj:t år 1920 givna kungörelsen med föreskrifter rörande det offentliga byggnadsväsendet och den på grundval därav uppgjorda och nyligen av Kungl. Maj:t fastställda ehuru ännu ej publicerade listan över sådana byggnadsminnesmärken på statens egna områden, som anses vara av så stor kulturell och historisk betydelse, att de ej få förstöras eller förändras utan myndigheternas medgivande. Utarbetandet av denna lista upp-

¹ Jfr. t. ex. förf., Koversta by i Gestrikland, Rig 1920. Till denna början ha senare kommit åtskilliga gårdar i skilda landskap.

drog Byggnadsstyrelsen åt professor Martin Olsson, som nedlagt ett betydelsefullt arbete därpå, och det är i hög grad hans förtjänst, att den från början erhöi en så vidsynt omfattning, att även sådana slags kulturminnesmärken, som här ovan antytts, blivit föreslagna. Tyvärr ha de dock — ännu åtminstone — icke mer än till en del blivit upptagna på den nu efter lång väntan fastställda listan.

Tillsvidare finnes endast en enda under domänstyrelsens förvaltning stående by upptagen. En presentation av denna torde därför vara motiverad. Det är Remma by i N. Unnaryds socken i Mo härad, Småland, ej långt från Jönköping. Den påträffades av undertecknad år 1923 och blev då uppmätt och fotograferad. Det största intresset knöt sig till planen av byns mangårdsdel, fig. 1 och 2. Ladugårdsbyggnaderna lågo mera glest samlade ett stycke sydost om denna och voro i allmänhet ganska unga, till stor del uppförda på 1860-talet, fig. 3. Intill ladugården stötte ett invecklat lyck- och täppsystem med ett nätverk av gärdesgårdar. Manbyggnaderna lågo på en förhöjning och samlade i fyrkant kring en gemensam gårdsplan. Utanför denna funnos några spridda uthus i viss anslutning till boningshusen. Endast i ett fall markerades samhörigheten här med stängsel. Några frukt- och lövträd inramade anläggningen, men av trädgårdar funnos blott obetydliga spår. En kryddtäppa var anordnad på ett ställe invid en bod i fyrkanten. Mangården eller, som man egentligen bör säga, bytorget var i det närmaste kvadratisk och inramades vid var sida av en stuga, i ett fall kompletterad med en svalgångsbod. Denna regelbundna anläggning var diagonalt orienterad med hörnen i de fyra väderstrecken. Detta slags byplaner äro icke ovanliga. Flera byar existera ännu, särskilt i norra Småland och södra Östergötland, som ha boningshusen på detta sätt grupperade för sig i en fyrkant och fägårdshusen för sig i en eller flera ändamålsgrupper. En sådan har jag vid ett tidigare tillfälle beskrivit, nämligen Lunds by i Gladhammars socken, Kalmar län.² Den befanns vara tillkommen så sent som under tiden 1690—1750 och var förut en enda ensamt liggande gård, ur vilken byn sedan utvecklats genom klyvningar, så att den fått åtta åbor, vilkas boningshus kommo att ligga fyrkantigt grupperade kring ett torg.

Frågan är då, om Remma by har samma klyvningsprocess att tacka för sin tillkomst och hur gammal dess nuvarande plan är. Det äldre kartmaterial, som står till buds, ger endast föga besked. De 1700-talskartor, som finnas, visa blott rågångar och gränser mot grannbyarna. Först 1838 gjordes en ordentlig uppmätning, på vilken man kan urskilja byns yttre tillstånd och plan, fig. 4. Någon redogörelse för de olika lotternas hus och andelar lämnas dock icke. Man får nöja sig med att husens lägen blivit marke-

² Förf., En släktby och dess stamfader, Sv. Kulturbilder, bd I (I—II), s. 149 f.

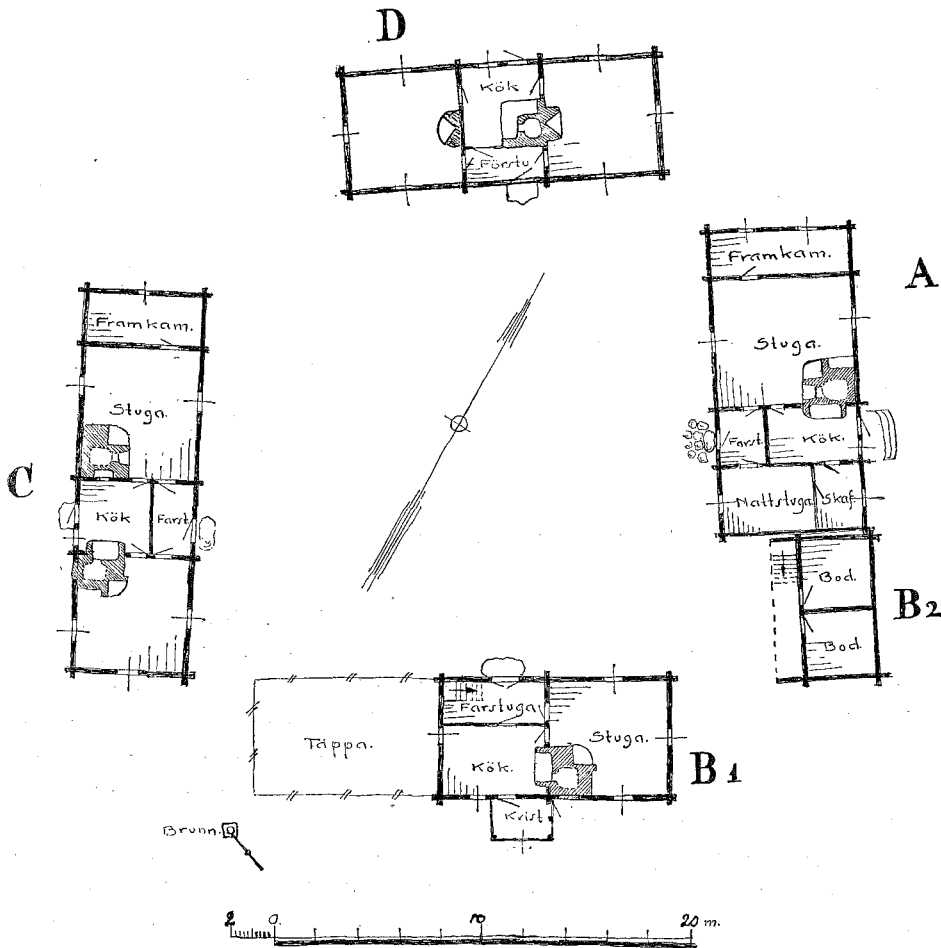

Fig. 1. Remma by, Norra Unnaryds socken, Mo härad, Småland. Plan av mangårdsdelen. Uppmätt 1923 av Nils Berglind. Denna och följande bilder tillhöra Nordiska Museets etnologiska undersökning.

rade. Man urskiljer sålunda mangårdstorget i norr, kringbyggt som nu på tre sidor, men då ännu öppet i norr. En del småhus ligga spridda utanför, framför allt på södra sidan, där de bilda en övergång till den sammangytt-rade gruppen av ladugårdshus, hos vilka dock en viss rektangulär uppdelning kan urskiljas.

Det gäller då att undersöka, vad som kan fås fram rörande stället äldre historia och bebyggelse. På 1500- och 1600-talen var Remma frälsejord, och av jordeböckerna kan man se, att den åtminstone redan på 1540-talet bru-

Fig. 2. Remma by. Mangårdsdelen sedd från söder. Foto förf. 1923.

kades av en frälselandbo. År 1610 omtalas dock två brukare på gården, men hemmanet tyckes därefter ha slagits ihop igen till en brukningsdel. På 1680-talet tillbytte sig kronan, såsom jordeböckerna förmåla, Remma, som nu blev kronohemman, och efter att en tid ha brukats som avlöningshemman åt en del ämbetsmän anslogs det år 1694 till boställe åt överstelöjtnanten vid Jönköpings infanteriregemente. Av de militära husesyeneinstrumenten,³ som äro ganska täta under 1700-talet (t. ex. 1738, 1749, 1756, 1759, 1763 och 1773), framgår det, att en "karaktärsbyggnad" blev uppförd här åt överstelöjtnanten år 1710. Den omfattade en dagligstuga, sal, tre kamrar, kök, förstuga och vind. Dess plats måste ha varit något nedanför det nuvarande bytorget, ty det talas ofta om dess sank och olämpliga läge. Tämmligen snart förföll byggnaden; sannolikt medverkade härtill, att överstelöjtnanten hade svårt att trivas här på grund av ställets otillgängliga belägenhet, vartill kom svagheter i produktionsmöjligheterna, t. ex. skogs- och timmertillgången. Det fanns också en enklare bostad på gården för en rättare eller arrendator, men det tyckes ej ha varit någon av de nu befintliga husen. Resultatet blev emellertid, att gården ansågs olämplig för sitt dåvarande ändamål. Det gjordes framställningar hos vederbörande om dess nedläggande som boställe, och år 1763 beviljades detta, såsom framgår av en i krigsarkivet befintlig skrivelse från krigskollegium till landshövdingen i länet, vari det föreskrives, att bostället skulle överflyttas från Remma till Ettrarp som ett "överstelöjtnantens kapitensboställe". Vad corps-de-logiset

³ Förvarade i Krigsarkivet.

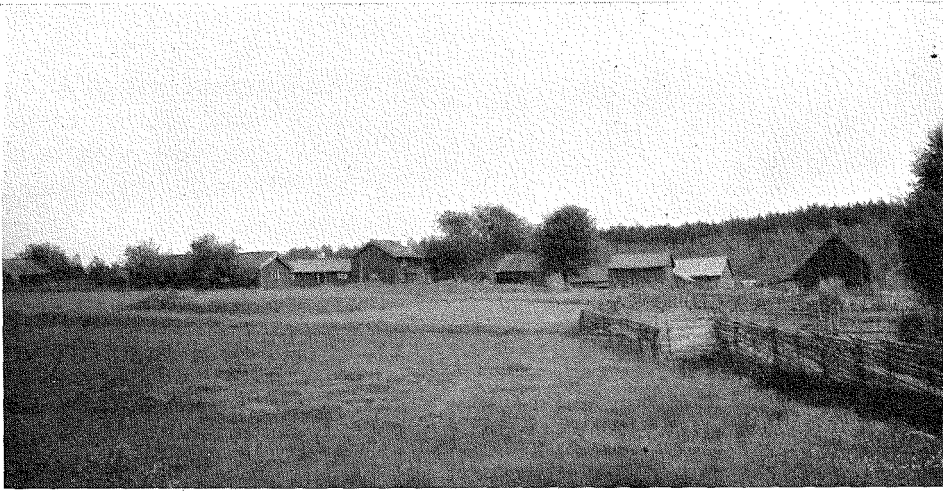

Fig. 3. Remma by med fägårdshuset till höger, sedd från söder. Foto förf. 1923.

beträffar, ansågs det 1763 vara så gott som odugligt och blev 1773 avfört ur längderna. I stället uppfördes bostäder åt landbönder.

Det befinnes sålunda, att Remma på 1760—1770-talen omvandlades från militärboställe till landboby. Det är i samband därmed som den by tillkom, som det här är fråga om. Den är således en sen sekundärbildning, tillkommen genom klyvning av en äldre storgård. Dess tillkomsthistoria är följaktligen i det närmaste identisk med den förut berörda Lunds by, och efter vad jag i andra sammanhang kunnat konstatera gäller detsamma för flertalet andra bybildningar av samma typ. Det är en speciell form av den byart som jag kallat släktbyar, emedan de äro tillkomna genom uppdelning av ett historiskt konstaterbart urhemman — eller av ett antal sådana, ett sönderfallande som ofta skett genom arvskiten mellan syskon och släktingar. Om man också i fråga om Remma ej kan konstatera en dylik släktskap — det gäller ju en arrendeby — så är dess uppkomst dock sådan, att beteckningen släktby även här äger tillämpning.⁴ Grupperingen av stugorna kring ett fyrkantigt torg är således i fråga om Remma tillkommen vid 1700-talets mitt. I fråga om byn Lund kan man visa, att den är en produkt av det slutande 1600-talet eller början av 1700-talet. I själva verket torde hela denna torgtyp kunna betraktas som 1700-talets skapelse. Det spelar därvid tydligen ingen roll, om bygatorna eller infartsvägarna gå diagonalt in vid hörnen som i Remma eller vinkelrätt mitt igenom sidorna som i

⁴ Möjligen kan det vid närmare granskning av det hithörande bymaterialet visa sig nödvändigt att räkna med en särskild underavdelning, arrendebyar, inom den större släktbygruppen. Då emellertid även landborätten gärna gick i arv var orsaken i stort sett densamma.

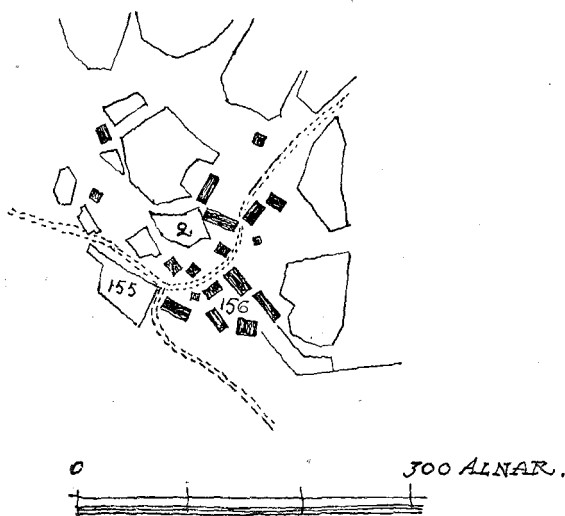

Fig. 4. Remma by 1838. Detalj av lantmäterikarta 1838 av J. Allvin. 2 humlegården, 155 kålgård, 156 lädugårdsplanen.

Lund. Bytorget är egentligen en utbyggd och till samhällsbruk omdanad mangård. Fågården har i sin tur en liknande utveckling, men resultatet blir alltid oregelbundet och mera söndrat. Vid sidan av dessa enhetligt ur ett enda urhemman utvuxna och i mera samlad form danade torgbyar finnas andra grupper med mera komplicerade plantyper. Ej sällan äro dessa byar fördelade i klungor, där varje särskild grupp härstammar från ett urhemman och ibland kan ha fått en konsistens, som påminner om Remmas, medan typen på anlägg-

ningen i dess helhet är en annan. Här är icke plats att gå närmare in på dessa rikare former. Av betydelse att konstatera är dock att både arten släktby och plantypen torgby sålunda spelat en icke obetydlig roll.

I 1500- och 1600-talens jordeböcker taxeras Remma till ett helt hemman, men i samband med utläggningen till by blev det på 1770-talet reducerat till $\frac{3}{4}$. Samtidigt härmed tyckas arrendatorerna ha varit tre, men blevo senare fyra. Under 1800-talets förra hälft funnos tidvis fyra åbor, och tre av dem tyckas ha brukat $\frac{1}{6}$ och en $\frac{1}{4}$. Traditionen uppger, att Västgården och Norrgården en period under 1800-talet varit delade på två åbor, som då vardera brukade $\frac{1}{12}$. Byn har således under detta sekel nått upp till icke mindre än sex landbönder. Under 1800-talets senare del och i början på 1900-talet inträdde en reduktion. Vid mitt besök 1923 voro såväl Västergårdens som Norrgårdens stugor obebodda, så att blott tre brukningsdelar om vardera $\frac{1}{4}$ funnos. Både Östergården och Sörgården hade då denna storlek och deras stugor voro i fullt bruk. Västergårdens var däremot delvis obebodd.

I 1763 års husesyn omtalas en länga vid mangårdens östra sida, 35 alnar lång, vilken bland annat innehöll stall, bodar och redskapsskjul. Den angavs emellertid vara obrukbar, vadan ett par andra bodar uppförts, båda angivna som dubbla. Det är troligtvis en av dessa, som nu återfinnes som B 2 vid östra stugans sydgavel. I husesynen 1773 säges ett nytt boningshus vara uppfört, som i längd höll 16, i bredd 9 och i höjd 3 alnar. Allt tyder på,

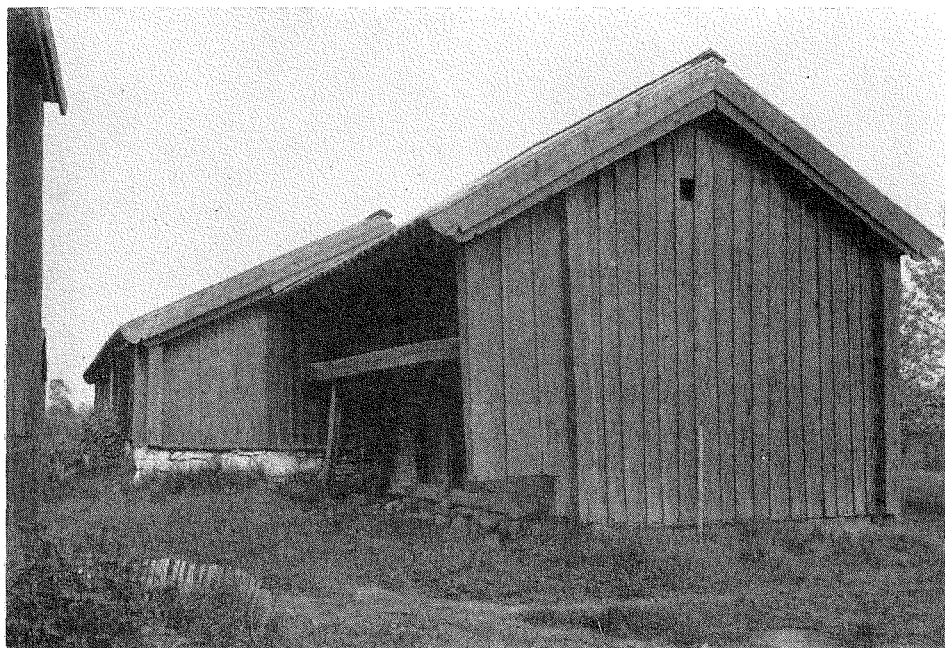

Fig. 5. Loftboden (B₂). Remma by 1923.

att det var den nuvarande "storstuvan" på "Östergårns" plats, som då tillkom, fig. 1 A. Det är denna långa som synes på bilderna fig. 6 och 10. Vid norra gaveln är en framkammare, som gränsar till en stuga med dubbelmur i hörnet, omfattande både härd och bakugn, vilka äro skilda från varandra med en murpelare, den äldsta eldstadsform som kan påträffas i dessa trakter. Ett kök för sommarbruk och till grovkök finnes inrättat i det lilla mellanrummet vid förstugan, och det har dörr på baksidan. Huset har formen av en reducerad parstuga med två rum till höger om förstun. Det ena begagnades 1923 till skafferi, det andra bar på urgammalt sätt namnet "nattstuva". Interiören av själva stugan framgår av fig. 8. Den har som synes fyrdingstak, en övergångsform till ryggåstak. Husets yttertak består av torv av näver, liggande på en bärning på 3 långsgående åsar, alldeles såsom på de övriga stugorna i byn. I sen tid har torven täckts med bräder. Boden med svalgång, (B 2 på planen fig. 1) är av vanlig typ och som ovan antytts troligen tillkommen på 1760-talet, fig. 5 och 6. Den har två rum i vardera våningen och har tidigare varit i hälftenbruk mellan Öster- och Norrgårdarna. De andra hade sina bodutrymmen utanför.

Den byggnad i två våningar (med nattstuga och kammare i övervåningen), som vi se å fig. 2 och 7, är uppförd 1856 och har en för östra Göta-

Fig. 6. Remma by. Mangårdsplanen mot öster med manbyggnaden (A), boden (B2) och manbyggnaden på Södergården (B1). Foto 1923.

land typisk resning och plan med särskild köksutgång på baksidan. Traditionen uppger, att det tidigare funnits en annan mycket låg framkammarsstuga på nästan samma plats, endast ett litet stycke söder om den nuvarande. Synerna 1763 och 1773 omtala också här en länga, som då emellertid ansågs så dålig, att den knappast troddes kunna stå i tio år till. Om den dock nödortfigt hållits i stånd till 1856 eller en annan stuga förbrukats under mellantiden är ej fullt klart. Den äldre anges i varje fall också ha varit en framkammarsstuga med framkammare, stugurum, förstu och förstukammare samt innehöll i allt två spisar och en bakugn.

Västergårdens långa, låga stuga är den kanske ålderdomligaste, fig. 1 C och 7. Den har på här vanligt sätt en framkammare och en ålderdomlig dubbelspis med uppsvängd kåpa i norra stugan. Huset är en parstuga, som sannolikt sekundärt omdanats så att förstukammaren gjorts till kök och försetts med bakugn och med egen ytterdörr, och stugurummet inrymmer öppen härd och hela den till bakugnen hörande murkroppen, fig. 9. De slutande innertaken i fyrdingstaket på grova åsar framgå av interiörbilden. En framkammarsstuga existerade på denna västsida både 1763 och 1773. Den var 18 alnar lång, 8 alnar bred och 3 alnar hög, hade tak av näver och torv och innehöll stuga, framkammare och förstuga, varjämte "2:ne kamrar med spisar" voro tillfogade. Det torde vara dessa båda kamrar, som omdanats till det nuvarande södra stugurummet. Byggnaden i övrigt står tydligen kvar från denna tid. Endast norra stugan har emellertid fått behålla den gamla fönsterstorleken. Huset har under en period under 1800-talet bebotts av två familjer, som hade hälften var. Det är givetvis förklaringen till dubbleringen av kökshärd och bakugn.

Norrgårdens stuga, fig. 1 D och 10, hade 1923 götisk parstuguform och

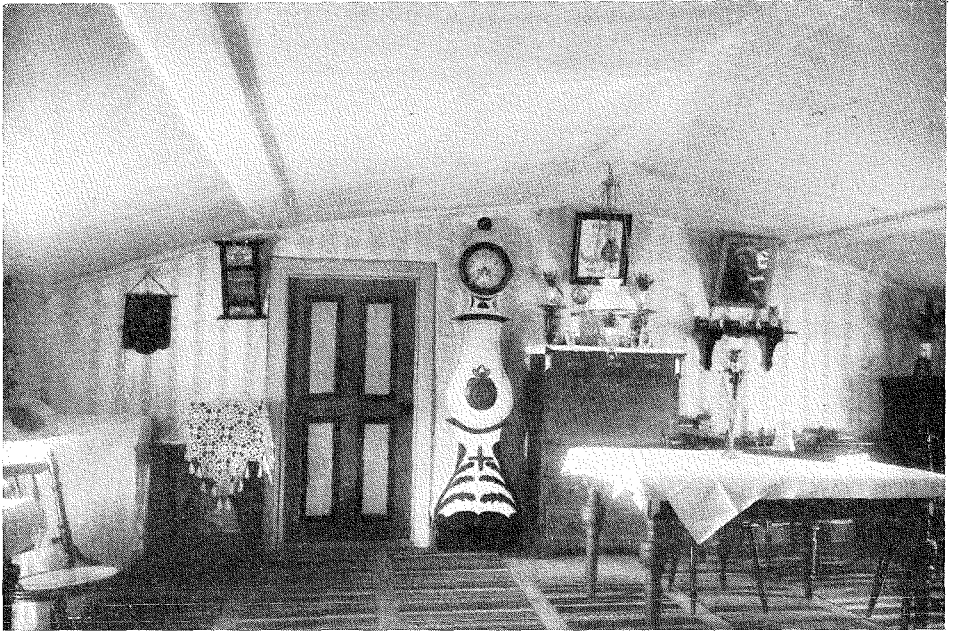

Fig. 7. Manbyggnaden på Västergården i Remma by (C). Foto 1923.

tyckes av eldstädernas anordning och plats att döma vara något yngre än de föregående. De omnämnas ej heller i husesyneinstrumenten på 1760- och 70-talen. Inte ens på Allvins lantmäterikarta av år 1838 finns den upptagen. Detaljerna i byggnaden tyda dock på, att den knappast är yngre än kort efter detta årtal. Även denna gård har en tid varit delad på två brukare. De synas ha bott i var sitt av de båda stugurummen men haft gemensamt kök och förstu. Denna byggnad har blivit nedriven efter 1923. Även om den ej ägde den individuella ålder, som obesträtt skulle ha skänkt den ett högt värde som kulturminnesmärke, medverkade den dock till ernående av ett viktigare sådant, nämligen till fullständigande av den kringbyggda torgplan, som byn nu uppnådde men som blev förvanskad genom denna stugas rivning. Tyvärr skedde detta sedan vederbörande myndigheter fäst de närmast ansvariga funktionärernas intresse vid byn och föreskrifter utfärdats om dess skydd. Detta understryker, att själva den principiella basen för byars bevarande som kulturminnesmärken ej allmänt uppfattats. Jag återkommer härtill i det följande.

Givetvis är det hela uppsättningen av ålderdomliga boningshus, som giva Remma by dess särställning icke blott i jämförelse med andra byar i länet utan även i förhållande till andra fyrkantiga torgbyar över huvud. Det finns nämligen ingen annan dylik, som kan uppvisa något motsvarande, och över huvud kan man sällan eller aldrig numera träffa på framkammarstugor i denna del av Sverige i ett sådant ursprungligt skick. Området tillhör emellertid den del av inre Sydvästsverige, som karakteriseras just av framkammarstugan.⁵ Icke mindre än tre stugor hade här denna typ på 1700-talet

⁵ Förf., Svensk kulturgeografi från etnologisk synpunkt. Svenska Kulturbilder, bd 5 (IX—X), s. 9 ff.

*Fig. 8. Interiör av manbyggnaden på Östergården (A), samma som föregående.
Remma by 1923.*

mot två nu. De ålderdomliga spisarna med de uppsvängda kåporna ha också utpräglat västsvensk prägel. Ett ålderdomligt drag är slutligen, att de särskilda köken här huvudsakligen begagnats blott om sommaren.

De uthus, som hörde till Remma på 1760-talet, utgjordes enligt husesyninstrumenten 1763 och 1773 av redskapslider och hemlighus strax intill mangårdsbyggnaderna samt i "ladugården" av två loglängor, två fähuslängor, ett svinhus samt utanför själva gårdsannexet en "badstu med kjölna", en skvaltkvarn och en del lador. Dessa byggnaders antal blev givetvis åtskilligt ökat i samband med byns klyvning. Bodar, "veaskjul", redskapsskjul och hemlighus lågo ännu 1923 i anslutning till mangårdstorget, ehuru något utanför detsamma, och så är det delvis ännu. Traditioner finnas om gemensam källare, kölna, och smedja i byn, men alla dessa äro sedan länge bortrivna.

Fägården består nu av logar, fähus, vagnsskjul m. m. De flesta av dessa äro utförda så sent som 1862—63, då de ersatte äldre. Traditionen uppger, att under perioden närmast efter gårdsklyvningen många svårigheter uppstodo, så att logar och fähus fingo delas så gott man kunde.

Fägårdshusen äro icke upptagna bland de byggnader, som konstituera byggnadsminne-märket. I skrivelser av den 12 september och 19 december

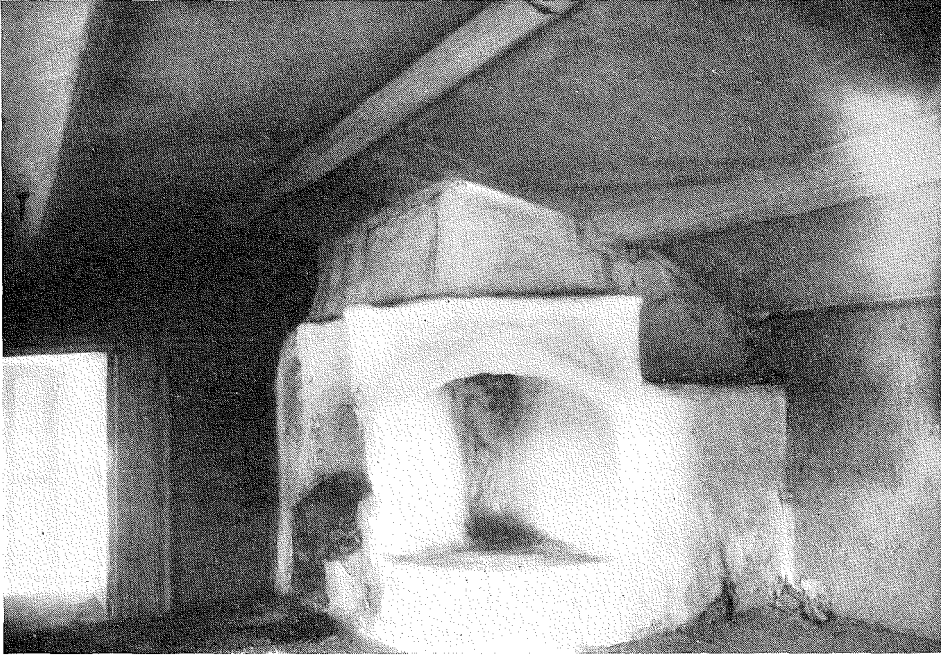

Fig. 9. Interiör med spisen och bakugnsmuren i norra stugan i Västergårdens manbyggnad (C). Remma by. Foto förf. 1923.

1923 samt den 22 april 1927 — föranledda av en anmälan 1923 av författaren — hemställde byggnadsstyrelsen, att domänstyrelsen måtte "bidraga till bevarandet av de i ifrågavarande släktby ingående byggnaderna samt, för den händelse förändring av densamma skulle komma att bli erforderlig, före arbetets utförande inhämta byggnadsstyrelsens och riksantikvariens anvisningar". Redan den 16 maj 1925 medgav domänstyrelsen på grund av samma aktion, "att ett område kring byggnadsgruppen om 60 à 75 meter åt alla håll från dess yttre gränser icke skulle få bebyggas annat än efter medgivande av nyssnämnda myndigheter." Till den på så sätt preliminärt skyddade byn räknades följaktligen icke fägårdskomplexet. Även om man i detta fall kan förstå en sådan begränsning på grund av ladugårdsbyggnadernas relativa ungdom, ligger det dock i öppen dag, att det skyddade byggnadskomplexets värde som exponent för begreppet by väsentligt minskats, då däri ju egentligen inbegripes icke blott dess karaktär av bostadsgrupp utan också dess egenskap av en teknisk, ekonomisk och social organism. Frågan om ett sådant fullständigare kulturreservat har sålunda icke lösts i fallet Remma.

Att man under den långa väntetiden efter 1923 rivit en av de bostadslängor, som bildade så att säga pricken över i-et, har även minskat möj-

Fig. 10. Remma bys mangård mot väster. Till vänster Norrgårdens manbyggnad, till höger Östergårdens (A). Förf. foto 1923.

ligheten att betrakta Remma som en helgjuten representant för byn som bostadsform. Styckar man ett sådant komplex som en by eller gård, riskeras, att resultatet ej längre bör eller kan uppfattas som annat än en samling enskilda byggnader. Även sådana kulturminnesmärken äro givetvis berättigade i och för sig, men det är en annan sak att skydda sådana tillfälliga grupper än att bevara det slags anläggningar, där huvudintresset knyter sig till det hela och ej till delen.

Viby by i S:t Olovs socken, Erlinghundra härad, strax norr om Sigtuna är också en i ovanligt rikt skick bevarad by, som av Martin Olsson blivit föreslagen till kulturminnesmärke. Den har emellertid icke ännu blivit upptagen på den fastställda listan. Byn uppmättes och fotograferades för Nordiska museet 1923.⁶ Den ligger på en sluttning och några små förhöjningar på västsidan av mälarviken Garnsviken och hör under Venngarns slott med dess nuvarande anstalt. Samtliga åbor ha sedan gammalt varit och äro alltjämt "torpare", det vill egentligen säga arrendatorer under Venngarn. Detta förklarar, varför byn varken skiftats eller utflyttats. Till för kort tid sedan ha här varit åtta torpare, men lotterna äro nu sammanslagna till två, dock utan att husen nedrivits eller förändrats, vilket beror på pietets-skäl, sedan det blivit bekant, att byn ägde ett kulturhistoriskt intresse. Därför är alltjämt i det närmaste hela byggnadsbeståndet bevarat på alla åtta gårdarna, en osedvanligt gynnsam situation, när det gäller att för framtiden konservera en äkta helhetsbild av en i fullständigt skick bevarad by.

Planen och gårdsgrupperingen framgå av kartan fig. 11. Byn har sin

⁶ På förslag av dåvarande t. f. riksantikvarien Otto Janse.

Fig. II. Viby by, S:t Olovs socken,
Erlinghundra härad, Uppland. Upp-
mättningsplan 1923 av John Lindros.

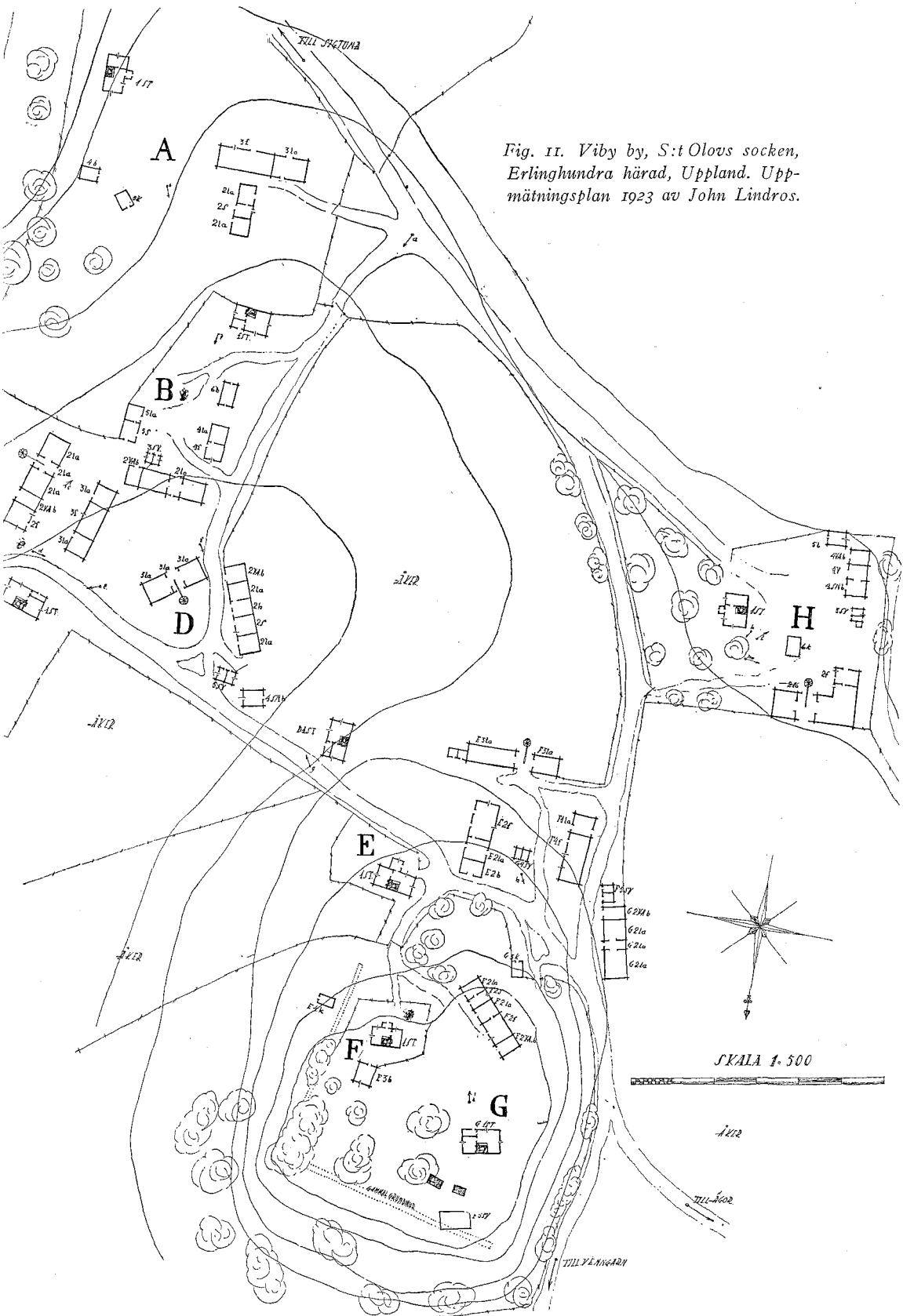

Fig. 12. Nordklasen i Viby by från väster. Till vänster stugan på gård G, i fonden mitt på gård F, till höger på gård E. Foto 1923.

längdsträckning i norr-söder och består av tre huvudgrupper, en nordlig, tydligt grupperad på och i sluttningen av en pittoresk moränhöjd, som stiger markant upp från den låga sjösidans åkergården, fig. 12 och 13. Jag kallar denna nordklase. En annan gård har intagit en förhöjning i väster och bildar där en västklase, fig. 14. De övriga gårdarna utgöra en mera vagt sammanhängande sydostklase, som omfattar dels ett högre parti med två gårdar på sluttningen av höjden i sydost (gård A och bostadsdelen av B), fig. 15 och 16, dels ett lägre parti i ett slags svacka i terrängen, där bebyggelsen bildar en förmedlande länk till nordklasen, fig. 17. En enkel bygdeväg mellan Venngarn och Sigtuna stryker utmed klasarna genom byn. I anslutning till den löpa ett par korsvägar mellan husen och förenas i en väg ned till Garnsviken. Ser man närmare på gårdsformationer och huslägen framgår det, att splittringen överallt är stor, vilket jämte många andra tecken tyder på att den nuvarande lottfördelningen och husrikedomen ej äro ursprungliga.

På en lantmäterikarta av år 1868 har byplanen i det närmaste samma utseende som nu. "Torparna" voro då åtta, som enligt protokollet "ligga teg om teg i både åker och äng". Jordeböckerna 1807 och 1825 upptaga också åtta "oskattlagde torp i Viby", vilka voro kommensurabla med 3 hemman. I reduktionsjordeboken 1686 betecknas Viby också som 3 hemman, men i marginalen står antecknat 2 mantal. De sades samtidigt vara Kungl. Maj:ts hemman, som donerats till Uppsala akademi men undantagits för riksdrotsens räkning. En lantmäterikarta av år 1727 över "Konungsgården Wenngarn med dess underliggiande rå- och rörshemman Wijby m. fl." anger Viby bestå av "2ne hemman, hvar af det ena eller Södregården är giordt

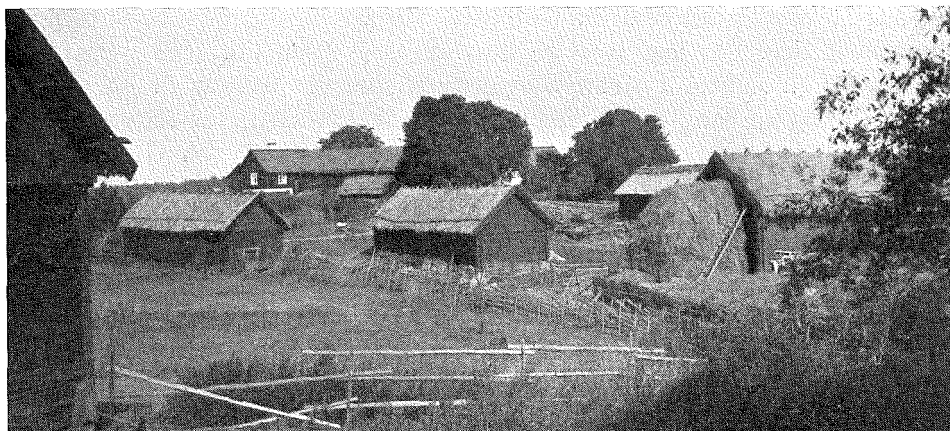

Fig. 13. Nordklasen i Viby by sedd från väster med byggnader tillhöriga gårdarna G, F och E på och framför kullen. Foto 1923.

til 4 torp, hvilka göra dagsverken till gården 3ne gånger i weckan, det andra hemmanet eller Norregården bebos af tvenne bönder". Dessa båda hemman voro ej "med någon rågong kungsgården frånskilda utan liggia under rå och rör". De övriga — delvis också äldre — kartorna ge ej några upplysningar av vikt utom detta. Det befinnes alltså, att Viby by vid 1700-talets början uppfattades som bestående av två gamla urhemman, som i senare tid sönderdelats i mindre lotter och bebyggt därefter. Det som då benämndes Södergården utgör tydligen motsvarigheten till vad jag här kallat sydöstra klasen. Även denna klase omfattar just fyra lotter, alla med bevarade gårdshus, såsom ses av planen fig. 11: gård A—D. Uttrycket, att detta södra hemman "är giordt til 4 torp", tyder möjligen på att man visste, att de fyra lotterna utgått genom klyvning ur ett urhemman. Allt talar sålunda för att den nuvarande fördelningen inom Södergården är densamma som för 200 år sedan, och möjligen äro också huslägena i stort sett bibehållna sedan denna tid. Däremot synas de enskilda husen vara något yngre.

Av ordalagen på kartan 1727 att döma betraktades väst- och nordklasen då som en gård, nämligen Norrgården. Det fanns emellertid då samtidigt två bönder på denna gård, och man vill då närmast förmoda, att deras gårdshus ockuperat var sin av just de båda kullar, som klasarna nu inneha. I allmänhet lyser Viby med sin frånvaro i äldre jordeböcker. År 1567 återfinnes det emellertid och tre landbönder funnos då på gården. Åtminstone sedan denna tid torde nog därför nord- och västklasarna ha existerat som särskilda gårdar. I själva verket talar mycket för att urhemmanen varit tre. Västgården H har väl därför gammal hemul på sin kulle. Stugan

på gård H vänder baksidan mot uthusen och sin ingång mot öster och uthuset över byn. Det kan bero på omsvängning i sen tid.⁷ För övrigt har denna gård en samlad fyrkantskomposition, som ger intryck av en fastare åldersställning än för övrigt i denna by. Nordklasen omfattar nu vad själva byggnadsbeståndet bekräftar tre gårdar, nämligen E, F. och G på planen fig. 11, och de måste sålunda vara tillkomna genom klyvning ur en enda gård efter 1727. Ingen annan princip kan här skönjas i fördelningen mellan gårdarna och huslägena än att man konsekvent sökt förlägga boningshusen med tillhörande bodar och källare på ett högre plan än uthusen och med ingången mot söder, medan uthusen till alla tre gårdarna anlagts på höjdens södra sida. Man har därvid i själva verket blott följt de enkla principer, som allmänt varit vägledande grundtankar för bostadsbygge under långa tider i vårt land. Ser man närmare på husens placering och fördelning, förefaller det som om F kan ha varit urgårdens traditionsbärare. Den har det bästa mangårdsläget och har fått sin fähuslänga strax intill. Både E och G äro mera splittrade och oorganiskt inkomponerade. En gammal grund kan man urskilja på kullen. Traditionen på platsen uppger, att det skulle vara en rest från ett kloster, vilket också Rhydelius hävdar i sin *Monasteriologia*.

Vad sydostklasen, den gamla Södergården, beträffar, talar mycket för att A och B ha ett ursprungligare läge än C och D. Särskilt C bryter emot de principer, som allmänt brukat tillämpas, i det manbyggnaden ligger lägre än ladugården. Det kan bero på platsbrist och hänsynstaganden av olika slag vid en sekundär delning. Ingången på huset har vänts mot norr. Stugan på B har skjutits åt nordväst för att komma litet högre än uthusen. Dess ingång vätter mot öster. Då ej heller uthusen förete något, som talar däremot, betraktar jag gårdarna C och D som relativt sent tillkomna. B förefaller ha den ursprungligaste anordningen och läget. A:s boningshus ligger i ett relativt högt läge och något isolerat. Tänkbart är att dess uthus skjutits ned vid något tillfälle. Grävningar på platsen skulle givetvis kunna ge en del svar på dessa och liknande frågor.

Remma och Viby representera således två helt olikartade byarter och typer. Av dessa har Viby den ålderdomligaste karaktären, nämligen klungbyns, som var ledande typ före de geometriskt reglerade byplanernas tid. Genom att byggnadsbeståndet i så stor utsträckning är bevarat i Viby har den i verkligheten möjlighet att ge en helhetsbild och att ställas upp som representant för bybegreppet såsom sådant. Går man till de enskilda byggnaderna äro de dock ej särdeles gamla eller märkliga. Ingen stuga i Viby kan på något sätt mäta sig med dem i Remma. Det är små blygsamma stu-

⁷ Denna anläggningstyp är dock även känd på andra håll. Jfr Solbergatypen, förf. i *Skultuna Bruks historia*, I, Sthlm 1921.

Fig. 14. Västklasen eller Västergården i Viby. Foto 1923.

gor av Mora-, Skälmo- eller därmed besläktade former, typiska för småbondegårdar och torpställen under 1700- och 1800-talen.

Ett ålderdomligt drag ligger i de småhus för olika ändamål, som här alljämt finnas i behåll, till exempel en stolpbod (på stenstolpar) på gård H, bodar av diverse art, källare med bodar över samt smärre djurhus. För övrigt finnas här knuttimrade stall- och uthuslängor av mer eller mindre utpräglad 1700-talskaraktär, ofta med vagnskjul i skifteteknik, och ståtliga skiftesverkslogor från 1700- och 1800-talen. I själva verket är beståndet av dylika uthus bättre ur kulturhistorisk synpunkt än som man nu vanligen annars träffar i Mälardalen.

Viby ligger undanskymt från störande intryck av annan bebyggelse i dess närhet. Helhetsbilden av byn är också mycket enhetlig, emedan nybyggnader ej fått inkräkta och reparationerna hållits inom traditionella former och färger. De röda husväggarna, de brunrå hustaken av mellansvensk typ, bostadshusens röda tegeltak, väggarnas vita foderbräden, allt detta samverkar till att ge en äkta bild av en enkel, mellansvensk småbrukarby av det oregelbundna slaget i typisk men blygsam gestalt och i traditionellt läge.

Kan denna by bevaras med ekonomihus och allt såsom den varit och ännu står? Det innebär givetvis stora svårigheter att bibehålla och konservera ett helt dylikt samhälle. Man får ju inte göra begränsningen för snäv och värdet ligger framför allt i fullständigheten, i den helgjutna bilden, där de enskilda delarna utgöra samspelande delar av det hela. De betänkligheter, som hittills kunnat resas, gälla om byns värde som kulturdokument är stort nog att motsvara de kostnader och det intresse, som måste offras på den samma för att få den permanent skyddad. Jag har här visat, att Viby i sitt nuvarande tillstånd gott representerar allt det man i nutiden kan vänta

Fig. 15. Sydostklasen i Viby med byggnader tillhöriga gård A längst upp till vänster och gård B i mitten. Foto 1923.

av ett dylikt gammalt samhälle i Mälardalen. Frånvaron av särskilt ålderdomliga eller märkliga husindivider spelar då i själva verket mindre roll. Den frågan kan givetvis uppställas om någon annan uppländsk eller mälardalsk by möjligen vore mer förtjänt att bli bevarad än denna. Tar man hänsyn blott till dem, som äro statens direkta egendom, blir svaret nekande. I varje fall finns ingen, som har samma typ och art och fullständighet som Viby. I intet fall tidigare har en by med ekonomihus och allt blivit skyddad. Det synes då välbetänkt att nu specialisera sig på en sådan, som dessutom ligger så väl till för studier och besök från den gamla fornminnescentralen Sigtuna. En viktig insats skulle därmed göras och ett prejudikat vinnas. Hur detta skall kunna lösas ekonomiskt är en speciell fråga, som kräver sin egen utredning. Visar det sig omöjligt för Venngarns anstalt att underhålla och skydda byn, bör väl staten direkt åtaga sig att vårda och bevara den likaväl som den tagit hand om åtskilliga andra minnesmärken inom andra monumentkategorier.

Skulle Viby jämföras även med byar i privata händer, upprullas frågan om kulturminnesvården i riket över huvud. En allsidig utredning angående alla de principiella och ekonomiska faktorer, som därvid inverka eller behöva tagas hänsyn till, är vad som nu behöves. En avvägning mellan väsentligt och oväsentligt, mellan gott och dåligt kan emellertid ej ske utan kännedom om materialet i dess helhet och med hänsyn tagna till en mängd geografiska och kronologiska faktorer. En sådan utredning är för speciell och tidskrävande för att helt läggas på det enskilda initiativet. Det är en statlig uppgift. Problemet griper vida ut över frågan om skydd för byggnadsminnesmärken på statens egna domäner och måste på visst sätt även

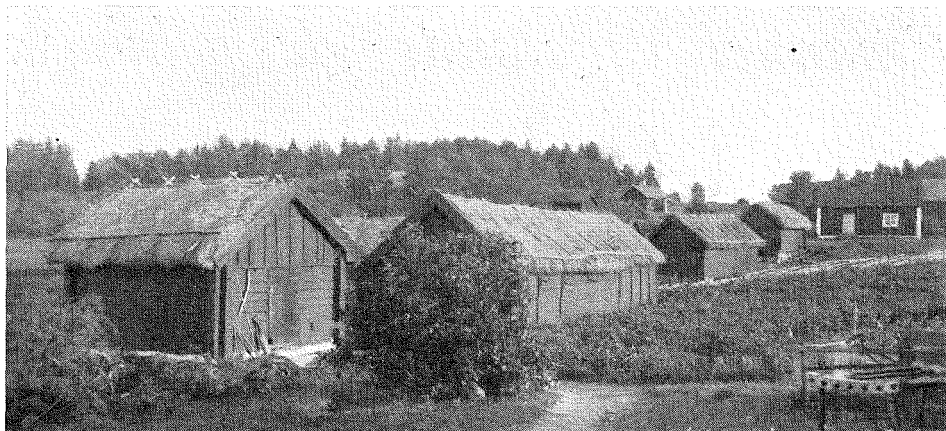

Fig. 16. Sydostklasen i Viby med uthusbyggnader till gård D till vänster och gård B till höger. Foto 1923.

komma att beröra den privata äganderätten. Huvudfrågan blir till sist införande eller ej av en allmän kulturskyddslag. Vårt land blir fattigare för varje år på just sådana kulturminnesmärken, som närmast skulle komma att beröras av en sådan lag. Därför är en skyndsam behandling av denna fråga mera nödvändig än många andra, där ett visst skydd redan förefinnes.

Fig. 17. Viby från väster med sydostklasen till vänster och Västgården i förgrunden till höger. Foto 1923.

Emanuel Vigelands glasmålningar i Lunds domkyrka

Av *Otto Rydbeck*

Emanuel Vigelands rykte som framstående och mångsidig konstnär är tillräckligt känt, såväl inom som utanför Norden, för att här behöva särskilt framhållas. Hans liv och verksamhet ha redan skildrats i två monografier. Den första författades av en fransman vid namn Jean Falcon. Dennes tidiga död under världskriget 1918 hindrade icke arbetets utgivande, enär fadern, M. Falcon, ombesörjde tryckningen i Paris 1925. Av konstdomare från skilda länder innehåller denna monografi en mängd uttalanden fyllda av beundran för mästarens livsgärning. Det berättigade i dessa omdömen framgår till fullo av de många bilderna, vilka återgiva en skiftande serie av glasmålningar, mosaiker, skulpturer, smiden och porträtt. Att Vigelands omfattande begåvning ej heller är främmande för arkitekturens konst framgår t. ex. av Gjerpens kyrka och dess inventarier, vilka vittna om en skaparkraft som i omväxlande rikedom söker sin like.

På ett älskvärt och förstående sätt har sedermera norrmannen Fred. Tybring skildrat utvecklingen av Vigelands liv och konst i en annan rikt illustrerad monografi, som utkom i Oslo 1935. De som hysa intresse för den märklige mannen och hans skapelser kunna i dessa monografier finna ett rikhaltigt och fullgott urval ur hans omfattande produktion.

Om den bildande konstens utövare kan man med skäl framhålla, att många äro kallade, men få äro utvalda. Särskilt på det religiösa måleriets fält är det nästan regel, att kvaliteten icke fyller det önskade måttet. Det har också inträffat, att den skapande konstnären brustit i förmågan att underordna sig de krav, som kyrkointeriörens form och färg oundgängligen fordra. Vad som saknas är, även om känslan för form och färg skulle föreligga, det trosvissa underlaget, den religiösa övertygelsen, den skapande fantasien och den ödmjukhet inför uppgiften, som varit förutsättningarna för tillkomsten av gångna tiders konstverk på det kyrkliga området.

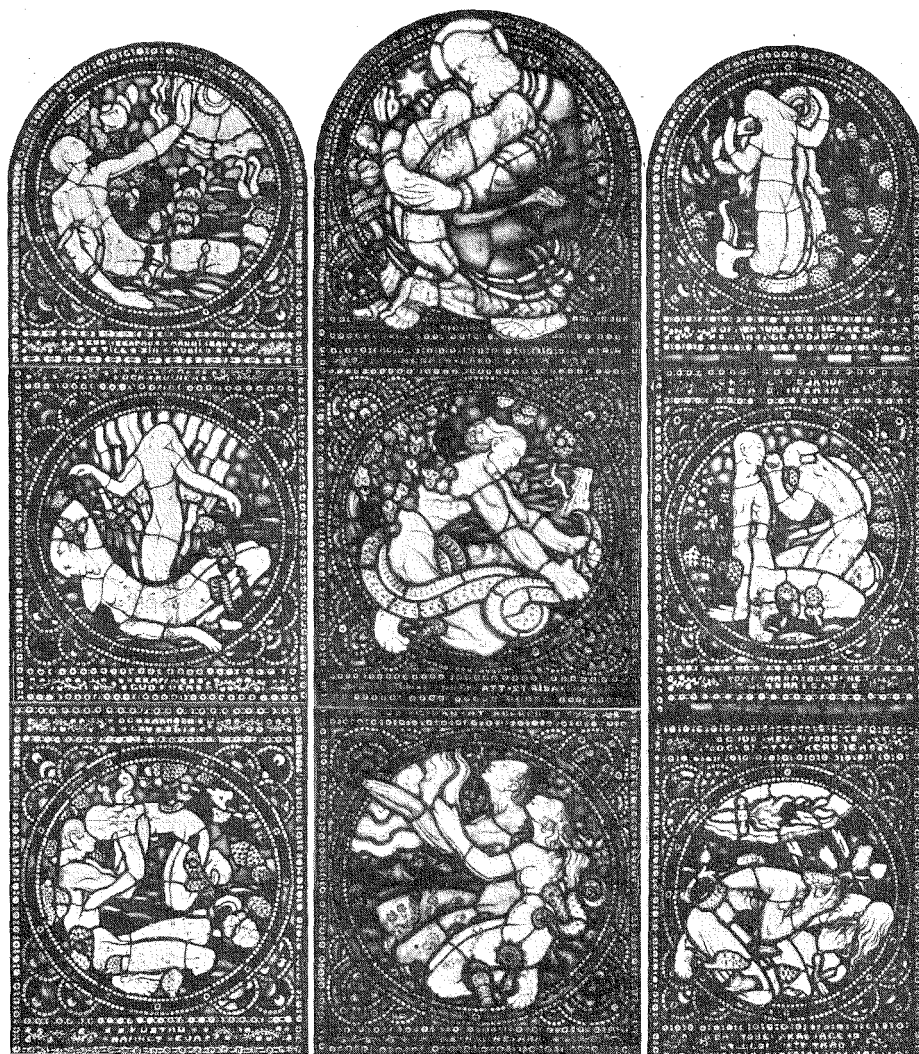

Fig. 1—3. Glasmålningar av Emanuel Vigeland i Lunds domkyrka. 1. Norra absidfönstret, överst: "Gud skapade människan till sin avbild"; mellerst: "Till man och kvinna skapade Gud dem"; nederst: "Och mannen gav sin hustru namnet Eva". — 3. Södra absidfönstret, överst: "Ormen var listigare än alla djur"; mellerst: "Hon gav jämväl åt sin man, som var med henne, och han åt"; nederst: "Gud drev ut dem och satte keruber att bevaka vägen till livets träd". — 2. Mellersta absidfönstret, nederst: "Given åt Herren hans namns ära"; mellerst: "Herren lärde mina händer att strida"; överst: "Och Gud välsignade dem".

Emanuel Vigeland hör till de utvalda. Ingen nu levande konstnär tolkar som han bibelns scener och sanningar. Då man beundrar hans verk, går tanken osökt tillbaka till kristendomens första århundraden i Norden, då kyrkornas väggar, tak och fönster smyckades med framställningar ur Kristi liv och helgonlegenden. Man fattar betydelsen av den medeltida konstens "Biblia pauperum", de fattiges bibel, och innebörden av Nicolaus Helduauderus' ord i "Eleusinia sagra", då han säger, att bilderna i kyrkan "giffue Allmuen, der ey kand Lese en god Paamindelse oc andact". För den tidens menighet, som stod främmande för läsekonstens mysterier, var denna bilderbibel av behovet framtvingad.

Nutidens oroliga människor kunna nog läsa, men de sakna ofta tid och håg att tänka över andliga ting. Den koncentration av kyrklig andakt, som ligger i Vigelands bilder, och den hymn till det eviga, som är deras innebörd, manar dock även den andligen motspänstige till eftertanke. De nya synpunkter mästaren kan avvinna bibliska scener äro personliga och gripande. Av det konventionella finnes icke ett spår.

År 1930 erhöLL Lunds donkyrka av Vigeland sina första glasmålningar, vilka ersatte fabriksfönstren från Innsbruck. Problemet med ett norrfönster utsatt för sydligt ljus löste han underbart väl i scenerna vid Kristi grav, som illustrera fönstret över den lärde och fromme ärkebiskop Andreas Sunnessons sarkofag i kyrkans tvärskepp. Dopkapellets fönster, med barnen i änglarnas skyddande vård, gläder ögat med originella linjer och vårligt spröda färgtoner. Det motsvarande fönstret i sydöstra kapellet återger berättelsen om den förlorade sonen. I orientens glödande färger framstår nerderst scenen med skilsmässan mellan fadern och sonen, då guld det skiftas. I mittscenen vilar sonen naken och smutsig som svinens vaktare, medan överst försoningen skildras i milda varma nyanser.

Efter årslånga dröjsmål har absidens inre krets nu blivit sluten. Skovgaards mäktiga mosaik svävar ej längre fritt i rummet i saknad av organiskt samband med de angränsande sandstensmurarna. Fönstrens kraftiga färgkolonner bidra till att uppbära den gyllene halvkupolen och dess bilder på ett naturligt sätt, med den påföljd att interiören i domkyrkan framstår lugnare nu än förr. För denna icke genom sin storlek utan genom sina proportioner mäktiga byggnadsskapelse, den mest fulländade katedralen av rhenländsk typ, med ovanligt rik lombardisk ornamentik, vars nordiska inslag förlänar dekoren en särskild tjusning, är det en oskattbar fördel, att mosaiken något neutraliserats. Nu väga färgmassorna jämnare, och arkitekten Donatus' kyrka har återfått det imponerande lugn, som kännetecknar den romanska konstens förnämsta skapelser.

I samstämmig harmoniskt skönhet sända Vigelands fönster sitt ljus ut över koret. Strålarna skänka högkorets väggar en varm färgton och åter-

Fig. 4. Adam och Eva i Gud faders sköte.

spegla gyllenbruna reflexer på de oskattbara bronsstoderna. Överst i norra fönstret, fig. 1, framställs Adams skapelse med omskriften: "Gud skapade människan till sin avbild". Den mellersta rundeln i samma fönster rymmer en scen ur Evas skapelse, ett under av utsökt behag, med omskriften: "Till man och kvinna skapade Gud dem", fig. 5. Nederst skildras ett drag ur de båda människornas lyckosamma liv i lustgården, medan inskriften förtäljer: "Och mannen gav sin hustru namnet Eva". Fönstrets syntes är skapelsen med paradiset lyckliga, oskyldiga idyll som bakgrund.

Bildserien fortsätter i södra fönstret, vars dramatiska scener framstå i en underbar färgprakt, fig. 3. Överst bjuder ormen det frestande äpplet åt den knäböjande Eva med omskriften: "Ormen var listigare än alla djur". I

Fig. 5. Evas skapelse.

mittbilden frestar Eva sin make med äpplet, på vilket hon själv smakat. Ingen skulle kunna motstå hennes förtrollande, grönskimrande skickelse, kring vilken ormen ännu ringlar sig, fig. 6. Omskriften lyder: "Hon gav jämväl åt sin man, som var med henne, och han åt". Nederst återgives dramats höjdpunkt, utdrivandet av de syndtunga människorna ur lustgården: "Gud drev ut dem och satte keruber att bevaka vägen till livets träd". Syndafallets tragik återgives i detta fönster i heta praktfulla färger, där spänningen når sin höjdpunkt.

Skildringen fortsätter sedan i mittfönstret nedifrån och uppåt, fig. 2. Adam och Eva knäböja nederst i den första bönen: "Given åt Herren hans namns ära". I mitten framställes människans kamp med det onda, symboliserat av

Fig. 6. Eva frestar Adam.

ormen och med omskriften: "Herren lärde mina händer att strida". Efter denna kamp kommer lugnet i den översta bildscenen. Det av livets sorg och bekymmer uppfyllda människoparet söker slutligen frid i Gud faders sköte. Vid den allsmåktiges lugna milda ansikte lyser en stjärna till vägledning för de sökande och förvillade, fig. 4. Framställningen har komponerats med tanke på en konstnärlig koncentration i form och färg, förlagd till den för blickarna mest utsatta delen av fönstertrilogien. Som helhet återger fönstret människornas upprättelse efter syndafallet, deras böner och strider under dagens arbete för att äntligen vinna lycka i den allsmåktiges famn.

Figurscenerna i dessa tre fönster stå inom sin art på höjdpunkten av konst-

närligt kunnande. Med en förståelse för kyrkans egenartade skönhet och med en fordran på arbetets fulländning, som icke kan tillräckligt uppskattas, har mästaren åter och åter bearbetat sitt material, till dess han funnit de former och de färger, som harmoniera med kyrkan. Likt medeltidens konstnärer har han icke satt den egna berömmelsen som slutmål, utan blygsamt underordnat sig omgivningen. En stor konstnär och en ödmjuk, självständig, varmt kännande och tänkande människa.

Borg och rundkyrka

Av *Torsten Mårtensson*.

Sedan Hugo Frölén 1911 utgav sitt omfattande verk "Nordens befästa rundkyrkor", har rundkyrko-problemet icke av forskningen upptagits till granskning i ett större sammanhang. Under senare år ha emellertid på både svenskt och danskt håll undersökningar bedrivits, berörande skilda sidor av detta problem, och samtidigt har nytt primärmaterial tillkommit, som är ägnat att ställa vissa utvecklingshistoriska detaljer i bättre belysning. En av dessa är frågan, varifrån rundkyrkan fått de fortifikatoriska egenskaper, som präglade både plan och uppbyggnad. Denna fråga är av speciellt intresse, emedan försvarsegenskaperna här icke äro någon anpassning av mera tillfälligt art, utan konstitutionella för själva byggnadstypen. Om de också stundom kunna vara mindre starkt framträdande, är det dock ovedersägligt, att den flervåniga nordiska rundkyrkan — det är endast denna typ som i det följande åsyftas — till hela sin karaktär är en försvarsbetonad anläggning.

Frölén gjorde gällande, att rundkyrkan ytterst vore att betrakta som "en modifikation av vare sig det tyska dubbelkapellet självt eller åtminstone av den princip, som ligger till grund för detsamma". Denna uppfattning av dubbelkapellet som en av rundkyrkans rötter har delats av andra forskare och utgör även ett grundelement i denna framställning.¹ Men det är att märka, att släktskapen med dubbelkapellet icke gäller de egenskaper hos rundkyrkan, som för oss karakterisera detta begrepp, nämligen den runda planen och försvarsegenskaperna. Dubbelkapellet var icke någon rundbyggnad. Till dess karakteristika hör, förutom uppbyggnaden i två kapellvåningar, att grundplanen har en bestämt centraliserande tendens, men själva planformen företer högst väsentliga variationer, från det grekiska korset och kvadraten till polygonala anläggningar. Den helrunda planformen torde däremot endast

¹ Bl. a. kan hänvisas till Bengt Thordemans undersökning av kapellet i den romanska tidens kontinentala palats (Alnsö hus, Sthlm 1920, s. 124 ff.).

undantagsvis ha kommit till användning.² Ej heller har dubbelkapellet som byggnadstyp någon fortifikatorisk karaktär. Dessa drag utgöra självständiga inslag i rundkyrkans fysionomi, för vilka dubbelkapellet icke har utgjort förebild. Vad rundkyrkan har gemensamt med denna byggnadstyp är dels våningsindelningen och dels det karakteristiska valvsystem, som återfinnas i Bjernede-Thorsagertypen, den kyrkogrupp, vilken av Frölén anses vara den nordiska rundkyrkans spridningscentrum.

Vad dubbelkapellet i övrigt beträffar, är det i detta sammanhang tillräckligt att erinra om det intima sambandet mellan dess tvåvånga uppbyggnad och dess utpräglade karaktär av palats- eller borgkapell. Anordnandet av ett kapell i övervåningen var ett konsekvent utslag av den allmänna tendens att förlägga hela herremansbostaden till ett högre våningsplan, som så starkt kännetecknar medeltidens kontinentala bostadsförhållanden.^{2 b} Såväl den stora salen, riddarlivets centrala samlingspunkt, som de egentliga bostadsrummen förlades till palatsbyggnadernas övre våning, och till dem anslöt sig överkapellet, som vanligen genom en gång var förenat med salen. Borgherren och hans följe hade därigenom direkt förbindelse med kapellens övervåning, som givetvis var den förnämsta och rikast inredda, och som fick en naturlig funktion genom att motsvara ett av bostadssedvänjorna skapat behov.

Den centraliserande anläggningen som tidsenlig form för en stormans gårdskapell har under 1100-talet införts till Danmark, varom Esberns Snares korskyrka i Kallundborg, den oktagonala kyrkan i Storeheddinge och något senare den kvadratiska i Ledøje bära vittne. Och vad rundkyrkorna beträffar är det, som ofta framhållits, påfallande, att ett stort antal av dem äro byggda som gårds- eller borgkapell. Detta gäller samtliga de tre nyupptäckta rundkyrkorna i Hälsingborg, Søborg och Pedersborg, vidare kyrkan i Bjernede och sannolikt kyrkan i Munsö, men även kyrkorna i Horne, Selsø och Thorsager ha legat vid kungsgårdar, och likaså för Himlingøje finnas skäl till antagandet, att en stormansgård legat på platsen.³ Bland dessa till borgar eller gårdsanläggningar knutna kyrkor finna vi de odisputabelt äldsta rundkyrkorna — Hälsingborg och Søborg — och tillika alla danska rundkyrkor väster om Bornholm (utom Valleberga i Skåne), vilket gör det tillräckligt

² Enligt Frölén (Nordens befästa rundkyrkor I, s. 10) ha blott två runda dubbelkapell varit kända, nämligen slottskapellet i Würzburg och kapellet i colleg. Joseph. i Hildesheim. Det förra var emellertid icke något dubbelkapell utan en kupoltäckt rundbyggnad av ren norditaliensk typ. (Georg Dehio, Handbuch der deutschen Kunstdenkmäler III, s. 408).

Något dubbelkapell i Hildesheim är icke upptaget i ovan citerade tyska byggnadsinventarium, och då uppgifter därom ej heller återfunnits i annan facklitteratur, som stått till förfogande vid nedskrivandet av denna uppsats, kan förf. icke bedöma kapellens betydelse.

^{2 b} Se härom Erik Lundberg, Herremannens bostad, Sthlm 1935.

³ Mogens Clemmensen och Vilh. Lorenzen, Kallundborg Kirke, Kbhvn 1922, s. 4.

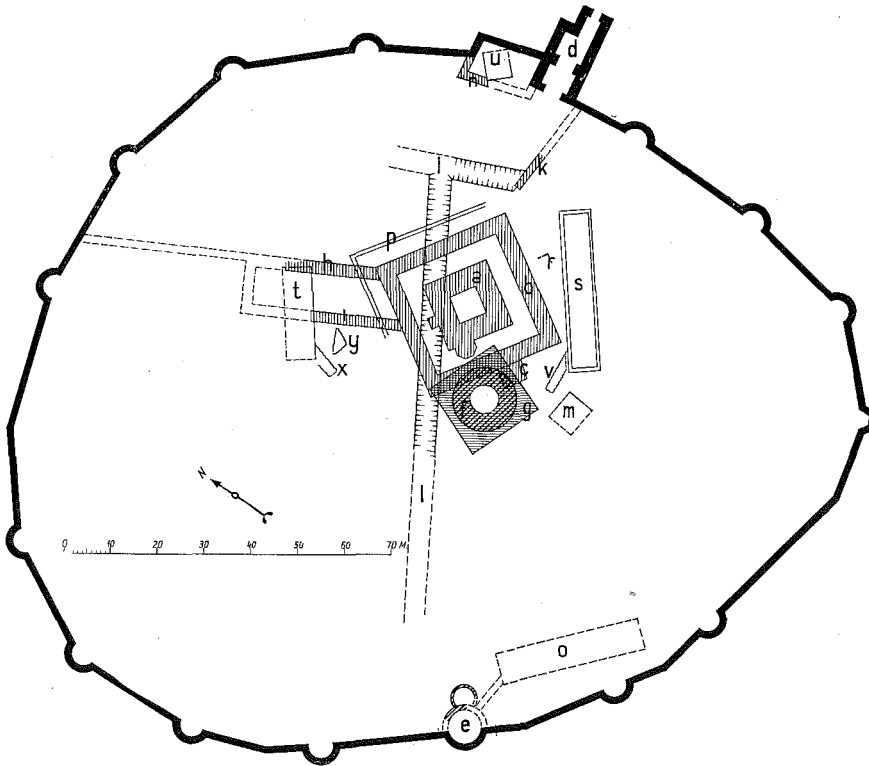

Fig. 1. Rekonstruerad plan av Hälsingborgs slott vid medeltidens slut. a Kärnan, b tornmanteln, f äldsta, hebrunda kastalen, e S. Mikaelsskapellet, o frustugan. Efter Hälsingborgs historia II: 2.

motiverat att i rundkyrkan se en byggnad, som har sitt ursprung i samma miljö som dubbelkapellet.

Här måste emellertid den invändningen göras, att rundkyrkorna visserligen äro flervåninga centralbyggnader, men inga verkliga dubbelkapell. Övervåningarna tjäna i dem helt profana ändamål och det finnes icke någon bevarad rundkyrka, som kan påvisas hava haft ett övre kapell. Löffler ifrågasatte, att mittkvadraten i Bjernede ursprungligen skulle ha saknat valv och sålunda haft den karakteristiska öppning, som i dubbelkapellen förenar över- och undervåningarna. Men detta synes icke ha varit förhållandet, och för övrigt utesluter såväl kyrkorummets ovanliga höjd som övre våningens enkla utformning varje tanke på, att en dubbelkyrka här skulle ha förelegat.⁴ Även om rundkyrkan står i utvecklingshistoriskt beroende av dubbelkapellet är det sålunda klart, att den hos oss nått en självständig utbildning, som resulterat i, att förebildens bärande idé gått förlorad och dess av densamma

⁴ Frölén, a. a. II, Sthlm 1911, s. 19.

betingade speciella uppbyggnad utnyttjats på helt annat sätt i samband med byggnadstypens anpassning för militära ändamål.

Orsaken till att man i Danmark på denna punkt frångått dubbelkapellets allmänna schema torde delvis vara att söka däri, att detta icke haft någon uppgift att fylla i de danska stormännens gårdsanläggningar. Det är, som av det följande framgår, icke osannolikt, att byggnadstypen ursprungligen infördes som verkligt dubbelkapell, men då förutsättningarna för det konsekventa bruket av en sådan kyrkotyp ännu torde ha saknats, erbjöds ingen gynnsam jordmån för dess vidare utveckling. Som nyss nämnts var dubbelkapellet en byggnad, anpassad till det kontinentala bostadsskick, som förlade hela herremansbostaden, inklusive kapellet, till ett högre våningsplan. Men i Norden hade dessa bostadsvanor vid den tidpunkt, då det centraliserande borgkapellet infördes, icke i någon större utsträckning vunnit fotfäste. Det enda bevarade danska dubbelkapellet, den kvadratiske kyrkan i Ledøje, hör betecknande nog till ett väsentligt senare skede, 1200-talets mitt, då de nya bostadsnormerna få antagas ha nått större utbredning. Tidigare synes det äldre systemet, med hallen-stugan i markplanet, ännu ha varit allmänt rådande även inom de högre befolkningsskikten.⁵ Ett överkapell kunde därför icke på samma sätt som i kontinentala palats och borgar anknytas till bostaden. Den reducering av den ursprungliga byggnadstypen, som utvecklingen medförde, mötte sålunda inga hinder i form av allmänt vedertagna bostadsvanor. Överkapellet var icke behövt och saknades ej. När senare rundkyrkor mera allmänt började byggas, torde utvecklingen redan ha hunnit omskapa kapellet till en fortifikatoriskt betonad byggnad, i vilken övervåningen övergått till att helt tjäna profana ändamål.

Vid en diskussion av rundkyrkans uppkomst är det med ovan angivna utgångspunkter naturligt, att intresset särskilt knytes till denna sida av saken, byggnadstypens fortifiering. Att borgtornet härvidlag varit den givande parten är uppenbart, men frågan är huru denna påverkan utövats och varför just rundkyrkan tagit så starka intryck därav, att den till själva sin typ blivit en försvarsbyggnad.

Frölén antog, att denna utveckling ägt rum redan innan rundkyrkan nådde Danmark och hänvisade till den wagriska rundkyrkan i Schlamersdorf som en första etapp i rundkyrkans vandring mot Norden.⁶ På danskt håll har emellertid en motsatt uppfattning kommit till uttryck, enligt vilken Schlamersdorf, säkerligen med full rätt, blott betraktas som en relativt sen efterbildning av de danska kyrkorna av Bjernedetypen.⁷ Influensen skulle således här ha kommit från Norden och icke tvärtom. Det måste också medgivas, att

⁵ Erik Lundberg, a. a., s. 244 f.

⁶ H. Frölén, a. a., I, s. 15 ff.

⁷ Francis Beckett, Danmarks Kunst I, s. 171 f. och s. 300.

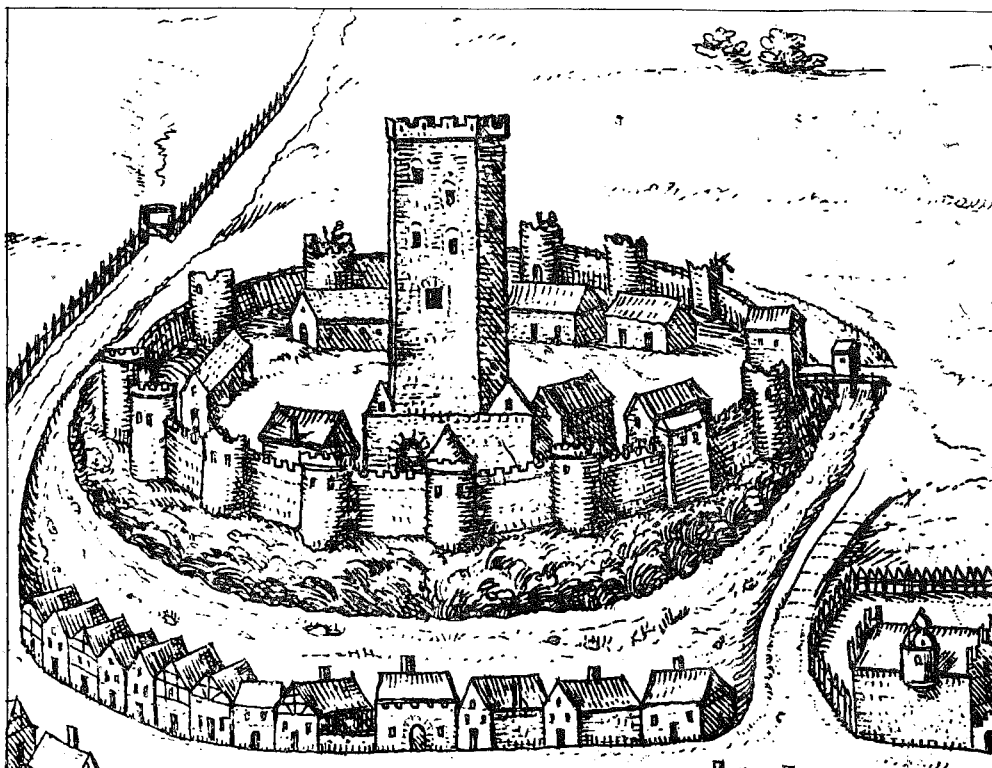

Fig. 2. Hålsingborgs slott på 1580-talet. Detalj ur kopparstick i *Theatrum urbium*. Rakt framför Kärnan synes i ringmuren S. Mikaelsskapellet, krönt av en konisk takhuv.

Schlamersdorf av de förefintliga avbildningarna att döma — kyrkan nedbrann 1870 och är känd blott genom några tämligen ytliga avbildningar — gör intryck av att vara en fullt utbildad rundkyrka och icke någon övergångsform. Det är ej heller sannolikt, att en byggnad av denna egenartade typ kunnat skapas i ett slag, därtill är steget mellan det icke försvarsbetonade, polygonala eller kvadratiske palatskapellet och en sockenkyrka av färdig rundkyrkomodell typologiskt alltför stort. Man måste mellan dessa båda ändpunkter förutsätta en längre utvecklingskedja, i vilken faktorer av olika art kunnat göra sitt inflytande gällande.

Då den nordiska rundkyrkan bildar en sluten grupp, som saknar representer utanför nordiskt område, ligger det närmast till hands att här räkna med en inhemsk utveckling, som till de av dubbelkapellet givna impulserna fogar den runda planen och dessutom omvandlar kyrkotypen till en försvarsbetonad byggnad. En sådan utvecklingshistoria har emellertid icke kunnat exemplifieras genom bevarade monument. Rundkyrkan har stått som en fullt

färdig företeelse och det har icke varit möjligt att påvisa några mellanstadier i utvecklingens gång.

På denna punkt ha emellertid de senare årens upptäckter varit av särskild betydelse. Som förut antytts ha ej mindre än trenne förut okända rundkyrkor kommit i dagen, vilka samtliga lämna viktiga bidrag till frågan om rundkyrkans uppkomst. Visserligen rör det sig endast om mer eller mindre fragmentariska rester, men fyndomständigheterna äro sådana, att vissa slutsatser kunna dragas, genom vilka rundkyrkans utvecklingshistoria ställes i klarare belysning.

De tre nyfunna rundkyrkorna äro alla borgkapell och bestyrka således den redan tidigare gjorda iakttagelsen, att i 1000-talets stormän använt sig av denna byggnadstyp som en tidsenlig och lämplig form för det med gårds- eller borganläggningen förbundna kapellet.

Av rundkyrkan i *Pedersborg* på Själland återstår ej mera än vad som behövs för att konstatera förefintligheten av en sådan byggnad. *Pedersborg* är en anläggning av tidig typ, till karaktären äldre än de medeltida stenborgarna. En hög, till stora delar ännu bevarad, halvkretsformig vall omsluter ett borgområde, som ursprungligen legat vid en vik av Sorøsjön. En romansk kyrka, uppförd under 1200-talet, är byggd på en höjd i borgområdets centrum, där av allt att döma borgens centraltorn ursprungligen bör ha stått. Vid en restaurering av kyrkan för ett par år sedan påträffades i dess murar några huggna stenblock, vilka härrörde från nederpartierna av en kolonn, vars profiler och mått nära överensstämde med de mäktiga valvstöden i Bjernede rundkyrka, och som knappast kunna tydas på annat sätt, än att en liknande byggnad existerat även i *Pedersborg*.⁸ Det är givetvis omöjligt att på grundval av detta fynd rekonstruera byggnaden, men omständigheterna kunna tala för, att den utgjort borgens centrala försvarsbyggnad och alltså till funktionen motsvarat den runda kastalen i Hälsingborg.

Pedersborg ligger blott 5 km. från Bjernede rundkyrka och ägdes under 1100-talets senare del av Peder Torstenssøn, en frände till Sune Ebbessøn, Bjernede kyrkas byggherre.

Kapellet i *Hälsingborg* var helgat åt S. Mikael.⁹ Hälsingborgs slott hade under 1100-talet som centralbyggnad en väldig cylindrisk kastal av sandsten, vilken stod fritt i mittpunkten av ett borgområde av ansenlig utsträckning (fig. 1). Dess grund har blottats väster om den nuvarande Kärnan, vars mantelmur överskär grundens östra del. Borgen omslötts av en ringmur med rundat oval huvudform. Denna hade under senare medeltid blivit delvis om-

⁸ C. M. Smidt, *Ærkebiskop Eskils Borganlægg paa Søborg, dets Palatium og Rundkirke. Aarbøger for nordisk Oldkyndighed og Historie* 1934, s. 266.

⁹ Se beträffande S. Mikaelskapet T. Mårtensson, *Hälsingborgs slott under medeltiden, Hälsingborgs historia* II: 2, s. 26 ff.

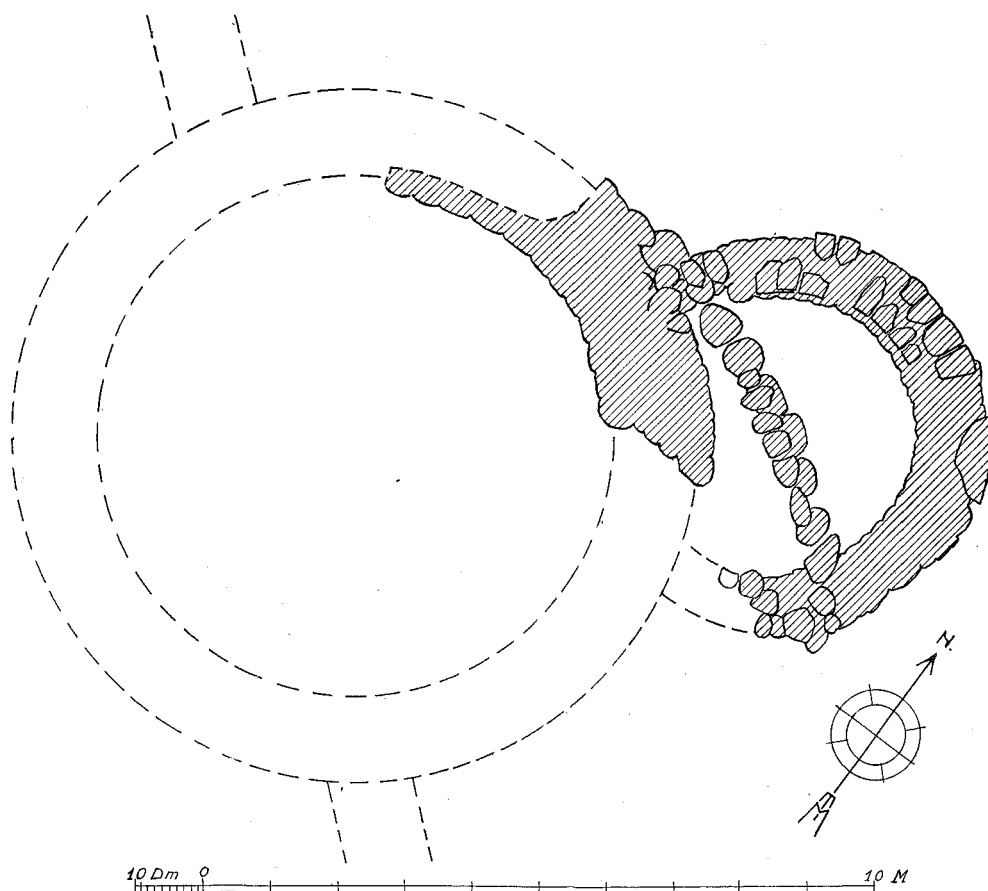

Fig. 3. S. Mikael i Hälsingborg. Plan av de 1932 framgrävda partierna.
Efter Hälsingborgs historia II: 2.

byggd och därvid försetts med talrika utbyggda, halvrunda flankeringstorn. Men ute vid västra branten stod ett helrunt torn, inbyggt i ringmuren på sådant sätt, att det utåt till omkr. två femtedelar sköt fram i likhet med de senare flankeringstornen. Tornet är markerat på flera av 1600-talets fortifikationskartor och återfinnes även på det bekanta Braun'ska sticket från slutet av 1500-talet, fig. 2. Dessutom är det synligt på stadens äldsta sigill, som visar en schematiserad bild av borgen, sedd från väster.¹⁰ Här är tornets koniska takbetäckning även krönt av ett kors. Detta förhållande jämte det faktum, att tornet under 1500-talet benämndes S. Mickels torn, gav anledning förmoda, att det inrymt ett borgkapell. Vid utgrävning 1932 påträffa-

¹⁰ Harald Fleetwood, Hälsingborgs stads sigill och vapen, Hälsingborgs historia II: 1, s. 433 ff.

des på den av fortifikationskartorna angivna platsen ett stycke av torngrunden, och det visade sig då, att tornet i verkligheten varit en i ringmuren inbyggd rundkyrka. Till rundhuset anslöt sig nämligen ett typiskt rundkor, omfattande tre fjärdedelar av en cirkellinje, fig. 3. Namnet S. Mickels torn fick därigenom sin fulla förklaring, byggnaden hade ursprungligen varit borgens åt S. Mikael helgade kapell.

S. Mikaelsskapellet var en byggnad av små dimensioner, med ett yttre tvärmått av endast 10 à 10,5 meter. Dess nedre partier hade varit uppförda av sandstenskvadrar. Då dess västra del jämte valvstöden i grund raserats, gav undersökningen ingen upplysning om kyrkorummets övertäckning, men efter upptäckten av Søborkkapellet får det anses sannolikt, att även S. Mikael i Hälsingborg anslutit sig till Bjernedetypen.

Om kapellets uppbyggnad äro vi i någon mån underrättade genom planer och synehandlingar från senare tid. Tornet hade då förutom murkronan trenne våningar, fig. 4, av vilka andra och tredje under 1500-talet och 1600-talets början tjänade bostadsändamål. Slottsherren hade i andra våningen sin sängkammare, som genom en gång stod i förbindelse med den nära tornet belägna frustugan, slottets dåvarande, av korsvirke uppförda huvudlänga. Häre ligger en motsvarighet till dubbelkapellets anordning, ehuru gången icke ledde till något överkapell, utan till ett rum med profan uppgift. Denna tornets bostadsuppgift synes återspegla förhållanden, som rått även under senare medeltid. Det finnes nämligen skäl till antagandet, att det är samma torn som åsyftas, när det om Erik av Pommern berättas, att han mottog en svensk delegation "i runda tornet, som är kungens särskilda bostad (in turri rotunda, que est specialis camera regis)". Enligt 1600-talets inventarier hade tornets övre våningar fullständig bostadsinredning, med fönster, eldstad och avträde. Det vore givetvis av största intresse att kunna konstatera, om denna andra våningens profana användning varit ursprunglig, eller om här förelegat ett verkligt dubbelkapell, som sedermera blivit föremål för ändringar, men materialet är icke tillräckligt för att medgiva säkra slutsatser på denna punkt.

Några fasta hållpunkter — utom sandstensmaterialet — för S. Mikaelsskapellets datering gav undersökningen ej. Men kapellet var utan tvivel samtidigt med den äldsta borganläggningen, som på goda grunder måste hänföras till Valdemar I:s tid, eller 1100-talets tredje fjärdedel.

Det intressanta med S. Mikaelsskapellet är, att en rundkyrka här för första gången påträffades i en miljö, som tillfredsställande kunde förklara de fortifikatoriska anordningarna. Att byggnaden var ett borgkapell behöver icke i och för sig innebära, att den haft fortifikatorisk karaktär; bostadsbyggnaderna, till vilka även kapellet är att räkna, voro i de äldsta borgarna i allmänhet icke försvarsbetonade. Men rundkyrkan hade ryckts in i själva ringmuren och därigenom automatiskt blivit en försvarsbyggnad, ett verkligt

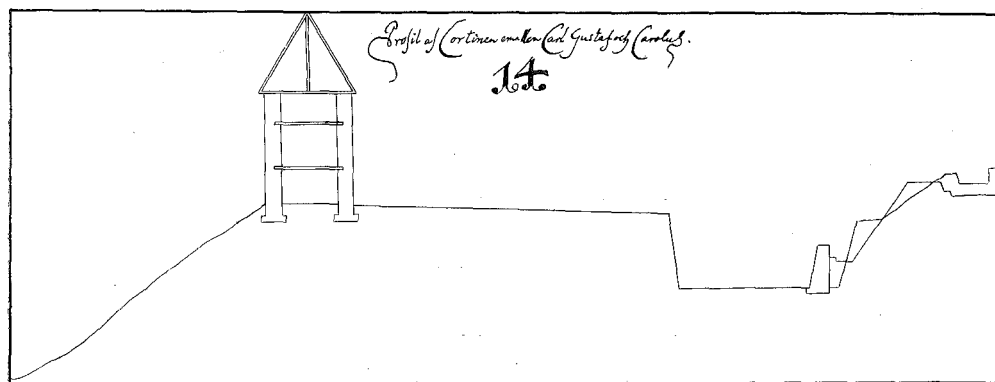

Fig. 4. Detalj ur fortifikationskarta från 1660-talet, visande en sektion av S. Mikaelsskappellets rundhus. Fortifikationsarkivet.

borgtorn, som måste haft samma fortifikatoriska anordningar som övriga murtorn, d. v. s. murkrona och skyttegång. Kapellet ger därigenom en antydning om, att rundkyrkans försvarsegenskaper utbildats inom borgens murar, och att det är just byggnadstypens ursprungliga karaktär av borgkapell, som utgör grunden för dess utveckling. Men det är knappast sannolikt, att S. Mikael varit den första byggnaden i sitt slag. Det fanns inga tvingande skäl att inbygga kapellet i ringmuren, borgområdet var tillräckligt stort för att det skulle kunnat placeras fritt innanför ringmuren, och på den sida av borgen, där tornet byggdes, förelåg av allt att döma intet direkt behov av ett sådant murtorn. Det är därför troligt, att S. Mikael endast fullföljde uppslag, som redan givits på annat håll.

Förebilden kan i detta fall mycket väl ha varit den tredje av de nyupptäckta rundkyrkorna, som konstaterats vid arkitekten C. M. Smidts utgrävningar av ruinerna efter ärkebiskop Eskils *Søborg*, belägen i norra Själland, en halvmil söder om Gilleleje. Denna borgruin är av utomordentligt intresse såsom den äldsta och bäst kända av 1100-talets nordiska stenborgar, och den ger i sin klara och överskådliga plan en utmärkt bild av byggnadsgrupperingen i en stormansborg från detta skede, fig. 5.

Det äldsta *Søborg* — vi förbigå i detta sammanhang de senare utvidgningarna — var en polygonal ringmursanläggning, byggd på en ö i *Søborgsjön*.¹¹ Borgen var till omfattningen jämförlig med Absalons borg i Köpenhamn eller det äldsta *Vordingborg*, dess största tvärmått var omkr. 60 m. mot c:a 180 m. i *Hälsingborg*. Byggnaderna ha legat sammanträngda kring en avlång, öppen gårdsplan. I sydost fanns huvudlängan, en 30 m. lång salbyggnad, vars bottenvåning var indelad i ett större mittrum och tvenne mindre

¹¹ C. M. Smidt, a. a., s. 257 ff. — Jfr även C. M. Smidt, *Søborg*, i *Fra Nationalmuseets Arbejdsmark* 1930, s. 5 ff.

sidokamrar. Mitt på långsidan hade den ett utbygge för en trappa eller altan. Vid längans södra, främre hörn låg en mindre, mot den förra vinkelställd byggnad, indelad i tvenne rum och förbunden med huvudlängan genom en murklack; i analogi med förhållandena i liknande borganläggningar kan den antagas hava inrymt den egentliga bostaden. Båda dessa byggnader voro uppförda helt nära ringmuren, men voro ej sammanbyggda med denna och säkerligen icke försvarsbetonade.

Kapellet låg på ett par meters avstånd från salbyggnadens norra gavel. Det var av rundad huvudform, med ett yttre tvärmått av c:a 11 m. och så beläget, att muren till omkr. en fjärdedel ingick i själva ringmuren, som här bildade ett rundat hörn, men det sköt icke som i Hälsingborg utanför ringmurslinjen. I öster hade kapellet ett till det yttre femsidigt kor, av vars fyra sidor däremot bildades ett delvis framspringande murtorn. Korets planform anser arkitekt Smidt emellertid vara resultatet av en partiell ombyggnad; huru det ursprungligen sett sig kan ej avgöras, enär murpartierna starkt skadats vid tidigare utgrävningar. Placeringen i ringmuren visar, att i detta fall både kyrkorum och kor varit flervåniga byggnader; om de haft två eller tre våningar är dock icke möjligt att fastställa.

Av största intresse var, att sättet för kapellets övervålvning kunde konstateras, i det att fyra kvadratisk ställda kolonnfundament funnos kvar. Det har således haft den för de äldsta rundkyrkorna — Bjernedetypen — karakteristiska kolonnställning, som Frölén ansåg vara ett av lånen från det tyska dubbelkapellet.

Det äldsta Søborg dateras av Smidt till tiden före 1161, vilket år borgen erövrades av kung Valdemar. Han baserar denna datering, som givetvis med hänsyn till rundkyrkan i detta sammanhang är av största betydelse, dels på det märkligt lilla tegelformatet, som återfinnes i andra till Eskil hänförliga byggnadsverk, såsom Esrom kloster, och dels på ett historiskt resonemang, enligt vilket det vore osannolikt, att Søborg ombyggt av Valdemar, vilken efter erövringen (från 1167) använde borgen som ett viktigt statsfängelse. Ett starkt stöd för Smidts uppfattning torde det också vara, att borgen fullständigt saknar den kraftiga, fristående, helrunda kastal, som vi, icke minst genom professor Martin Olssons undersökningar, ha anledning anse som särskilt karakteristisk för borgbygandet under Valdemars tid.¹²

¹² Martin Olsson, En grupp runda kastaler från romansk tid på Sveriges östkust, i *Fornvännen* 1932.

I stället för att uppföra ett nytt centraltorn hade Eskil låtit nedriva en fristående och sannolikt tornartad byggnad, som tidigare hade legat på platsen, troligen i förbindelse med en äldre försvarsanläggning av trä. Den var av åttasidig planform och hade i bottenvåningen haft brädgolv samt putsade väggar. Med sina relativt svaga murar och sin för en tornbyggnad ovanliga planform var denna byggnad dock av helt annan typ än Valdemars-tidens oerhört starka, cylindriska kastaler.

PLAN AF SØBORG SLOTSRUINER — HOLBO HERRED
FREDERIKSBORG AMT

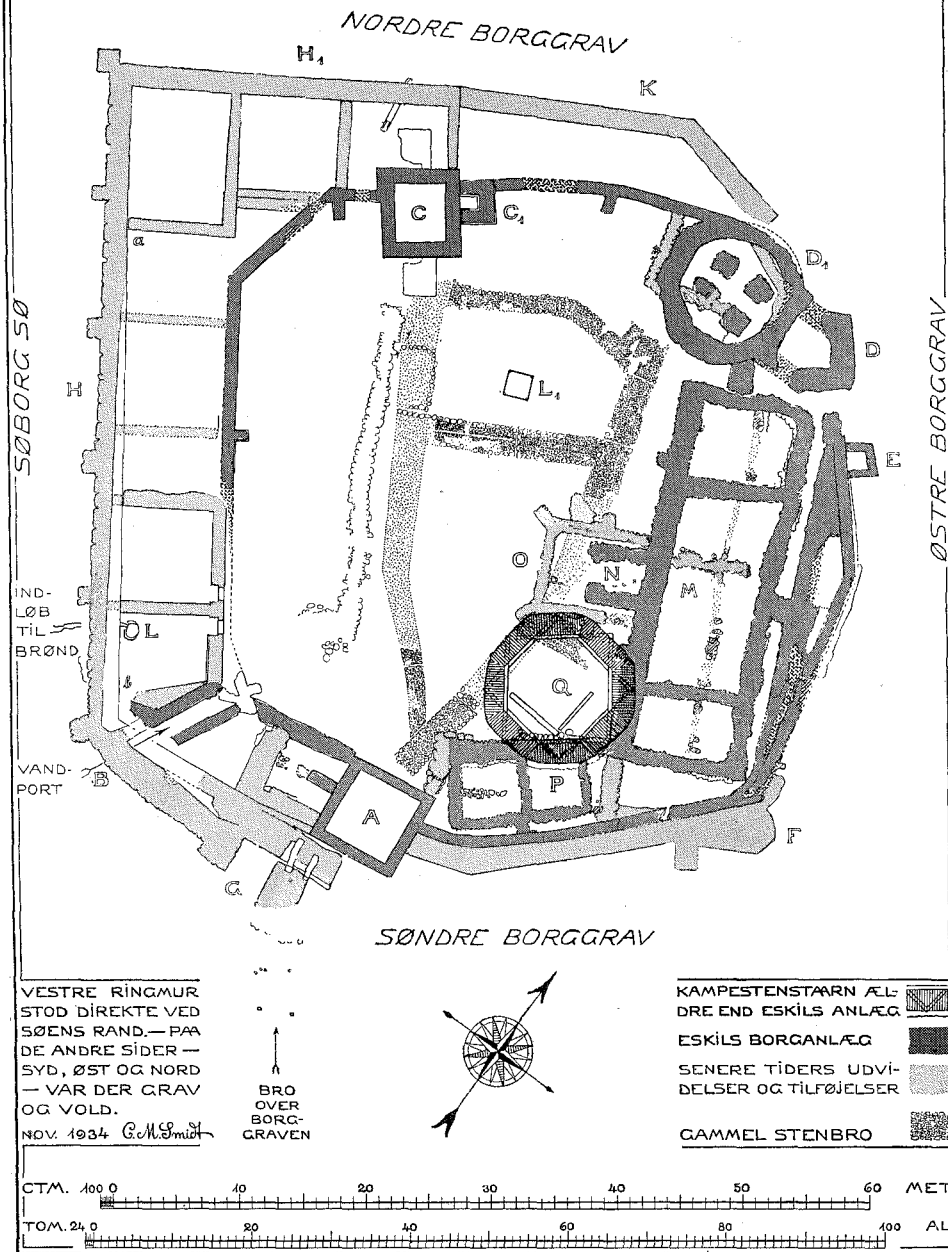

Fig. 5. Plan av ärkebiskop Eskils Søbørg. Uppmätning av C. M. Smidt. Efter Aarbøger 1934. D, D kapellet; M, N salbyggningen, P tvärrummig bostadsbyggning.

Rundkyrkorna i Hälsingborg och Sjøborg visa stora inbördes likheter. Båda voro flervånga borgkapell av ungefärligen samma dimensioner och inbyggda i ringmuren på sådant sätt att delar av byggnaderna sprungo fram såsom yttre murturn — i Hälsingborg var rundhuset, i Sjøborg koret anordnat på detta sätt. Båda äro tvivelsutan de äldsta nu kända rundkyrkorna och representera det viktiga skede i rundkyrkans utvecklingshistoria, då byggnadstypen ännu icke släppt kontakten med borganläggningen. Men Sjøborg erbjuder därutöver åtskilliga problem av intresse för frågan om rundkyrkans ursprung. Det är givetvis icke möjligt att med säkerhet uttala sig om kapellets uppbyggnad, då endast grunden är känd, men mycket talar dock för, att det på Sjøborg icke blott varit fråga om en byggnad av rundkyrkotyp, utan om ett verkligt dubbelkapell, vars idé blivit tillämpad även ifråga om den övre kapellvåningen.

Kapellet har, som förut nämnts, genom en kort sträckmur varit förenat med salbyggnaden. Det är svårt att tolka denna på annat sätt än som fundament för en förbindelsegång, som från salen lett över till kapellets andra våning. I sig själv är denna byggnadskombination emellertid ett starkt indicium för, att ett verkligt dubbelkapell här har förelegat, en möjlighet, som även framhålls av arkitekt Smidt. Sjøborg representerar otvivelaktigt ett av de första stegen i importen till Danmark av kontinentens medeltida bostadsskick, och det är här icke fråga om någon provinsiell borganläggning av mera primitiv art, utan om ett verk, utfört av en man, som var väl förtrogen med europeisk byggnadskonst. Hela borgplanen vittnar tydligt härom, och det är ett mycket rimligt antagande, att en kyrkofurste som ärkebiskop Eskil även beträffande borgkapellet följt tongivande kontinentala mönster.

Arkitekt Smidt har antytt var dessa äro att söka, då han pekar på ett palats, som Eskil sedan studieåren torde ha känt till, nämligen Goslar. Överensstämmelsen mellan Goslar och Sjøborg är i själva verket slående. I kejsarpalatset låg invid det stora palatiet dels en mindre byggnad, som inrymde den dagliga bostaden och dels det egenartade, nedtill korsformiga, men i övervåningen oktogonal, åt S. Ulrich helgade dubbelkapellet. Detta motsvarar fullständigt plandispositionen i Sjøborg, där salbyggnaden på ena sidan hade en mindre, tvårummig bostadsbyggnad och på den andra ett dubbelkapell. Det är påtagligt, att Goslar eller någon med denna nära besläktad anläggning har stått modell för Eskils Sjøborg. Likheten framhäves ytterligare därav, att Sjøborgkapellet egentligen icke är någon rundbyggnad, dess plan är i verkligheten oktogonal, ehuru med avrundade hörn. Också på denna punkt erinrar Sjøborg om S. Ulrich i Goslar, som i övervåningen hade liknande planform och i exteriören närmast gör intryck av oktogonal byggnad.

Denna detalj har sitt speciella intresse, emedan den ger oss en fastare anknytning till dubbelkapellet. Vad vi i Sjøborg kunna skönja är i själva verket

en prototyp till rundkyrkan, i vilken denna ännu är ett polygonalt dubbelkapell, som av utrymmes- eller andra skäl byggts in i den yttre befästningsgördeln och därigenom liksom S. Mikael i Hälsingborg förvandlats till borgtorn. Om man teoretiskt söker framkonstruera en väg, som från dubbelkapellet via borgen leder till rundkyrkan, måste just det stadium, för vilket Søborg ger belägg, te sig som ett ofrånkomligt mellanled. Varifrån impulsen till kapellets placering i ringmuren kommit, om Eskil själv tagit initiativet härtill eller förebilder redan funnits på andra håll — det kan ju tänkas, att exempelvis Knut Lavard varit inne på liknande vägar — spelar i detta sammanhang mindre roll, Søborg ger dock anvisning på den väg, som utvecklingen har gått.

Nästa steg är upptagandet av den runda grundplanen, överkapellets försvinnande och andra våningens anpassning för profana ändamål. Om våningsindelningen i S. Mikael i Hälsingborg varit ursprunglig, skulle vi här ha ett exempel på detta typologiskt senare skede. Därmed vore rundkyrkan som byggnadstyp färdigbildad, men ännu fast knuten till borgen och bibehållande sin funktion av verkligt borgtorn. Under ett senare stadium har rundkyrkan emellertid frigjorts från förbindelsen med borgen och som självständig sockenkyrka nått en vidare spridning. Det är en möjlighet att initiativet även här utgått från ärkebiskop Eskil, då det synes vara genom honom, som rundkyrkan överförts till Bornholm, varifrån den allmänt anses ha utbredd sig till Sveriges östkust.¹³

Rundkyrkorna rymma åtskilliga viktiga problem, vilka icke beröras av den utvecklingsgång, som här schematiskt uppskisserats mot bakgrunden av de uppslag, kapellen i Hälsingborg och Søborg giva genom sitt samband med borganläggningen. Men ur genetisk synpunkt ha dessa båda byggnader stor betydelse därigenom, att de i rundkyrkotypens utbildning representera ett förstadium, under vilket densamma fått sina fortifikatoriska egenskaper. Deras ursprungliga karaktär av borgkapell — av en särskild, utifrån importerad typ — är det konstitutionella drag, som betingar denna utveckling, vilken inledes därmed, att kapellet infogas som ett aktivt led i borgens försvarssystem. Försvarsegenskaperna komma därigenom att innebära vida mera än ett lån av fortifikatoriska detaljer från borgen. Ett långt intimare, utvecklingshistoriskt samband har präglat förbindelsen mellan borg och rundkyrka.

¹³ Denna uppfattning, som kommer till uttryck redan hos Frölén, har fått en fastare grundval genom arkitekt C. M. Smidts undersökningar. C. M. Smidt, *Ærkebiskop Eskils Borganlägg paa Søborg*, s. 274 ff.; samme förf., *Østerlarsker paa Bornholm*, i *Fra Nationalmuseets Arbejdsmark* 1935, s. 59 ff.

Tyska Orden och den svenska kyrko- byggnadskonsten omkring år 1400

Av Sten Karlmg

Ruinerna av franciskanernas åt S. Karin helgade kyrka i Visby äro med rätta berömda för sin skönhet. Fastän takresningen för länge sedan försvunnit, valven störtat in och fönstrens masverk vittrat sönder, ha kyrkans linjer, dess rumsverkan och rytm ej gått förlorade — snarare ha de framträtt med ökad klarhet. S. Karin är Visbys främsta gotiska monument och betecknar den glansfulla avslutningen på Gotlands rika medeltidsarkitektur. Den kröner dess utveckling som ett ädelt smycke. Dock står det klart, att S. Karin i flera avseenden skiljer sig från den övriga kyrkobyggnadskonsten såväl i Visby som på ön i dess helhet. Klosterkyrkan byggdes ut till sin nuvarande form, sedan Gotland och Visby redan definitivt förlorat sin merkantila och politiska betydelse och landets egenartade kultur börjat blomma ut. Den fängslande gotländska byggnadshistoria, som Roosvals på alla sätt banbrytande forskningar gjort tillgänglig, fick sitt slut efter de olyckor, som inleddes med Valdemar Atterdags Gotlandståg 1361. Ombyggnaden av S. Karin och tillbyggnaden av S. Nicolai — de sista större kyrkliga byggnadsföretagen i Visby — ha betraktats som bevis för att staden ännu omkring år 1400 var i stånd att mottaga och omsätta tidens strömningar — närmast den kontinentala sengotiken med dess rumsexpansion. I förhållande till den inhemska kyrkobyggnadskonsten på Gotland ha däremot monumenten stått ganska isolerade. Helt nyligen har emellertid Erik Lundberg gjort ett intressant försök att insätta S. Karin i den indogena gotländska arkitekturutvecklingen.¹ Utgående från ett par konsolkapitäl tillhörande ett något äldre utbyggnadsskede av S. Karin än det nuvarande, finner han anknytning till den gotländska landsbygdens sista stil, närmast representerat av Lau och Källunge. Dessas rymliga, ljusa, av slanka pelare

¹ Erik Lundberg, Visby, kyrkoruinerna och domkyrkan, Sthlm 1934, s. 105 ff.

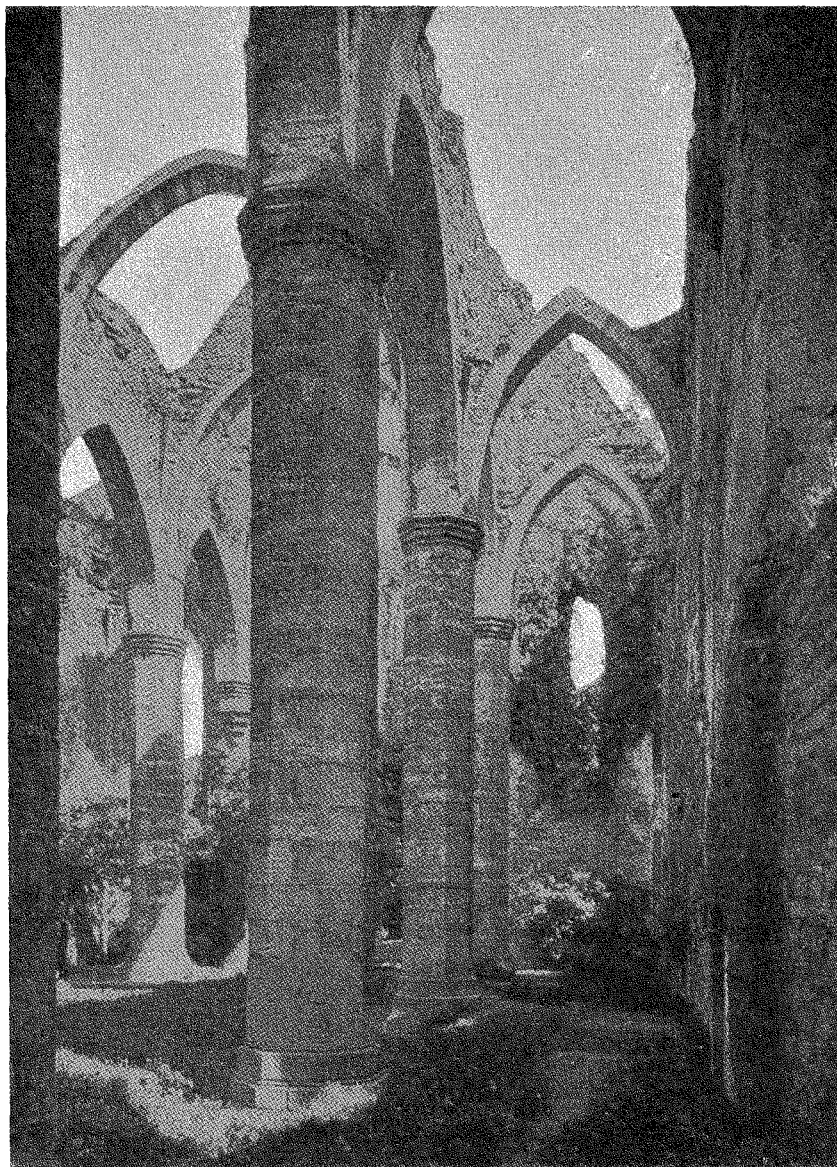

Fig. 1. S. Karin i Visby. Efter Roosval, Den gottländska ciceronen.

burna kyrkohallar menar han ha inspirerat franciskanerna i Visby. Det skede i klosterkyrkans byggnadshistoria denna sammanställning gäller omfattade tiden 1376—1391. Enligt den nyssnämnde författaren tillbyggdes då en stor koranläggning till den gamla 1200-talskyrkan. Den var av allt att

döma raxsluten och synes ha bestått av sex valv, burna av två möjligen åttkantiga pelare. I själva verket veta vi emellertid rätt litet om det då utförda byggnadsverkets närmare utseende. Den byggnadsperiod, som satte in 1397 — data till kyrkans byggnadshistoria flyta rätt rikligt — raserade nämligen det uppförda koret och förvandlade hela kyrkan till en enhetlig treskeppig hallkyrka med sex par åttkantiga pelare. År 1412 invigdes det något senare till denna anläggning fogade polygona koret.²

Det är denna omkring år 1400 uppförda kyrka ruinerna lära oss känna. Angående detta byggnadsskede har Lundberg själv betonat, att det gotländska systemet härvid blev ersatt av ett nytt, som krävde "mera artikulerade former, mera gotisk svikt och resning och större konstruktiv säkerhet". S. Karins smärta men ändock fasta och strama åttkantiga pelare, dess precisa geometriska former, dess långa enkla rektangel och de lätta, spetsiga tegelvalven ha i själva verket föga av den gotländska konstens mjukhet och fantasi. Den skönhet, som vi finna här, är mera rationell; den har kristallinisk skärpa och är logiskt disciplinerad. Mycket av byggnadslämningarnas nutida charm ligger i att denna sällsynt klara tektonik bryter sig mot ruinromantiken.

Denna arkitektur är givetvis importerad till Visby. Det är ej svårt att finna dess hemort. Just denna pregnant stil är kännetecknande för den byggnadskonst, som under 1300-talet utbildades i de länder, som stodo under inflytande av den Tyska Orden. Omkring år 1400, just när Orden själv stod på höjdpunkten av makt och kultur, var denna arkitektur som rikast och mest egenartat utbildad. Den är en faktor att räkna med i Europas konsthistoria. Både den profana och den kyrkliga byggnadskonsten formades i ordensstilens anda. Ledande voro borganläggningarna, vilkas stora välvda salar och kapell blevo av betydelse även för kyrkobyggnadskonsten. Heilsberg och Marienburg från 1300-talets sista hälft beteckna härvid höjdpunkten. Stora kyrkobyggnadsföretag som de i Braunsberg, Frauenburg och Danzig — S. Marien — representera med sina långsträckta hallar, prismatiska former och rika valvkonstruktioner samma formvärld. Stads- och landskyrkorna återspegla Ordens sirliga och stränga — alltså militärt betonade — ideal: enkla kuber, livade endast av ett torn eller en praktgavel. Grundplanen är ofta en enda stor rektangel, då och då försedd med ett raxslutet kor. Inventeringsverken över Ost- och Västpreussen lämna härpå många exempel.

I alla de länder, som stodo under Ordens inflytande, gjorde sig denna

² Jfr G. Lindström, *Anteckningar om Gotlands medeltid*, Sthlm 1895, II, s. 299 ff. J. Roosval (*Den gotländske ciceronen*, Sthlm 1926) och Lundberg ha olika uppfattning om gången av klosterkyrkans byggnadshistoria. Fullt klart är det emellertid, att långhuset uppfördes i sina slutgiltiga former från år 1397.

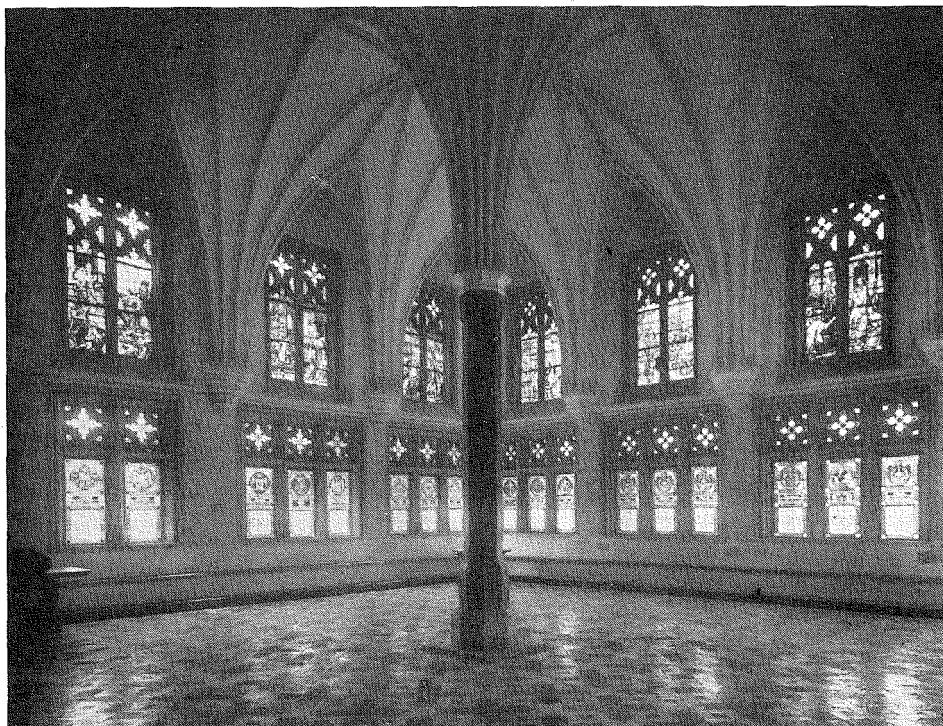

Fig. 2. Sommarremtern i Marienburgs högmästarpalats.

byggnadskonst med kraft gällande. Särskilt vackert är den representerad i Estlands huggstensområde. Bland borgarna må främst nämnas Kuresaare (Arensburg), bland kyrkorna Olaikyrkans kor i Tallinn (Reval), Kaarma (Karmel) på Ösel och stadskyrkan i Narva. Även för Finland spelade ordenskonsten en mycket stor roll, vackrast och tydligast kanske uttryckt i kyrkorna i Hattula, Sagu och Pernå.

För denna ordensarkitektur kännetecknande är dess med matematisk precision utförda konstruktioner och med geometrisk stringens dragna linjer. Om de enkla rektangulära kyrkplanerna ha vi redan talat. Pelarna äro nästan alltid åttkantiga. Särskilt karakteristiska äro valvformerna. Ribbvalvet har i ordensstaten en av utgångspunkterna för sitt segertåg över Europa mot medeltidens slut. De stjärnformer, som här utbildats, ha, som Clasen visat, en klart utbildad egenart.³ Ordensstilen är en gotik, som älskar de skarpa linjerna och den djärva men trygga konstruktionen. Genom sina långsträckt proportioner och sitt klara markerande av stödjande och burna

³ K. H. Clasen, Die gotische Baukunst, Wildpark-Potsdam 1930, s. 147 och samme förf., Der Hochmeisterpalast der Marienburg, Königsberg 1924, s. 82 ff.

element har den ett klassiskt drag. I Preussen utfördes byggnaderna huvudsakligen i tegel, och för detta material äro framför allt valvkonstruktionerna tänkta. I Estland anpassades stilen för kalksten. Detta gick så mycket lättare som flera av förutsättningarna för ordensstilen just äro att söka i huggstensgebiet som Rhenlandet och Frankrike.⁴

Ett av de mest formfulländade och slutgiltiga uttrycken för ordensarkitekturen är Marienburgs högmästarepalats. Dess salar ha med sina slanka, åttkantiga pelare, sina valv och konsoler något av samma karaktär som S. Karin. Formerna äro endast mera gracila, tunna och modulerade, beroende därpå att förutsättningarna, ändamålet och materialet här var ett helt annat. Sommarremtern från omkring år 1390 må anföras som exempel. Utom andra överensstämmelser kunna vi här observera valvkonsolerna, vars breda, i listverk uppdelade former återfinnas i S. Karin på ömse sidor om triumfbågen. Ännu större blir släktskapen, om vi taga ordensmonumenten i Estland till jämförelsematerial. Slottskapellet och kapitelsalen i Kuresaare (1380—90-talen) äro utföra i former, som direkt kunna jämföras med S. Karins. Detta gäller särskilt pelarna och kapitälerna. Slottskapellet har något av samma lyftning som franciskanerkyrkans valv. Denna rumsexpansion, som ofta återfinnes i den för kultbruk apterade ordensarkitekturen, möta vi stegrad i Olaikyrkans kor i Tallinn från 1400-talets början — ett av Estlands skönaste kyrkorum. Mer nyktert och sakligt ha formerna tillämpats i Narvas stadskyrka från 1430-talet. Planen till denna hallkyrka är en kornlös, långsträckt, treskeppig rektangel. Samma plan har birgittinerklostrets kyrka invid Tallinn, Mariendal (Pirita). Valvstöd och valv voro här av samma typ och material som S. Karins.

De överensstämmelser i fråga om både enskildheter och helhetskaraktär, som S. Karin uppvisar med nu anförda monument, torde undanröja alla tvivel om att ordenskonsten här tagit sig ett vackert och representativt uttryck. Ordensarkitekturens rhenska anor ha i S. Karin blivit kraftigt markerade, dels tack vare byggnadsmaterialet, dels därför att man i Visby redan förut hade ett starkt rhenskt inslag. En viss släktskap förefinnes sålunda med underkyrkan i Helgeands. Det skall dessutom icke förnekas, att den egna ton, som monumentet givetvis har, beror på gotländska traditioner. Stimulerad av ordensarkitekturen har den gotländska kyrkobyggnadskonsten här avsatt ett av sina sista men även mest fulländade monument.

Att den vitala och expansionsstarka ordenskonsten vann insteg i Visby i

⁴ Se Clasens i föregående not anförda arbeten samt hans *Entwicklung, Ursprung und Wesen der Deutschordensburg*, *Jahrbuch für Kunstwissenschaft* 1926. Beträffande ordenskonstens samband med Rhenområdet har författaren till denna uppsats under sitt studium av ordensarkitekturen i Estland kommit till resultat, som han i ett annat sammanhang ämnar utförligt framlägga.

Fig. 3. Slottskapellet i Kuresaare (Arensburg).

slutet av 1300-talet är icke någon tillfällighet, rent bortsett från att dess arkitektur då nått sin fulla utveckling. Gotland stod just vid denna tid, 1398—1408, under Ordens överhöghet. Ordens inflytande på ön, som redan dessförinnan icke varit obetydligt, stegrades därunder i hög grad. G. Lindström, som ju kände Gotlands medeltid ganska grundligt, var böjd att tillmäta ordensriddarna en stor roll i öns historia.⁵ Åtskilliga dokument tala om

⁵ G. Lindström, a. a., s. 336.

Fig. 4. Olaikyrkan i Tallinn (Reval).

de stora intressen Orden här hade och om de livliga personliga förbindelser, som existerade. Det är ej heller en tillfällighet, att det just var franciskanernas kyrka, som bäst kom att avspegla deras insats på ön. Det är ett känt faktum, att Orden vid denna tid konsekvent gynnade franciskanerna och

Fig. 5. Stadskyrkan i Narva.

underlättade deras byggnadsverksamhet⁶ Ett bevis härför är bl. a., att högmästaren Conrad von Jungingen gav bröderna i Visby lov att tigga bidrag till sitt byggnadsföretag i Estland, i Livland och på Ösel. Uppgifter om en sådan f. ö. mycket framgångsrik expedition finnas bevarade från år 1405. Ordensriddaren Albert Nothaft von Werenbergh (Wesenberg?) upptogs år 1404 till medlem av konventet, och åtskilliga riddare begrovas i klosterkyrkan. Den slutliga invigningen av kyrkan 1412 utfördes av biskopen Albert av Scopia, vikarie till ärkebiskopen av Riga. Klostret hade under kyrkobyggnadstiden dessutom glädjen att mottaga många donationer av ordensfolket. Så ihågkom bl. a. högmästaren konventet år 1409 med en gåva. Även andra faktorer underlättade kontakten med ordenskonsten. Här kan framför allt nämnas de livliga kommersiella förbindelserna med Estland, emedan det synes vara detta lands ordensbyggnader S. Karin står närmast.

S. Karin är icke det enda viktiga svenska monument, som rönt inflytande från ordensarkitekturen. Den kom att i hög grad även sätta sin prägel på Vadstena klosterkyrka. Överensstämmelserna mellan S. Karin och Vadstena ha

⁶ Leonhard Lemmens, Aus der Geschichte der deutschen Franziskaner im Ordenslande Preussen, Mitteilungen des Copernicus-Vereins für Wissenschaft und Kunst zu Thorn, Thorn 1912, s. 58 ff.

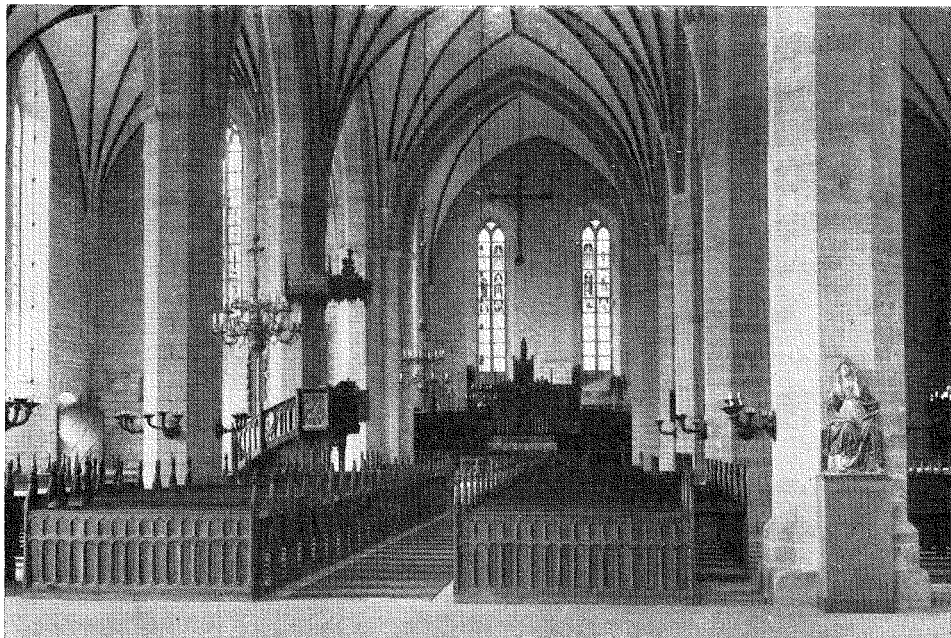

Fig. 6. Vadstena klosterkyrka.

gjort, att de båda byggnadsverken satts i samband med varandra.⁷ Det är även möjligt, att en direkt förbindelse mellan dessa två anläggningar existerar. Vadstenakyrkan byggdes sålunda omedelbart efter S. Karin — den synes ha stått färdig på 1430-talet. Det är ju även känt, vilken omfattande användning för gotländskt byggnadsfolk man fann på fastlandet. En direkt kontakt med ordensarkitekturen ligger dock närmast till hands att förmoda, särskilt som Vadstenakyrkan icke liksom S. Karin förefaller att vara inspirerad av den borginteriörerna närstående huggstensarkitekturen på Ösel och i norra Estland utan med den kyrkliga tegelbyggnadskonsten i Preussen. För ordensarkitekturspecialisten Clasen stod Vadstenas samband med de preussiska kyrkorna utan vidare klart.⁸ En jämförelse med en interiör av en typisk kyrka i ordenslandet som Braunsberg eller Frauenburg torde skingra alla tvivel. Åtskilliga andra kyrkor i Ostpreussen — såsom Wehlau, Allenstein, Guttstadt, Heilsberg och Rössel — befästa vårt intryck. Den treskeppiga hallen, de kraftiga, åttkantiga pelarna samt framför allt den för ordenskonsten typiska ribbfördelningen i stjärnvalven äro av så likartad karaktär, att ett samband måste existera. Även avsaknaden av gördelbågar,

⁷ Av B. Berthelsson enligt Lundberg, a. a., s. 120. Jfr även J. Roosval, Svensk konsthistoria, Sthlm 1935, s. 55.

⁸ A. a., s. 130.

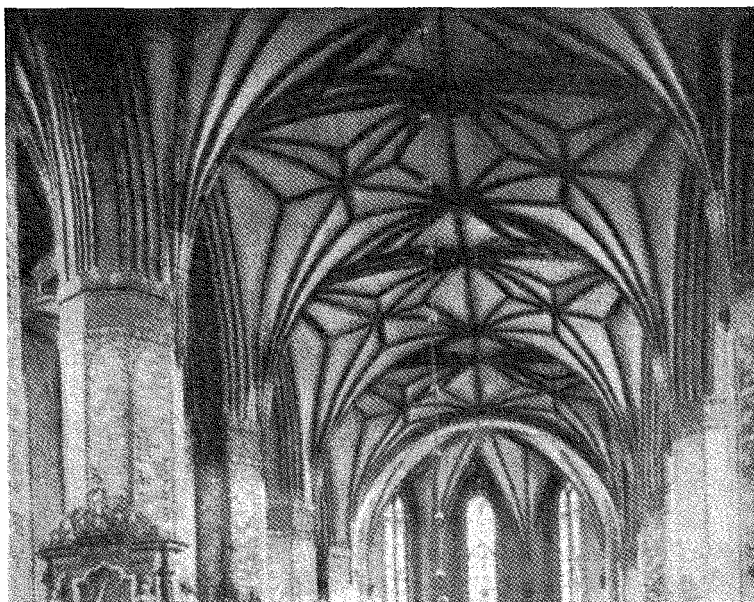

Fig. 7. Pfarrkirche i Braunsberg. Efter Clasen.

planformen och de starka strävpelarna äro likheter av betydelse. Förkärleken för räta linjer och geometriskt klara former synas ha varit gemensamma ideal.

I klosterbyggnaderna gör sig även ordensinflytandet gällande. "Syst-rarnas refektorium" kan sålunda med utbyte jämföras t. ex. med kapitel-salen i Kuresaare och flera andra borgrum.

Att Tyska Ordens arkitektur i så hög grad kom att sätta sin prägel på birgittinerordens huvudkyrka berodde givetvis i främsta rummet på dess starka maktställning vid ifrågavarande tid. Ordens byggnadsideal, särskilt som det tagit sig uttryck i kyrkorna, var också synnerligen lätt att anpassa efter Birgittas föreskrifter. Den av henne krävda hallkyrkotypen fanns redan färdig i ordensområdet. Dess enkla, sakliga stil överensstämde ganska gott med hennes program. Den enda ändring, som behövde göras, var i själva verket att förlägga koret i väster i stället för i öster. Utan tvivel kände man i Vadstena väl till ordensarkitekturen. Birgittinernas förbindelser österut synas nämligen ha varit mycket goda. Ett talande bevis härför är, att de första dotterklostren — Italienanläggningen oräknad — grundlades på av Orden behärskat område: Marienbrunn vid Danzig och Mariendal vid Tallinn.⁹ Den sistnämnda klosterkyrkan byggdes samtidigt med Vadstenas

⁹ T. Höjer, Studier i Vadstena klostres och birgittinerordens historia, Upsala 1905, s. 122 ff.

Fig. 8. Pirita vid Tallinn (Reval).

och i samarbete med ordensledningen där. Det är icke uteslutet, att en viss växelverkan kunde råda, ty Mariendals interiör torde med sina åttkantiga pelare och stjärnvalv av tegel talat ett med Vadstena mycket besläktat språk. Som en kanske icke alldeles betydelslös omständighet kan dessutom nämnas, att Erik av Pommern, vilken som bekant visade sig vara varmt intresserad av klosteranläggningen i Vadstena, hade en mångfald förbindelser med Tyska Orden och kände väl till både landet och dess kultur.¹⁰

Så bidro många omständigheter till att Vadstena klosterkyrka utformades på det sätt som skedde. Dess värde blir ej mindre och dess särställning i svensk arkitektur går ej förlorad, därför att dess samband med Tyska ordensarkitekturen är uppenbart. Kyrkan blev aldrig — även om vi bortse från dess typiska inredning och disposition — en slavisk efterapning av de lånta formerna, den behöll en markant egenart, en mera varm och innerlig ton, ett öppnare och vänligare väsen. Klosterkyrkan är som Birgitta ville ha den, både ödmjuk och stark. Denna Vadstenatemplets egenart

¹⁰ Jfr bl. a. G. A. Lögdberg, *De nordiska konungarna och Tyska orden 1441—1457*, Uppsala 1935, s. III.

Fig. 9. Mariæbo klosterkyrka. Efter Beckett, *Danmarks Kunst*, II.

kommer till uttryck vid en jämförelse både med de preussiska kyrkorna och med Mariendal. Vadstenakyrkan är kortare och bredare och verkar därför överskådligare och luftigare. Mariendal är dessutom en i kalksten överförd tegelarkitektur — den höga gaveln är sålunda livad av rika blinderingar — under det att Vadstenakyrkan representerar en huggstensarkitektur med gamla anor i landskapet. Den bidrar att ge Birgittas tempel detta demokratiska och diskreta, som skiljer det från ordensarkitekturen och ger det dess nationella prägel.

Även vid birgittinerarkitekturens expansion voro ordenselementen av betydelse. Om Mariendal vid Tallinn ha vi redan talat. Om Mariæbo gäller det, att de preussiska dragen här framträda renare än fallet var i Vadstena.¹¹

¹¹ Härmed vilja vi givetvis icke förminska den betydelse, som de för birgittinerklostren kännetecknande byggnadsföreskrifterna hade på anläggningarna. De tillförde, som Berthelsson klart visat, kyrkorna karakteristiska skönhetsvärden (B. Berthelsson, Till frågan om Birgittinerkyrkornas inredning, *Tidskrift för konstvetenskap* 1929, s. 89 ff.).

Vi ha med dessa radér endast velat fästa uppmärksamheten på den hittills — så vitt det är oss bekant — nästan alldeles förbisedda roll, som Tyska Ordens arkitektur spelade i svensk kyrkobyggnadskonst omkring år 1400. Ämnet, som här endast flyktigt berörts, torde vara förtjänt av fördjupat studium. Så mycket torde vara klart som att ordenskonsten inspirerade två av våra ädlaste kyrkorum. Mycket talar dessutom för att den hade en bredare verkan än så. De talrika kyrkoyalv, som slogos i Sverige under medeltidens sista århundrade, äro sålunda i stor utsträckning konstruerade efter Ordens system. Även för 1400-talets planformer och blindingar torde Ordenskonsten ej saknat betydelse. Det torde av det ovanstående ha framgått, att de lärdomar, som ordenskonsten gav, tillämpades med lokala och nationella modifikationer. Det förhållandet synes visa, att dessa former lämpade sig väl för svensk smak och svenska förhållanden, varigenom givetvis en livlig anslutning underlättades och befordrades.

Nya undersökningar av gamla hus i Staden mellan broarna

Av *Tord O:son Nordberg*

En av de viktigaste uppgifterna för stockholmsforskningen är utan tvivel utforskandet och klarläggandet av den tidigare bebyggelsen i Staden mellan broarna — icke minst i dessa dagar, då planerna på en sanering och reglering av denna märkliga stadskärna börjat taga fastare form.

Av de byggnader, som nu resa sig på stadsholmen, förefalla de flesta såväl till det inre som yttre att härröra från 1700- eller 1800-talet, men ett stort antal av dessa gamla borgarhus bevara ännu i det väsentliga sin karaktär från 1600-talet såväl i plan- och uppbyggnad som i detaljer och utsmyckning. Den tidigare bebyggelsen, medeltidshusen och 1500-talsbyggnaderna, skönjer den nutida vandraren bland Gamla stadens minnesrika gränder och kvarter däremot knappast något spår av. Man har därför nog i allmänhet antagit, att medeltidshusen vore så gott som helt och hållet försvunna och att de nuvarande byggnaderna till sina äldsta delar endast ginge tillbaka till 1600-talet.

Först under det senaste decenniet ha systematiska undersökningar rörande den gamla bebyggelsen i Staden mellan broarna blivit utförda. Dyliga undersökningar av byggnadskroppen och själva murverket kunna dock endast ske i samband med rivningar, ombyggnader eller reparationer samt vid schaktningsarbeten, allt efter som tillfälle härtill ges, och undersökningsarbetet kan sålunda icke fullföljas efter någon uppgjord plan eller slutföras inom någon angiven tid.

I Samfundet S:t Eriks årsbok 1935 lämnades en redogörelse för några av de gjorda undersökningarna,¹ sex till större eller mindre delar bevarade

¹ Tord Nordberg, Medeltidshus i Staden mellan broarna, S:t Eriks årsbok, Sthlm 1935, s. 79 ff.

medeltida borgarhus samt en av stadens offentliga byggnader, Själagården, stadens ålderdomshem och fattighus, skildrades där. Redan innan denna uppsats våren 1935 gått i tryck, hade rester av ytterligare en medeltidsbyggnad påträffats.

Upptäckten gjordes vid rivningen av de gamla byggnaderna Packhusgränd 1, Österlånggatan 47 och 49 å tomterna 1, 2 och 7 i kv. Argus, samma kvarter där källaren Gyldene Freden sedan sekler lockat vandraren att stanna. Vid de undersökningar, som företogs, konstaterades, att byggnaden å tomten nr 7 (Österlånggatan 49) i sin helhet var uppförd på 1700-talet. De båda husen på tomterna nr 1 och 2 i hörnet vid Packhusgränden (Österlånggatan 47, Packhusgränden 1) visade sig däremot vara äldre.²

Vid rivningen av byggnaden på tomten nr 2 påträffades i våningen en trappa upp under senare rörning och puts ett ståtligt dekorerat tak på ursprunglig plats, så gott som helt och hållet bevarat, fig. 1. Även den i trä skurna rikt profilerade listen fanns kvar. Taket, vars mått voro omkr. 740 × 475 cm och vars utseende framgår av bilden, torde kunna dateras till 1670-talet. Huvudfärgerna äro grått, blått och svart. I ett mindre rum i samma våning fanns även ett likartat dekorerat tak från samma tid.

Tre trappor upp i samma hus påträffades större delen av ett dekorerat bjälktak, dock icke i orubbat skick. Då såväl de dekorerade bjälkarna som de med kasettindelning målade bräderna så gott som helt och hållet nu återfunnos — fastän de voro omflyttade —, är det tydligt, att även detta tak, som torde kunna dateras till 1640-talet, ursprungligen funnits i huset och troligen suttit just i våningen tre trappor upp. Vid en ombyggnad på 1700-talet måste detta gamla tak med synliga bjälkar givetvis förses med en underpanel och gipsas. De tre taken tillvaratogs vid rivningen och finnas nu i Stockholms stadsmuseum.

Vid rivningen av byggnaden å tomten nr 1 (själva hörnhuset vid Österlånggatan) kommo icke några inredningsdetaljer av intresse i dagen. De ombyggnadsarbeten, som här ägt rum under senare tid, ha tydligen fullständigt utplånat alla spår därav. Men det visade sig, att en del av murverket från den medeltida byggnad, som legat på denna tomt, fanns bevarad.

Medeltidshuset har upptagit hela tomtens längd utmed Österlånggatan, fig. 2. Fasaden åt Packhusgränden var ungefär åtta och en halv meter lång, d. v. s. endast något mer än hälften av den nuvarande tomtens längd utmed gränden, fig. 2. Den medeltida källaren har skjutit ut med ett smalare parti under Österlånggatan. Detta parti, vilket ännu fanns bevarat vid rivningen, sträckte sig, som framgår av bilden, nästan två meter utanför

² Ragnar Josephsson har i *Borgarhus i Gamla Stockholm*, Sthlm 1916, s. 310, felaktigt angivit, att dessa båda hus skulle från grunden ha uppförts på 1700-talet.

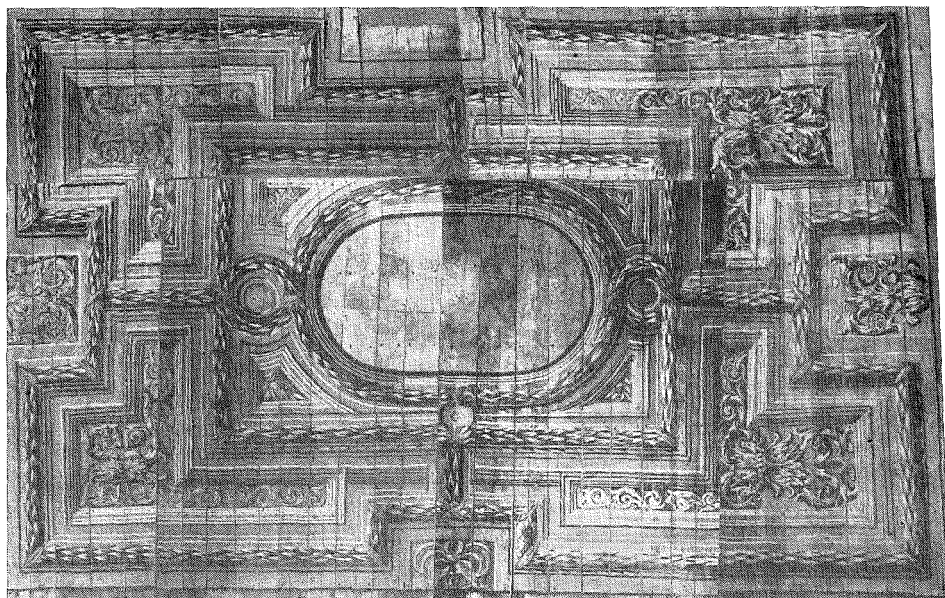

Fig. 1. Dekorerat tak från 1670-talet, påträffat vid rivningen av egendomen kv. Argus n:r 2, Packhusgränden 1. Foto. J. Söderberg.

fasaden under gatan. Dylika under gatan framskjutande källarum ha varit ganska vanliga i det medeltida Stockholm.

De bevarade medeltida murresterna ge knappast möjlighet till någon rekonstruktion av det hus, som legat här; man torde emellertid icke misstaga sig mycket, om man antager, att detta hus varit av samma typ, som de medeltidshus, vilka tidigare påträffats i Staden mellan broarna.

När staden någon gång på 1300-talet växte ut utanför den äldsta ringmuren och hus började byggas på Österlånggatan östra sida, har förmodligen också byggnaden i kv. Argus i hörnet av Österlånggatan och Packhusgränden tillkommit. Liksom de tidigare undersökta medeltidshusen hade även detta ett gårdsrum nere vid gränden.³ Men denna gård har tydligen icke endast omfattat den nedre hälften av nuvarande tomten nr 1 utan också sträckt sig över hela den nuvarande tomten nr 2 ända ned till den dåvarande stranden. Gården har tydligen varit en köpmansgård med boningshus och kontor av sten uppe vid Österlånggatan och magasin och bodar av trä på gården ned mot stranden.

Sedan strandlinjen förskjutits längre österut och nya byggnader uppförts närmare denna, har i början av 1600-talet — troligen omkring 1640 — ett

³ Nordberg, a. a., s. 84 ff.

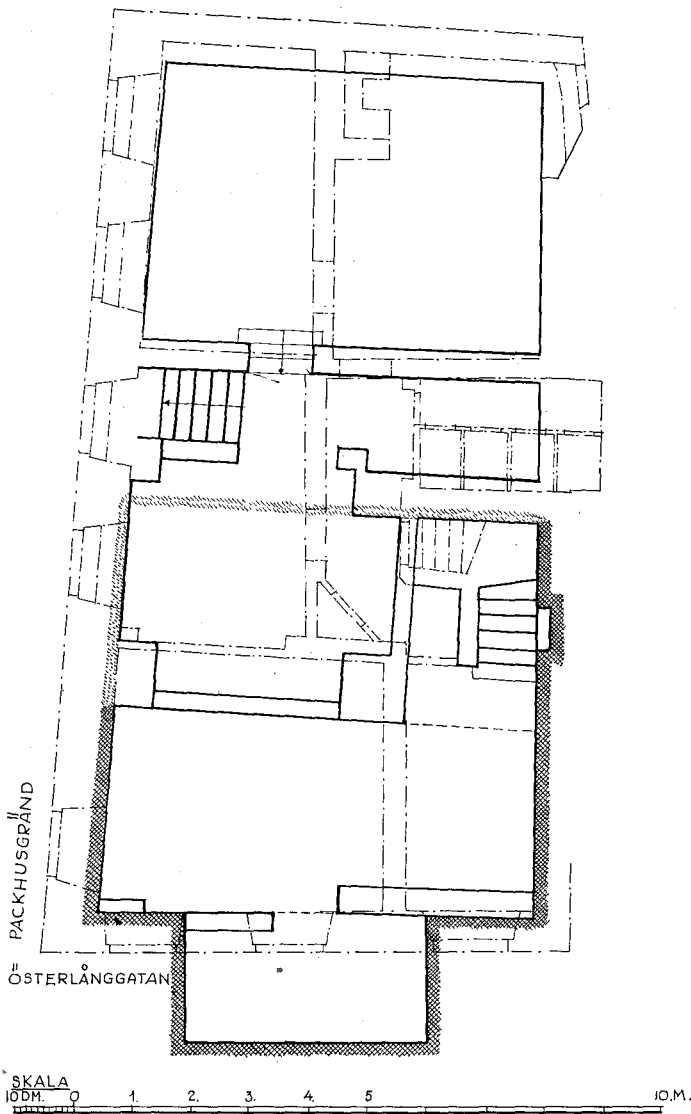

Fig. 2. Plan av källarvåningen kv. Argus n:r 1, Västerlånggatan 47. Bottenvåningens plan är inlagd med streck-prickade linjer. De påträffade medeltida murpartierna med det under Österlånggatan utskjutande källarrummet markerade med skraffering. — Uppmätning av J. Söderberg.

FÖRKLARINGAR :

- = PÅTRÄFFADE MEDELTIDA MURPARTIER.
- = REKONSTRUERADE " " " " " "

stenhus byggts på nuvarande tomten nr 2, och ungefär samtidigt härmed har det medeltida stenhuset vid Österlånggatan om- och tillbyggt, så att hela den nuvarande tomten nr 1 tagits i anspråk för byggnaden. Under

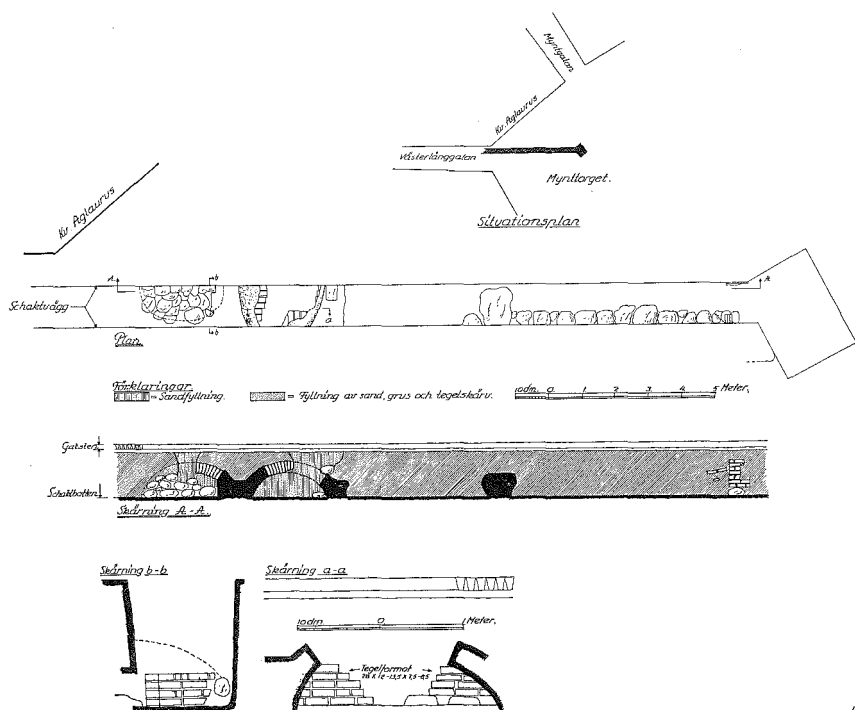

Fig. 3. De påträffade murpartierna vid schaktning i Mynttorget sommaren 1935; situationsplan (överst), plan, längd- och tvärsektioner. Uppmätning av H. Hansson och J. Söderberg.

1600-talets slut och i början av 1700-talet innehades de båda tomterna av samma ägare.⁴ På 1670- och 1680-talen ägde handelsmannen Berendt von Bergen dem. Förmodligen utfördes då den modernisering av fastigheten, varvid de ovannämnda ståtliga taken i våningen en trappa upp i huset å tomten nr 2 kommit till. Spegelmonogrammet i det här avbildade taket, fig. 1, torde nämligen avse Berendt von Bergen och hans hustru Margareta Stötterogge, vilken sistnämnda avled år 1673.

Senare ombyggnader och förändringar av fastigheterna behöva i detta sammanhang icke närmare beröras, men det kanske förtjänar påpekas — när vi nu befinna oss i Gyldene Fredens och Bellmanstraditionens speciella kvarter i Stockholm — att här i det nu rivna hörnhuset vid Packhusgrän-

⁴ Josephsson, a. a., s. 310. Utredningar rör. statens mark och tomter i Stockholm II, Sthlm 1911, s. 146. F. U. Wrangel, Fru Gunillas gränd i Stockholmsmiana, Sthlm 1912, s. 33 ff. Wrangel har ej observerat, att nuvarande Packhusgränden tidigare kallats Gunillas gränd och sammanblandat denna med den "igenstängda" gränden i kvarteret bredvid (Phoebus), som ännu bär namnet Fru Gunillas gränd.

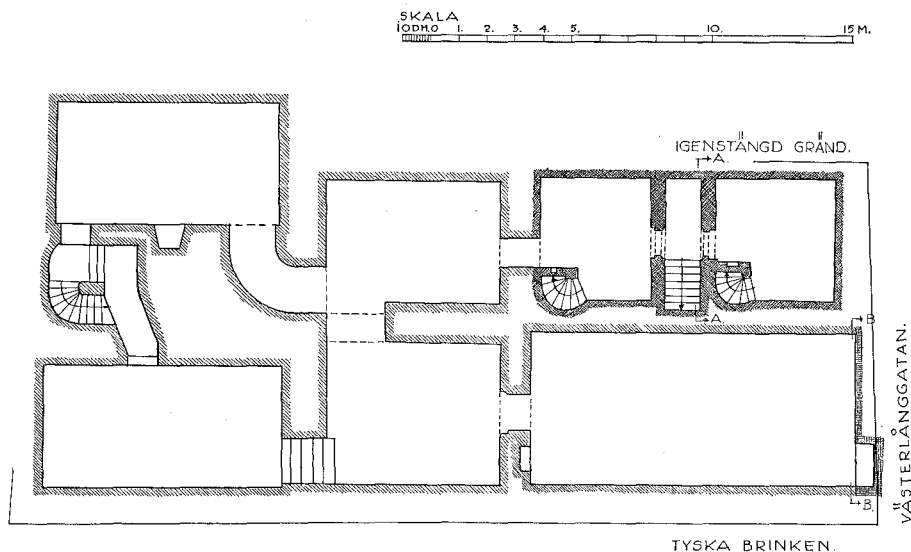
KV. CYBELE N:R 1.
TYSKA BRINKEN 28.

Fig. 4. Plan av källarvåningen kv. Cybele n:r 1, Västerlånggatan 50 och Tyska brinken 28. Det bevarade medeltidshusets murar mörkt skrafferade. Uppmätning av J. Söderberg.

den (Österlånggatan 47) bodde under några år på 1780-talet Maria Christina Kjellström-Winblad, bellmansdiktens odödliga Ulla Winblad.⁵

* * *

Vid schaktningsarbeten för telefonledningar påträffades sommaren 1935 i Mynttorget vid mynningen av Västerlånggatan, framför kvarteret Aglaurus rester av en äldre mur och välvda källarum, fig. 3. De påträffade murresterna utgjorde lämningar av de byggnader, som funnits här, innan Mynttorget vidgades till en öppen plats under senare delen av 1600-talet, och den långa muren har varit kv. Aglaurus' tidigare fasadlinje mot Västerlånggatan (dåvarande Smedjegatan). Källarrummen ha tydligen tillhört byggnader, som legat i ungefär samma linje.

Planerna på en platsbildning vid Norreport framkommo i samband med projekten på en omfattande ombyggnad av Stockholms slott och reglering av slottstrakten på 1650-talet och framlades för första gången av Jean de la Vallée i hans stora slottsombyggnadsprojekt år 1654. Sedan beslut fattats om genomdragande av en ny gatuförbindelse från Norreport till Rid-

⁵ August Gynther, Maria Christina Kjellström-Winblad i Bellmansstudier utgivna av Bellmanssällskapet, Sthlm 1931; s. 121.

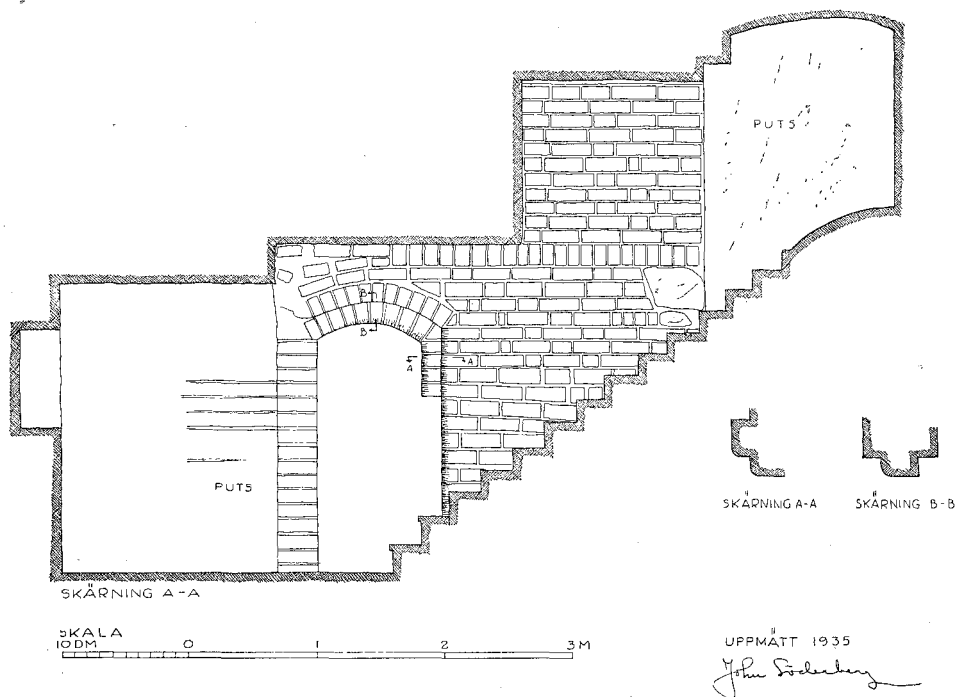

Fig. 5. Skärning visande trappan och mittrummet i medeltidshuset kv. Cybele I (jmf fig. 4).
Uppmätning av J. Söderberg.

darhustorget, den nuvarande Myntgatan, utformades projektet vidare av Nicodemus Tessin d. ä. under 1660-talet. Regleringen av torget och framdragandet av den nya gatan igångsattes på 1660-talet efter den eldsvåda, som härjat byggnaderna vid Norreport år 1664.⁶

De nu påträffade murarna och valvresterna, fig. 3, utgjorde sålunda lämningar av den bebyggelse, som före 1600-talets mitt funnits väster om dåvarande Smedjegatan och Norreport. De voro emellertid i så spolierat skick, att någon klarhet om de forna byggnadernas utseende och ålder icke kunde nås. Genom den utförda undersökningen har dock den gamla medeltida kvartersgränsen kunnat fixeras i förhållande till nuvarande bebyggelse.

* * *

Under sensommaren och hösten 1935 företogs en del smärre inre restaureringsarbeten inom egendomen kv. Cybele I i hörnet av Västerlånggatan

⁶ Rörande regleringen av torget och Myntgatan se Utredningar rör. statens mark och tomter II, s. 85 f., Sthlm 1911, samt Nordberg, Stockholms gamla slott, Rig 1924, s. 137 och 138.

(50) och Tyska brinken (28), vars historia under 1700- och 1800-talen skildrats av Ragnar Josephsson.⁷

Vid den besiktning av källaren, som gjordes i samband med restaureringsarbetena, visade det sig emellertid, att i den nuvarande byggnaden ingå två äldre hus. Dels ett hus i hörnet vid Västerlånggatan och Tyska brinken med en gavel av ungefär 7 meters längd mot Västerlånggatan och en långsida av omkr. 13 meter mot Tyska brinken, dels ett hus av ungefär samma mått norr därom, med gavel åt Västerlånggatan och den norra yttermuren vettande mot en "igenstängd" gränd, som delvis ännu finnes bevarad, fig. 4. Det förstnämnda husets källarmurar voro så gott som helt och hållet om- och nybyggda i senare tid; av det sistnämnda finnes däremot hela källaren bevarad i så gott som orört skick. Denna källare härrör från medeltiden.

Medeltidshusets källare har parstugans plantyp, fig. 4, med ett mindre utrymme i mitten, där trappan från bottenvåningen löper, och ett rum på var sida härom. I dessa båda rum ha senare två särskilda vindeltrappor inbyggts. Man har tydligen från bottenvåningens båda rum velat ha direkt förbindelse till vardera källarrummet. Dessa båda trappor torde ha tillkommit under 1500-talet. Från den ursprungliga trappan, som sålunda är äldre, har man genom två dörröppningar med kvartstavsprofilerade omfattningar kommit till de båda källarrummen, fig. 5.

Källarvåningens plan och omfattning synas ange, att det medeltida huset haft ungefär samma uppbyggnad och utseende som de tidigare påträffade husen Stortorget 18 (kv. Echo) och Västerlånggatan 36 (kv. Ulysses).⁸ Möjligen kunna rester av detta medeltidshus även finnas bevarade ovan jord och komma i dagen vid en framtida restaurering av byggnaden.

* * *

Det mest intressanta och bäst bevarade fyndet gjordes emellertid i den inre och äldsta delen av Staden mellan broarna. Vid den under sommaren 1935 företagna yttre restaureringen av Kontrollstyrelsens hus, kv. Cepheus 2 och 3, Svartmangatan 9, visade det sig, att detta bestod av tre sammanbyggda medeltidshus, vilka funnos bevarade till betydande delar.

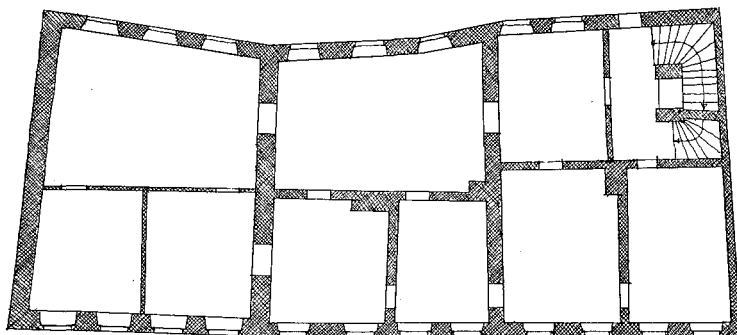
Egendomen har ända till slutet av 1700-talet bestått av två fastigheter, vilka då förvärvades av Kungl. Nummerlotteriet och vilka sedermera för Sundhetskollegium sammanbyggdes. Den norra tomten (Cepheus nr 2) var på 1700-talet bebyggd med ett hus och på den södra (Cepheus 3) stod, en-

⁷ A. a., s. 226 f.

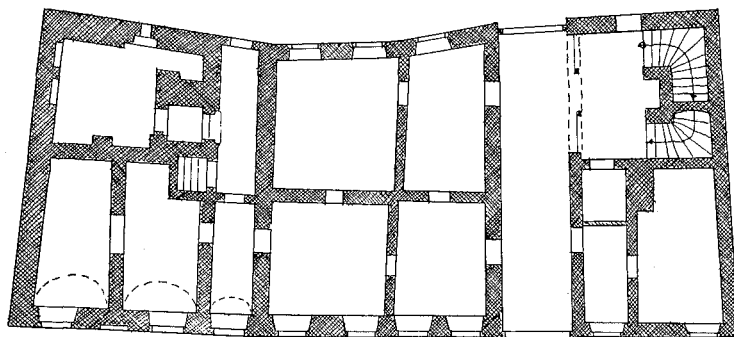
⁸ Nordberg, a. a., S:t Eriks årsbok, s. 81 ff. och 84 ff.

Fig. 6. Fasaden mot Svartmangatan av Kontrollstyrelsens hus kv. Cepheus 2 och 3. Uppmätning av J. Söderberg, sedan putsen avknackats. Längst till vänster "norra huset" (Cepheus n:r 2); i mitten "mellanhuset" och längst till höger "södra huset" (de båda sistnämnda tillsammans Cepheus n:r 3). De mörkare partierna äro de bevarade resterna av medeltidsfasaderna.

VÅNING 2 TR.

BOTTENVÅNINGEN.

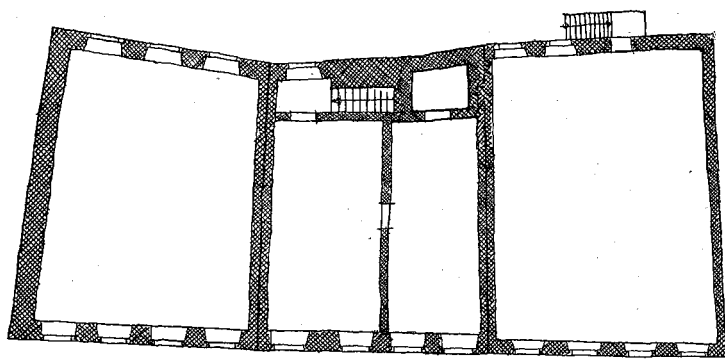
Fig. 7. Kontrollstyrelsens hus, kv. Cepheus n:r 2 och 3. Planer visande bottenvåningens och våningens två trappor upp nuvarande utseende. Efter uppmätningar hos K. Byggnadsstyrelsen.

ligt köpebrev och värderingshandlingar från 1700-talet, "två halva stenhus".⁹ Dessa tre stenhus härrörde sålunda från medeltiden och finnas ännu bevarade.

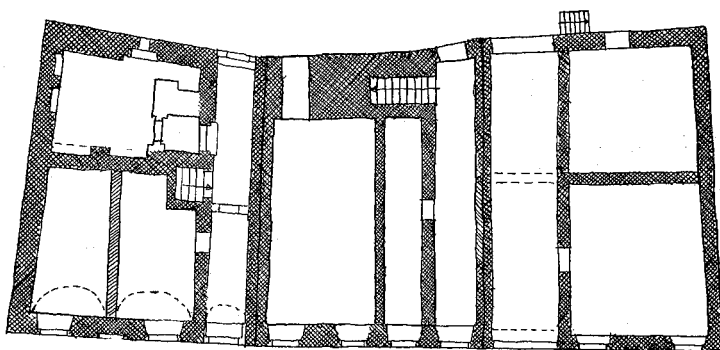
Bilden fig. 6 återger egendomens nuvarande fasad mot Svartmangatan, sedan putsen avknackats. Längst till vänster synes fasaden av byggnaden på tomten nr 2 — här nedan kallad norra huset — om fyra fönsteraxlars längd. Medeltida murverk finnes här bevarat tre våningar högt (bottenvåning och två våningar). Den nuvarande fjärde våningen är senare påbyggd. I bottenvåningen funnos dock ej längre några i fasaden synliga partier av medeltidsmurverket. Tegelformatet i medeltidsmurverket är $8 \times 13-14 \times 28-29$ cm i alla tre husen vid Svartmangatan.

De båda övre våningarna ha varit utkragade över bottenvåningen, ungefär en halvstens längd. Utkragningen, som haft snedfasad profil, synes på uppmätningen under de nuvarande fönstren i våningen en trappa upp. Strax ovanför dessa fönster har medeltidsfasaden varit prydd med en långsmal,

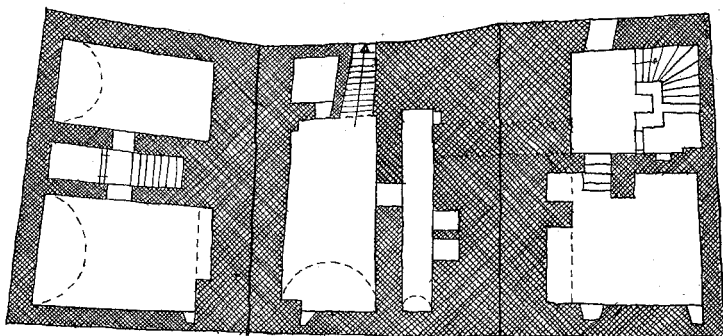
⁹ Rörande tomterna och byggnaderna under 1700- och 1800-talen se Utredningar rör. statens mark och tomter, II, s. 129—135 samt Josephsson, a. a., sid. 85 ff.

VÅNING I TR.

BOTTENVÅNINGEN.

KÄLLARVÅNINGEN.

Fig. 8. Kontrollstyrelsens hus, kv. Cepheus 2 och 3. Rekonstruerade planer av de tre medeltidshusen. Längst till vänster "norra huset" (Cepheus 2), i mitten "mellanhuset" och längst till höger "södra huset". Källarvåningen återger i allt väsentligt det nuvarande utseendet. Det nuvarande trapphuset i "södra huset" har inlagts på den rekonstruerade källarplanen för orientering.

horisontal blinderingsnisch om två tegelskifts höjd, vilken löpt över hela fasaden. Liknande blinderingsnischer ha också anträffats å det ovannämnda medeltidshuset Västerlånggatan 36 samt å huset Köpmangatan 10 (kv. Europa 6).¹⁰

¹⁰ Nordberg, a. a., S:t Eriks årsbok, s. 84 och 93.

De ursprungliga fönstren äro så gott som helt och hållet bortsopade av de stora fönsteröppningar, som i senare tid blivit upptagna. En del av en ursprunglig liten fönsteröppning finnes dock bevarad invid och nedanför det nuvarande sydligaste fönstret i våningen två trappor upp.

Denna våning är nu mycket hög, som också anges av de nuvarande höga fönsteröppningarna i fasaden. Det synes — av den ursprungliga fönsteröppningens placering att döma — troligt att medeltidshuset överst inrymt två lägre våningar, två magasinsbottnar i stället för den nuvarande höga våningen. I de medeltida borgarhusen voro ju ofta sådana magasinsbottnar belägna överst i byggnaden.

Ovanför den nämnda ursprungliga fönsteröppningen synas spåren av cirkelrunda blinderingsnischer, varmed tydligen fasaden varit ornerad. Liknande blinderingsnischer ha förut påträffats å huset Stortorget 18 (kv. Echo).¹¹ Denna ornering torde kunna dateras till 1400-talets senare del eller 1500-talets början och finnes t. ex. på Gripsholms och Västerås slott på de fasader, som härröra från Gustav Vasas tid. Dessa runda blinderingsnischer på norra husets fasad ha tydligen suttit mellan fönsteröppningarna till de båda magasinsbottnarna.

I det medeltida murverket i våningen en trappa upp finnas tre korsformiga ankarslutar bevarade, se fig. 6. Där det medeltida murverket nu slutar upptill synes ett horisontalt band, som sträcker sig över hela norra husets fasad. Stenarna ha här blivit avbilade. Förmodligen har medeltidshusets taklist legat här, men blivit bortbilad vid påbyggnaden. Medeltidshuset har sålunda haft takfall åt gatan.

Det norra av de båda "halva husen" på tomten n:r 3, vilket här i fortsättningen benämnes mellanhuset, har liksom det ovan behandlade på tomten n:r 2 medeltida murverk bevarat till tre våningars höjd, fig. 6. Men detta hus har varit lägre än grannhuset.

Icke heller här har något av det medeltida murverket lämnats kvar i bottenvåningens ytterfasad vid senare ombyggnader och förändringar, men i de båda våningarna däröver finnas betydande rester bevarade. De båda övre våningarna i mellanhuset har också varit utkragade ungefär en halvsten över bottenvåningen. Kragstenarna ha här rundad profil. Mellanhusets fasad har också upptill varit prydd av cirkelrunda blinderingsnischer; spår därav äro å bilden synliga invid nedre delen av de nuvarande fönstren i våningen två trappor upp. Strax nedanför till vänster om den runda blinderingsnischen synes en rest av bågen till ett ursprungligt fönster. Troligen ha sålunda även i detta hus två låga magasinsbottnar varit belägna överst. Och mellan deras fönsteröppningar ha de runda nischerna varit placerade.

¹¹ Nordberg, a. a., S:t Eriks årsbok, s. 86 samt bilden s. 85.

Fig. 9. Kontrollstyrelsens hus, kv. Cepheus 2 och 3. Interiör av källaren i "norra huset" (Cepheus 2). Till vänster ytterväggen mot Svartmangatan, med nischer och öppningar, delvis senare igensatta.

Längst upp till vänster invid norra huset iakttaga vi en sekundär medeltida rökgång, upptagen i yttermuren.

På den södra av de båda byggnaderna på tomten n:r 3, här i fortsättningen benämnd södra huset, har fasaden mot Svartmangatan blivit mera förändrad under senare århundraden. Av medeltida murverk finnes här endast ett parti bevarat i bottenvåningen till höger om portalen, fig. 6, samt till vänster ovanför portalen ett parti direkt sammanhängande med mellanhusets fasad. De båda "halva" husen ha i de övre våningarna haft gemensam gavel. Övre delen av södra huset har tydligen varit äldre än övre delen av mellanhuset. Vid uppförandet av övre delen av detta sistnämnda har det södra husets gavel använts som gemensam gavelvägg och mellanhusets ytterfasad på några ställen fortsatts förbi gavelväggen och inhuggits i södra husets fasad, så att man skulle erhålla ett säkert förband.

I det bevarade medeltida murverket till höger om porten påträffades en liten rektangulär öppning, delvis bevarad i orubbat skick. Från denna öppning har en trumma fört ned till källarvåningen. Öppningen har sålunda troligen ursprungligen varit mynningen för en rökgång från en eldstad i käl-

laren. Öppningen var senare vidgad och försedd med ett gallerjärn, ett enkelt kryss.

Genom lyckliga omständigheter ha emellertid icke blott stora delar av de medeltida fasaderna mot Svartmangatan blivit bevarade. Även beträffande rumsindelningen ha de tre husen vid senare ombyggnader och förändringar lämnats så pass orörda, att det torde vara möjligt att rekonstruera de medeltida planerna.

Källarvåningarna ha sålunda lämnats så gott som helt och hållet orörda, fig. 8. Bottenvåningarna och våningarna däröver kunna på grundval av källarplanerna och med ledning av ännu bevarade partier rekonstrueras, fig. 7 och 8.

Källaren i norra huset (huset på tomten n:r 2) har alldeles samma plan som den ovan beskrivna källaren i kv. Cybele 1, Västerlånggatan 50, fig. 4. I mitten ett mindre utrymme, där trappan från bottenvåningen mynnar, och på vardera sidan härom ett större tunnvalvt rum. Det är sålunda ett tvårumshus av parstugetyp. I väggarna i dessa källarrum, särskilt i ytterväggarna mot gatan, finnas flera muröppningar och nischer av intresse, fig. 9.

I den nuvarande bottenvåningens plan kan man ännu urskilja, att huset under medeltiden haft en smal portgång, belägen närmast intill mellanhuset. Denna portgång förde från gatan till gårdsutrymmet och från den ledde nedgången till källaren. Vid sidan av portgången har ursprungligen troligen funnits två rum, ett större mot gatan och ett mindre mot gården, d. v. s. bottenvåningsplanen har varit av alldeles samma typ som det medeltida huset i kv. Hippomenes 2, Trångsund 4.¹²

Senare under medeltiden eller 1500-talet har emellertid det större rummet mot Svartmangatan genom en mellanvägg uppdelats i två rum, vilka täckts med tunnvalv, som ännu finnas bevarade. I rummet mot gatan har säkerligen boden legat, och genom uppdelningen har man här sålunda kunnat inrymma två bodar. En alldeles likartad utveckling har tydligen ett medeltidshus vid Storkyrkobrinken, kv. Hippomenes 6, varav rester ännu finnas bevarade, genomgått. På en bevarad planritning och en fasadritning från år 1628 av de båda medeltidshus, som då funnos å tomten n:r 6 i kv. Hippomenes,¹³ återfinna vi i det ena huset samma plan i bottenvåningen, där rummet mot gatan blivit uppdelat i två tunnvalvda salubodar mot Storkyrkobrinken på samma sätt som vid Svartmangatan. Storkyrkobrinkshuset har dock saknat portgång.

De övre våningarna i norra huset vid Svartmangatan ha säkerligen endast bestått av ett stort rum i varje våning. De nuvarande planerna ge ännu

¹² Nordberg, a. a., S:t Eriks årsbok, s. 88 f.

¹³ Folke Wernstedt, Gösta Selling och Erik Lundberg, Två medeltidshus vid Storkyrkobrinken, S:t Eriks årsbok 1933, s. 121 och 124.

detta tydligt vid handen. Här ha i senare tid endast några enkla skärmväggar blivit uppsatta. Medan i medeltidshuset det stora rummet i våningen en trappa upp varit fest- och gästrum, ha de båda låga våningarna däröver, som ovan framhållits säkerligen varit magasinsbottnar.

Mellanhusets källarplan är också bevarad i så gott som orubbat skick. Ursprungligen har man direkt från gården genom en trappa kommit ned i denna källare, fig. 8. Källarporten har emellertid blivit igensatt och trappan raserad; tydliga spår av den visa emellertid trappans läge och utformning. I stället för denna nedgång har i sen tid en förbindelsegång upptagits till källaren under södra huset.

Bottenvåningen och de övre våningarna i mellanhuset ha däremot ganska starkt förändrats i senare tid. Det torde emellertid kunna anses vara tämligen säkert, att bottenvåningens plan och våningarna däröver helt följt det planschema, som angives av källarvåningen och direkt byggt på denna. Rekonstruktionen av bottenvåningens plan, fig. 8, upptar sålunda två rum belägna på samma sätt som i källaren. Ovanpå den tjocka södra grundmuren har tydligen en portgång från gatan till gården lett. Från bakre delen av denna portgång har troligen en trappa i den tjocka muren åt gårdssidan fört upp till övervåningen. Våningen en trappa upp har säkerligen ursprungligen också bestått av två rum.

Södra huset slutligen har tydligen till planen nära överensstämt med norra huset, dock har här icke någon mitt-trappa funnits. Källaren är tvårummig, med ett rum åt gatan och ett åt gården, fig. 8. I det förstnämnda äro nu värmeledningspannorna uppställda, och i det sistnämnda har det stora trapphuset någon gång på 1700-talet blivit inbyggt.

I bottenvåningen finnes ännu den portgång, som i medeltidshuset fört från gatan till gården, bevarad, om än i något förändrat skick. Vid sidan av portgången ha två rum legat, ett åt gatan och ett åt gården, på samma sätt som i källarvåningen. Portgångens södra begränsningsmur (muren mellan portgången och de båda rummen) står på ett för detta ändamål i källaren slaget valv, buret av en kraftigt framspringande pelare (se källarplanen), alldeles på samma sätt som i Själagården.¹⁴

De övre våningarna ha säkerligen omfattat endast ett stort rum i varje plan. Hur den ursprungliga trappförbindelsen varit ordnad kan icke säkert avgöras, men det förefaller troligt, att denna legat på gårdssidan invid huset och varit av trä.

De tre husen vid Svartmangatan visa sålunda skiftande plantyper, kända från västerlandets borgarbebyggelse under medeltiden.¹⁵ Mellanhuset är så-

¹⁴ Nordberg, a. a., S:t Eriks årsbok, planerna s. 102.

¹⁵ Se härom Erik Lundberg, Herremannens bostad, Stockholm 1935, särskilt s. 133 ff. och 249 ff.

lunda ett typiskt tornhus med trapporna löpande i de tjocka murarna. Borgarhus av denna typ ha veterligen icke förut anträffats i Staden mellan broarna. Norra huset och södra huset ha varit två olika varianter av det tvårummiga huset, det förstnämnda av parstugetypp och det senare med trappförbindelsen invid husets gårdsfasad. Ett flertal hus av samma typ som dessa i mer eller mindre rikt utbildade varianter ha anträffats bland de undersökta byggnaderna på stadsholmen. Det ovan skildrade huset i hörnet av Västerlånggatan och Tyska brinken, liksom byggnaderna Stortorget 18, Trångsund 4 och Västerlånggatan 36¹⁶ ha varit av denna typ. Troligen kunna också den ovan nämnda byggnaden i hörnet av Packhusgränden och Österlånggatan samt husen Köpmangatan 2 och 10 och Österlånggatan 25¹⁶ räknas till denna grupp.

Borgarhusen i Stockholm torde i allmänhet ha varit uppförda enligt dessa plantyper under hela medeltiden och ända fram till 1600-talet. De bevarade partierna i de övre våningarna av norra husets och mellanhusets fasader ha ovan daterats till 1400-talets senare del eller 1500-talets början. Det förefaller emellertid troligt, att de nedre delarna, bottenvåningen och källarvåningen, i dessa tre hus vid Svartmangatan äro äldre och att dessa äldsta hus blivit på- och ombyggda under 1400-talets senare del. Vid denna om- och påbyggnad skulle sålunda de båda övre våningarnas fasader mot Svartmangatan ha tillkommit, men de ursprungliga plantyperna ha i stort sett bibehållits. Måhända blir det möjligt att definitivt klarlägga denna fråga genom ytterligare undersökningar i samband med någon framtida restaurering av gårdsfasaderna och av det inre i denna ärevärdiga gamla ämbetsbyggnad.

¹⁶ Om dessa tre sistnämnda se Nordberg, a. a., S:t Eriks årsbok.

Hur gammal är stofttapeten?

Av Gösta Selling

Under den karolinska tiden voro tydligen stofttapeter högsta mod i Sverige. Vid ombyggnader och reparationer av herrgårdar, borgarhus eller storbondegårdar finner man ofta större eller mindre fragment av dessa stormönstrade, dekorativa imitationer av pressad sammet. Efter som de svenska stofttapeterna nästan undantagslöst äro tillverkade av tjock linneväv, har materialets dyrbarhet mången gång bidragit till tapeternas bevarande. Likt gamla kostymer ha stofttapeterna vänts och på baksidan försetts med senare dekorationer, ofta i rokoko eller i gustaviansk stil. Stofttapeterna började tydligen bliva omoderna redan omkring mitten av 1700-talet, varpå man f. ö. har ett samtida litterärt belägg. Den 28 september 1750 skriver nämligen sedermera landshövdingen Anders Johan Nordenskiöld i Stockholm till sin broder i Finland: "Stoft-tapeter brukas här ej mera, för det de taga damb och mista sin färg, när dagen slipper på dem."¹

Hur långt tillbaka i tiden stofttapeter ha funnits har man tills för några år sedan knappast haft anledning att grubbla över i vårt land, enär alla dittills kända belägg av stilistiska eller andra skäl kunnat dateras till 1600-talets senare del eller 1700-talets början. En gammal fransk tradition, som ofta återgivits, ger en viss Sieur François från Rouen äran av uppfinningen, som skulle ha gjorts omkring 1620. I England fick Jerome Lanyer 1634 privilegium på att tillverka stofttapeter, och i det kungl. brevet talas om, att han uppfunnit en metod att fästa ylle, silke och andra material på linne, silke e. d. med olja, lim eller andra bindemedel, för att därav göra användbara tapeter. Det talas uttryckligen om hans egen uppfinning, som aldrig förut använts av någon inom kungariket.²

Forskare i tapetryckets historia som A. V. Sugden och J. L. Edmondson ha kategoriskt avfärdat François som uppfinningens fader. De citera i stället

¹ Meddelat av förste arkivarien W. Enblom.

² Se t. ex. Nancy McClelland, *Historic wall-papers*, Philadelphia & London 1924, s. 51 ff.

ett uttalande av Haydn, att stofftapeter tillverkats i Holland och Spanien redan omkring 1555, och dekreta, att ursprunget tills vidare är okänt.³

Det måste anses som ganska förvånande, att Nordiska museet år 1934 från en bondgård i Torsåker, Gästrikland, kunde förvärva resterna av en stofftapet, som är daterad så tidigt som 1619. I senare tid har tapeten vänts och på baksidan försetts med limfärgsdekorationer, daterade 1794 och av stilen att döma tydligen utförda av en Rättviksmålare. Han har begagnat den gamla tapeten i två rum, varför det ursprungliga mönstret skurits sönder och delvis spolierats. Det finns dock tillräckligt mycket kvar, för att man skall kunna få en klar bild av stofftapetens utseende. Däremot är det naturligtvis omöjligt att avgöra, om tapeten från början funnits på samma gård, eller om målaren eller någon annan dithört den från annat håll. En tradition, att tapeten kommit från Torsåkers kyrka, är dock med säkerhet felaktig.

Som synes av fig. 1 imiterar den nämnda stofftapeten en väggdekoration av en typ, som är ganska vanlig i vårt land under Vasatiden. Nedtill löper en sockel, som bär upp en rad kolonner. Mellan kolonnerna äro arkader placerade, som omgivas av ett rikt lövverk av akantusslingor. I arkadbågarna äro placerade ganska schematiskt utförda bilder av Kristus-Salvator och — efter allt att döma — de tolv apostlarna, av vilka dock endast Johannes, Jakob, Paulus och möjligen Petrus kunna identifieras. Kolonnerna bära upp en gesims, som i likhet med sockeln dekorerats av en fris med beslagsornamentik, stilistiskt ganska besläktad med den dekoration man finner på huvudsakligen norska skrin från 1600-talet. Över denna arkitektoniska uppställning, som tydligen vill imitera en träpanel, har det funnits en livlig dekoration med jägare till fots och till häst samt hjortar och hundar; härav återstår dock endast en smal remsa. Tapeten är tryckt i grönt, rött och svart på ganska grov linneväv, som grundats med vanlig, vit kredering. Det i mönstret inmängda yllestoffet kan man på de bäst bibehållna delarna tydligt känna med handen. Givetvis är det dock på många ställen helt avnött.

Det är, såsom av ovanstående beskrivning framgår, icke svårt att se, vilken typ av rumsdekoration som lekt den okände tapetryckaren i hågen, när han komponerade sitt mönster. Vi kunna nöja oss med att påminna om två mycket bekanta rumsinteriorer från slutet av 1500-talet, det s. k. Kungsmaket i Kalmar slott och hertig Karls kammare på Gripsholm. I båda fallen klädas väggarna nedtill av en träpanel, indelad med pilastrar och arkader eller fyllningar. Därovan utbreder sig en fritt komponerad dekoration, i det ena fallet — liksom på den nämnda stofftapeten — jaktscener, i det andra ett färgrikt rankverk av blommor och blad. I Lidingö kyrka är ett liknande panelverk imiterat i kalkmålningar på 1620-talet. Väggarna indelas med kolonner

³ A. V. Sugden och J. L. Edmondson, *A History of English wall-paper*, London u. å., s. 30 ff.

Fig. 1. Stofftapet, tryckt i rött, svart och grönt mot vit botten. Från bondgård i Torsåker, Gästrikland. Nordiska museet.

och arkader, i vilka Kristus och de tolv apostlarna avbildas. Tyvärr är målningen här ganska illa skadad, varför det är omöjligt att avgöra, hur den avslutats uppåt. Den allmänna överensstämmelsen mellan Lidingökyrkans dekoration och stofftapeten, liksom tapetens likhet med de skulpterade och intarsiaprydda predikstolarna från tiden omkring 1600, skulle göra det frestande att antaga, att tapeten egentligen härstammar från någon Norrlandskyrka, men jaktfrisen gör dess kyrkliga ursprung mindre sannolikt. Kanske är det mera antagligt, att den suttit i någon prästgård eller storbondegård i Dalarna eller Gästrikland. Men det synes mig icke finnas något skäl att betvivla dess svenska ursprung, och ännu mindre kan tapeten på sin tid ha varit unik. Den måste självfallet ha haft många både föregångare och samtida runt om i landet.

Det finns också mycket riktigt belägg på, att stofttekniken var känd i Sverige betydligt före 1619.^{3b} I Vadstenamunken Peder Månssons bekanta sven-

^{3b} Detta har Ingegärd Henschen-Ingvar först påpekat (i tidskriften *Hemslöjden*, nov. 1934).

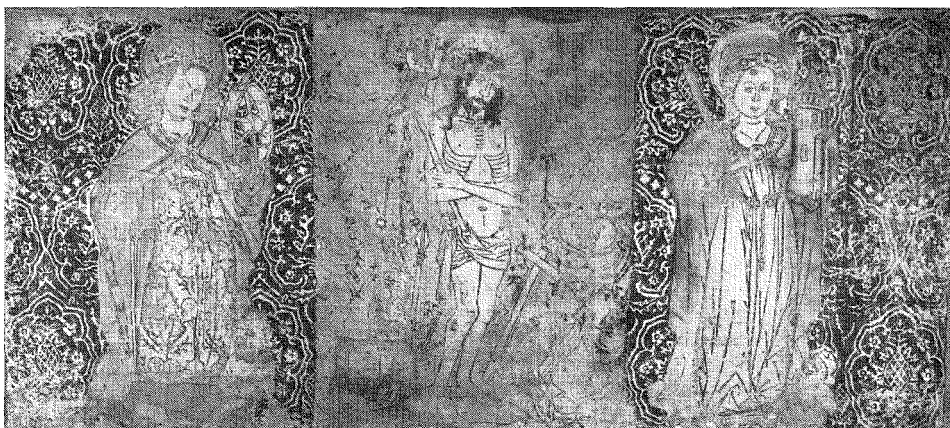

Fig. 2. *Antependium*, tryckt på linne. Bakgrundens textilmönster i stoftteknik. 1500-talets början. Statens historiska museum.

ska skrifter från 1500-talets början, som utgivits av Svenska fornskriftsällskapet, finnes en utförlig beskrivning av "Sätherwerk", något som visat sig vara en handledning just i tryckning av stofttapeter. Eftersom Peder Månssons skildring av tekniken är synnerligen klar och dessutom i allt väsentligt gäller även för senare tider — i stort sett fram till 1800-talets början — kan det vara skäl att här referera den. Peder skildrar först tillverkningen av tryckstockar och grunderingen av linneväven, vilken sker antingen medelst kredering eller helt enkelt med limvatten, om väven är tillräckligt fin. Fernissan, med vilken man skall trycka, tillverkas av linolja, blandad med finstött glas, harpix och mönja, varefter det hela kokas till en tjock gröt.

För att få fram karaktären av skuren sammet anskaffas överskärarull, som ytterligare finfördelas genom att bearbetas med vassa järn i en särskilt tillverkad hackho. Den finskurna ullen kallas av Peder Månsson flock, vilket är av intresse, eftersom stofttapeter på tyska heta Flocktapeten och på engelska flock-hangings.⁴ På båda språken betyder *flock* överskärarull, och även ett av de franska namnen på stofttapeter, tapisseries-tontisse, alluderar på samma material (tontisse = överskärarull).⁵

⁴ Se Sugden & Edmondson, a. a., s. 30 och J. Krünitz, Oeconomische Encyclopädie CLXXX, Berlin 1842, s. 178. "Den överskärarull, som har de vackraste färgerna, användes till tapeter, särskilt sådana som man kläder väggarna i skeppen med" (Krünitz). En annan tysk benämning, veloutierte Tapeten, alluderar på den färdiga varans utseende och överensstämmer med det holländska veloutébehangsels och det franska papier velouté.

⁵ H. Clouzot, Le papier peint en France, Paris 1931. Andra franska benämningar äro tapisserie soufflée eller papier soufflé. Anledningen till dessa namn är, att överskärarullen ibland fördelades över trycket medelst en bälg. I Sverige finner man analogt under 1700-talet någon gång benämningen strötapeter.

Fig. 3. S:a Katarina av Alexandria. Figuren vanligt tygtryck, bakgrundens granatäpplemönster stoftteknik med rött tryck på vit botten. Detalj av fig. 2.

När väven skall tryckas, spännes den upp på en träram, försedd med fyra fötter, så att "hon står som ett bord". Färgen appliceras på trästocken medelst en vanlig tryckballe, och färgen bör vara så tjock, att bollen, eller soppen, som Peder Månsson kallar den, "kan stå i henne på stenen". Den infärgade tryckstocken appliceras på tyget. Med ena handen tryckes på stocken, medan man med den andra kavlar en trärulle stadigt på tygets undersida, "så att stocken tager allestädes på lärfvet väl". Därefter tages stocken bort "renligt" från tyget medelst en läderrem, som är fäst på dess översida. Till sist sällas den finskurna ullen ut över den ännu våta färgen. Här kan det vara anledning att låta Peder Månssons eget manuskript tala:

” — — — när lärofftitth är nysath mädh olyonne oc än tha waath bredhes wt pa eth bord aller jordena ath thet ligger släth, oc läggis aff the hakkado wllene j eth grant saldh giort aff haar aller annor täth tingh, och betänk hwath lither tiänar bästh pa them lithenom som lärofftitth haffwer, oc then lithen aff flokkenom saalla affwan wppa lärofftit aaffwer alth, Sallas bla lither pa golth lärofft. aller grön lither pa röth tha lyser thet wäl aller annars som tik täkkis Oc när swa är saallath. läggis en filter affwan wppa lärofftitth oc rolle warlika swa trykkes wllen nidher j lynolyona Sidhan lyftthes lärofftit wp oc ristes sakta aff the wllen som lös liggher pa läroffteno oc hon gömes til annan tid oc lärofftitth hengis wp ath törkas.”

Peder Månssons skildring är icke ensam i sitt slag. Den tyske forskaren R. Forrer har i sitt stora verk om tygtryck publicerat en receptbok från 1400-talets mitt, som tidigare tillhört Katharinaklostret i Nürnberg men nu finnes i Nürnbergs stadsbibliotek.⁶ Utgivaren anser f. ö., att uppteckningarna i denna bok återgå på betydligt äldre traditioner. I titeln står det, att andra delen av boken handlar ”von dem aufdrucken von silber und gold und von *wollen*”. Skildringen överensstämmer i huvudsak med Peder Månssons. Man använder som tryckfärg och bindemedel en blandning av linolja, mastix, ockra och mönja och som stoft överskärarull, som males i en pepparkvarn. Den strös sedan över den våta tryckfärgen. När det hela slutligen torkat, skakas tyget med händerna: ”so fällt das übrig herab, so wirt es gut erhaben, gleich als der sammet”.

I Statens Historiska Museum finnes som bekant några medeltida tygtryck och bland dessa det här avbildade antependiet, fig. 2, som av stilistiska skäl kan dateras till 1500-talets början. Kristus och två kvinnliga helgon, Katarina och Barbara, avteckna sig mot en bakgrund, som imiterar granatäpplemönstrad italiensk sammet, hopfogad av tre våder. ”Mittvåden”, där färgen är starkt avnött, synes ha varit grön, medan de bättre bibehållna ”sidovådena”, som sinsemellan äro lika, varit mörkröda. Figurerna, tecknade i en elegant sengotisk stil, äro konturtryckta på vanligt sätt med sugande, svart färg och ha troligen dessutom varit delvis kolorerade. Färgerna äro dock numera omöjliga att närmare bestämma. I bakgrundens textilmönster ligger däremot tryckfärgen som en tjock, stelnad massa på väven. Vid en undersökning, som konservatorn vid museet, ingenjör Gillis Olsson utfört, visade det sig, att denna massa innehåller små rödfärgade trådar av obestämbar material och att det mellan tryckfärgen och tyget finnes spår av kredering. Vi ha med andra ord här en svensk ”stofttapet”, som är samtidig med Peder Månssons skildring. Tyvärr är antependiets ursprung dunkelt. Det har hört till museets äldsta samlingar och saknar ursprungligt inventarienum-

⁶ R. Forrer, Die Kunst des Zeugdruckes, Nürnberg 1898, s. 15 ff.

mer. Det enda man med säkerhet kan säga är, att det kommer från en svensk kyrka. Visserligen finns det vissa, om ock svaga skäl till en förmodan, att det kommer från Vadstena. Enligt vad Andreas Lindblom visat, ha nämligen några andra omärkta textilier kommit från Vadstena klosterkyrka, och Lindblom påpekar dessutom, att medeltida antependier, sammansatta av våder av olika färg, funnits i Vadstena men ej äro belagda annorstädes. Bakgrundens granatäpplemönster överensstämmer också ganska nära med en mönstrad sammet, som återfinnes i ett par Vadstenabroderier. I Vadstenakonfessorn Nicolaus Ragvaldis skildring av Birgittas dotter Katarinas skrinläggning i Vadstena klosterkyrka 1489 talas det om, att mellan två pelare invid Katarinas gravhäll var uppspant ett snöre, som var "tätteligen belagt med Sancte Katarinae beläte (n), vilken satt var med sätterverk och all bemålat".⁷ Onekligen stämmer denna beskrivning fullkomligt med det omtalade antependiet, och decorationen vid skrinläggningen kan mycket väl ha varit av alldeles samma typ. Men sätterverk behöver icke absolut vara försett med yllestoff. Ordet betyder helt enkelt tygtryck, vilket bl. a. tydligt framgår därav, att Peder Månsson talar om "Sätherstockenom" och att hos honom "sätia" är lika med trycka. Robert Geete har också påvisat, att ordet är ett lån från medellågtyskan, "där det har formen settewerk och betyder Zeugdruck, liksom det högtyska Setzwerk (Grimms Wb)".

Det finns emellertid också skäl, som tala emot en attribuering till Vadstena och som göra, att man kan sätta antependiets svenska ursprung i tvivelsmål. Granatäpplemönstrad sammet var ju omkring år 1500 en stor exportartikel

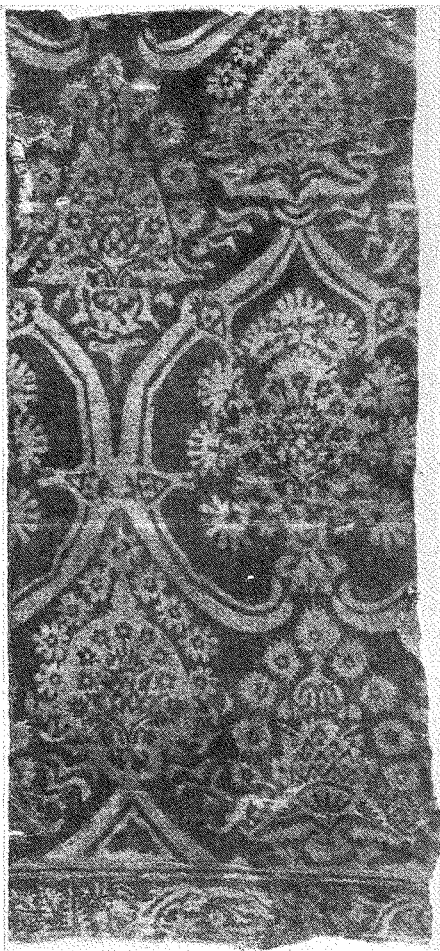

Fig. 4. Fragment av stofttapet, tryckt med rött mönster på vit botten. 1400-talets slut. Efter R. Forrer, Die Zeugdrucke, pl. XXVIII.

⁷ R. Geete, i Svenska Fornskriftssällskapets samlingar, 43.

för Florens och andra italienska städer och är i en mängd mönstervarianter känd runt om i Europa. Figurstilen på antependiet är otvetydigt tysk, och teckningen är alltför elegant, för att man i första hand skulle tänka på ett inhemskt arbete. Å andra sidan är tryckningen en reproduktion, och en någorlunda skicklig träsnidare kunde ju använda vilken tecknad eller tryckt förlaga som helst vid tillverkningen av stocken. Peder Månsson anbefaller, att när stockarna skola utskäras, "limes nokor figura äller beläta wppa som är trykt mädh androm stokkom äller malath pa paper, oc swa skaris wth". — Slutet på det långa resonemanget blir alltså, att man ej kan bevisa, att antependiet är av svensk eller Vadstenatillverkning men att det heller ej är alldeles omöjligt, att så är fallet.

Även Forrer avbildar en medeltida stofftapet, fig. 4, som han daterar till 1400-talets senare hälft och som verkligen använts om tapet. Tyvärr meddelar Forrer icke fyndorten, men han anser, att mönstret antyder Burgund som ursprung. Det är liksom på vårt antependium ett dekorativt tecknat granatäpplemönster av utpräglad italiensk, närmare bestämt florentinsk typ. Färgen är även här rött på ljus botten.

De här framlagda beläggen på stofftapeter före den karolinska tiden äro visserligen fåtaliga men ge ändock tydligt vid handen, att tekniken bygger på en ganska obruten medeltida tradition. Tyvärr är materialet ännu alltför fragmentariskt, för att man skall kunna draga någon slutsats om var och när uppfinningen gjorts. Att det skett utanför Italien och Frankrikes textilcentra är väl tämligen säkert, och man bör också kunna antaga, att uppfinningen sammanhänger med att den mönstrade sammeten blev en verklig modevara i Europa, som det lönade sig att imitera. Omkring år 1400 bör sålunda kunna vara en antaglig tidpunkt för uppfinningen. Men egendomligt nog synes tillverkningen av stofftapeter förekomma vid olika tidpunkter i olika länder och dessemellan vara mer eller mindre bortglömd. Härigenom ha de traditioner om teknikens uppfinnare o. d., som ovan relaterats, lätt uppstått. Medan stofftapeter, som ovan nämnts, kommo ur modet i Sverige omkring 1700-talets mitt, omnämnas de samtidigt i Frankrike som en nyhet. De betraktades då som en engelsk uppfinning, och kallades papier velouté d'Angleterre.

Det började med en stor export från England, och dessa engelska tapeter anammades av Paris' societet med madame Pompadour i spetsen. Men redan på 1750-talet startades inhemsk tillverkning, som under några år hade vind i seglen för att åter tyna bort mot slutet av århundradet.⁹

I vårt land blevo stofftapeter moderna ännu en gång, nämligen omkring mitten av 1800-talet, ehuru då endast tillverkade av papper. Vid denna tid-

⁸ R. Forrer, Die Zeugdrucke, Strassburg 1894, plansch XXVIII.

⁹ Nancy McClelland, a. a., s. 57 ff.; Henri Clouzot, a. a., s. 10 f.

punkt synas de f. ö. ha upplevt en kort renässans runt om i Europa. I Krünitz' ovannämnda encyklopedi skrives sålunda 1842:

”Flocktapeten sind die veloutirten oder sammetartigen Tapeten, die man früher auf Leinwand verfertigte . . . Sie waren aber nicht dauerhaft, konnten die Feuchtigkeit nicht vertragen, und waren auch dem Mottenfrasse ausgesetzt. Dieses scheint der Grund gewesen zu sein, dass man sie abschaffte, und dafür lieber die velutirte Papiertapeten nahm, wann man nämlich velutirte Tapeten haben wollte.”

Uttalandet är ett ganska typiskt exempel på det ofta konstaterade faktum, att man gärna vill motivera dagsmodet ur tekniska och praktiska synpunkter.

Gustaf Silfverstråhle och hans teckningar

Av *Arvid Bäckström*

Kungl. Akademien för de fria konsterna i Stockholm förvarar i sitt bibliotek bl. a. en samling teckningar av Gustaf Silfverstråhle av högt topografiskt och kulturhistoriskt värde. Flertalet äger dessutom en konstnärlig charme, som höjer dem över många andra av 1700-talets talrika "konstläskares" *œuvres*.

Samlingen består av 5 skissalbum och inemot 90 st. större fria blad. Albumbladen, som sammanlagt äro omkring 240 st., äro ofta tecknade å båda sidorna i växlande grad av utarbetning: från de mera flyktigt nedkastade teckningsnotiserna i blyerts, tusch eller brunt bläck till de mera genomarbetade teckningarna laverade i tusch antingen i en ton eller i flera valörer (en camaïeu) eller med isättningar av brunt. De fria bladen höra i regel till de mera utarbetade. Enstaka gånger har konstnären arbetat med klara akvarellfärger. Ett par gånger har han t. o. m. försökt att uttrycka sig i olja — men då blir handen genast tyngre, vilket han säkert själv känt, eftersom han t. ex. ej hedrat dem med en signatur. Han signerade oftast de mera utförda bladen i en eller annan form, antingen med hela sitt namn eller med G: S: eller G. S^e, därtill ej sällan fogande ett datum.

Vem var då denna signatur? Gustaf Silfverstråhle föddes 1748 i Stockholm och dog 1816 på Lindö. Hans fader var kammarherre, och hans förfäder hade varit hovherrar, jurister eller krigare, ingifta i bruksfamiljer: hans faders morfar, Johan Utterklo, t. ex. ägde Uttersberg och Grängshammar. Vid 12 års ålder student i Uppsala, blev Gustaf Silfverstråhle 1767 hovjunkare och gifte sig 1775 på Hacksta gård med stiftsjungfrun Hedvig Margareta Adlermarck, död 1825. Från 1779 (eller kanske tidigare) bodde familjen på Lindö gård (i Kärrbo s:n i Västmanland), där nio barn föddes. Dottern Hedvig Charlotta blev 1802 gift med en kapten Printzensköld och dog 1857 på Hacksta, som tillfallit henne såsom fideikommiss på mödernet. Dottern Aurora Gustava, gift 1812 med en överstelöjtnant Ingelotz, dog

Fig. 1. "Så såg meniskan ut en face spelandes Bockarini med driller och mera sådant etc. D. 13 Dec. 1775 — en profile." Blyertsteckning; 21,4×16,2 cm.

1833. Hur nära familjen var förbunden med de mellansvenska bruksdistrikten, säger oss också följande data om Gustafs 2 år äldre broder Carl: denne gifte sig 1775 på Skattmansö med sin kusindotter Elsa Catharina Franc och dog 1798 på Grängshammars bruk.

Enligt K. Målare och Bildhuggareakademiens dagbok föreslog den 24 jan. 1797 akademiens dåvarande preses, överintendenten Fredenheim Gustaf Silfverstråhle till ordinarie ledamot, "hvilken proposition genast vant hans kongl. Höghets och samtelige ledamöters enhälliga bifall". H. K. H. var hertigen av Östergötland, Fredrik Adolf, och bland de 21 närvarande ledamöterna märktes: Piper, Pasch, Sundvall, af Sillén, Hilleström, Breda, Desprez, Martin. Akademien, "vars samtliga ledamöter var för sig från längre tillbaka haft det nöjet att känna och vara närvarande vittnen vid H. Hofjunkarens outtröttliga nit, goda smak och insikter uti de fria konsterne så väl som den lyckliga framgång som åtföljt dess bemödande att för sitt nöje därvid använda egen handläggning, har sett sig ej böra underlåta att till vedermäle av sin högaktning och välvilja kalla och antaga honom till dess ordinarie ledamot, varande Akademiens säkra förmodan, det H. Hofjunkaren med välbehag anser, att hon på detta sättet sökt förena med sitt sam-

fund en kännare, vilken otvivelaktigt hedrar Akademien och hädanefter som alltid till förene med drift och verksamhet bidrager till fria konsternes befordran och deras idkares väl."

Så lät en kallelse på den tiden. Sin tacksamhet visade herr hovjunkaren bl. a. med en större tuschlaverad "Utsigt af Grängshammars Bruk, tagen från Hälldammen, tillägnad ödmjukeligen Kongl. Målaracademien af dess Ledamot G. Silfverstråhle". Vågar man draga någon slutsats ur nedanstående kronologiska förteckning, skulle ledamotskapet ha stimulerat Silfverstråhle i hans konstnärliga verksamhet. Han deltagit dessutom i akademiens utställningar: 1798 med 3, 1800 med 4 och 1810 med 4 blad.

Tuschen och dess teknik tyckes alldeles särskilt ha legat väl till för 1700-talets konstnärliga mentalitet. I Sverige hade vi en sådan trollkarl på området som Jean Eric Rehn. Huruvida Silfverstråhle varit direkt lärjunge hos Rehn, har jag ej kunnat utforska. Fr. Boye skriver 1833 i sitt lexikon mycket kort om Silfverstråhle: "Med mycket sinne för konsten var han en behaglig landskapstecknare samt skicklig i crayon och lavur med tusch".

Av Silfverstråhle känner jag f. n. blott vad som tillhör Konstakademien och Nationalmuseum. Kanske andra album eller blad av hans flitiga hand gått i arv inom befryndade familjer (ätten utdog på svärdsidan 1841) eller befinna sig i annan privat eller offentlig ägo. Det vore vidare ganska förvånansvärt, om Silfverstråhle ej skulle gjort någon utrikes resa och därunder också låtit ritstiftet arbeta. Bland akademi-teckningarna finns emellertid blott ett enda blad, som, så vitt jag tolkar det rätt, visar ett utländskt motiv: ett fristående, ofullbordat blad, som tyckes visa Tiber-ön i Rom. Kanske vila reseskisser av hans hand i någon ännu okänd gömma!

Somrarna voro väl hans bästa arbetstid, då ger han sig ut ensam eller med sina döttrar, Hedvig Charlotta och Aurora Gustava, i kalesch eller gigg, att besöka släkt och vänner eller för att göra upptäcktsresor, ofta till brunnorter. Akademiens samling sträcker sig i tiden, i den mån bladen äro daterade, från 1772 till och med 1812: från ett träd, "ritat efter naturen vid Sättra brunn d. 11 Julii 1772", till bladen från 1812: Korsnäs, Elfkarleby, Morjanå kvarn, Åkerö, samt "Ahlbro gjästgivaregård, Södermanland, d. 10 Julii 1812".

Enligt topografiska påskrifter och dateringar vet man, att Silverstråhle besökt och tecknat på följande orter följande år:

1772: Sättra, Skattmansö.

1774: Gärlé bruk.

1778: Bryggholmen, Skärsholmen, Lillängen (alla 3 förmodligen i närheten av Lindö), Sättra.

1792: Ramsnäs (även i Nat.-mus.), Grängshammar, Engstö.

1794: Jönsarbo (i Nat.-mus.), Bernshammar.

- 1798: Grängshammar, Ramsnäsholm, Hammarby (Gästr.), Risingsbo, Söderbärke.
 1799: Kolsva, Claestorp, Ruda.
 1802: Kavlás, Svartå, Fridsberga, Ingilsby, Tiberg, Tjö, Brevik, Åsen, Åtorp, Ingared, Dimbo, Dylta, Grimstorp, Grådö, Sörby, Silfberg, Ruda.
 1803: Barkarby, Romfartuna, Kjerrbo, Ramnäs, Huskvarna.
 1804: Sätra, Malungsbo.
 1805: Garpenberg, Bernshammar.
 1806: Gustafsberg (Uddevalla), Onsjö, Hunneberg, Gullöfallet, Gränna, Alvastra.
 1807: Loka, Torsång, Garpenberg, Hellefors, Fellingsbro.
 1809: Ekolsund.
 1811: Walla, Elsaholm, Ulfshyttan, Grängshammar, Axbergshammar, Könke, Nohaga, Edåsa, Fogelvik.
 1812: Morjanå, Korsnäs, Elfkarleby, Åkerö, Ahlbro.

Därtill kommer naturligtvis en rad teckningar från olika år från Lindö med omgivning; samt teckningar med ort, men ej datum angivet.

Silfverstråhle var sällskapsmänniska. Han ville gärna ha sällskap också då han tecknade — hade tydligen ingenting emot "närvarande vittnen" (såsom det hette i akademikallelsen). Se t. ex. fig. 2 och 3! Tar gärna sin utsiktspunkt en smula "ovanom stridsvimlet": utsikt "utur gavelfönstret" (Grängshammar 1798), "utur gjästrummet" (Svartå 1802), "ifrån gavelfönstret i Långa rummet" (Åsen 1802), i "gjästkam." (Grimstorp 1802), "i Rudas förmak" (1802), "utur ena gjästkammare-fönstret" (Garpenberg 1805), "i Garpenbergs Divan" (1807), "ur sängkammarfönstren" (Grängshammar 1811). Men han kunde också, särskilt i yngre år, taga sin ögonpunkt mitt ute i landskapet: "Utsigt af skogen på södra sidan av Lillängen, ritad då jag var närvarande vid såningen d. 19 Aug. 1788" eller "Skärsholms-udden, ritad uti ökstock i sällskap med Fröken Eva Isenstierna och mina döttrar då de sysselsattes at meta d. 12 Aug. 1788 om Aftonen" (Eva I:s mormor och Gustaf S:s farmor voro systrar, födda Utterklo). Bara påskriften ger en genrebild av finaste idyll.

Vad stanna Silfverstråhles ögon inför, vad tecknar han av?

Människor ej så ofta, då mest på ett tungt, summariskt sätt à la Chodowiecki. Någon gång dock med en rokokoisik sving av menuett — se den flyktiga teckningen av "meniskan", som spelar Boccherini, fig. 1. Naturligtvis röra sig också figurer såsom staffage på hans bilder antingen någon på lördagsafton krattar bruksgårdens slingrande gångar, en metande fiskare sköter sina don eller en och annan roddare livar förgrunden.

Liksom Linnerhielm, då han ger sig ut på sina sentimentala resor, så

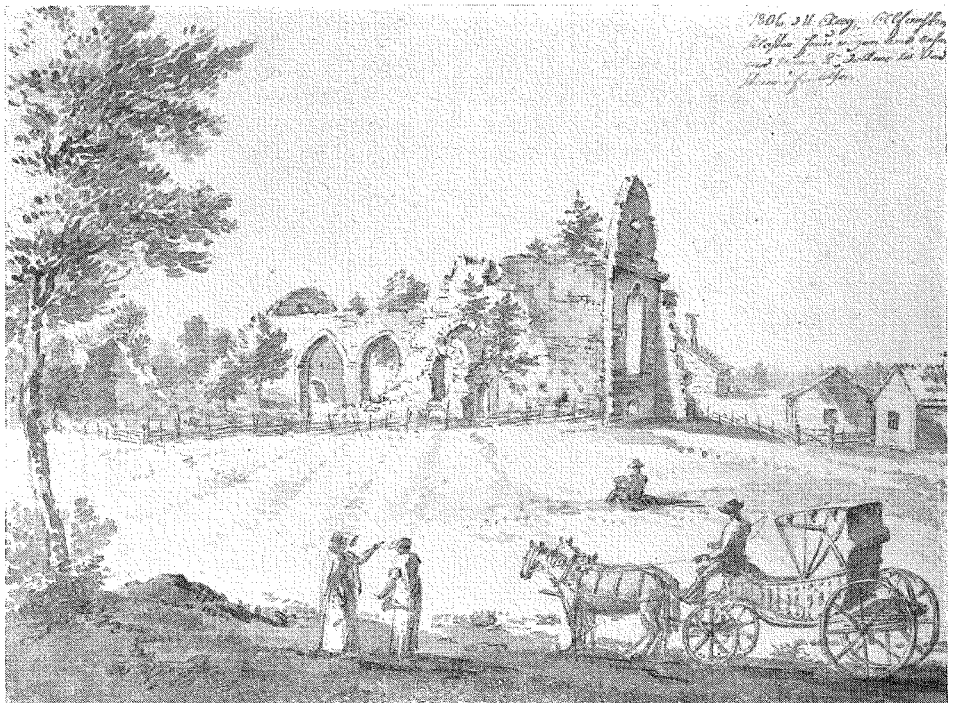

Fig. 2 och 3. 2. Utsikt från Grängshammars bruksgård, Bildyta: 40,5×28,5 cm. — 3. "1806 d. 11 Aug. Alfvästra kloster från vägen vid resan med mina 2 döttrar till Vadstena ifr. Åsen". Tuschlaverad teckning; 24,7×18,3 cm.

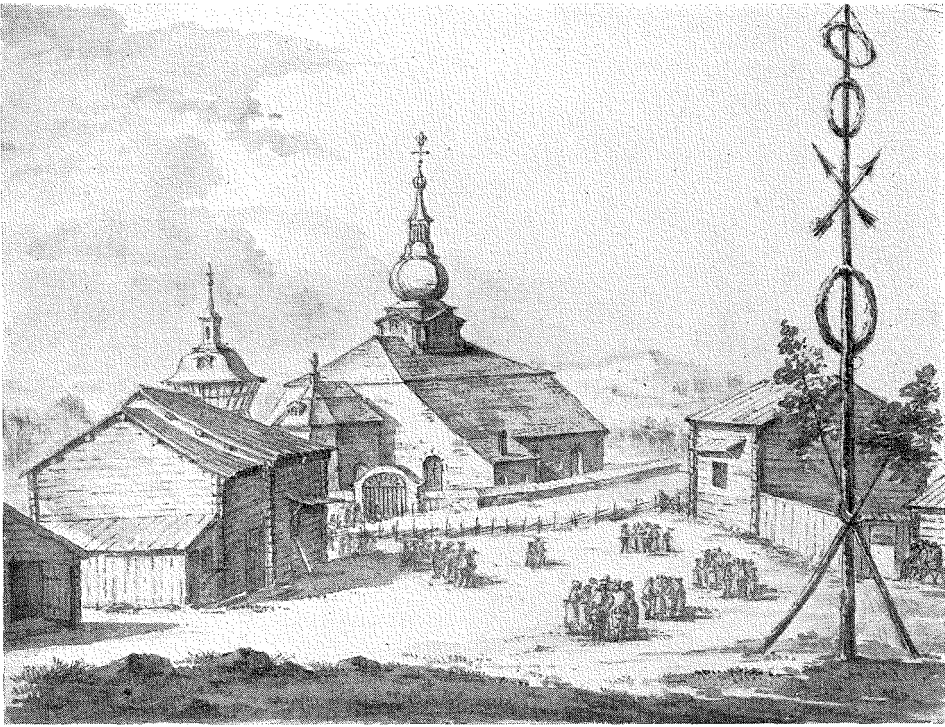

Fig. 4 och 5. 4. Leksands kyrkplan med majstång. Tuschlaverad teckning; 33,5×25,7 cm. —
5. "Fridsberga kyrka i Westergl. d. 15 Juni 1802". Tuschlaverad teckning; 20,2×15,8 cm.

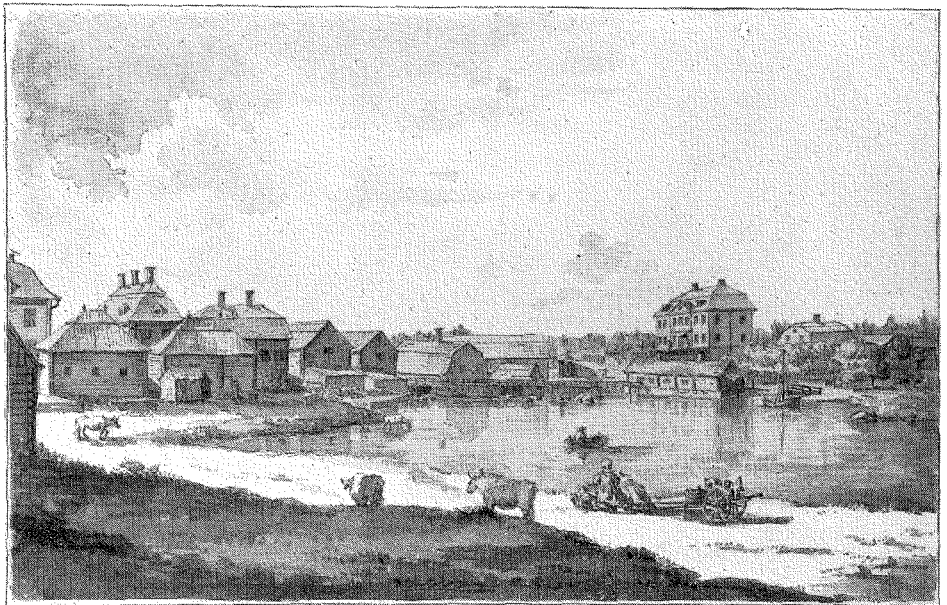

Fig. 6 och 7. 6. "Fogelvik Sätessgård i Calmare Län ritad, innan det ombygdes, utaf G. Silfverstråhle". Tuschlaverad teckning 1811; bildyta 37,6x24,7 cm. — 7. "Utsigt af Ramnäs Bruk, tagen vid Krogen der stüdes och ritad d. 8 aug. 1792". Tuschlaverad teckning; bildyta 38,4x24,4 cm.

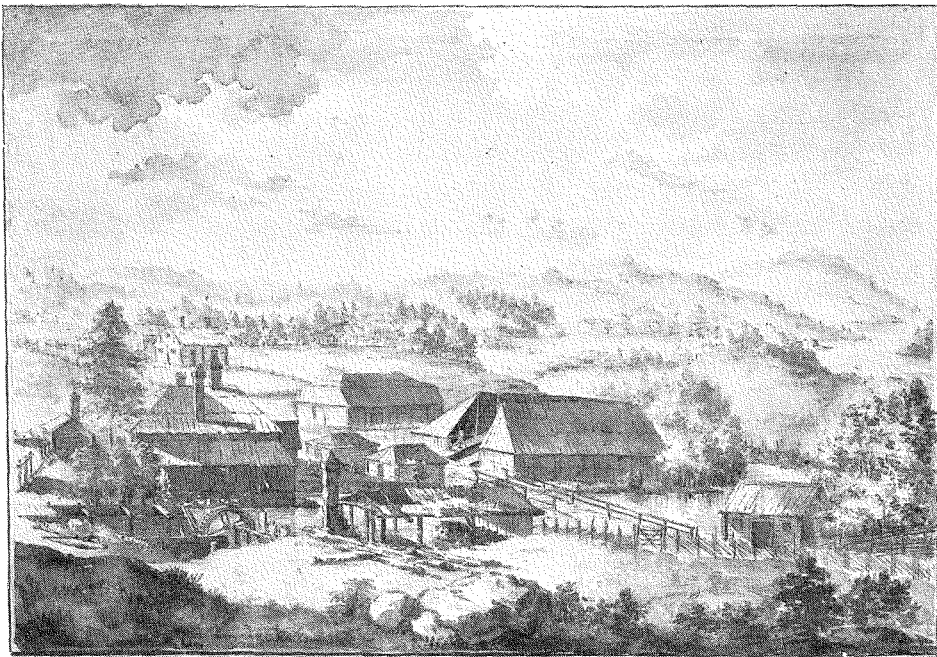
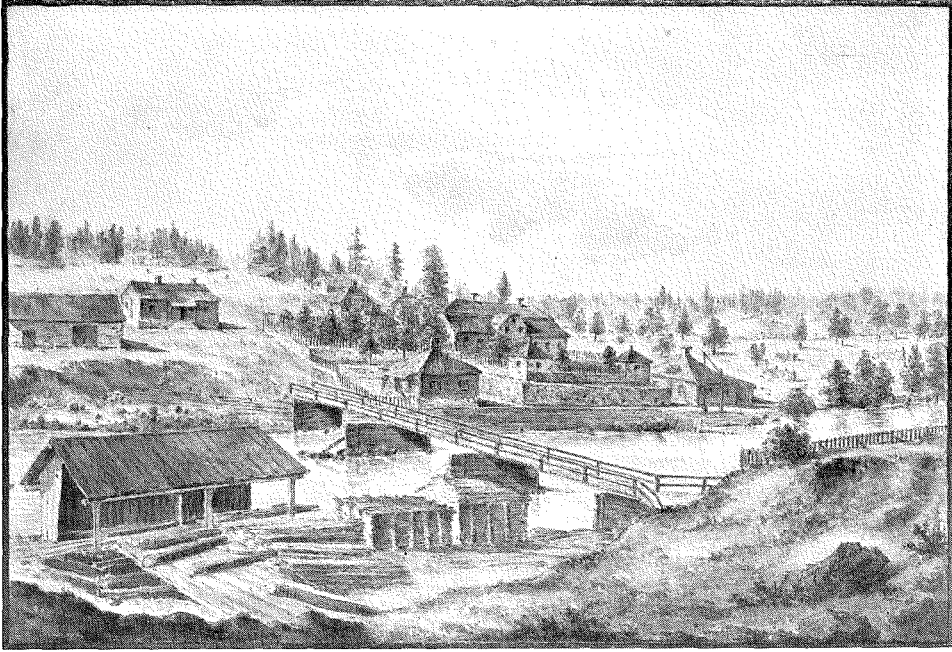

Fig. 8 och 9. 8. "Utsigt af Furudals Bruks Herrgård. Tagen från Högden vid Landsvägen mitt emot". Akvarellerad teckning 1797; bildyta 37,0x25,0 cm. — 9. "Utsigt af Grängshammars Bruk, afritat inman Spiksmedjan Brann och omlaverat d. Julii 1792". Tuschlaverad teckning; bildyta 37,0x26,0 cm.

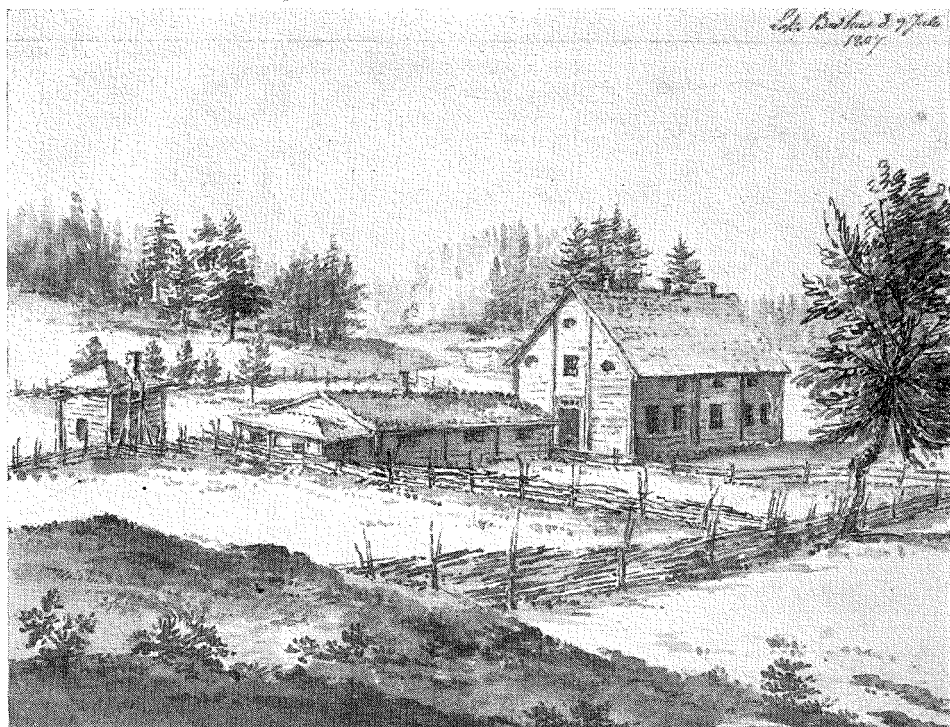

Fig. 10. "Loka Badhus d. 9 Julii 1807". Tuschlaverad teckning; 24,7×18,3 cm.

undviker också Silfversträhle de mänskliga myrstackar, som kallas städer. Ett enda blad bekräftar såsom undantag denna regel: en lång silhuett av Västerås.

I huvudsak är det naturen, lantbruket och bergsbruket, som intresserar honom. Dessutom kyrkor, ej minst deras torn, och gästgivaregårdar med deras omgivningar (ett 10-tal namngives), kanske mest därför att de gärna bliva naturliga raststationer efter timslånga, skakiga vagnsresor.

Av naturen ser han ibland ett stycke strand, en äng (vid Strömsholm), ett gårde, en hästhage, ibland detaljer såsom en bok vid Fullerön, en ek och en ask vid Lindö och då och då en stor jordvuxen sten. Den kultiverade naturen har han naturligtvis haft ett särskilt förälskat öga för: "Engelska backen" vid Svartå och vid Grimstorp (båda 1802), trädgårdar med deras lusthus, "tjosken vid Hellefors" o. dyl. Ett lusthus utanför Uddevalla, ritat "efter naturen" 1806, har ett balneologiskt kuriositetsintresse av rang. Det säges tidigare ha varit nyttjat "til Badhus satt på Pråm i Hafvet då Kron Printsens brukade Salta baden vid Uddevalla".

Den som ibland anser sig böra notera på sin teckning "efter naturen",

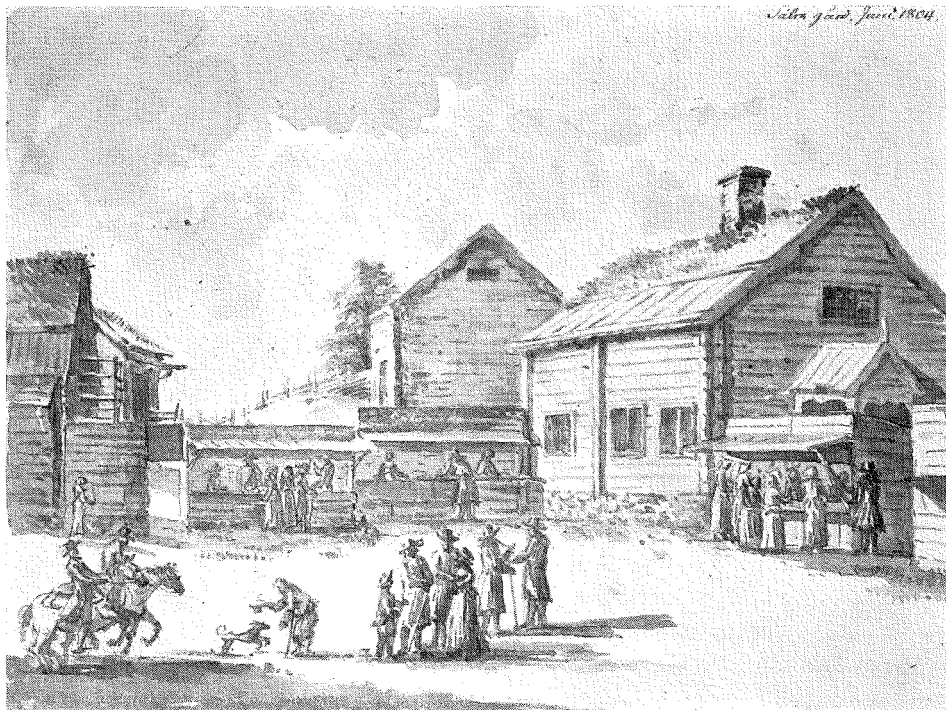

Fig. 11. "Sättra gård. Juni 1804". Tuschlaverad teckning; 24,7×18,3 cm.

har naturligtvis under sin utbildning fått den uppfattningen, att man ibland måste "komponera" ett landskap. Från 1797 finns en dylik landskapskomposition av G. S., och 1809 är en "Utsigt af ett landskap uti Bergslagen componerat". Denna utsikt är väl att betrakta som en syntes av Silfverstråhles uppfattning av Bergslagen. Från vänster ser man: kyrkan, bruksgården, en segelbåt, en färja, schaktning för väg, oxar dragande sten, spettande män, stora stenblock, vilda klippor, kvarnhjul i en fors — själva bruket fick dock ej plats.

Såsom lantjunkare tecknar han med levande intresse skördefolk, hästar, oxar och kor, åkerbruksredskap, gårdesgårdar och kvarnar; kanske också brännerier få räknas hit.

Kärest ha väl dock bruken varit för honom: hammare, smedjor, gruvor, hyttor med vatten forsande under gamla träbroar. Vilket trä-Sverige var icke Sverige ännu på hans tid! 1803 skriver han under en bild: "Ramnäs stenhus".

Då historien om de svenska bruksgårdarnas yttre habitus en gång i större sammanhang skall skildras och åskådliggöras, får ej Gustaf Silverstråhle saknas bland de många illustratörerna.

Vendelstilens silverålder

Av *Sune Lindqvist*

På grund av de rika, praktfulla fynd, som under 1880- och 90-talen kommo i dagen ur båtgravarna vid Vendels kyrka i norra Uppland, har "Vendelkulturen" blivit ett ofta nyttjat namn för den del av vår forntid, som enligt Oscar Montelius' system omspanner 600- och 700-talen e. Kr. Man brukar också som "Vendelstil" beteckna den egenartade, rika ornamentik, som under samma skede flitigt användes vid pryndandet av förnämligare vapen och smycken. Följa vi Bernhard Salins terminologi i hans mästerliga skildring av "Die altgermanische Thierornamentik", tala vi i stället, med samma syftning, om "stil II" och "stil III". Stil II skulle enligt Salin höra till 600-talet, stil III till 700-talet. Den förra har större kraft i slingläggningen, den senare större sirlighet. Som ren stil II, resp. sen stil II och slutligen övergångsformer mellan stilarna II och III kunna de arbeten betraktas, vilka här återgivas i fig. 1—3 a. Ren stil III representeras av fig. 3 b.

Det var Salins tro, att stil II uppkommit genom ett slags renässans ur "stil I", den till sitt kynne likväl helt olikartade stilart, som under senare delen av 400-talet och under 500-talet blomstrade framför allt på Norges Vestland och inom vissa engelska distrikt och av denna anledning numera ofta benämnes "Nordsjöstilen".

Uppställandet av ett sådant stilschema var en naturlig konsekvens av ett betraktelsesätt, som länge rått inom nordisk fornkunskap: fast stil I väsentligen påträffats inom nyssnämnda, västliga distrikt, ville man tro, att den en gång varit bestämmande för formgivningen över hela Skandinavien. Stil II och III betraktades likaledes som allskandinaviska, ehuru de flesta och förnämsta yttringarna därav härrörde från Uppland och Gotland. Då man satte bakre gränsen för stil II:s skede till omkring år 600, var det endast därför, att stil I beräknades ha varat intill nämnda tid.

Allt allmännare börjar man emellertid nu att ansluta sig till den åsikt, som framlades av mig i Rig 1919 — samtidigt en festskrift till Oscar Almgren — och innebar, att stil I och II ej äro mor och dotter, utan tvenne

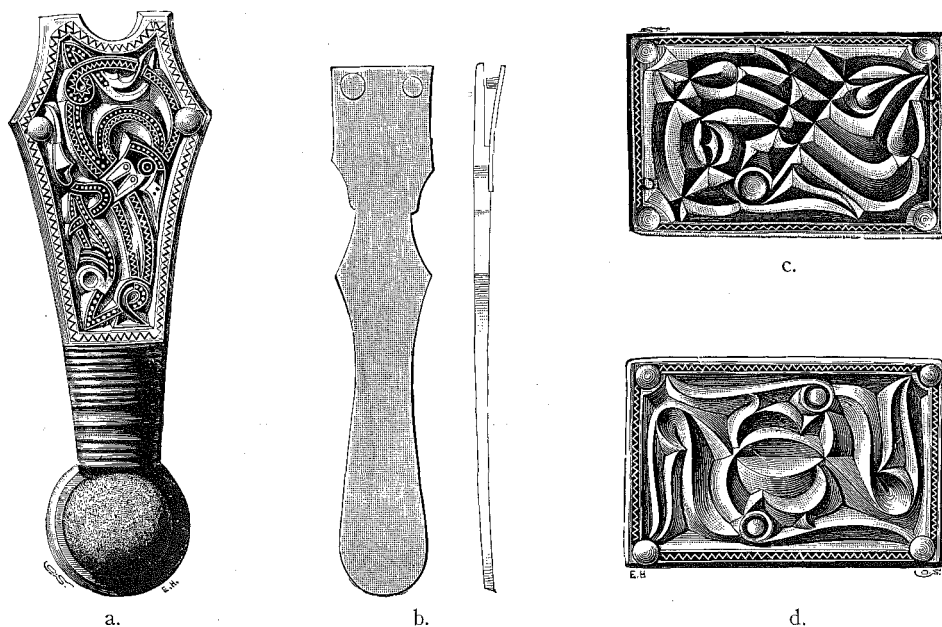

Fig. 1. Rembeslag från båtgraven Vendel XII. Brons, a, c och d med förgyllning. 1/1.
"Ren stil II".

systrar, av vilka den ena fostrats och blomstrat i väster, den andra i öster. Ehuru stil II uppenbarligen levat längre, och senare än den andra systemen nått full mognad, måste dess första uppträdande ha skett långt före år 600 och helt oberoende av stil I avblomstring. Ty båda stilarna äro barn av 400-talets rika formvärld och det finnes många fynd, som visa att de påverkat varandra inbördes.

Det har alltså gällt — och efter vad jag tror lyckats — att ge sannolikhetsskäl för att vissa arbeten i stil II tillverkats under 400-talets senare del och under 500-talet.

Här är det emellertid icke meningen att lämna något nytt bidrag till den diskussionen. I stället vill jag nu lägga fram en del spekulationer, som gälla stil II:s yngre skeden och förhållande till stil III. Också i det avseendet har åskådningen hittills varit alltför schematisk.

Utgångspunkterna för den nödiga revideringen ligga i de märkliga fynd, som under senare år gjorts vid utgrävning av tre båtgravar på Valsgårde gravbacke i Gamla Uppsala, nämligen de gravar, som vi numrerat 5, 6 och 7. Grav 5 befanns innehålla vissa arbeten i god stil II på ungefär samma utvecklingsstadium, som ovan representeras av fig. 1, ävensom föremål med den mer avancerade, tydligen av den iriska manuskriptkonsten påverkade

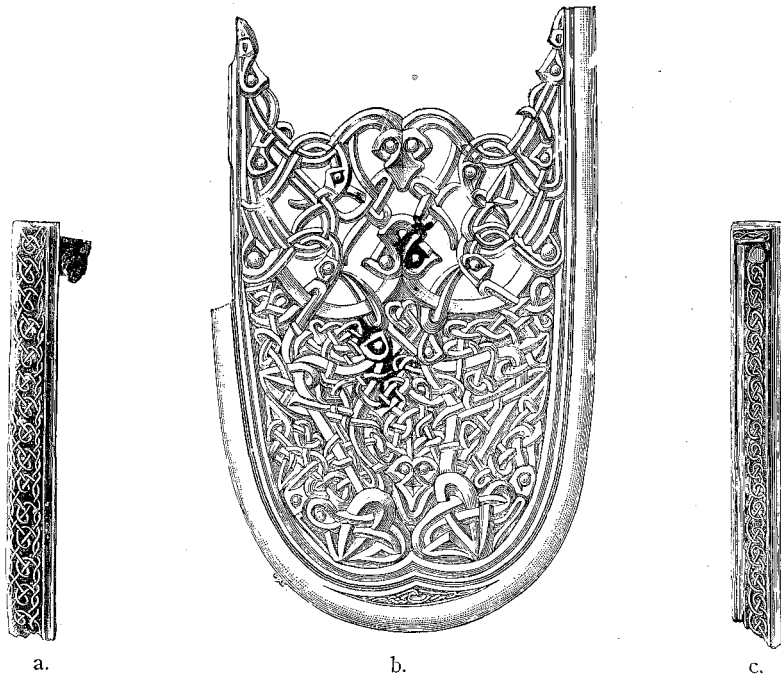

Fig. 2. Beslag till svärdsblida från båtgraven Vendel I. Förgylld brons. 1/1. b: "sen stil II".

stilart, som fig. 2 b exemplifierar. Graven har troligen anlagts inemot 600-talets slut; man försåg den döde med ett gammalt arsvärd, en gammal hjälm och tre gamla sköldar, vilka föremål kanske förut i långa tider hängt som prydnader i ättegårdens festhall, och jämsides med dem lades ett betsel m. fl. till synes nyss tillverkade föremål. På så vis förklaras stilblandningen osökt.

Grav 6 torde vara anlagd ungefärligen en generation senare, d. v. s. ett stycke in på 700-talet. Också den innehöll prov på flera varandra avlösande stilstadier. Yngst tyckas även här vissa betselbeslag vara. De äro av samma art som det i fig. 3 a återgivna.

Den angivna ordningsföljden mellan gravarna 5 och 6 stödjdes av iakttagelser rörande deras läge inbördes i terrängen. De topografiska förhållandena gjorde, att när spaden sattes i grav 7, som låg i samma grannskap, så vågade vi hoppas på fynd av ännu något yngre typ. Eftersom vi redan hade goda prov på både ren och sen stil II samt ytterligare, i grav 6 ensam, på vad man betecknat som övergången från stil II till III, så hade vi nu förväntningar om att i den sannolikt ännu något yngre grav 7 möta alster av den sirliga stil III. Resultatet motsvarade ej förväntningarna — men vart i alla händelser inte sämre än vi kunnat önska.

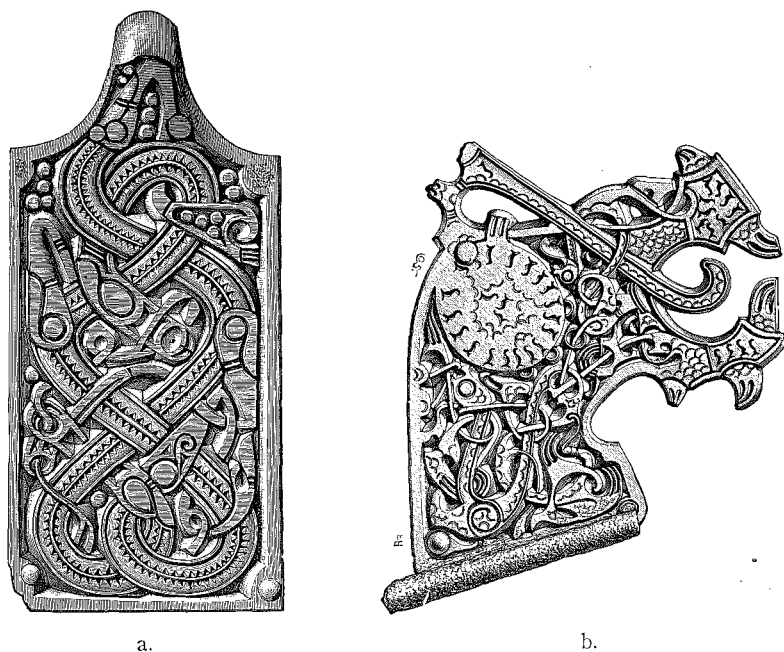

Fig. 3. Betselbeslag från båtgraven Vendel VII. Förgylld brons. 1/1. a: "övergången från stil II till III". b: "stil III".

Grav 7 innehöll — såvitt man nu kan se, innan det ovanligt mödosamma konserveringsarbetet hunnit avslutas — inga prov på sen stil II eller på den efterföljande övergångsstilen, men väl åtskilligt, däribland föremålen fig. 4, som vid första påseende tyckas tillhöra vad jag här kallat ren stil II och dess tid, d. v. s. samma ornamentik och formvärld som på föremålen fig. 1. Så till vida kunde man känna sig frestad att beteckna grav 7 såsom äldre än både 5 och 6. Emellertid är det inte fråga om riktigt samma stil och former som i båtgraven Vendel XII. Säkerheten i utförandet är icke densamma. Dessutom möter man här åtskilligt, som inte hör hemma i den angivna miljön, utan snarare pekar hän mot vikingatid. Att observera är också, att medan så gott som alla bronser i Vendel XII glänsa av förgyllning, undantagsvis jämte silverbeläggning å vissa ytor, är förgyllningen i grav 7 visserligen också representerad, men i påfallande grad åtföljd eller ersatt av en silverglänsande beläggning, som i själva verket torde vara förtening. Om båtgraven Vendel XII i dubbel mening representerar stil II:s guldålder, så kan Valsgårde 7 med sina rika förteningar sägas företräda stilens silverålder.

Hur skall då fyndkomplexet från Valsgårde 7 dateras? Så vitt jag för-

Fig. 4. Beslag till svärdsslida och tre remtungor från båtgraven Valsgärde 7. 1/1, resp. 11/9.

står, gav läget i terrängen en riktig anvisning: graven är inemot hundra år yngre än Vendel XII, d. v. s. måhända från 700-talets mitt.

För den, som håller på den hävdvunna uppfattningen om en successiv omvandling av stil II till stil III måste en sådan datering visserligen synas orimlig. Låt oss emellertid till en början betrakta några av de redan åbero-

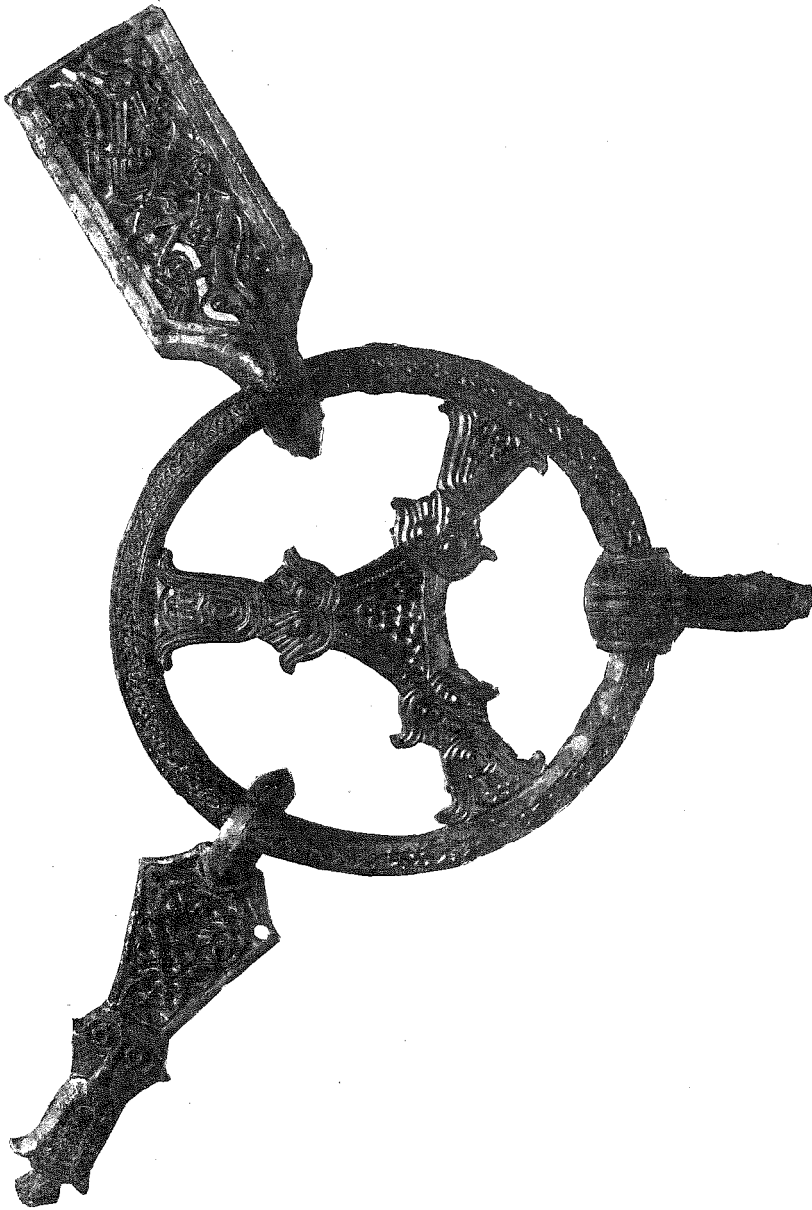

Fig. 5. Del av betsel från båtgraven Valsgärde 5. Förgylld brons. 1/1.

på de betselbeslagen från Valsgärde 5: fig. 5. Det rektangulära rembeslagets inre yta fyller av sen stil II; djuren ha trekantiga kroppar ungefärligen som hästar. Ringen siras av fin knutornamentik, otvivelaktigt hämtad från den

iriska konsten. Därmed torde tiden — näppeligen långt före slutet av 600-talet — vara klar. Det rombiska rembeslaget har emellertid en helt annan stilprägel. Det hör samman med stil II:s guldålder (jfr fig. 1 c). Att dess bygel utsatts för påtaglig nötning, medan övriga återgivna rembeslag sakna spår av slitning, understryker endast, vad stilanalysen i och för sig säger: att det rombiska beslaget är ett äldre stycke i sekundär användning. Betrakta vi slutligen den tregrenade fyllningen i betselringen, kunna vi gå ett steg längre: när ringen gjordes, hade konstnären detta äldre stycke framför sig; liksom han från något iriskt arbete lånat knutmönstret, har han från det rombiska beslaget hämtat motiven för ringfyllningens utformning och dekorerings. Man märker, hur mycket tamare, hur kraftlösa de tre radiellt ställda djurhuvudena inom ringen äro i jämförelse med det huvud, som bildar det rombiska beslagets yttre avslutning. Fastän betslets tillverkare behärskade både den sirliga knutornamentiken och en modernare form av stil II, drog han sig alltså ej för att — till vinnande av omväxling — också nyttja äldre motiv. Den rena stil II:s former och mönster leva kvar, om än i ett mattare skick. Det kan därför icke förvåna, om sedermera, längre fram på 700-talet, den rena stil II:s former ånyo kommo till heders i högre grad. Om jag tyder förhållandena i grav 7 rätt, har denna grav anlagts vid en tidpunkt, då man lidit av en i och för sig ingalunda oförklarlig aversion mot den ytterliga småpetighet, som utmärker så många av den sena stil II:s och än mer den samtida iriska konstens typiska alster. Man tyckes nu rent av ha gripits av en känsla, ej olik vår tids förkärlek för funktionalism, och lösningen gavs i återvändandet till de aldrig helt glömda mönstren på gamla hjälmar, sköldar och svärd, som ännu prydde gillesalarnas väggar eller kunde letas fram ur ättegårdarnas rustkamrar och andra gömslen. Kanske man också med fördel rådfrågade sniderierna på hundraåriga träbyggnader o. s. v.

Detta var m. a. o. en verklig renässans. Sannolikheten av att en sådan företeelse inträffat just då stärkes i hög grad av den politiska situationen. Efter tiden omkr. år 700 — då åtminstone den helige Willibrord säges ha sökt sig ända upp till Norden — ha de skandinaviska folken veterligen icke varit i livligare kontakt med den kristna kulturvärlden förrän tids nog för att bereda Ebo och Ansgar nya missionstillfällen. Först då, d. v. s. omkr. 800, kan stil III tänkas ha slagit ut i full blom.

Som en omedelbar slutsats av dessa iakttagelser kan framhållas, att vi icke längre ha rätt kvarstå vid den hävdvunna uppfattningen. Ren stil II, sen stil II, övergången stil II—III och stil III äro icke att betrakta som varandra direkt avlösande länkar i en fast sammanhängande, oavsläppligt försiggående "utvecklingsserie". De representera fyra generationers av ett gemensamt arv sammanhållna, men av skilda impulser särpräglade smakriktningar. Ätminstone mellan två av dem ha vi rätt att skjuta in — i vad gäl-

ler tidsföljden — en stilfas, som helt bryter den typologiska utvecklingens lagar: stil II:s eller Vendelstilens silverålder, en på främmande impulser fattig tids funktionalistiskt färgade försök att genom återupplivandet av lämpliga delar ur länge sedan gångna släktleds motiv- och formförråd skapa något nytt och självständigt.

Märkvärdig är denna slutsats ingalunda. Den innebär endast, att 600- och 700-talens svenska stillhistoria i verkligheten tätt sig bra mycket likare t. ex. 1700- och 1800-talens, än vad åtminstone den primitiva typologiens målsmän kunnat föreställa sig.

Historiskt har slutsatsen ej ringa intresse. Även om de funktionalistiska strävandena ej voro helt originella, har silveråldern lämnat ett märkligt vittnesbörd om det svenska 700-talssamhällets förmåga att hävda sin egenart. Har man väl fått blicken öppen för silverålderns existens, torde man snart komma till insikt om att den ingalunda är sparsamt företrädd i våra museer. I själva verket torde vi äga vida fler stil-II-arbeten från 700-talet än från 600-talet! Det är sålunda först under silveråldern, som stil II blir en vanlig företeelse på Bornholm, i Finland och Tröndelagen, ja kanske t. o. m. på det fyndrika Gotland. Möjligen är det endast Uppland, som genom 600-talets rena stil II bevarat traditionerna från 400- och 500-talens starkt kontinentalgermanskt färgade stil II. Silverålderstilens märkliga spridning ger oss då bl. a. en mätare av sveaväldets politiska betydelse, ja troligtvis av dess expansion under ett i fråga om belysningen från vanliga historiska urkunder ovanligt dunkelt skede.

Konstnärligt sett voro silverålderns arbeten vida underlägsna den efterföljande stil III:s. Men den stil de företräda var uppenbarligen säkrare förankrad hos folket självt. Stil III var en flyktig hovstil, en bräcklig planta, driven i växthus och föga alstringsduglig. Det vart inte heller den, utan stil II:s silverålder, som — genom ovalspännena av Berdalstyp exempelvis — fick ett varaktigt inflytande också på 800-talets nordiska stilvärld.

Att skilja mellan hovstilarnas nyckfulla fladder och den tyngre, men i bredare folklager säkrare förankrade forntidskonsten är också en uppgift, som den nordiska arkeologien hitintills allt för mycket försummat.

Kungl. krigsarkivets kartor och ritningar rörande Kalmar intill frihetstidens början
Kronologisk förteckning

Av *Harald Köhlin*

Grundstommen i efterföljande förteckning av planer över Kalmar stad och slott bildas av de originalritningar, repliker och kopior, som finnas bevarade i Krigsarkivet (Kra). Dessutom hava medtagits de fotostatkopior av kartor från andra institutioner, som Krigsarkivet anskaffat för erhållande av jämförelsematerial.

Förteckningen är sålunda ej en fullständig kartbibliografi. Ytterligare planer och ritningar finnas även i andra arkiv, exempelvis Riksarkivet, Lantmäteristyrelsens arkiv, Kungl. Biblioteket, Byggnadsstyrelsens arkiv och Allm. Brandförsäkringsverkets för byggnader å landet arkiv i *Stockholm*; universitetsbiblioteken i *Uppsala* och *Lund* (De la Gardieska arkivet); landsarkivet i *Vadstena*; samt framför allt i släktarkivet å Råbergh-Mannerskantzka godset *Värnanäs* (Kalmar län).

Då ritningar över Grimskär oftast tillkommit i samband med befästningsförslag för staden, äro dessa inordnade i Krigsarkivets serie Kalmarplaner. Eftersom nämnda skansritningar torde kunna påräkna ett visst intresse i detta sammanhang, ha de även bibehållits i härvarande förteckning. Någon särskild gruppering i planer över staden, Grimskär, slottet och andra byggnader har ej ansetts lämplig, om bl. a. den fördelen skall vinnas, att ett projekt inneslutande ritningar till flera av dessa grupper kan sammanhållas.

Angående ritningarnas proveniens skall här endast nämnas, att det allra största antalet härstammar från Generalkvartermästaren och chefen för Fortifikationens arkiv (under 1600- och 1700-talen). En del samlades en kort tid under 1700-talet i 2:dra (fortifikations-)brigadens arkiv, vilket snarts införlivades i Generalkvartermästarens. Båda dessa samlingar ha via 1800-talets fortifikationsarkiv nu uppgått i Krigsarkivet.

Planerna äro numera huvudsakligen inordnade i serien: Sverige, Stads- och fästningsplaner, Kalmar (i det följande förkortat till Kalmar n:r etc.). Ett mindre antal återfinnas i serien Sveriges krig, i olika serier av Krigskollegii arkiv (i Kra) samt i inbundna samlingar av originalritningar (samlingsverk n:r etc.) i Krigsarkivet.

Ursprungligen hade det varit min avsikt att förteckna alla i Krigsarkivet förvarade Kalmarkartor och ritningar intill 1809, mer än 500, men av utrymmesskäl har här medtagits blott kartmaterialet till frihetstidens början, närmare bestämt det kartmaterial, som till tiden kommer före 1724 års defensionskommitté. Vad som här redovisats för Kalmar del torde tillfullo vara ägnat att rikta uppmärksamheten på det värdefulla källmaterial till svensk kulturhistoria, som gömmas i Krigsarkivets kartsamling.

Ett årtal inom [] betyder, att detta ej återfinnes å kartan (ritningen), men att tillkomståret av olika skäl kunnat fastställas. En redogörelse för tillvägagångssättet vid dateringen av ritningarna skulle bliva alltför vidlyftig — nästan varje fall, där datum saknats, skulle i så fall fått sin beskrivning. Förslagsritningarna (under 1700-talet) hava daterats det år ritningarna avse. De uppgjordes i allmänhet året före. Det arbete, som föreslås till utförande å dessa, blev ej alltid verkställt, varför en sådan ritning om möjligt bör jämföras med motsvarande relationsritning.

Då i förteckningen ett namn nämnes efter ritningens beskrivning innebär detta ej alltid, att personen ifråga är identisk med ritaren. I en del fall är endast fortifikationsbefälhavarens namn angivet, under det att ritaren är anonym. Stundom äro bådas namn anförda. * efter ritningens beskrivning betyder, att fotostatiskt negativ finnes i Krigsarkivet (Kra).

1. 1585 "Parere et forma in che modo si doueua Forttificha la Citta di Chalmar per il Ser:mo Re. Gioanne mio Sig:r. Datto L'Anno 1585 in Chalmar allí 24 Magio". Färglagd bisterteckning. 64,5 × 78,5 cm.
Reproducerad i: Sylvander, G. V., Kalmar slotts och stads historia, IV, 1865; Meddelanden från Kalmar läns fornminnesförening (Baehrendtz), III, 1902; Munthe, L., Kongl. Fortifikationens historia, I, 1902; Internationella stadsbyggnadsutställningen i Göteborg 1923, katalog, s. 310; Sancte Christophers Gilles Chronica, IV, 1929 (S. Rosman); Alving, Hj., Kalmar och Borgholm, 1925; Ericsson, E., Olof Hansson Örnehufvud, 1935. Kalmar n:r i a.
2. "Parere et forma in che modo si doueua Forttificha la Citta di Chalmar — —". Kopia av föregående. C. Flygare, 1887. Färglagd tuschritning. 71 × 71 cm.
Kalmar n:r i b.
3. 1610 "Calmare Slott och Stadh Anno 1610" (å baksidan). Olof Hansson Örnehufvud, Svensche Plante Booken 1637, fol. 8. Färglagd bisterteckning. 59 × 80,8 cm.*
Reproducerad i: Mankell, J., Öfversigt af svenska krigens och krigsinrättningarnas historia, II:2, plan 19, 1897; Munthe, L., Kongl. Fortifikationens historia, I, 1902; Meddelanden från Kalmar läns fornminnesförening, III, 1902;

- Internationella stadsbyggnadsutställningen i Göteborg 1923, katalog, s. 311; Generalstaben, Gustaf II Adolf, 1932; Ericsson, E., Olof Hansson Örnehufvud, 1935. Samlingsverk n:r 1.
4. 1611 "Calmars belägring 1611". Å baksidan: "Afritningh på Calmare belagringh... Längemåle dhen 3 junij åhr 1611". Uppfodrad å väv. Bisterteckning med perspektiviska detaljer. 57×75 cm.*
Reproducerad i: Meddelanden från Kalmar läns fornminnesförening, III, 1902; Sancte Cristophers Chroenica, IV, 1926; Katalog över Gustav II Adolfs utställningen, 1932; Generalstaben, Gustaf II Adolf, 1932; Festskrift till Martin Olsson, 1936, s. 43; Rig 1936, s. 91. I Generalstabens verk finnes även rekonstruktionsskiss av befästningarna. Annan rekonstruktion i Mankell, J., Öfversigt af svenska krigens och krigsinrättningarnas historia, II: 2, plan 19, 1897. Sveriges krig. Kalmar 1611 n:r 1.
5. Efter "Das Schlos vndt Festung Calmer". Perspektivbild över belägringen år 1611. 1611 Bisterteckning. Fotografi. Originalet å Herzog August-Bibliothek, Wolfenbüttel (Codex Augusteus 36.13, 2°, fol. 50). Reproducerad i: Festskrift till Martin Olsson, s. 48 och Rig 1936, s. 96. Sveriges krig. Kalmar 1611 n:r 4.
6. Efter "Eygentlijke afbeeldinge van de belegeringe der stat Calmer — — — Anno 1611 1611 in maj". Tryckt i Amsterdam hos Herman Allertsz. Coster och Claes Jansz. Visscher. I övre vänstra hörnet mindre sjökort över Kalmarsund. Fotostatkopia. Originalet (kopparstick) å Kungl. Biblioteket, Köpenhamn (Thottske Saml. n:r 1848, 4°). Samma kopparstick å Herzog August-Bibliothek, Wolfenbüttel (Codex Augusteus 36.13, 2°, fol. 90). Reproducerad i: Festskrift till Martin Olsson, s. 49 och Rig 1936, s. 97. Sveriges krig. Kalmar 1611 n:r 3.
7. 1623 "Calmar in Schweden wie solches mit seinen negst umbliegenden Holmen ge- 1625 legen, und Anno 1623 fortificiret gewesen. Anno 1625". Heinrich Thomæ, [Atlas över ostpreussiska och svenska städer], fol. 29. Färglagd bisterteckning. 27×48 cm. Använd av Löfgren, N. I., Kalmar och dess stift i Småland, II, 1830. Samlingsverk n:r 2.
8. "Calmar in Schweden wie solches — — —". Kopia å kalkerväv av föregående. S. Quennerstedt. Omkring 1906. Färglagd tuschteckning. 37,5×47,5 cm. Kalmar n:r 4.
9. 1626 "2 Bastioner medh Designation om Calmare Muurwerk, huru det war åhnat 1626 anlegges och Uthföras, Anno 1626" (å baksidan). (Sannolikt) ritad av Olof Hansson Örnehufvud. Färglagd bisterteckning. (41,6)41,1×61(61,7) cm. Kalmar n:r 5.
10. 1627 "Calmar Cüm Citü. Delinieret Anno 1627" (å baksidan). Olof Hansson Örne- 1627 hufvud, Svensche Plante Booken 1637, fol. 9. Färglagd bisterteckning. 45×65 cm.* Reproducerad i: Mankell J., Öfversigt af svenska krigens och krigsinrättningarnas historia, II: 2, plan 19, 1897; Meddelanden från Kalmar läns fornminnesförening, III, 1902. Samlingsverk n:r 1.
11. 1636 "Calmare Fästning Anno 1636" (å baksidan). Olof Hansson Örnehufvud, 1636 Svensche Plante Booken 1637, fol. 10. Färglagd bisterteckning. 45×65 cm. Reproducerad i: Internationella stadsbyggnadsutställningen i Göteborg 1923, katalog, s. 312. Samlingsverk n:r 1.

12. 1639 "Callmar 1639 af Johan Meier afrijtat". Färglagd bisterteckning. 29,3(28,8) × 38,3 cm. Kalmar n:r 6.
13. 1639 "Calmar 1639 af Johan Meijer afritat" (Anteckning av E. J. Dahlberghs hand). Färglagd bisterteckning. 30 × 36,5 cm.
Reproducerad i: Munthe, L., Kongl. Fortifikationens historia, I, 1902.
Kalmar n:r 7 a.
14. 1639 "Calmar 1639 Af Johan Meijer afrijtat". Fotostatkopia. Originallet i Riksarkivet (Kalmar n:r 13). Kalmar n:r 8.
15. [1639] "Calmaria Nova". Färglagd bisterteckning. 31 × 40 cm. Kalmar n:r 9.
16. 1640- [Plan av gamla staden samt konturerna av nya]. Kopparstick ur Dissertatio
1648 Academia Calmaria Pres. J. Vallerius, Resp. Andr. D. Swebilius, 1717.
29 × 39 cm.* Kalmar n:r 10 a.
17. Före "Plan aff Qvarnholmen medh Dessein af Calmare och huru diupt bastionerne
1648 falla i watnet, hwaruthaff och så är til see huru mycket ännu är til at uthfylla"
(å baksidan). Färglagd bisterteckning. 44,3 (44,5) × (22,3) 23,5 cm.
Kalmar n:r 11.
18. Före [Stads- och befästningsplan för nya staden]. Färglagd bisterteckning. 55,5 × 26,3
1648 cm. Kalmar n:r 12.
19. Före "Dessein öfwer Nya Fästningen på Qvarnholmen". Å baksidan: "1. Proiect af
1648 Callmar, Werneshiöldtz". Slottet, gamla och nya staden. Färglagd bisterteckning. 38 × 77 cm.
Kalmar n:r 13.
20. Före [Stads- och fästningsplan för nya staden]. Sannolikt av N. Tessin d. ä. Färg-
1648 lagd bisterteckning. 26 × 59 cm. Kalmar n:r 14 a.
21. Före "Calmar". Föregående projekt i perspektiv med fingerad bebyggelse. Sanno-
1648 likt av N. Tessin d. ä. Färglagd bisterteckning. 26 × 50,5 cm.
Reproducerad i: Internationella stadsbyggnadsutställningen i Göteborg 1923,
katalog, s. 313. Kalmar n:r 14 b.
22. 1647 [Stads- och befästningsplan för nya staden]. E. M. B[urgman] 1664. Färglagd
bisterteckning. 28,5 × 43,5 cm. Kalmar n:r 15.
23. 1648 [Stads- och befästningsförslag för nya staden jämte teckenförklaring över
bastioner och gator]. Fotostatkopia. Originallet i Riksarkivet (Kalmar n:r 14).
Kalmar n:r 16.
24. 1649 [Kalmar slott med ravelinförslag]. A. Berg. Färglagd bisterteckning. 30 × 40,4
cm. Kalmar n:r 17.
25. 1649 "Calmar Slott". Befästningsförslag för landfronten med profil jämte tecken-
förklaring. Färglagd bisterteckning. 30,7 × 40 cm. Kalmar n:r 18.
26. 1650 "Grimskiär". A. Berg. Plan och profil jämte teckenförklaring. Färglagd bister-
teckning. 31 × 38,5 cm. Kalmar n:r 19.
27. 1650 [Kalmar med närmaste omgivningar. Teckenförklaringar.] Ambjörn Larsson.
Fotostatkopia. Originallet i Landtmäteristyrelsens arkiv (E. 76, n:r 43 a).
Kalmar n:r 20.
28. 1650 "Planta aff nya Calmar". A. Loffman. Färglagd bisterteckning. 66,7 × 78,5 cm.
Kalmar n:r 21.

29. Omkr. "Kalmar med belägenheten af Axel Oxenstjernas gård". Anteckning från 1651 1800-talets slut. Teckenförklaring. Färglagd bister-teckning. 41,5×44,7 cm.
Kalmar n:r 22.
30. Omkr. [Stads- och befästningsplan för nya staden jämte teckenförklaring]. Färglagd 1651 bister-teckning. 41,2×43,5 cm.
Kalmar n:r 23.
31. [1651] "Original Dessein af Calmare underskrifwen af Drottning Christina" (å baksidan). Slottet, gamla och nya staden. Färglagd bister-teckning (68,5)69,3×112 cm.
Reproducerad i: Munthe, L., Kongl. Fortifikationens historia, II, 1906.
Kalmar n:r 24.
32. [1651] "Original Dessein...". Pehr Franc omkr. 1750. Kopia av föregående. Färglagd tuschritning. (67)67,5×91 cm.
Kalmar n:r 25.
33. 1653 "Plan av Nya och Gambla Calmare A:o 1653" (å baksidan). Bister- och rödfärgsteckning. 45×73 cm.*
Kalmar n:r 26.
34. 1656 [Plan av gamla och nya staden, slottet och närmaste omgivningar.] Färglagd bister-teckning. 70×96 cm.*
Kalmar n:r 27.
35. 1650- [Plan av Kalmar Slott, nedre våningen]. Bister-teckning. (46)47×50,4 cm.
talet Kalmar n:r 28.
36. 1650- "Calmare Slott". H. M. Hellander. Nedre våningen. Teckenförklaring. Färglagd talet bister-teckning. 53,3×58,5 cm.
Kalmar n:r 29.
37. 1650- [Plan av Kalmar slott, nedre våningen.] Fotostatkopia. Originallet i Uppsala talet Universitetsbibliotek (68, n:r 39755).*
Kalmar n:r 29 a.
38. 1662 [Profil av graven mellan nya staden och fastlandet]. Färglagd bister-teckning. 9,1×55 cm.
Kalmar n:r 30.
39. 1662 [Diverse profiler av bastioner och kurtiner]. Bister-teckning. 20,8×31,8 cm.
Kalmar n:r 31 a.
40. 1662 [Diverse profiler av bastioner och kurtiner]. Bister-teckning. (19,6)20,3×31,7 (31,1) cm.
Kalmar n:r 31 b.
41. [1664] "Profil af Churtornet af Calmar Slott". Färglagd bister-teckning. 30,1×18,2 (17,5) cm.
Kalmar n:r 32.
42. 1664 "Berättelse om det arbete som widh Calmar befästning är giordt A:o 1664". Färglagd bister-teckning. 21×32 cm.
Kalmar n:r 33 a.
43. 1664 "Berättelse om det arbete..." Replik av föregående. Färglagd bister-teckning. 21×32,5 cm.
Kalmar n:r 33 b.
44. 1664 "Profijler Uppå Gamble Chalmars Stadz Wallar afwägne den 21 o. 23 Septemb: A:o 1664". E. M. Burgman. Färglagd bister-teckning. a) 31×66, b) 19,2×29, c) 32×40 cm.
Kalmar n:r 34 a—c.
45. 1664 "Grimskjär wed Calmar". Plan och profil. Färglagd bister-teckning. 31,5×40 cm.
Reproducerad i: Munthe, L., Kongl. Fortifikationens historia, II, 1906.
Kalmar n:r 35.
46. 1664 "Förteckning Uppå det murstüekie såsom uppå Chalmare Fortificationswärck 1665 a:o 1664 och 1665 giordt ähr". L. M. Burg. Färglagd bister-teckning 42×56 cm.
Kalmar n:r 36.

47. 1666 [Stadsplan samt djupsiffror för vallgraven]. Fotostatkopia. Originalen i Riksarkivet (Kalmar n:r 14). Kalmar n:r 37.
48. 1666 "Förteckning Uppå dheth som Widh Calmare 66 åhrs Fortification förrättat är". E. M. Burgman. Planbild av portkurtinen och vallgraven samt profiler. Färglagd bisterteckning. 50×57 cm.
Reproducerad i: Steckzén, B., Krigskollegii historia, I, 1930.
Kalmar n:r 38 a.
49. 1666 "Förteckning Uppå dheth som..." Replik av föregående. E. M. Burgman. (Endast planbild). Färglagd bisterteckning. 29×50,5 cm. Kalmar n:r 38 b.
50. 1666 "Förteckningh Uppå dhe Muurstycken som Uppå Calmare fortifications Wärc Anno 1666 gjorde äre". E. M. Burgman. Lik föregående. Färglagd bisterteckning. 48,9×57,3 cm. Kalmar n:r 39.
51. 1667 "Calmare Stads Ports Profil". Färglagd bisterteckning. 27×30,5 cm. Kalmar n:r 40.
52. 1667 "Förteckningh Uppå dhe muurstycken som Uppå Calmare Fortifications Wärc giordhe ähre Anno 1667". E. Burgman. Planbild av portkurtinen och vallgraven samt profiler. Färglagd bisterteckning. 57×62 cm. Kalmar n:r 41.
53. 1668 "Förteckningh Uppå Muurstycken som Uppå Calmare Fortifications Wärc gjorde ähre 1668". E. Burgman. Lik föregående. Färglagd bisterteckning. 48×59 cm. Kalmar n:r 42.
54. 1669 "Grundslaget til hwalfwet i Bastion Gust: primus. 28 April A:o 1669". Bisterteckning å båda sidor. 21×32,1 cm. Kalmar n:r 43.
55. 1669 "Förteckningh Uppå dhe Muurstycken som Uppå Calmare Fortifications Wärc gjorde ähre Anno 1669". Planbild av portkurtinen och vallgraven samt profiler. Färglagd bisterteckning. 46×63 cm. Kalmar n:r 44.
56. 1670 "Förteckningh Uppå dheth muurwärc, som uppå Calmare fortifications Wärc gjorde ähre Anno 1670". E. M. Burgman. Planbild av portkurtinen och vallgraven samt profiler. Färglagd bisterteckning. 45,5×73,3 cm. Kalmar n:r 45 a.
57. 1670 "Förteckningh Uppå dheth muurwärc som...". E. M. Burgman. Replik av föregående. Färglagd bisterteckning. 45×73 cm. Kalmar n:r 45 b.
58. 1670 "Förteckningh Uppå dheth muurwärc...". E. M. Burgman. (Kopia eller koncept till föregående). Bisterteckning. 46×73,5 cm. Kalmar n:r 45 c.
59. 1671 [Gamla och nya staden samt slottet jämte närmaste omgivningar]. Fotostatkopia. Originalen i Riksarkivet (Kalmar n:r 12). Kalmar n:r 46.
60. 1672 [Gamla stadens befästningar, kyrkan och slottet]. Särskild beskrivning finnes. Fotostatkopia. Originalen i Uppsala Universitetsbibliotek (68 n:r 45538). Kalmar n:r 47.
61. 1673 "General Dessenier aff Calmar Ing.: Crelij effterlemnade Rijttningar af A:o 1673. Inlewererat aff Landshöfdingen... Herr Hans Clerck" (å baksidan). Gab: Bergh. Nya staden, slottet och närmaste omgivningar. Färglagd bisterteckning. (74,5)76,5×81,5 cm.* Kalmar n:r 48.
62. Omkr. "Geometrische Chartor och proiecte Öfwer Calmare festning" (å baksidan).
1673 G. Bergh. Nya staden, slottet och närmaste omgivningar. Färglagd bisterteckning.
1674 62,5×68,5 cm.* Kalmar n:r 49.

63. 1674 "Plan af nya och gamble Callmare 1674" (å baksidan). Gamla och nya staden, slottet samt profiler. Färglagd bisterteckning. 58,5×62,1 cm.* Kalmar n:r 50.
64. 1674-23 st. årsrelationsritningar över de befästringsarbeten som utfördes i Kalmar
1697 åren 1674—1679. Ingå i stor volym över rikets samtliga befästringsbyggnader av E. J. Dahlbergh, tillägnad Karl XII. Samlingsverk n:r 6.
- Omr.
65. 1674 [Plan av fästningen]. Färglagd bisterteckning. 21(21,5)×34,5 cm.
1675 Kalmar n:r 51.
- Omr.
66. 1674 "Calmar". Gamla och nya staden samt slottet. Färglagd bisterteckning. 44×69
1675 cm.* Kalmar n:r 52.
67. 1675 "Planta aff Calmare som war innesluten uthij Gen: Quarterm: Lieut: bref af den 8 Novemb: 1675" (å baksidan). Erich Palmquist. Färglagd bisterteckning. 29,7×57,2(57,8) cm. Kalmar n:r 53.
68. 1675 "Planta af Calmare den 8 Novemb: A: 1675". Ej fullständig teckenförklaring. Lik föregående, men skiljaktig i vissa detaljer. Färglagd bisterteckning. 29,8×56,7(58) cm. Kalmar n:r 54.
69. Omkr. "Calmar Slått". Förslag till förstärkt landfront. Färglagd bisterteckning.
1675 51,7×62 cm.* Kalmar n:r 55.
70. Omkr. [Förslag till förstärkt landfront för slottet]. Kopia av föregående, ritad något
1675 senare. Färglagd bisterteckning. 48,8×59,6 cm. Kalmar n:r 56.
71. 1677 "Dessein på Callmar Slåth mädh een Faussa bray twenne Raveliner A:o 1677 d. 4 Decemb." Färglagd bisterteckning. 31,5×39 cm. Kalmar n:r 57.
72. 1678 "Prowisionel Dessein på Calmar Slått aff een Faussabray, och Contra scharpe mädh bonnätter A:o 1678 d. 22 May." Färglagd bisterteckning. 20×32 cm. Kalmar n:r 58.
73. 1678 [Relationsritning av staden och slottet]. G. Bergh. Teckenförklaring till profiler, som ej ritats. Färglagd bisterteckning. 65×71 cm. Kalmar n:r 59.
74. Omkr. [Befästringsförslag rörande fronten mellan staden och slottet]. Färglagd
1678 bisterteckning. 21×31 cm. Kalmar n:r 60.
75. Omkr. "Plan och Dessein af Callmare" (å baksidan). Befästringsförslag för land-
1678 fronterna inneslutande även gamla staden. Färglagd bisterteckning. (68)70×85 cm. Kalmar n:r 61.
76. Omkr. [Plan av gamla och nya stadens fästningsverk samt förslag till stadsplan
1680 för gamla staden]. Färglagd bisterteckning. (48)48,8×72,5 cm.
Använd av Löfgren, N. J., Kalmar och dess stift i Småland. Kalmar n:r 62.
77. [1680] "Relations Charta af Callmare 1676" (å baksidan). Nya staden, Slottet och profiler. Färglagd bisterteckning. 32×59 cm. Kalmar n:r 63.
78. Omkr. "Special Siö Charta öfwer Calmar Sundh och redd observerat av Werner
1680 von Rosenfelt." Färglagd bisterteckning. 60,5×61 cm.
Hydrografiska kartor A, n:r 25.
79. 1681 "Relations Carta af Calmare A:o 1681" (å baksidan). M. G. Craelius. Nya staden, slottet och profiler. Färglagd bisterteckning. 42×62 cm. Kalmar n:r 64.

80. 1682. "Relat: Carta öf:r Calmar 1682" (å baksidan). M. G. Craelius. Nya staden och slottet med pejlingssiffror kring strandkonturerna. Bastionsprofiler. Färglagd bisterteckning. 41×62 cm.*
Kalmar n:r 65 a.
81. 1682 [Bastions- och kurtinprofiler]. Färglagd bisterteckning. 13,5(14)×73,5 cm.
Kalmar n:r 65 b.
82. 1682 [Bastions- och kurtinprofiler]. Samtida kopia av föregående. Färglagd bisterteckning. 17,5×73 cm.
Kalmar n:r 65 c.
83. 1683 "Calmare genomsedt 1683 med de förändrade Bastioner emot Siöösidan samt Ravelinen" (å baksidan). Dahlbergs förändring av bastionerna å södra fronten. Färglagd bisterteckning. 62,1×80,1(79) cm.
Kalmar n:r 66.
84. 1683 [Relationsritning]. Anteckning å baksidan av E. Dahlberghs hand: "War Inneslutitt uthj Conduct: Craelij bref af den 9 novemb: A:o 1683". Färglagd bisterteckning. 80,5(81)×86,1(86,8) cm.
Kalmar n:r 67.
85. 1683 "Dessein af Nyia Förlägningen widh Calmare på Engoön som den efter Hans Excell:s, Konungliga Rådets Ammiral General och Gouverneurens Höghwällborne Herr Baron Hans Wachtmeisters befallningh anlades den 10 Septemb. 1683". Kvadratisk skans med fyra hörnbastioner. Bryggor förena fastlandet — Kullö—Engö—L. Knarrön. Färglagd bister- och tuschritning. 32,5×38,8(38) cm.
Kalmar n:r 68.
86. 1683 [Profilteckningar av bastioner och ravelinen]. Färglagd bisterteckning. 20,4×95,8 cm.
Kalmar n:r 69.
87. 1683 "Plan af Bastionerne Regeringen och Carl Philip" (å baksidan). Färglagd bisterteckning. 40,2×63 cm.
Kalmar n:r 70.
88. 1684 [Profil av kurtinerna mellan bastionerna Johannes—Regeringen]. Anteckning å baksidan av E. Dahlberghs hand: "War inneslutitt j Craelij bref af den 24 octob: 1684". Färglagd bisterteckning. 8,8×142,5 cm.
Kalmar n:r 71.
89. 1684 "Relations Carta öfwer Calmare fästning arbete pro A:o 1684" (å baksidan). M. G. Craelius. Färglagd bisterteckning. 40,5×63 cm.
Kalmar n:r 72.
90. [1684] "Fatiat af Rådhuset uthi Callmar". Jfr Kra n:r 166 (1732). Färglagd bisterteckning. 26,5×28,9 cm.
Kalmar n:r 73 a.
91. [1684] [Plan av rådhusets övre våning]. Jfr Kra n:r 166 (1732). Färglagd bisterteckning. 18×26,2 cm.
Kalmar n:r 73 b.
92. 1685 "Relations Carta öfwer Calmare fästning arbete pro A:o 1685" (å baksidan). M. G. Craelius. Färglagd bisterteckning. 40×63 cm.
Kalmar n:r 74 a.
93. 1685 "Courtinen emellan Bastionen Ericus och Johannes Rex". Fasad och profil. Färglagd bisterteckning. 10×74 cm.
Kalmar n:r 74 b.
94. 1686 "Grimskiär wed Calmare. A:o 1686." E. J. Dahlbergh. Förslag till 8-kantigt torn med "nedricht ståndh för stycken". Färglagd bisterteckning. 29,2(29,7)×(31)31,5 cm.
Kalmar n:r 75.
95. 1686 "Grimskiär Sckans wedh Calmare Anno 1686". Förslag till runt torn med 5-uddigt stjärnverk jämte teckenförklaring. Färglagd bisterteckning. 30,7×39,8 cm.
Kalmar n:r 76.

96. 1686 "Grimskiärs Schantz weedh Calmare Anno 1686". E. J. Dahlbergh. Samma grundform som föregående. Färglagd bisterteckning. 31,7×39,2 cm.
Kalmar n:r 77.
97. 1686 "Grimskiäär Skantz wedh Calmare, Anno 1686". E. J. Dahlbergh. Samma grundform som föregående. Färglagd bisterteckning. 30×37,6 cm.
Reproducerad i: Munthe, L., Kungl. Fortifikationens historia III:1, 1908.
Kalmar n:r 78 a.
98. [1686] [Grimskär med runt torn]. Samma grundform som föregående och med 8-kantigt torn. Färglagd bisterteckning. 30×27,7 cm. Kalmar n:r 78 b.
99. 1686 "Grimskiäär skantz wedh Calmare Anno 1686, samt Öfwerstens och General Qaurtermestaren Wälborne Erich Dahlbergs Dessein öfwer ett Rundt Torn och ett Stiernwerck eller nedrigare Stånd för Stycken, för Glödande Kuhlor och att stryka Waterpass". Kopia av n:r 97. Färglagd bisterteckning. 31,7×40,5 cm.
Kalmar n:r 79 a.
100. 1686 "Öfwerstens Krigsrådet och General-Quartermestaren Wälborne Herr Erich Dahlberg Dessein öfwer ett Attakantigt Torn wedh Grimskiär." Kopia från n:r 98. Färglagd bisterteckning. 30×40 cm. Kalmar n:r 79 b.
101. 1686 "Plaan af Staden och Fästningen Calmar och huruledes dee, der nu liggande Wärk förnembliagast emot Landsidan... kunna förändras..." E. J. Dahlbergh. Approberad av Karl XI. Färglagd bisterteckning. 43,2×55,2 cm.
Reproducerad i: Munthe, L., Kungl. Fortifikationens historia, III:1, 1908.
Kalmar n:r 80 a.
102. 1686 "Plan af Staden och Fästningen Calmar...". Samtida kopia av föregående. Vidimerad av M. Palmquist. Färglagd bisterteckning. 43,5×55,6 cm.
Kalmar n:r 80 b.
103. 1686 "Plaan af Staden och Fästningen Calmar och huruledes dee der liggande Wärk förnämbliagast emot Landsijden...". Något senare kopia av n:r 101. Färglagd bisterteckning. 44,2×57,2 cm.* Kalmar n:r 81.
104. 1686 "Plaan af Staden och Fästningen Calmar...". Kopia av n:r 101, ritad 1698 av D. Gerdes. Färglagd bisterteckning. 44×57 cm. Kalmar n:r 82.
105. [1686] [Planritning av landfronten]. Vidimerad av E. J. Dahlbergh. Färglagd bisterteckning. 15,8×20,3 cm. Kalmar n:r 83 a.
106. [1686] [Planritning av landfronten]. Kopia av föregående. Schmitz 1699. Vidimerad av M. Palmquist. Färglagd bisterteckning. 16,2×20,2 cm. Kalmar n:r 83 b.
107. 1686 "Relations Profiler och faciater af Calmare A:o 1686" (å baksidan). Färglagd bisterteckning. 20,2×31,7 cm. Kalmar n:r 84 a.
108. 1686 [Profil och faciat]. Färglagd bisterteckning. 8,1×19,9 cm. Kalmar n:r 84 b.
109. 1687 "Kort Underdånigh Berättelse om Hwadh Arbete som är wijdh Callmar befästningh förrättadt i Åhr 1687". M. G. Craelius. Färglagd bisterteckning 47,7×78,5 cm.* Kalmar n:r 85.
110. Omkr. 1690 "Schala und Carta af Calmar Sundt". Primitiv översiktskarta av trakten Kalmar-Björkenäs. Grundförhållandena kring staden särskilt utmärkta. Dansk text. Fotostatkopier. Originalen i Kungl. Biblioteket, Köpenhamn (I. K. K. XVIII 4).
Kalmar n:r 86.

111. 1689-1690 "Kort Underdånigh Relation Oppå dhet Arbete som uthi Åhr 1689 är förrättat medh dhe 150 Mann som hijt till Callmare festningen till Arbete warit Commenderade." Färglagd bisterteckning. 41×64 cm. Kalmar n:r 87.
112. 1691 "Kort Underdånigh Relation Oppå dhet Arbete som utij Åhr 1691 är förrättat...". M. G. Craelius. Färglagd bisterteckning. 40×61,5 cm. Kalmar n:r 88 a.
113. 1691 "Kort Underdånigh Relation...". Replik av föregående. Färglagd bisterteckning. 38×59 cm. Kalmar n:r 88 b.
114. 1692 "Kort Underdånigh Relation Oppå dhet Arbete som utj Åhr 1692 är förrättat här widh Callmare medh dhe 150 Man commenderat Arbetz folck, som och 30 Mann här af Guarnision." M. G. Craelius. Färglagd bisterteckning. 41×63 cm. Kalmar n:r 89 a.
115. 1692 "Kort Underdånigh Relation...". Kopia av föregående. Färglagd bisterteckning. 36,8×48,4 cm. Kalmar n:r 89 b.
116. 1692 "Kort Underdånigh Relation...". Kopia av n:r 114. Färglagd bisterteckning. 40,8×63 cm. Kalmar n:r 89 c.
117. 1693 "Calmare". E. J. Dahlbergh, Svecia Antiqua et Hodierna. Kopparstick av W. Swidde. 20,7×41 cm. Svecia Antiqua et Hodierna.
118. 1693 "Underdånigh Relation om deth Arbete som åhr förrättat Anno 1693 wijd Callmar Befästningh." D. Schmidt. Färglagd bisterteckning. (32)32,5×41,5 cm. Kalmar n:r 90.
119. 1693 "Project Öfwer Dhet Magazines Hwalfwet, som skall opsettias mitt emot Magazin Huset." M. G. Craelius. Färglagd bisterteckning. 20×32 cm. Kalmar n:r 91 a.
120. 1693 "Magazines hwalfet j Calmare." Leijonsparre. Blyertsteckning. 23,6×40,5 cm. Kalmar n:r 91 b.
121. 1694 "Underdånigh Relation hwadh Arbete som är förrättat Anno 1694 så wäll wijdh Callmar Befästningh som på des Slotz...". D. Schmidt. Färglagd bisterteckning. 21×59 cm.* Kalmar n:r 92.
122. 1694 "Calmare. Inneslutet uthij Capitain Schmits brief, dat. den 26 october A:o 1694" (å baksidan). D. Schmidt. Plan av bastionerna Ericus och Johannes Rex samt mellanliggande kurtin. Färglagd bisterteckning. 27,3×129,9 cm. Kalmar n:r 93.
123. Omkr. 1694 [Plan av logementerna i curtinen emellan bastionerna Ericus och Johannes Rex]. Färglagd tuschteckning. 23,5(24,4)×124,5 cm. Kalmar n:r 94 a.
124. Omkr. 1694 "Dessein till Logementer uti Norra Courtinerne". Detalj till föregående. Färglagd bisterteckning. 34,3×45,4 cm. Kalmar n:r 94 b.
125. 1694 "Callmare 1694." Djupsiffror för krubbväcket samt profil för dess stenkistor. Färglagd bisterteckning. 21×31 cm. Kalmar n:r 95.
126. 1695 "Plaan jempte Faciat och Profiler öfwer Magazines hwalfwet i Callmar...". Aven Corps de Gardet vid södra sjösidan. Färglagd bisterteckning. 21×124 cm. Kalmar n:r 96.

127. 1696 "Kort underdånig Relation oppå deht Arbete, som uthi åhr 1696 här widh Callmare Fästning... är förettat...". Plan och profiler. D. Schmidt. Färglagd bisterteckning. 40,5×62 cm.* Kalmar n:r 97 a.
128. 1696 "Kort underdånig Relation...". Replik av föregående. D. Schmidt. Färglagd bisterteckning. 41,5×61,5 cm. Kalmar n:r 97 b.
129. 1697 "Grimskiär Skantz wysandes medh deh yttre Puncterade Linier huru långt utomkring densamma grunderna sigh sträckia". D. Schmidt. Färglagd bisterteckning. 32,5×40,7 cm.* Kalmar n:r 98 a.
130. 1697 "Grimskiär Skantz...". Replik av föregående. D. Schmidt. Färglagd bisterteckning. 31×40,2 cm. Kalmar n:r 98 b.
131. 1697 [Plan och profilritningar av bastionerna Christina Regina och Carl Philip]. D. Schmidt. Färglagd bisterteckning. 23,5×36,4(36,8) cm.* Kalmar n:r 99.
132. 1697 "Kort underdånig Relation oppå dhet Arbete som uthi Åhr 1697 är förrättadt här wijdh Callmar Fästning". D. Schmidt. Färglagd bisterteckning. 41,3×62,8 cm. Kalmar n:r 100.
- Omkr.
133. 1697- [Plan av staden och befästningarna i utförlig skala särskilt avseende kurtin-
1698 valven samt landfronten]. Färglagd tusch- och bisterteckning. (45,5)44,5×71 cm. Kalmar n:r 101.
- Omkr.
134. 1697- [Plan av staden och befästningarna]. Lik föregående. Ritad av samma hand.
1698 Färglagd tusch- och bisterteckning. 44,5×69,5 cm. Kalmar n:r 102.
135. 1690- [Plan av slottet]. Möjligen av Stuart. Färglagd tuschteckning. (38)38,7×42,7
talet Kalmar n:r 103.
136. 1698 [Plan och profil av ravelinen Prins Carl]. Färglagd bisterteckning. 32,2×41,1
cm. Kalmar n:r 104.
137. 1698 "Plaan öfwer den Gamble Ravelinens bescaffenheet sampt och wijsandes huru wijda af beteckte wägen och gamble grafwen undan Schachterat wordet". D. Schmidt. Färglagd bisterteckning. 29×45 cm.* Kalmar n:r 105.
138. 1698 "Horizontal afwägning öfwer Landhgrundens situation på ett Musqete Skott när ifrån Staden...". D. Schmidt. Färglagd bisterteckning. 32,5×60 cm. Kalmar n:r 106.
139. 1698 "Callmare Fästning, uthwijsar med denne Deliniation huru densamma medh alle des Wäreck så wähl Gamble som Nye så och medh sine Tompter och Quarter Pro Anno 1698 bescaffat är." D. Schmidt. Färglagd bisterteckning. 29,2×42,5 cm. Kalmar n:r 107.
140. 1698 "Charta wijsande huru Skieppet Calmar Castel kom till Olycka mitt uthi Callmare Sundh." Fotostatkopia. Originallet i Riksarkivet (Kalmar n:r 11). Kalmar n:r 108.
141. 1699 "Uthi Underdånigste Föllie af Hans Kongl. Maj:t Allernådigst Förordnad Fortifications Staat Hafwa detta åhr 1699 uthi Callmar...". Plan och profiler av ravelinen Prins Carl. D. Schmidt. Färglagd bisterteckning. 32×82,5 cm. Kalmar n:r 109.
142. 1699 [Ritning över ravelinen Prins Carl]. E. Streng. Bisterteckning 21×32,6 cm. Kalmar n:r 110.

143. 1699 "Denna Plaan uthwijsar den äfter Kongl. Maj:tz Approberade Dessein öfwer Callmare Fästningh...". D. Schmidt. Bisterteckning. 21 × 32 cm.
Kalmar n:r 111.
144. 1699 "Öfwer hela Fästningen Callmar afmätne och afwägne Profiler... 1699." Märkt L. A. Profiler även å baksidan. Färglagd bisterteckning. 32,5 × 41,6 cm.
Kalmar n:r 112.
145. 1699 "Explicacion öfwer Anläggningz Dessein för Port Ravelinen uthi Callmare." (Skrivelse om 4 sidor.) C. M. Stuart. Härtill följande ritningar: a) "Anläggnings Dessein för Port Ravelinen uthi Callmare". C. M. Stuart. Färglagd bisterteckning. 31,4 × 41,2 cm. b) Kopia av föregående. D. Schmidt. Färglagd bisterteckning. 30,7 × 39,5 cm. c) "Dimensionerne af Port Ravelinen i Callmare". Rödfärgsteckning med explication. 32,6 × 42,5 cm. Kalmar n:r 113 a-d.
146. 1703 "Grimschär aftagen d. 26 julij Anno 1703." Färglagd tuschteckning. 17,5 × 24,4 cm.
Kalmar n:r 114.
147. 1703 "Relations Charta öfwer Fortifications Arbetet wed Fästningen Calmar och dess Wäster Ports Ravelin pro A:o 1703." Färglagd tuschteckning. 32,5 × 54 cm.*
Kalmar n:r 115.
148. 1708 [Plan av staden jämte fästningsanläggningarna]. Kop. av O. I. Dahlman. Färglagd tuschteckning. 36,5(35,5) × 58,2(59) cm.
Kalmar n:r 116.
149. 1708 "Carta och Relation öfwer Arbetet widh Calmare Fästningh Port Ravelin... 1708". O. J. Dahlman. Ravelinen Prins Carl. Färglagd tuschteckning. 32,5 × 41,1 cm.
Kalmar n:r 117.
150. 1708 "Underdånig Relation och Charta öfwer dhett Arbete som i Åhr 1708 uthi Callmar...". D. Schmidt. Ravelinen Prins Carl. Färglagd tusch- och bisterteckning. 34 × 46 cm.
Kalmar n:r 118.
151. 1709 [Plan av landfronten]. O. J. Dahlman. Ravelinen Prins Carl. Färglagd tuschteckning. 32,5 × 41 cm.
Kalmar n:r 119.
152. 1709 "Underdånig Relation och Charta öfwer det Arbete som i Åhr 1709 uthi Callmar... krigsfångar förrättat." D. Schmidt. Ravelinen Prins Carl. Färglagd tuschteckning. 32 × 41 cm.
Kalmar n:r 120.
153. Omkr. 1710 [Plan och profil av Ravelinen Prins Carl]. Färglagd tuschteckning. 32,1 × 40,5 cm.
Kalmar n:r 121 a.
154. [Plan och profil av Ravelinen Prins Carl]. Samtida kopia (koncept?) av föregående. Färglagd tuschteckning 32 × 41,5 cm.
Kalmar n:r 121 b.
155. 1711 [Ravelinen Prins Carl]. Färglagd tuschteckning. 34 × 45,1 cm. Kalmar n:r 122.
156. 1711 "Plan, Faciat och Profil öfwer Ravelinen i Callmar Pro Anno 1711". Färglagd tuschteckning. 32 × 41 cm.
Kalmar n:r 123.
157. 1712 "Underdånig Relation och Charta öfwer deht Arbete som i Åhr 1712 uthi Callmar wed Nya Ravelinen Ryska Fångar förrättat...". D. Schmidt. Färglagd tuschteckning. 29 × 67,5 cm.
Kalmar n:r 124.
158. 1712 "Grund Rijtningh och Faciat öfwer Callmare Fortifications Tyghgård och Huus som å nyo kommer att uppbyggas." Aproberad: M. Palmquist. Färglagd tuschteckning. 29 × 38,3 cm.
Kalmar n:r 125 a.

159. "Grund Rijtningh och Faciat...". Samtida kopia av föregående. Färglagd tuschteckning. 28,2×39,8 cm. Kalmar n:r 125 b.
160. 1714 "Charta, wisandes Norre Inloppet uthi Callmare Sund emellan Öarne Swijnöö och Skallöö, samt der på projecterade Skantzar derifrån detsamma besiutas kan." Färglagd bister-teckning. 32,5(31,8)×53,9(53,3) cm. Kalmar n:r 126.
161. 1715. "Relations Charta öfwer Fästnings Arbetet i Callmar pro A:o 1715." Ravelinen Prins Carl. Färglagd bister-teckning. 44×58 cm. Kalmar n:r 127 a.
162. "Relations Charta...". Replik av föregående. Färglagd bister-teckning. 42×55 cm. Kalmar n:r 127 b.
163. Omkr. "Plan af en dehl utaf Fästningen Callmar anwijsandes på Bastionen Gustavi 1715 Primi höger Face." D. Schmidt. Färglagd bister-teckning. 32,5×42 cm. Kalmar n:r 128.
164. 1716 "Grundrijtning öfwer Callmar Fästning". Färglagd tuschteckning. 24,5×34,7 cm. Kalmar n:r 129.
165. 1716 "Grund- och Profil Ritning öfwer den Ähr 1713 nederfallne Brechen på Cortinen emellan Bastionerne Carolus IX och Carolus Gustavus". Färglagd bister-teckning. 15,2×41,7 cm. [Skrivelse från D. Schmidt till Chefen för fortifikationen angående ovanstående]. Kalmar n:r 130 a, b.
166. Omkr. (Bilaga till): "Omständligare Berättelse angående den Jordmassa i Ravelins 1719 grafwen wid Callmare fästning". von Lindebladh. Färglagd tuschteckning. 31,9×40,8 cm. Kalmar n:r 131.
167. Omkr. "Dessein och Förslag huru Polijgonen af Callmare fästning som wetter emot 1719 Landssijden bör, efter ankomsten ordres, skyndesammast sättias i stånd emot surpriser." v. Lindebladh. Färglagd tuschteckning. 31,6×40,8 cm. Kalmar n:r 132.
168. Omkr. "Dessein af de Nya Lunetterne som skola anläggias på begge sidor om Ravelinen wid Callmare festning." v. Lindebladh. Färglagd tuschteckning. 21,5×32 cm. Kalmar n:r 133 a.
169. "Dessein af de Nya Lunetterne...". Samtida kopia av förestående. Färglagd tuschteckning. 19,5×30,5 cm. Kalmar n:r 133 b.
170. 1720 "Callmare Slått aftagit in augusto 1720". Ulrich Höijer. Färglagd tuschteckning 38,5×50,7(50,1) cm. Kalmar n:r 134.
171. 1720 "Topographisk eller Fält Charta Kring om Callmare Stadh. Förfärdigad in Julio Anno 1720". Färglagd tuschteckning. 44,8×57 cm. Kalmar n:r 135.
172. 1720 "Geometrisch Charta öfwer Callmare Stads ägor. Afcopierat in augusto 1720 af Conducteuren Petter Tallén." Färglagd tuschteckning. 43×51,5 cm. Kalmar n:r 136.
173. 1720 "Plan af Grimskiärs Skantz. Aftagit in Julio A:o 1720". Färglagd tuschteckning. 40×49,5 cm. Kalmar n:r 137.
174. Omkr. "Calmare Slots Torn". Reparation av taken. Färglagd tuschteckning. 19,2×1720 31 cm.* Kalmar n:r 138.
175. Omkr. "Plan af Calmare Slott" (med profiler av 2 torntak). Färglagd tuschteckning. 1720 26,3×32,1 cm. Kalmar n:r 139.

176. Omkr. [Topografisk karta över trakten väster och sydväst om staden och slottet].
1721 Färglagd tuschteckning. 40,1 × 51,6 cm. Kalmar n:r 140.
177. 1721 "Relations Dessein öfwer Fästningsarbetet i Calmare Pro Anno 1721". J. A. Blaesingh. Ravelinen Prins Carl, Plan och profiler. Färglagd tuschteckning. 47 × 59 cm. Kalmar n:r 141 a.
178. 1721 "Relations Dessein öfwer...". Samtida kopia av föregående. Färglagd tuschteckning. 44 × 57,5 cm. Kalmar n:r 141 b.
179. 1719 "Relations Cartha öfwer Fästningsarbetet i Calmare ifrån år 1719 till 1722 inclusive." Översikt av befästningarna samt div. profiler. Färglagd tuschteckning. 44,7 × 57,5 cm. Kalmar n:r 142.
180. 1722 "Förslags Calculation eller Författnings Dessein öfwer Fästnings arbetet." Explication. Ravelinen Prins Carl med dess kontre-eskarp. Färglagd tuschteckning. 31,4 × 39 cm.
Krigskollegii arkiv. Fortifikations dep. E. II.
Rekvisitionsförslag för Kalmar 1722—1768.
181. 1722. "Relations Dessein öfwer Fästnings Arbetet uti Calmare pro Anno 1722". v. Lindebladh. Ravelinen Prins Carl. Plan, profiler och teckenförklaring. Färglagd tuschteckning. 42 × 54 cm. Kalmar n:r 143 a.
182. 1722 "Relations Dessein öfwer...". Samtida kopia av föregående. Färglagd tuschteckning. 44 × 56 cm. Kalmar n:r 143 b.
183. 1722 "Relations Dessein öfwer Reparationen wed Calmare Slätt pro Anno 1722". v. Lindebladh. Färglagd tuschteckning. 33 × 44 cm. Kalmar n:r 144.

Sävstaholm i romantik och barock

Av *Sigurd Wallin*

Sävstaholm har under ett helt århundrade, 1800-talet, stått som idealtypen för ett herresäte med konst och litteratur som ledprincip, ett lant-hov där livet ständigt kretsade kring dessa kulturens blommor, där konsternas utövare voro ett självskrivet inslag i societeten och där samlandet av tavlor och böcker var ett det naturligaste medel att ge behag och lyftning åt livets rikedom. Sävstaholm i denna bemärkelse var en skapelse av en enda man, greve Gustaf Trolle-Bonde, "den blinde excellensen", och det var alltjämt traditionen från honom, som härskade på gården, så länge hans kultur-skatter bodde kvar i hans lantslott.

Själva byggnaden på Sävstaholm och hela dess omgivning hade också fått sin karaktär bestämd av samme mans smak i en så utpräglad grad, att den kan uppställas som det fullödigaste exempel man gärna kan önska sig på det begynnande 1800-talets förnäma lantresidens, där monumentalitet och omedelbart samband med den leende naturen äro grundelementen. Karaktärsbyggnadens integritet lider intet som helst intrång av andra byggnadsverk, där den ligger i ensam storhet direkt uppvuxen ur gräsmattor och sandplan och omgiven av det mjukaste lövverk, ymnigt och rikt, vajande i lycklig ovetenhet om en trädgårdsmästares tuktande sax. Husets huvudvåning med sin förnämt höga och utpräglad långa rumsfil genom byggnadens hela inponerande sträckning är upphöjd över marknivån genom att den ligger ovanpå en lägre ekonomivåning. Men sambandet med parklandskapet omedelbart utanför fönstren är icke dess mindre ytterligt starkt betonat genom att dessa fönster i stor utsträckning äro neddragna till golvet och att filen avslutas med öppna altaner vid husets bägge gavlar. Sällskapslivet rör sig i våningen genom allt luftigare belysta rum med ohindrad utblick mot gröna planer med en och annan vit staty och skymtande slingor av speglande vatten, och altanen vid rumsfilens slut ger den naturligaste fullbordan åt denna stegrade kontakt med den gröna parken. Åt ena sidan från entrérummet i våningens mitt ligga de egentliga sällskapsrummen, den stora salongen, en divan och en musiksalong, och i perspektivets slut visar sig mellan lövverket i parken en orangeribyggnad, som speglar

Fig. 1. Inskriptionstavla, som uppsattes på Sävstaholms huvudbyggnad vid reparation år 1766.

sin klassicistiska gavelfront i en av dammarna. Åt andra sidan ser man genom matsalen och tvenne stora bibliotekssalar ut genom en glänta, över Vingåkersslätten, sockenkyrkans vita torn som en avlägsen slutpunkt. Parkens vidsträckthet ut över plana, delvis lågt belägna marker ger åt slottsbyggnaden den förnäma isolering som anstår dess lynnesart, och på andra sidan om en å, som flyter stilla strax utanför biblioteksgaveln, breder sig åkerslätten öppen och vid. Så länge som andan av kultiverat konstliv bodde kvar i detta så inrättade hus, så länge uppehölls i parknaturen däromkring den oklanderliga ans och puts, som ensam kan bibringa den genomförda engelska parken intrycket av närheten till idealtillståndets klassiska ängd.¹

Den man som skapade denna miljö, greve Gustaf Trolle-Bonde, tillträdde 18-årig vid sin faders död år 1791 ett av landets mest omfattande godskomplex, men bland sina många egendomar utvalde han Sävstaholm som sitt huvudresidens och ägnade sig med iver åt att göra denna gård till den ideala ram för hans liv som motsvarade hans smak och intressen.² Som utgångspunkt hade han därvid varken en anläggning, som kom hans intentioner till mötes, eller en jungfrulig mark, som låg färdig att låta sig formas. Hans modernegård var tvärt om sedan gammalt en färdig produkt av andra tidsideal än dem han införde, och det konsekventa genomförande av en bestämd tidssmak,

¹ Om Sävstaholm se bl. a. L. Looström i Svenska slott och herresäten, Serie 1, Södermanland, Sthlm 1908.

² G. Jacobson i Svenskt biografiskt lexikon, V, Sthlm 1926.

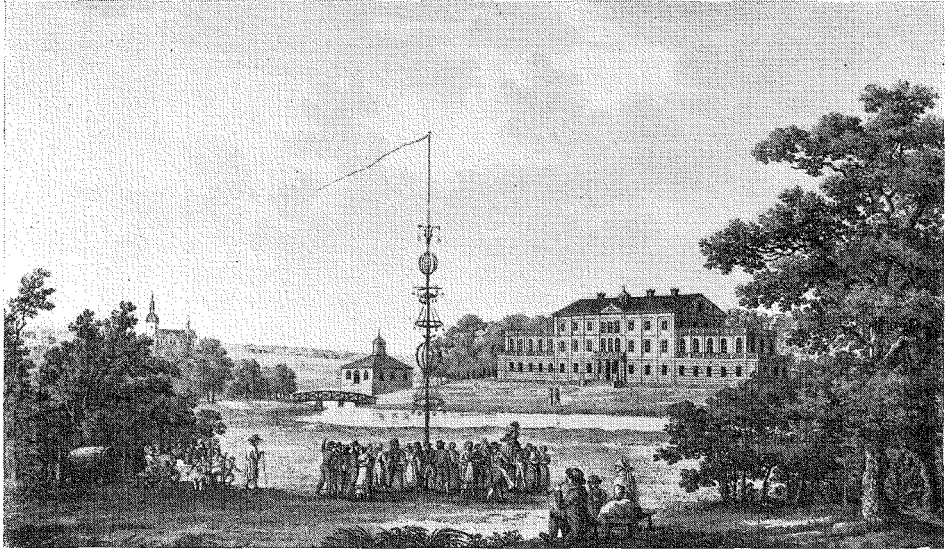

Fig. 2. Sävstaholm. Akvatintagravyr efter teckning av Ulrik Thersner 1824.

varom Sävstaholm i sitt 1800-talsskick vittnar, är alltså resultatet av en målmedveten mans vilja och förmåga att sätta sin egen och sin tids prägel på en hel miljö.

Den unge grevens uppfostran fullbordades traditionsmässigt genom en lång utrikesresa under åren 1794—1796, vari ingick ett helt års vistelse i London. Intresset för konst och umgänget med konstnärer är redan här starkt framträdande hos den blivande samlaren och konstmecenaten. Omedelbart efter hemkomsten grundlade han sin konstsamling genom begynnande tavelinköp. Och år 1804 var han färdig att börja gårdens omskapande. Detta år är en karta daterad, som ger en klar bild av anläggningens hela karaktär sådan den planerades vid arbetets begynnelse, fig. 5. Samtidigt började ombyggnaden under ledning av arkitekten C. C. Gjörwell. År 1815 stod huset färdigt, och anläggningen hade då fått den prägel, som den sedan bibehöll med sällsynt trohet under ett helt århundrade. När Ulrik Thersner år 1824 tecknade sin bild av Sävstaholm, fig. 2, såsom en av de tidigare i en lång rad av konstnärer, vilka gjort denna herrgårdsvy så allmänt känd, var han säkert medveten om att det gällde den ledande representanten för den goda smaken. Texten till Thersners litografi vittnar härom i följande stycke: "Ehuru gårdens belägenhet ej är i hög grad pittoreskt skön, lemnar likväl et nära förbilöpande vattendrag tillfälle för konstens bemödanden, hvilka genom redan påbörjade kanaler, planteringar m. m. snart skola skänka nuvarande ägaren fullkomlig tillfredsställelse för dess osparda kostnader och omtänka".³ Och på 1860-talet,

³ Ulrik Thersner, *Fordna och närvarande Sverige*, Sthlm 1817 ff.

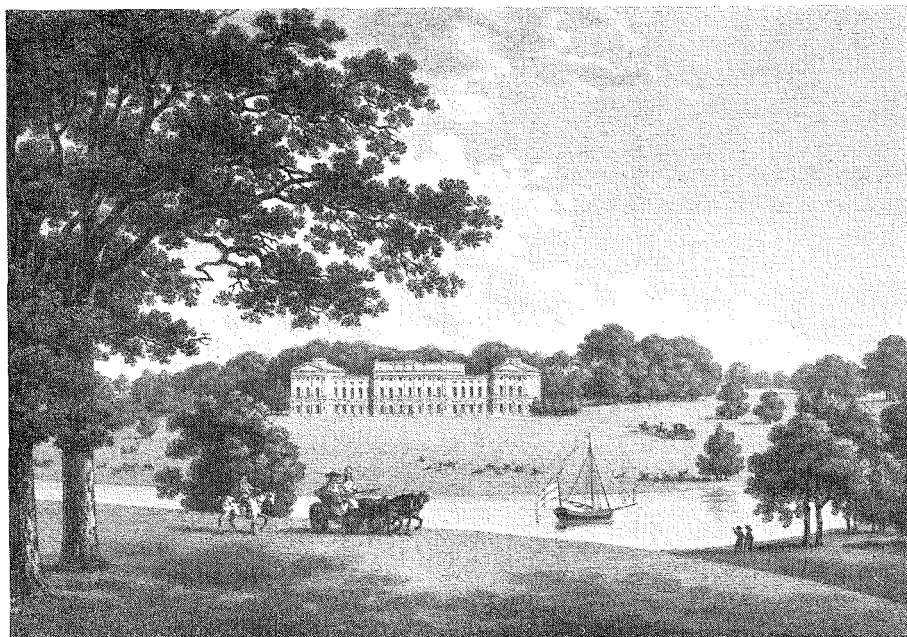

Fig. 3. Heveningham Hall i Suffolk, England. Gravyr av W. Watts 1782 efter teckning av I. Hearne 1780.

då Olof Eneroth inledde sin serie av sörmländska herrgårdsskildringar med Sävstaholm, som låg honom särskilt om hjärtat, formar sig hans historik till en lovsång över den blinde excellensens omskapande av gården. Det blir en programförklaring över den engelska stilens ensamrätt till begreppen konst och smak, medan det gamla Sävstaholms franska anläggning karakteriseras som falsk smak och hela förtiden såsom "det gamla barbariets natt", varur gården förlossades av excellensen Gustaf Trolle-Bonde. Eneroth sammanfattar sitt omdöme om dennes verk i följande direkta hänvisning till erfarenheter från hans Englandsvistelse.

"Växtverlden hade varit den gamle excellensens särskilda ungdomslust. Icke underligt alltså, om han egnade den en synnerlig omvårdnad i sin verksamhets dagar. Hans resa i England hade gjort honom till Engelsman i fråga om naturens konstbehandling. Sävstaholm vittnar derom. Det finnes få gårdar i Södermanland, der naturen bär konstens prägel så som vid Sävstaholm, oakadt all dess vegetativa fattigdom."⁴

Det vore strängt taget överflödigt att exemplifiera Sävstaholms nära beroende av det senare 1700-talets England, men bläddrandet bland bilderna av förnåma engelska lantgårdar ger så många goda paralleller, att det är

⁴ O. Eneroth och Fr. Richardt, Herregårdar uti Södermanland, Sthlm 1869.

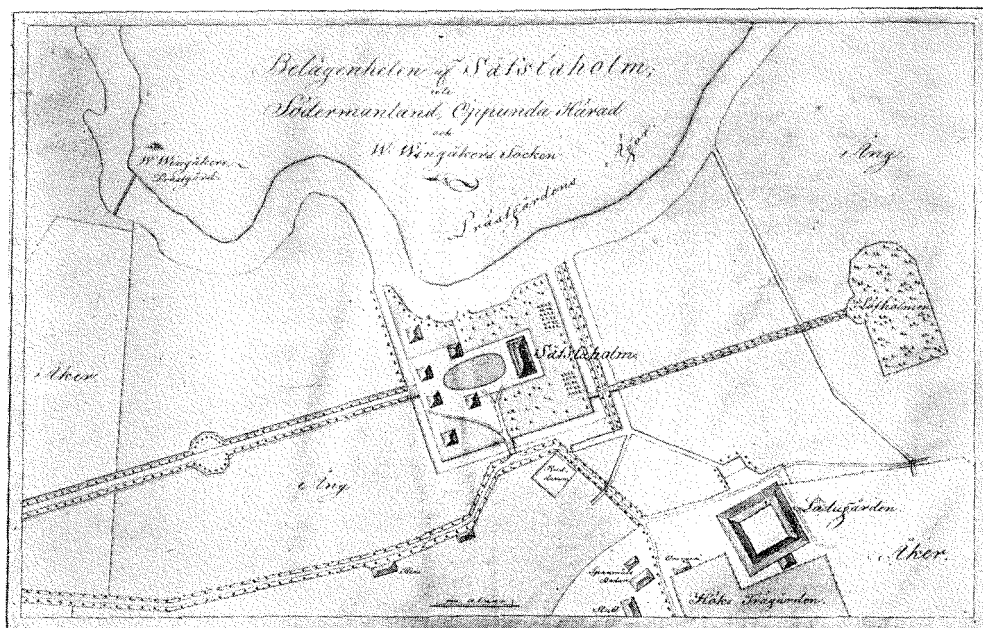

Fig. 4. Sävsstaholm före nyordnandet under den blinde excellens tid. Odaterad karta, visande gården under 1700-talet. Rosenhaneska samlingen, Vitterhetsakademien.

frestande att här påpeka åtminstone ett exempel, fig. 3. Heveningham Hall i Suffolk erbjuder sig genom hela anläggningens karaktär på ett nästan utmanande sätt som en förebild för Sävsstaholm. William Watts här återgivna bild är daterad 1780⁵ och visar gården i nyombyggt modernt skick, sådan den blivit genom arkitekten sir Robert Taylors tillbyggnad år 1778 för sir Gerhard Vanneck.⁶ Man har därför rätt att i Heveningham Hall se en anläggning som vid tiden för greve Gustaf Trolle-Bondes Englandsvistelse var ett gott modemönster. Med det blivande Sävsstaholm var det jämförligt även i det avseendet, att huset utgjorde en utvidgning av en gammal mindre byggnad, och dessutom däri att byggherren var känd för storslagen gästfrihet, vilket satt sin prägel på husets disponering.

Det Sävsstaholm som omskapades av greve Gustaf Trolle-Bonde har sin äldre byggnadshistoria i kortaste form uttryckt på en inskriftstavla, fig. 1, som ännu förvaras inom byggnaden: "År 1666 upmurades detta hus Afbranden 28:de Februari 1762 och uppreparerades å nyo 1766." Kring detta skellet kunna åtskilliga källor forma en nog så åskådlig bild av gårdens skapnad

⁵ W. Watts, Views of the seats of the English nobility and gentry, London 1779—1786.

⁶ H. Avray Tipping, English homes, period VI, vol. I, London 1926, s. 347 ff.

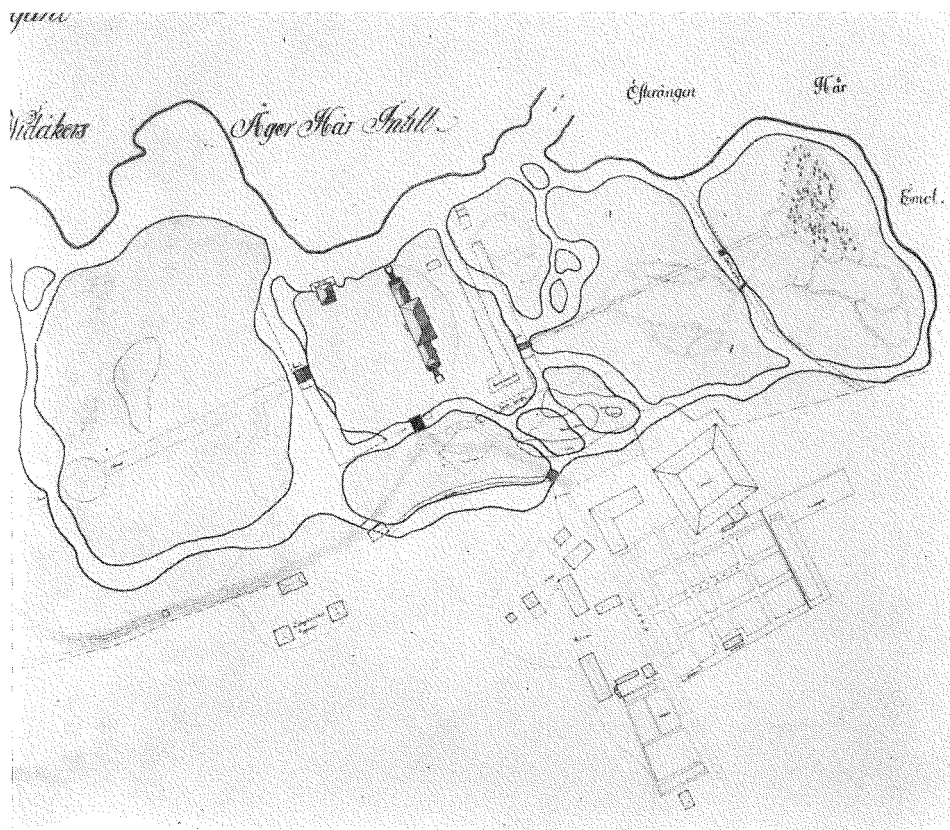

Fig. 5. Sävstaholm enligt den blinde excellensens omdaningsplaner. Karta av C. A. Graf 1804. Sävstaholms gårdsarkiv. Kanalsystemet genomfördes med vissa modifikationer och inskränkningar.

och omskapande, något som här blott i sammandrag kan antydas. Från den medeltida byn Sävsta, belägen på en högre punkt någon kilometer från Sävstaholms gårdsplats, grundades detta senare som säteri på Gustaf II Adolfs tid av översten Sten Erik Soop till Stora Bjurum. Den nya gårdsplatsen var lågt och tämligen sankt belägen intill ån och de sumpmarker, genom vilka denna flyter ut till sjön Kolsnaren. Den tidigaste bebyggelse som är till utseendet känd på denna nya gård är knuten till årtalet 1666, då ägareparet friherre Gustaf Sparre och Beata Åkesdotter Natt och Dag fullbordade det trevåningshus av sten, som finnes framställt på ett kopparstick i Erik Dahlbergs Suecia, fig. 7, och som enligt bevarad korrespondens hade just Erik Dahlberg till arkitekt.⁷ Detta trevåningshus kvarstår för övrigt alltså så-

⁷ Erik Vennberg, i E. Ericsson och E. Vennberg, Erik Dahlberg, Uppsala 1925, s. 74 ff.

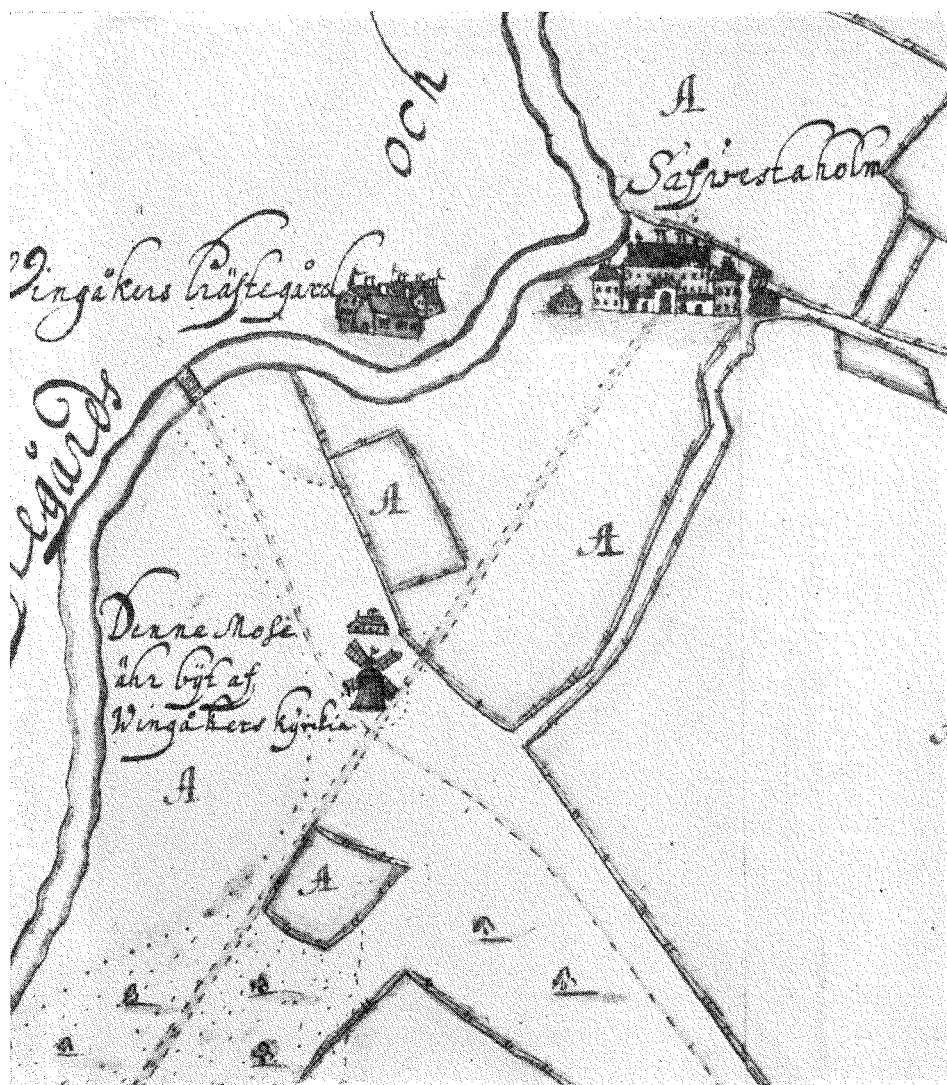

Fig. 6. Sävstaholm 1684. Karta av Erik Agner. Lantmäteristyrelsen.

som kärnan i det nuvarande Sävstaholm. Dess omdaningar under mellantiden och formerna för gårdsomgivningen äro av ett visst intresse att söka följa.

Sueciasticket av Jean Le Pautre 1670 visar trevåningshuset med nio fönsteraxlars fasad och fem fönsteraxlars gavel, med välmtak och med hög dubbeltrappa upp till mellanvåningen. En firsidig gårdsplan är inhägnad med murar med välvda portar, och i dess fria hörn ligga två

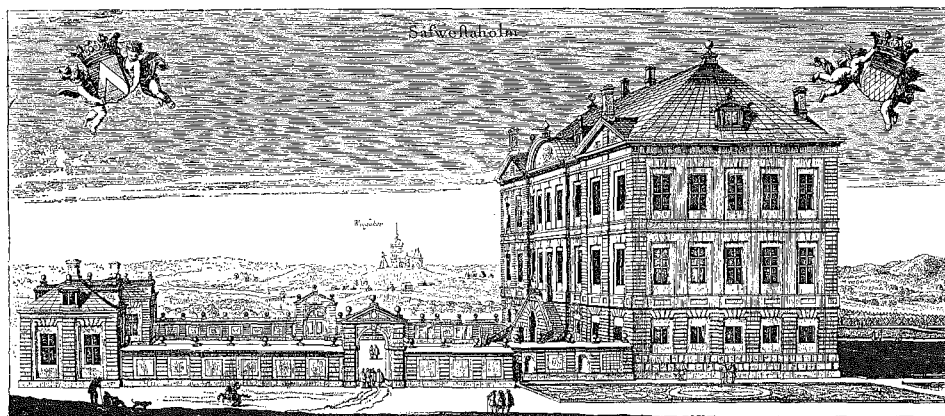

Fig. 7. Sävstaholm. Kopparstick av Jean Le Pautre 1670 i Dahlbergs Suecia.

små kvadratiska paviljonger i en våning med två fönster i fasaden. På husets andra sida är markerad en trädgårdsparterr med broderimönster. Man återfinner gården 1684 på en lantmäterikarta av Erik Agner, fig. 6, en lantmätare som tecknat in små individuella herrgårdsbilder på sina kartor.⁸ Han visar huvudbyggnaden i exakt samma skick som Sueciabilden, men hörnpaviljongerna äro betydligt större, i två våningar och med tre axlar i fasaden. De accompagneras dessutom av minst ett par smärre paviljonger. Kartbeskrivningen upplyser, att gården har ett stort och två mindre stenhus och dessutom andra goda och nyttiga träbyggningar både i man- och ladugården. Säteriet är byggt i mannaminne och består av tre gamla frälsehemman ur Sävsta by "såsom ock av ett kärr". Tillfartsvägen till gården leder på Agners karta snörrätt i anläggningens mittaxel fram till porten i gårdsmuren mitt emellan hörnpaviljongerna.

Dessa båda bilder, Dahlbergs egen och lantmätaren Agners, äro de vittnesbörd som närmast visa karaktären hos den av Dahlberg gjorda barockanläggningen. Denna karaktär är klar och genomförd klassicistisk barock med symmetrisk husgruppering, noga sluten gårdsplan och axelsystemet utpräglat tillämpat i den långa infartsvägen. Olikteterna bilderna emellan i fråga om flyglarna kunna antyda, att ett första projekt med små paviljonger undanträngts av ett senare med större och flera flyglar. För trovärdigheten i lantmätarens framställning talar att de existerande bilderna från 1700-talets slut bättre överensstämmer med hans version än med Suecians.

Branden den 28 februari 1762 under greve Gustaf Ulf Bondes tid medförde den år 1766 färdiga ombyggnaden, som gav gården det skick, vari den kvar-

⁸ Erik Andrén, En lantmätare som arkitekturskildrare, i Nordiska museets årsbok Fataburen 1936.

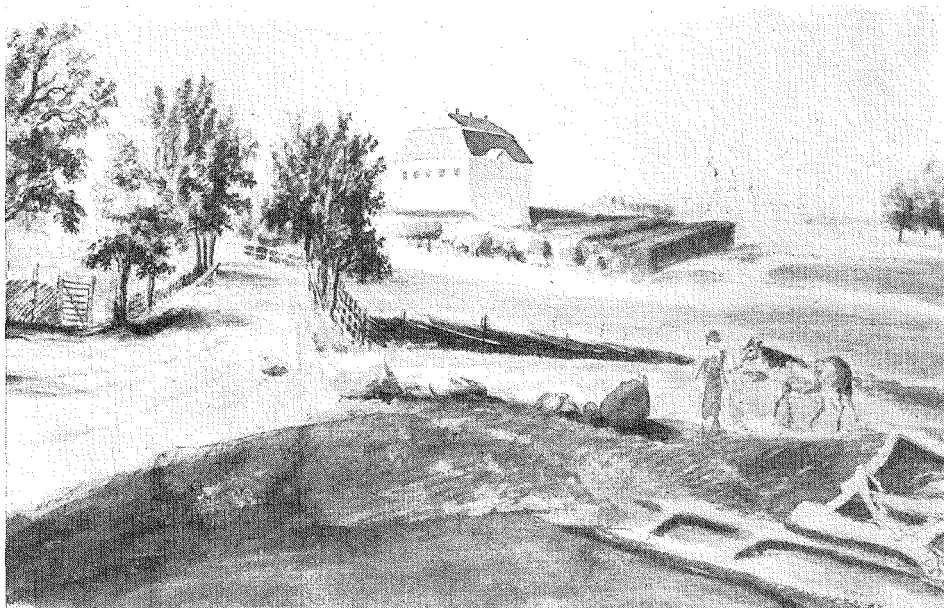

Fig. 8. Sävstaholm från trädgårdssidan. Akvarell av Elias Martin, 1790-talet.
Nationalmuseum.

stod intill den blinde excellensens stora omdaning i början av 1800-talet. Från dennes yngre år existera några bilder av detta 1700-talets Sävstaholm, akvareller av Elias Martin, fig. 8 och 9, vilken var greve Gustaf Trolle-Bondes gäst åtminstone en del av sommaren 1797.⁹ Alla byggnaderna ha här brutna valmtak och det förefaller som om flyglarna ökat ytterligare i antal. En odaterad karta, fig. 4, som tydligt visar detta skede i gårdens utveckling, lämnar flera förtydliganden till de martinska perspektivbilderna och skänker en ganska överraskande bild av en barockgård, som fått ett osökt tillfälle att modernisera sig i 1700-talets anda.¹⁰ Flygelpaviljongerna ligga i dubbla led, innerst ett par, tydligen de gamla tvåvåningshusen, och därframför fyra stycken på en linje. Men gårdsplanen stänges icke längre av någon kraftig mur, på sin höjd av ett öppet staket, såsom en av Martin-teckningarna antyder.¹¹ Däremot inramas hela mangården av en vattengrav i en regelbunden fyrkant, vars ena sida bildas av ån. På trädgårdssidan är kanalen t. o. m. dubbel. Ehuru de ovan anförda 1600-talsbilderna icke antyda denna kanalfyrkant, har densamma tydligen ingått i den första anläggningen. Eneroth beskriver nämligen en nu okänd karta från 1600-talets slut, vilken visat gårdsfyrkanten omgiven av

⁹ Ragnar Hoppe, Målaren Elias Martin, Sthlm 1933, s. 96.

¹⁰ Jämför Sten Karling, Trädgårdskonstens historia, Sthlm 1931, s. 522 ff.

¹¹ Återgiven i F. U. Wrangel, Herrgårdar och deras herrar, Sthlm 1927, s. 3.

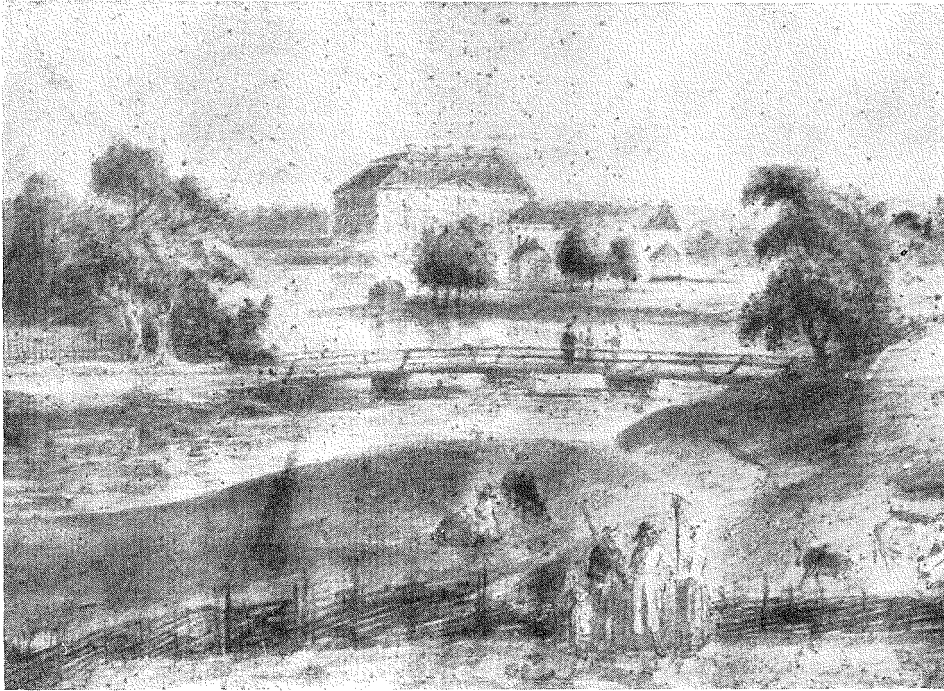

Fig. 9. Sävstaholm från gårdssidan. Akvarell av Elias Martin, 1790-talet. Vibyholm.

både mur och kanal. Att ett sådant kanalsystem existerat på en mellansvensk gård torde man få beteckna såsom ganska överraskande. Man är ej van att här finna gårdarna omgivna av vattenfyllda gravar så som Skånes renässansborgar. Men här är det tydligt, att systemet varit konsekvent genomfört och rikt utbildat, och exemplet är kanske ej fullt så enastående som det vid första påseendet vill förefalla. Här kunna ett par andra gårdar framställas till jämförelse, Bjälkesta i Uppland och Ribbingstorp i Västergötland, som båda omges av ett grävt kanalsystem, fig. 10 och 11. Ehuru bestämda uppgifter ej äro tillgängliga rörande dessa anläggningars tillkomsttid, torde en gissning på 1700-talet ha den största sannolikheten för sig. I båda fallen är mangården inramad av en kanalfyrkant, och vid Ribbingstorp har dessutom trädgården fått ett konsekvent system av vattengravar. Bebyggelsen på de båda gårdarna visar nu en allmän 1700-talskaraktär men kan tänkas innehålla även tidigare element. Naturligast vore väl att se ett samband mellan dessa huvudsakligen grävda vattensystem och sådana 1600-talsgårdar, där man fullbordat ett genom läget på en udde åstadkommet naturligt vattenskydd genom en avskärande kanal såsom t. ex. vid Salsta i Uppland,¹² eller geometricerat ett natur-

¹² Erik Lundberg, Benhammar, i Svenska kulturbilder, band V, s. 249, Sthlm 1931.

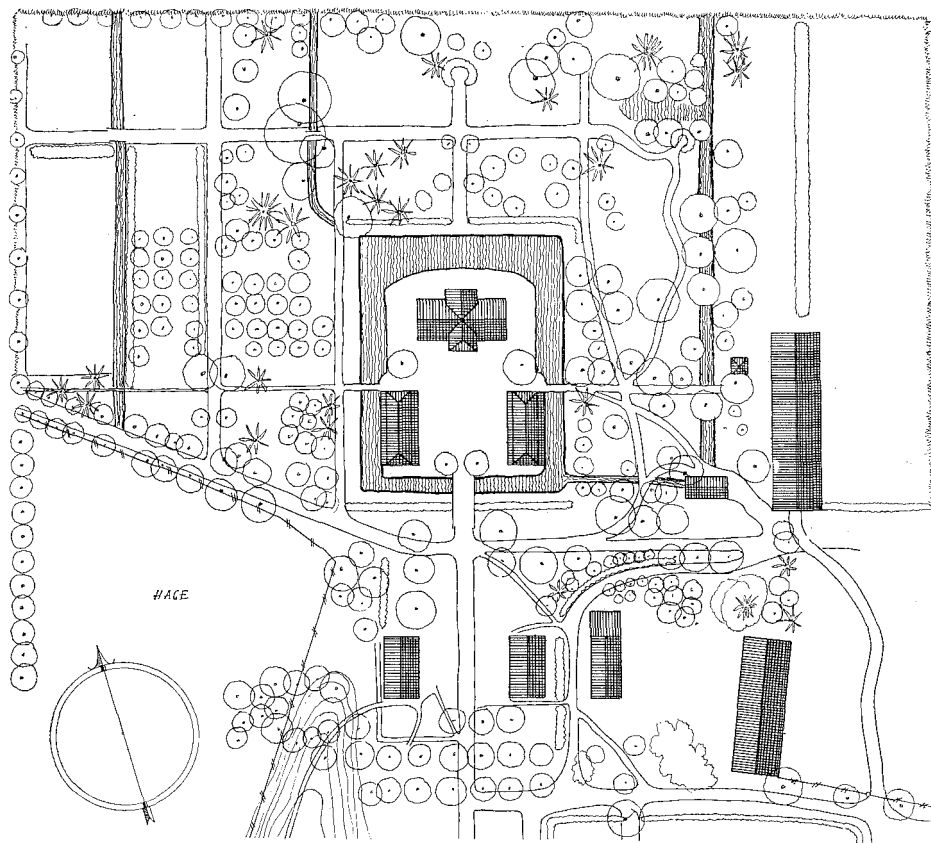

Fig. 10. Bjälkesta i Uppland. Uppmätning av Herman Norgren 1928.

ligt vattendrag, som i ett par grenar omfattat gårdsplatsen. Ett gott exempel på detta senare förlopp visar en instruktiv serie 1600-talskartor över Stora Bjurum i Västergötland, där både mangård och trädgård kanaliserats med ett omfattande system av gravar.¹³ Då det var en herre till denna gård, Sten Erik Soop till Stora Bjurum, som anlade Sävstaholm som sätesgård på dess nya plats, är det kanske ej för djärvt att rent av föreslå ett idésammanhang mellan de båda av vattengravar omgivna gårdsanläggningarna, vilka för övrigt också hade det sankta läget gemensamt. När utflyttningen från det gamla Sävsta fick namnet Sävstaholm, antyder ju redan detta ett vattenomgivet läge för den nya gådsplatsen, under det att den gamla byplatsen låg längre upp på fasta landet, en i och för sig överraskande utvecklingsgång, då man vet, att regeln varit en uppflyttning från läget på en holme, då behovet av detta slags skydd ej längre förelåg.¹⁴

¹³ Lantmäteristyrelsens arkiv, Stockholm, och gårdens eget arkiv.

¹⁴ Se Martin Olsson, Fasta hus under medeltiden. I Västgötageårdar, Sthlm 1932.

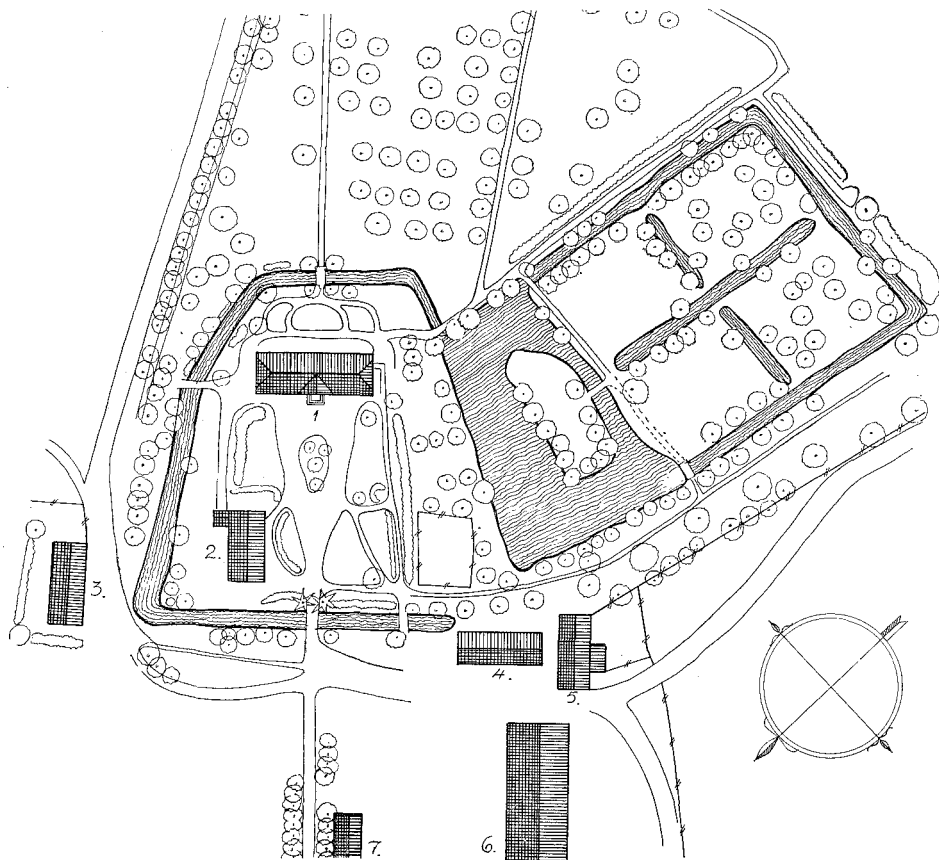

Fig. 11. Ribbingstorp i Västergötland. Uppmätning av Gösta Planck 1931.

Det som Sävstaholms byggnadshistoria framför allt är ägnad att illustrera med ett visst markerat eftertryck är emellertid å ena sidan barockgårdens slutenhet och geometriska planläggning, som obönhörligt skär in i och söker bemästra den mjuklinjiga naturen, å den andra den nyantikt-romantiska riktning, som koncentrerar monumentaliteten till en ensam stor byggnad och med ömhet vårdar sig om att låta den omgivande naturen utveckla alla sina möjligheter i fråga om pittoresk naturlighet. Det ligger nästan något av en trollkonst i den ledighet, varmed detta ombyte i praktiken utfördes vid Sävstaholm, där man varken bytte plats för gården eller ens byggnad. Ty det är alltså Erik Dahlbergs hus som till hela sin stomme står kvar. Excellensen Trolle-Bondes omdaning bestod i att ränsa bort flygelsystemet, att ge byggnaden längdutsträckning — vilket Gjørwell åstadkommit med hjälp av de långa flygelutsprängen efter samma princip som Tempelman tillämpat i

Gustaf III:s paviljong på Haga och i det Posseska Hällekis¹⁵ — och slutligen att mjuka upp den linjerade kanalfyrkanten till ett naturligt komplex av parkdammar. Ingen som beundrat Sävstaholms engelska parkanläggning torde ha haft en tanke på dammarnas samband med en vallgrav, men gårdskartorna från excellenstiden blotta, hur små regleringar som verkligen företagits med vattnet för att nå denna helt nya effekt, fig. 5. Den frontala alléns utbytande mot en infartsväg, som presenterar fasaden i snett perspektiv, är en konsekvent åtgärd, vars stilriktighet återspeglas i den regelbundenhet, varmed målare och fotografer århundradet igenom arbetat in just denna vy av Sävstaholm, såsom den klassiska.

¹⁵ Sigurd Wallin, Fyrkanten på Hällekis, i Svenska kulturbilder, Ny följd, II, Sthlm 1935, s. 9 ff.

ÖVERSIKTER OCH GRANSKNINGAR

Hudiksvalls historia, I. Tiden 1582—1800. Av Sven Brun. Wibergs bokh., Hudiksvall 1932. 249 s. Kr. 6:—.

Härnösands historia, I. Tiden 1585—1721. Av Gösta Bucht. Utg. på uppdrag av Härnösands stadsfullmäktige vid stadens 350-årsjubileum. V. Åströms bokh., Härnösand (tr. Uppsala) 1935. IX + 539 s., 12 planscher, 6 kartor. Kr. 10:—.

Ingen del av vårt land har i den utsträckning som den norrländska landsändan fått sina städers historia skildrad i nya och moderna monografier. Hälften av dess städer har under de sista femton åren fått sin historik. De historiska förhållandena utgöra tillräcklig förklaringsgrund därtill. Alla dessa städer härstamma från vasaregenternas stora stadsgrundningsperiod. Söderhamn och Sundsvall, Umeå, Piteå och Luleå kommo till under åren 1620—1622, och de kunde därför för icke länge sedan fira sitt 300-årsjubileum. Hudiksvall och Härnösand äro något äldre, i det de båda räkna Johan III som grundläggare. Hudiksvalls första privilegier som stad äro daterade 1582, och systerstaden Härnösand kunde förra året med pomp och ståt fira sitt 350-årsjubileum. Deras historia har tecknats med pietetsfull hand i minnesskrifter av bestående värde.

Det har sitt intresse att på en del punkter jämföra apotekare Sven Bruns Hudiksvalls historia och rektor Gösta Buchts Härnösands historia. Såväl Hudiksvall som Härnösand ligga ju vid mellersta Norrlands kust. Båda nämndes som hamnar, laga eller olaga, långt innan någon stad grundades på platsen. Som städer äro de, som redan är nämnt, av ungefär samma ålder. *Författarna* till de båda monografierna äro på mångfaldigt sätt knutna till sina resp. städer, inte bara genom sina verksamhetsfält utan även genom härstamning. Vad detta betytt för arbetet träder i alldeles särskild grad fram i rektor Buchts framställning. Förtrogenheten med de lokala förhållandena har för författaren både utgjort en god vägledning och givit anledning till uppställandet av nya frågor, vilka en utomstående säkerligen mindre ofta skulle kommit att tänka på. Ingendera av de båda författarna har funnit tid och omständigheter medgiva annat än en första del av sitt arbete. Brun går fram till 1800, medan Bucht stannar

vid 1721. Likafullt är Buchts historik drygt dubbelt så omfattande som Bruns. Till en del beror väl detta på att Härnösand varit en *något* större stad och på att den också haft betydelse för flera grenar av mänsklig verksamhet än Hudiksvall, till en del säkerligen också på att Bucht plöjt djupare i sitt material. Själva tillvägagångssättet vid framställningen är icke riktigt detsamma i de båda stadsmonografierna. Bruns framställning är kronologisk. Han uppdelar Hudiksvalls historia under tiden före 1800 på tre skeden, och först vid skildringen av händelser och förhållanden under vart och ett av dessa tillgriper han ett systematiserande tillvägagångssätt med uppdelning av stoffet på olika avdelningar, behandlande t. ex. handel och sjöfart, kyrka och skola e. d. Buchts huvudindelning är systematisk, och han ger *först* en historik över utvecklingen fram till 1721 och därefter en på 16 smärre kapitel uppdelad skildring av olika sidor av stadens liv och verksamhet. *Helt* ha därvid upprepningar inte kunnat undvikas, men de äro icke alltför många, och framställningen vinner snarast i klarhet och tydlighet genom tillvägagångssättet. Med tanke på att även Buchts arbete endast utgör en första del av Härnösandshistorien är f. ö. skillnaden i principiellt hänseende icke så stor. Båda tillvägagångssätten ha f. ö. sina fördelar.

Det svagaste partiet i apotekare Bruns Hudiksvalls historia är onekligen den första delen, den som bär överskriften "Stadens tillblivelse och utveckling fram emot 1640-talet". Förf. synes inte alltid ha gått till själva urkällan i vissa fall, när dock möjlighet hade förefunnits därtill, vilket ger anledning till anmärkning ur metodisk synpunkt, även om det är sannolikt, att *innehållet* föga skulle ha berörts därav. Praktiskt viktigare förefalla här andra anmärkningar vara. Förf. har knappast ännu hunnit bliva varm i kläderna, källorna för Hudiksvalls vidkommande ha antagligen flutit relativt sparsamt, och förf. har knappast varit tillräckligt orienterad inom den ekonomisk-historiska litteraturen. Vissa brister ifråga om uppfattningen av den förda stadspolitiken äro därför skönjbara. Karl IX:s inställning till stapelstadspolitiken är t. ex. näppeligen fullt riktigt bedömd, när han utan några reservationer framställes som småstädernas beskyddare mot de större städernas krav på att få ha utrikeshandeln om hand. Sant är visserligen, att de båda nygrundade städerna vid Bottenhavet strax efter foundationstiden åtnjöto större privilegier och friheter, än efter det handelsordningarna av 1617 och 1636 till fullo fastslagit det bottniska handelstvånget. Men det var å andra sidan i hertig Karls *aget* s. k. betänkande om städernas förening av år 1595, som det första, långt gående förslaget till stapelstadspolitikens genomförande framställdes i vårt land. Och man får knappast heller någon fullt klar uppfattning av huruvida de åtgärder och det händelseförlopp, som skildras i kapitlet, äro något för det speciella fallet utmärkande eller om de ha en större räckvidd, om de äro ett led i en politik, som får motsvarande utslag

också på andra håll, i in- och utland. Naturligtvis saknas icke dylika uppgifter fullkomligt, och anmärkningen kan som bekant riktas mot ett stort antal andra monografier också, både över städer och företag.

För övrigt har Bruns framställning många verkliga förtjänster. Stadens utveckling och ekonomiska förhållanden belysas genom ett flertal väl valda och ofta mycket intressanta exempel. Bruns knappa men innehållsrika biografier över några av stadens första invånare såväl som över några av dess förnämsta män i senare tider äro förtjänta av ett omnämmande — bland de senare märkes framförallt biografien över rektorn och prosten Olof Broman (död 1750), den minnesvärde skaparen av Glysisvallur, detta kulturhistoriska monument över det äldre Hälsingland. Nöjsam, ehuru i grunden ej alltför tilltalande, är berättelsen om vakthållningen, när under Karl XII:s-tiden ryska fångar voro inkvarterade i staden. Vaktmanskapet var ej av bästa slag, och det kunde understundom deltaga i fångarnas kortspel och dryckesslag med det resultat, att både fångar och fångvaktare blevo berusade, och det tycktes ej ha åsyftad verkan, att försumliga väktare dömdes att sitta på trähästen. Mera kuriositetsintresse ha yttringarna av rojalism vid kungabesök eller viktigare familjehändelser i kungahuset under 1700-talet, men de höra med till tidens karakteristik, liksom den kolorerade veckopressens reportage hör till vår egen tids.

En sak bör kanske bringas i åtanke, innan vi lämna Hudiksvallsskildringen. Brun säger (s. 239): "Renligheten tyckes i äldre tider hava varit ganska god, åtminstone om man får döma efter de många badstugor, som funnos i staden. Ingen borgare var så fattig, att han icke ägde åtminstone en kvarts badstufvullott." I och för sig förefaller ju ingenting egendomligt ligga häri, men möjligen frapperas man av uppgiften, att magistraten på 1700-talet förordnade, att de skulle flyttas *utanför* stadens staket, för eldfarans skull. Det rätta sammanhanget framgår emellertid av vad som står att läsa i Buchts Härnösandsskildring (s. 262) om motsvarande saker: "Med badstuga menades byggnader, vari eldstaden saknade skorstensmur och röken fick söka sig väg genom ett hål i taket. Ingenting tyder på att badstugubad förekommit i Härnösand under den tid vi här skildra (d. v. s. 1600-talets mitt); de badstugor, som funnos, användes i stället till att torka malt, brygga, bränna eller baka uti. Man skilde f. ö. på två slags badstugor," nämligen rökbadstuga och badbadstuga.

Ehuru rektor Bucht icke från begynnelsen är historiker, har han med sin Härnösandshistoria åstadkommit ett verk, som historikerna av facket ha allt skäl att avundas honom. Bucht torde med sitt arbete ha åstadkommit något av det bästa inom norrländsk historieskrivning över huvud. Visserligen präglas det måhända ej av samma stilens elegans och tankens flykt som Ahnlunds förnämliga Sundsvalls-historia, men det är utan gensägelse väl för-

tjänt av en plats i bredd med denna genom sin klarhet, stoffrikedom, gedigenhet och noggrannhet. En fördel har naturligtvis Bucht haft därutinnan, att alla övriga norrlandsstäder, som tillkommit mellan åren 1582 och 1622, redan fått sin historik. Han har kunnat taga lärdom av deras fel såväl som av deras förtjänster, och han har lättare kunnat få blicken fäst på vissa källor. Men han har nedlagt ett ojämförligt mycket större arbete, än som därav behövt bliva följden. Han har genomplöjt ett utomordentligt omfattande material, och han redovisar för sina källor på ett självständigt men efter vad det förefaller förtjänstfullt sätt. Och trots volymens omfång — boken är 539 sidor stark — och skildringens bredd har man hela tiden uppfattningen, att förf. i alla fall *sovrat* sitt stoff. De många detaljerna ha alltid en mening och en uppgift att fylla, och de skola säkert mottagas med intresse inte bara av Härnösandsborna själva och av andra, som vunnit närmare kontakt med staden, utan även av forskarna på stadshistoriens och kulturhistoriens olika fält.

Efter en geografisk inledning på ett par sidor och en kort redogörelse för de slutsatser man kan draga om Härnös äldsta bebyggelse ävensom för uppkomsten av en handelsplats där före stadens grundläggning övergår Bucht till skildringen av stadens historia under tiden 1585—1721. Det är s. a. s. den egentliga historiken. Här som annars förefaller hans uppfattning i allmänhet vara välgrundad. Genom korta översikter över märkligare händelser på riksteatern söker han ställa in stadens utvecklingshistoria i ett större sammanhang. Anmärkas kan emellertid, att det endast i förbigående antydes, att den stadspolitik, som ledde såväl till grundläggandet av de norrländska städerna som till åtgärderna över huyud från statens sida ifråga om handeln i den norrländska landsändan, var ett arv från medeltiden och strängt taget kunnat existera *oberoende* av merkantilismen, låt vara att den till väsentlig del slutgiltigt fastställdes i vårt land under merkantilismens tid. En icke alldeles särskilt uppmärksam läsare såväl som de, vilka ej av de senaste årens undersökningar i ekonomisk historia känna till förhållandet, går förmodligen förbi denna antydning och uppfattar själva stapelstadspolitiken som ett utslag av merkantilismen. Önskvärt hade också varit, att man fått mantalslängdernas värde för uppskattningen av folkmängden mera kritiskt utrett. De ge ju knappast samma utslag i bättre som i sämre tider eller vid strängare, resp. mera välvillig uppsikt och kunna därför ej *utan vidare* användas, när det gäller att konstatera befolkningsutvecklingen olika tidpunkter emellan. Däremot torde de med större säkerhet tillkännage förskjutningar i förhållandet mellan stadens och landsbygdens folkmängd.

Bokens fjärde avdelning, "Olika sidor av stadens liv och verksamhet", är jämte den nämnda historiken i begränsad mening bokens största. Det kan ej

bliva tal om att ens göra någon axplockning därur, hur lärorikt och givande det än skulle vara. Påpekas må endast, att underavdelningarna om stadsjorden och stadens bebyggda område visserligen av en utomstående saklöst kunna överhoppas, men för dem, som bo i berörda områden, måste de vara av utomordentligt intresse. Att de äro skrivna av en person med synnerlig förtrogenhet med de lokala förhållandena både i äldre och nyare tid är uppenbart. I flera fall har Bucht också lyckats komma till nya och synnerligen plausibla tolkningar. De följande partierna äro av mera allmänt intresse. Här har den kulturhistoriskt intresserade en verklig guldgruva: vi läsa om magistrat och riksdagsmän, kyrka och prästerskap, handel och hantverk, nödår och olycksår, om striderna mellan lektorer och magistratsmedlemmar vid 1600-talets slut om de främsta platserna i kyrkan, om vardagslivets förhållanden, om häxprocesser och annat mera, i en klar, vederhäftig och intressant framställning.

Glädjande vore, om fortsättningen på herrarnas Bruns och Buchts arbeten ej alltför länge skulle låta vänta på sig. Början lovar mycket.

Carl Danielsson.

Bidrag til bondesamfundets historia, I, II. Instituttet for sammenlignende kulturforskning, serie A: XIV. H. Aschehoug & Co., Oslo 1933. 646 s. No. kr. 8:—.

Medan ännu världskriget rasade, framkom professor Fredrik Stang med idén till upprättandet av Instituttet for sammenlignende kulturforskning i Oslo. Vid en sammankomst inom Det nordiska interparlamentariska förbundet, som ägde rum i Oslo 1917, framhöll Stang i ett föredrag om "Norden som centralsted for internationalt videnskabeligt arbeid" att vid sidan av de ekonomiska spörsmål, som kunde uppstå vid krigets slut, skulle man också ställas inför det problemet, hur de under kriget i stor utsträckning ödelagda förbindelserna i vetenskapligt avseende mellan staterna skulle kunna på nytt upptagas. Här hade de neutrala en viktig mission att fylla bl. a. genom upprättandet av institut, där internationellt vetenskapligt arbete kunde få en tillflykt. Detta vore av värde ej blott för forskning i allmänhet utan jämväl för det nordiska vetenskapliga arbetet.

Förslaget lotsades trots åtskilliga svårigheter så småningom i hamn, och 1923 var Instituttet for sammenlignende kulturforskning färdigt att börja sin verksamhet i Oslo. Till dess förfogande stodo då räntemedlen från en fond på omkring två miljoner kronor beviljade av den norska staten och Oslo kommun.

Institutets verksamhet har hittills främst kommit till uttryck i en betydelsefull skriftserie, inom vilken under senare år även etnologiska undersökningar ingå. Bl. a. har Institutet låtit trycka de föreläsningar, som höllas på dess anmodan i Oslo under september och oktober 1932 under rubriken Bidrag til bondesamfundets historie I—II. Man kan gott säga om samtliga artiklar i detta verk, att de genom sin översiktliga hållning nästan ha lika mycket att bjuda den svenske etnologen som den norske.

Det första bandet inledes av A. W. Brøggers stimulerande och idérika uppsats om "Sigd, ljå og snidill". Författaren betonar boskapsskötselns övervägande betydelse gent emot åkerbruket under yngre stenåldern och långt fram under följande perioder. Med rätta framhäver han, att den förstnämnda näringen dock hade vida mindre med "skötsel" att göra, än vad som i senare tider blivit förhållandet. Korna fingo säkerligen mest föda sig själva. Först med lien under järnåldern möta vi ett foderfång, grundat på slätter. Författaren antager, att lövtäkten dessförinnan spelat en synnerligen viktig roll. En viss typ av förhistoriska skäror, om vilka man hittills förmodat, att de sammanhängande med säden, tolkar han därför som avsedda för lövtäkt, vilket ju i och för sig är möjligt. Dock må nämnas att man på Färöarna i våra dagar nyttjar sädesskäror, vilka visa en påfallande likhet med de skäror, som Brøgger betecknar som lövknivar (se min uppsats "Drag ur färöiskt arbetsliv", fig. 21 f.; i Rig 1931).

En annan synpunkt, som hävdas av Brøgger, är, att det äldre nordiska redskapsinventariet icke, som en äldre forskning — representerad t. ex. av Sophus Müller — ansåg, övertagits från klassisk kultur under tiden för det romerska inflytandet, eftersom dessa redskap i själva verket äro äldre än denna kulturströmning och redan påträffas i fynden från La Tène-perioden (500—100 f. Kr.). Alpmrådet var då överlägset Italien i fråga om t. ex. "utviklingen av ljå og sigd og de bruksformer de representerar". Åtminstone i fråga om jordbruk och boskapsskötsel torde Alperna och även Norden ha haft föga att lära av kulturområdena omkring Medelhavet.

En erinran om ett mycket ursprungligt nordiskt åkerbruk ser Brøgger liksom Hasund i det s. k. *reitbruket*, som till våra dagar kvarlevat på Vestlandet. Där spadas den lilla ogeometriska åkerlappen stundom ännu i dag. En motsvarighet finner han i de skotska *corn-plots*, som på Hebriderna ännu brukas med en egenartad spade, *caschrom*.

Ett annat av jordbrukets centrala redskap, plogen, har även blivit föremål för en utförligare behandling. Efter en kort återblick på plogforskningens resultat ger Hilmar Stigum en översikt av plogtyperna, därvid utgående från norska förhållanden. Författaren skiljer mellan stavårder och krokårder. Med det förra avser han den typ, som företrädes av det danska Döstrup-fyndet. Krokårdret karakteriseras av en krokig ås, i vilken äro infällda dels en

horisontal, i jorden gående sula, dels ett handtag för plöjaren. Medan stavårdret numera träffas på östra sidan av Mjösa, är krokårdret utbrett på Vestlandet och i Tröndelagen. Eftersom stavårdret enligt Stigums uppfattning visar den största utbredningen och även i övrigt ter sig som den äldre typen, ser han i den plogens äldsta form. Stavårdret har emellertid enligt Stigum överlagrats av andra typer, bl. a. av medelhavsplogen, som kan beläggas genom 2.500 år i Grekland, och som är känd från det gamla Babylonien och från århundradena efter Kr. f. från Indien. Den sista viktiga ploggruppen, plogen med firsidigt ramverk, visar två skilda utbredningsområden, ett västligt i Europa, Armenien och Persien och ett östligt omfattande Kina, Japan och Indo-Kina. Problemet är nu, om vi ha att göra med självständig uppkomst eller kulturlån. Stigum är böjd att i likhet med Paul Leser i hans berömda, 1933 utkomna arbete "Entstehung und Geschichte des Pfluges" anse, att ett sammanhang föreligger.

Ur det förhållandet, att det franska ordet för plogen i egentlig mening, för det ensidigt verkande redskapet, är *charrue*, ett ursprungligen keltiskt ord, drar Stigum den slutsatsen, att plogen med vändskiva skapats av kelterna. Under sådana förhållanden skulle enligt Stigum åtskilligt tala för den egentliga plogens uppkomst i Väst- och Mellaneuropa vid vår tideräknings begynnelse. Emellertid stöter detta uppslag på vissa svårigheter. *Charrue* är nämligen även namnet på hjulplogen, och då det galliska ordet ursprungligen enligt Meyer Lübkes "Romanisches etymologisches Wörterbuch" dels betydett "vagn", dels "hjulplog", synes termen snarare antyda, att hjulplogen vore en keltisk uppfinning, något som skulle stämma med uppgifterna hos latinska skriftställare, framför allt Plinius, vilka berätta om hjulplogen såsom ett nytt redskap, som begagnades av alptrakternas befolkning (se angående tolkningen av dessa belägg Leser, a. a., s. 238).

Stigum behandlar även grindplogen, d. v. s. den plogtyp, som har två från en vågrät sula uppstigande lodräta ståndare, mellan vilka gå två vågräta slåar, av vilka den övre tjänstgör som handtag. Denna typ uppträder dels i Norden, dels även i Persien. Enligt Stigum har den nordiska grindplogen ingenting att göra med den persiska, utan den är en nordisk uppfinning, en hypotes, som mycket väl kan vara riktig men ännu så länge svårigen låter sig bevisas. Förf. stöder visserligen sin åsikt genom ett kvantitetsbevis i Graebners anda: den vid linberedning i Sverige och Norge nyttjade stångklyftan (på norska "garm", "germ" etc.) vore även uppfunnen i norra Skandinavien. Emellertid träffas detta redskap även bland baskerna, varför ett sammanhang med motsvarande nordiska redskap är möjligt. Till kvantitetskriterium är alltså stångklyftan ännu så länge föga användbar.

Ehuru sålunda ett och annat kan invändas mot Stigums bevisföring, utgör dock hans uppsats ett värdefullt bidrag till den nordiska plogforskningen.

Mycket givande är S. Hasunds "Korndyrkinga i Noreg i eldre tid" på grund av mängden av faktiska uppgifter om sädesproduktionens art och fördelning i olika norska bygder. Som agronom utgår han framför allt från klimatets och jordmånens inflytande på jordbruket. Fördelningen av havreodlingen i Norge är enligt hans uppfattning framför allt en klimatfråga, mindre ett historiskt spörsmål. Havren tillhör nämligen framför allt Västnorge med dess atlantiska klimat med låg sommarvärme och sur jord, vilket han illustrerar på en karta. Under stenåldern och bronsåldern var klimatet gott och varmt, varför kusten då ännu lämpade sig för odling av korn. Men när omkring 400—500 f. Kr. väderleksförhållandena vid havet förändrade sig till ett rätt kustklimat med låg sommarvärme, tog havren överhand.

Under medeltiden betyder digerdöden en oerhörd nedgång i norskt jordbruk; åkerbruket i Björgvins biskopsdöme hade först 1665 nått upp till avkastningen före den stora nedgången omkring 1350.

I hög grad innehållsrik är Sverre Stens uppsats om bondens binäringar och marknadsfärder. Bondgården var visserligen en ekonomisk enhet inriktad på självförsörjning, men då en fullständig sådan ej kunde genomföras, måste gården träda i byteshandel med omgivningen. Dessutom bröts bondens isolering genom statens krav på prestationer av olika slag från hans sida. Artikeln är fylld av nyttiga detaljuppgifter rörande jakt, fiske, yrkenas tillkomst på landsbygden, marknader, förhållandet mellan stad och land etc.

Verkets andra del inledes av en längre artikel av John Frödin om den nordiska och mellansvenska byn. Uppsatsen ger en god och klar överblick över vad vi veta och vad författaren antar om våra byars historia. Värdefull är sammanställningen rörande byordningarnas historia.

En motsvarande uppsats om danska bebyggelseformer i äldre tid av S. Aakjær ger en försiktigt hållen analys av den danska byns historia. De olika bytyperna vägrar han att sammanställa med etniska förhållanden; de sammanhånga, menar han, med terrängens beskaffenhet. Enkelgårdsbebyggelsen skulle alltså ingalunda bero på keltisk individualism, som man hävdar, utan på naturens karghet, som förbjuder anläggandet av byar; betecknande är, att enkelgården i Danmark träffas i magra trakter som Vendsyssel och Hardsyssel. Författaren opponerar med rätta mot en äldre uppfattning, som ensidigt försökt betonat bytypernas sammanhang med etniska förhållanden, men å andra sidan går han dock till en motsatt överdrift, då han synes mig överdriva bytypernas avhängighet av naturförhållandena. Den danska fyrängade gården anser dock författaren med Zangenberg ha utvecklat sig ur den enlängade under påverkan utifrån.

Ur svensk synpunkt är givetvis Sigurd Erixons "Hur Norge och Sverige mötas" den lärrikaste artikeln. Hos den norska allmogekulturen i dess helhet finner författaren starka drag av frändskap med den uppsvenska. Dessa

drag äro vanligen av ålderdomlig art. Därjämte förekomma dock novationer i södra Norge, som ha motsvarigheter i södra Sverige, stundom upp till den välkända fäbodgränsen från Dalälvens utlopp till Arvikatrakten. Av intresse är författarens intryck, att Vestlandet under tidigare perioder varit det norska novationsområdet för att senare efterträdas av södra Östnorge. Bland kulturmotsatser i stort mellan Sverige och Norge märkes, att inom knuttimringskonstruktionerna Norge alltsedan medeltiden gått sina egna vägar, framför allt genom att haket på stockens översida där krympt och ofta helt ersatts av ett hak på undersidan. En väsentlig olikhet är även den märkliga roll, som den murade bakugnen kommit att spela i Sverige. Endast i gränsbygderna mot Norge har hos oss liksom i detta land kvarlevat den urgamla gräddningen på järnhäll. —

En anmärkning nödgas emellertid anmälaren anföra. Varför icke tillåta en något ymnigare notapparat i dessa två band, som dock framträda med vetenskapliga krav? Ideligen stöter man på svårigheter att avgöra, vad som är en författares egna resultat, och vad han hämtat från sina föregångare. Kritiken torde rikta sig icke mot författarna utan mot utgivarna, som tydligen sökt nå en vidare publik. Man tycker dock, att någon annan utväg borde ha funnits, t. ex. genom att placera noterna i slutet av boken.

Frånsett denna brist hälsar man med glädje de två innehållsrika banden, som skänkt betydande tillskott till den alltjämt mycket ofullständiga vetenskapliga litteratur, som står oss till buds, när det gäller forskningen rörande de nordiska ländernas gamla allmogekultur.

Ragnar Jirlow.

Kong Valdemars Jordebog. Et Haandskrifts Historie. Af Erik Kroman. Udgivet af Rigsarkivet. Levin & Munksgaard, København 1936. 86 s. Da. kr. 3:—.

”Sagen staar saaledes, at hvad jeg har sagt er Hvidt, forkaster Dr Nielsen med den Paastand, at det tværtimod er Gult, medens Hr Steenstrup erklærer os begge for blinde, det er jo aabenbart Grønt: Kommer der flere Fortolkere af Jordebogsbladene, faa vi sikkert alle Regnbuens Farver gjennemgaaede.” Kroman återger dessa C. Paludan-Müllers ord i stridskriften om Valdemars Sejrs jordebok (1874) och tillägger: ”Paludan-Müller har i sjælden Grad faaet Ret i sin Spaadom. I de Teorier, som de følgende Forskere har fremsat, er hele Farveskalaen gennemløbet” (s. 24). Kromans egen undersökning gäller handskriftens ursprung och historia. Bland hans forskningsresultat må här blott de viktigaste refereras. Den av

ett par forskare hyllade teorien, att jordeboken inrymmer flera — enligt L. Weibull åtta — ursprungliga handskrifter, vilka först i sen tid sammanbragts i en codex, faller på det av Kroman konstaterade faktum, att codexen alltjämt har i behåll sitt från äldre medeltid härrörande band, vilket först omkring år 1700 erhållit ett överdrag med blindtrycksornament. Enligt Kromans skarpsinniga paleografiska analys har handskriften utarbetats först omkring år 1300 — alltså några decennier senare än Paul Johansen gjort gällande (se Rig 1933, s. 143) — och säkerligen av blott tvenne skrivare. Då en av dessa redan är känd genom ett manuskript i Arne-magneanska samlingen, har Kroman redan häri en säker utgångspunkt för klarläggandet av handskriftens genesis och äldre provenienshistoria. Att "jordeboken" inrymmer flera kamerala och samtidigt även flera teologiska texter, har föranlett många spekulationer, av vilka de vunnit mest anklag, som förlägga handskriftens utskrivning till det kungliga kansliet. Kromans eleganta bevisföring — bl. a. i samband med de i jordeboken ingående annalernas ställning inom den äldre danska annalistiken — leder till konklusionen, att lokalen för codexens iordningsställande är att söka i Sorö kloster, där det historiska intresset varit levande och en rad historiska arbeten tillkommit under medeltiden. Detta förklarar ock utskrivningen av de kamerala partierna i jordeboken. De ha otvivelaktigt saknat varje praktisk betydelse vid den tidpunkt, då avskrivningen ägt rum, och denna har närmast varit uttryck för ett historiskt-topografiskt intresse. Ett avslutande kapitel ägnas codexens senare öden, och man får följa den på dess färd till Sverige genom bl. a. den yngre Stephanius' och Sparfvenfeldts händer. Genom 1929 års arkivalieutbyte nådde den äntligen sitt "naturlige Opbevaringssted" i danska riksarkivet, som på värdigt sätt uttryckt sin glädje åt att den dyrbara codexen lämnats i dess hägn genom att giva Kroman uppdraget att ur vissa synpunkter utforska den i så många hänseenden främsta källskriften till Danmarks, Skånelands och Estlands äldre kulturhistoria. Genom Kromans arbete, vilket dessa få rader ej förmå göra rättvisa, äro många gamla stridsfrågor bragta ur världen och både bättre utrymme och säker avgränsning givna åt den forskning, som framgent skall söka sig till kung Valdemars jordebok och som — det må vi hoppas — städse skall bryta sig i spektrets alla färger.

Salomon Kraft.

F Ö R E N I N G S M E D D E L A N D E N

Föreningens andra sammanträde 1936.

Föreningen för svensk kulturhistoria höll sitt andra sammanträde för året den 20 april i Sportpalatsets festsal, varvid styrelsen beviljades ansvarsfrihet för föregående verksamhetsår. Till ordförande återvaldes generaldirektör Gösta Malm. De i tur avgående styrelseledamöterna återvaldes, nämligen intendent Torsten Althin, professor Herman Geijer, antikvarien K. A. Gustawsson, redaktör Sigfrid Hansson, museilektor Ernst Klein, docent Salomon Kraft, professor Sune Lindqvist, intendent Tord O:son Nordberg och intendent Sigfrid Svensson. Likaså återvaldes föregående års revisorer kanslichef Axel Edström och fil. d:r K. E. Sahlström samt suppleanterna lektor H. Jungner och kassör A. Stålhane. Härefter höll professor Sigurd Erixon föredrag över ämnet *En resa i Spanien 1936*. Föredragshållarens studieresa hade avsett att förvärva en närmare inblick i det spanska folkets etnologiska förhållanden och kulturella och tekniska standard. I alldeles särskild grad hade hans intresse gällt bostadsskicket. Föredragshållarens tidigare studier rörande detta ämne i andra delar av Europa hade lämnat säkra antydningar om att Pyreneiska halvön spelat en viktig roll i detta hänseende såsom en förbindelselänk mellan medelhavskulturen och Västeuropa. Icke minst för Skandinavien borde många problem här kunna vinna en ny belysning. "Naturligtvis måste — säger professor Erixon i ett sammandrag av föredragets innehåll, vilket han på begäran ställt till redaktionens förfogande — en etnolog lägga huvudvikten på de ålderdomligaste och primitivaste företeelserna. Han blir därför lätt litet orättvis i sitt bedömande med avseende på nuet. Icke desto mindre torde dock, enligt min mening, studiet av den folkliga bostadskulturen, om tillräckliga hänsyn tagas till dess föränderlighet, ge en säkrare bas för bedömandet av ett folks kulturkaraktär än kanske något annat. Det går icke att skära de spanska förhållandena över en kam. De sociala och geografiska motsättningarna äro för stora därtill, men genomsnittet står dock på ett så mycket lägre plan än i Mellan- och Nordeuropa, att ingen, som hade möjligheter till jämförelser, kunde tveka om att förhållandena, med hänsyn till den nutida utvecklingen, voro ohållbara. Bönderna äro — utanför baskernas områden — i det stora hela ej annat än torpare eller — såsom i Andalusien och många andra provinser — jordbruksarbetare, gentemot vilka Nordens bondearistokrati nästan ter sig som en överklighet. Att åtskilliga förhistoriska bostadsformer alltjämt skulle äga bestånd inom denna miljö kunde väntas. Detta gäller t. ex. de alltjämt i de södra provinserna livligt frekventerade grottboningarna, de ovala rishyddorna, de cylindroköniska hyddorna i Estremadura, sadeltakshusen i Valencia och Andalusien, de ända från tidig morisk tid under en

tidrymd av ungefär tusen år tillkomna gårdskomplexen i Granada o. s. v. Motsvarande ålder och intresse ha stolpbodarna av trä i Asturien. För övrigt äger den spanska bostadskulturen starkt frändskap med Italiens och Frankrikes, där enkel-längade gårdar, inrymmande människobostäder och boskap under samma tak, är regel och där det balkongförsedda tvåvåningshuset med sovrum i övervåningen sedan gammalt är ledande form för de medelgott och bättre situerade delarna av befolkningen. — Den etnologiska forskningen inom Spanien självt är ännu relativt blygsam. Ett stort centralmuseum för folklig kultur var under anordnande i Madrid och planerades bli va öppnat i april 1936, något som väl dock nu förmodligen måst anstå. Det kommer framför allt att lägga vikt på de rikt facetterade, stundom verkligt grandiosa folkdräkterna, den folkliga keramik tillverkningen, som sedan morisk tid spelat en betydelsefull roll, och slutligen jordbruksredskap och möbler. Inom det baskiska gebitet finnas flera etnologiska museer, av vilka det i San Sebastian förtjänar bli framhävt. I Barcelona, som 1930 gjorde en jätteansträngning för att bli ett modernt kulturcentrum i stor stil, står ännu 'gammalstaden' kvar med sina kopior av spanska borgare- och aristokrathus, alla dock omöblerade och begränsade till fasad- och kulissverkan. I denna stad finns även betydande konstslöjds museum. I övrigt är det så gott som uteslutande den stora konsten och antikens kultur, som spanska museerna vilja visa. De etnologiska avdelningarna äro vanligtvis mycket små. I Madrid finnes ett folkloristiskt forskningsinstitut, som står i samband med universitetet. Det har dock hittills huvudsakligen begränsat sig till musik och fonetik. Endast hos baskerna förekommer en allsidigare etnologisk forskning på institutionell bas."

*

Statsanslaget till denna tidskrift har höjts till 1.200 kronor.

Revisionsberättelse.

Undertecknade, av Föreningen för svensk kulturhistoria utsedda revisorer, få härmed avgiva berättelse över av oss företagen revision av styrelsens förvaltning och verksamhet under år 1935.

De förda räkenskaperna hava befunnits vara riktiga och försedda med nödiga verifikationer. De äro i överensstämmelse med de sammandrag, som intagits i förestående styrelseberättelse. Vi hava även tagit del av styrelsens protokoll.

Med anledning av den gjorda granskningen få vi härmed föreslå föreningen att bevilja styrelsen ansvarsfrihet för 1935 års förvaltning under uttalande av föreningens tacksamhet för styrelsens förtjänstfulla arbete.

Stockholm den 13 april 1936.

K. E. Sahlström.

Axel Edström.

Tempeldanser på Bali

av TYRA KLEEN

med förord av SVEN HEDIN

"... ett första rangens vetenskapligt konstverk..."

Jag vill fästa uppmärksamheten på akvarellerna och teckningarna av balinesiska danserskor, folktyper, musikanter, skådespelare etc. Särskilt på danserskorna med sin färgrikedom, sina uppenbarelsen såsom blommor, insekter, fåglar, helt sammansmältande med sin omgivning och Balis natur. En mängd detaljteckningar giva studiematerial till kunskaper om Indonesiska danser, sådana som aldrig förut samlats. För konstnärer såväl som för etnografer är här mycket att njuta av."

Professor van Eerde, Kolonialinstitutet i Amsterdam.

*C:a 100 planscher,
varav ett stort antal repro-
ducerats i ett 10-tal färger.*

Format 23×31 cm.

*Inbunden i elegant
linneband Kr. 125:—*

BOKFÖRLAGS A.-B. THULE
S:T ERIKSGATAN 33 - STOCKHOLM